

№5

MOLIYAVIY TEXNOLOGIYALAR

ILMIY ELEKTRON JURNALI

ISSN: 2181-3965
VOLUME 4
TOSHKENT 2025

“MOLIYAVIY TEXNOLOGIYALAR” ILMIY ELEKTRON JURNALI TAHRIRIYAT KENGASHI RAISI

To‘lqin Zakirovich Teshabayev – tahririyat kengashi raisi. Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti rektori, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

TAHRIRIYAT KENGASHI

Mehmonov Sultonali Umaraliyevich – Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, O‘quv ishlari bo‘yicha birinchi prorektor, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Abdurahmanova Gulnora Qalandarovna - Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo‘yicha prorektor, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Karimova Komila Daniyarovna - Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, Yoshlar masalalari va ma‘naviy-marifiy ishlar bo‘yicha birinchi prorektor, iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent

Xudoyqulov Sadirdin Karimovich - Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, Hududiy ta‘lim masalalari va markazlar bo‘yicha prorektor, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Sindarov Sherzod Egamberdiyevich – Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, Infratuzilmalarni rivojlantirish va iqtisod ishlari bo‘yicha prorektor, iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent

Saparov Aktam Jo‘rayevich – bosh muharrir, filologiya fanlari doktori

Islamkulov Alimnazar Xudjamuratovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Pardayev Abdunabi Xoliqovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Kuziyev Islomjon Ne‘matovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Baymurotov Tursunbay Maxkambayevich – iqtisodiyot fanlari nomzodi, professor

Omonov Akrom Abdinazarovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Sharipov Qongratbay Avezimbetovich – texnika fanlari doktori, professor, O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta‘lim, fan va innovatsiyalar vaziri

Jumayev Nodir Xosiyatovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor, O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi deputati

Haydarov Nizomiddin Hamroyevich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Raviprakash G. Dani – Xalqaro ta‘lim konsultanti, professor (AQSH)

Bagautdinova Nailya Gumerovna – Qozon federal universiteti Boshqaruv, iqtisodiyot va moliya instituti direktori, iqtisodiyot fanlari doktori, professor (Rossiya Federatsiyasi)

Sharifzoda Mu‘min Mashokir – Tojik davlat huquq, biznes va siyosat instituti rektori, iqtisodiyot fanlari doktori, professor (Tojikiston Respublikasi)

Maley Elena Borisovna – Polotsk davlat universiteti rektori, iqtisodiyot fanlari nomzodi, dotsent (Belarus Respublikasi)

Asif Mahbub Karim – Malayziya Menejment va tadbirkorlik universiteti professori (Malayziya qirolligi)

Piter Xayk – Yevropa amaliy fanlar va menejment instituti ilmiy ishlar bo'yicha prorektori (Chexiya Respublikasi)

Yavuz Demirel – Kastamonu universiteti professori (Turkiya Respublikasi)

Jo'rayev Abdug'affor Safarovich – Termez agrotexnologiyalar va Innovatsion rivojlanish instituti rektori, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Ismanov Ibroxim Nabiyeovich – Farg'ona politexnika instituti kafedra mudiri, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Xayriddinov Azamat Botirovich – Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti prorektori iqtisodiyot fanlari nomzodi, dotsent

Tashnazarov Samiddin Nizamovich – Samarqand iqtisodiyot va servis instituti kafedra mudiri, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Mamatov Baxadir Safaraliyevich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Saidova Feruza Baxtiyarovna – Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), professor

Yakubova Nargiz Tursunbayevna – iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

JURNAL TAHRIRIYATI

Saparov Aktam Jo'rayevich – bosh muharrir, filologiya fanlari doktori, dotsent

Avlokulov Anvar Ziyadullayevich – ilmiy muharrir, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Aliqulov Mehmonali Salohiddin o'g'li – mas'ul muharrir, iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), dotsent

Buxorova Moxira Samandarovna – muharrir

O'zbekiston Respublikasi OAK Rayosatining 2023-yil 3-iyundagi 364-son qarori bilan “Moliyaviy texnologiyalar” jurnali iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) va fan doktori (DSc) ilmiy darajasiga talabgorlarning dissertatsiyalari yuzasidan assosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

MUNDARIJA			
DAVLAT BUDJETI			
1.	Meyliev Obid Raxmatullayevich	Budjetlararo munosabatlarni takomillashtirish orqali mahalliy budjetlar daromadlarini tartibga solish	6
SOLIQ VA SOLIQQA TORTISH			
2.	Бердиева Угулой Абдурахмановна	Солиқлар йиғилувчанлигини баҳолаш услугиётини такомиллаштиришнинг чет эл тажрибаси	14
3.	Sharopov Dilshodjon Raxmatullayevich	Respublikada ko'chmas mulk obyektlarini soliqqa tortish mexanizmini takomillashtirish	23
4.	Shirinov Sabir Erkinovich	Foyda solig'i: soliq to'lovchilar moliyasini samarali boshqarish dastagi	30
INVESTITSIYALAR			
5.	Маматов Бахадир Сафаралиевич	Иқтисодиётнинг глобаллашуви шароитида тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларнинг роли	40
6.	Muminov Akmal Tulkunovich	O'zbekistonda investitsiya muhitini ta'minlashda soliq mexanizmlarining ta'siri	48
7.	Shaislamova Nargiza Kabilovna	O'zbekistonda investitsiya muhitini baholash metodologiyasini xalqaro tajriba asosida takomillashtirish	55
8.	Шомиров Азизбек Абдурашидович	Ўзбекистон миллий қимматли қўғозлар бозори: ташкилий тузилмаси ва унинг ривожланишига таъсир кўрсатаётган муаммолар	65
9.	Yusupov Askar Abdusalim o'g'li	Asosiy kapitalga investitsiyalarni moliyalashtirishning ilg'or xorij tajribalari	76
IQTISODIYOT TARMOQLARIDA			
10.	Жўраев Ташболта Тўхтаевич	Иқтисодиёт назарияси фанида рақамли технологиялар асосида таълимни ривожлантириш	83
11.	Mardanov Aziz Yusupovich	To'qimachilik sanoatini rivojlantirish masalalari	87
12.	Ergashev Axmadjon Maxmudjon o'g'li	Makroiqtisodiy risklarni kamaytirish usullari: rivojlanayotgan davlatlar uchun jahon banki va miga tajribasi asosida takliflar	93
13.	Inoyatov Mardonbek Mo'min o'g'li	Oliy ta'lim muassasalari ilmiy tadqiqot loyihalari va xizmatlarni moliyalashning xorij tajribasi	98
14.	Yuldashev Abduhakim Abdukarimovich Quryazov Quryozbek Ergash o'g'li	Social media marketingning biznesdagi roli	104
15.	Шермухамедов Бехзоджон Усмонович Қахрамонов Бахтиёр Дилмурод ўғли	Монопол бозорнинг давлат ривожланишидаги ижобий ва салбий томонлари	109
16.	Doniyorova Shaxnoza Doniyorovna	O'zbekistonda yengil sanoat rivojlanishining xususiyatlari va asosiy ko'rsatkichlari	118
SUG'URTA VA PENSIYA ISHI			
17.	Хайдаров Аскарбек	Ўзбекистон республикаси ижтимоий ҳимоя соҳасида суғурта тизimini такомиллаштириш	123
18.	Abdullayev Erkinjon A'zamovich	Sug'urta bozorida kapitallashuvni rag'batlantirishning moliyaviy mexanizmlari: davlat ishtiroki va bozor instrumentlari	129
BUXGALTERIYA VA AUDIT			
19.	Ҳожиёв Меҳриддин Сулаймонович	Нодавлат нотижорат ташкилотларда асосий воситлар аудитини такомиллаштириш	138
20.	Шеримбетов Иномжон Халилуллаевич	Товар-моддий захираларни харид қилишда чегирмаларни ҳисобга олиш	146
21.	Ибрагимов Иномжон Илҳомович	Олий таълим муассасаларида талабаларни рағбатлантириш жамғармаси маблағлари ҳисобини такомиллаштириш	153

22.	Маннапова Раъно Абборовна	Бюджет ташкилотларида бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботларни рақамли технологиялар асосида такомиллаштириш	161
23.	Elomonov Dadaxon Ozodullayevich	Moliyaviy hisobotlar auditida tahliliy amallarni qo'llashni takomillashtirish	166
24.	Tadjiyev Erkin Muxitdinovich	Budjet tashkilotlarida ichki nazorat tizimini mustahkamlash mablag'larning maqsadli va manzilli sarflanishi vositasi sifatida	172
25.	Эргашева Шахло Турғуновна	Бухгалтерия ҳисобини рақамли технологиялар асосида такомиллаштириш	183
26.	Курбанбаев Жўрабек Эрувбаевич	Ҳисоб сиёсати: номоддий активлар амортизациясининг ҳисоблаш	187
27.	Jabbarova Charos Aminovna	Majburiyatlarni hisobda aks ettirishni takomillashtirish	194
28.	Омонов Абдуназарович Абдуназаров Шохрух Акром ўғли	Ўзбекистонда корпоратив шаффофлик ва барқарор ривожланишни таъминлашда интеграллашган ҳисоботнинг долзарб жиҳатлари	200
29.	Abdualilova Abdusattorovna Dilnoz	O'zbekiston respublikasi oliy ta'lim tashkilotlarida ta'lim xizmatlari hisobini buxgalteriya hisobida aks ettirish	208
BIZNES			
30.	Xamdamirov Shaxzod Ilxom o'g'li	Davlat xaridlari tizimiga kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarini jalb qilish mexanizmlari	216
31.	Akbarov Abdulhamid Akmal o'g'li	Iqtisodiyotni raqamlashtirish sharoitida kichik biznes sub'ektlarining iqtisodiy xavfsizligiga ta'sir etuvchi tahdidlar tahlili	222
MENEJMENT			
32.	Yuldashev Giyos Turabekovich	Innovatsion faoliyatni boshqarishni rivojlantirish yo'llari	228
RAQAMLI IQTISODIYOT			
33.	Мамадиев Зафар Алишеревич Хасанхонова Нодира Исаметдиновна	Влияние цифровых технологий на повышение производительности труда	236
BANK ISHI			
34.	Ахмедова Улмасай Хусан кизы	Совершенствование механизмов регулирования проблемных кредитов в коммерческом банковском секторе	243
35.	Джўраев Камолиддин Ташбалтаевич	Рақамли технологиялар ва сунъий интеллект асосида банк операцияларини янада такомиллаштириш	249
36.	Камолдинов Сардорбек Махаммадсобир ўғли	Тижорат банкларида таъсир қилувчи рискларни моделлаштиришнинг услубий асослари	254
37.	Темиров Абдулазиз Алимжанович	Тижорат банклари фаолият самарадорлигини ошириш стратегиясини шакллантириш масалалари	261
38.	Abduvaliyev Abdurahmanovich Sanjar	Tijorat banklarida investitsion faoliyatni tashkil etishning moliyaviy asoslari	269
39.	Davlatova Sitorabonu Uyg'un qizi	Islom bankining asosiy moliyaviy mahsulotlari	276
DAVLAT XARIDLARI			
40.	Суттибаев Бехзод Эшбаевич	Давлат бюджети харажатлари ижросида давлат харидларининг назарий асослари	284
SUNIY INTELEKT			
41.	Содиқова Нигора Шухрат Қизи	Сунъий интеллект: алгоритмлар тарихидан замонавий технологияларгача	291

**BUDJETLARARO MUNOSABATLARNI TAKOMILLASHTIRISH ORQALI
MAHALLIY BUDJETLAR DAROMADLARINI TARTIBGA SOLISH**

Meyliev Obid Raxmatullayevich

*iqtisodiyot fanlari doktori
professor*

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

E-mail: meyliev.obid0905@gmail.com

ORCID:0000-0002-8586-8858

Annotatsiya. Maqolada mahalliy budjetlar daromadlarini shakllantirish tartibi hamda mahalliy budjetlar daromadlarini mustahkamlashda budjetlararo munosabatlarning ilmiy-amaliy asoslari yoritilgan. Mahalliy budjetlar daromadlarini tartibga solishda budjetlararo munosabatlarning amal qilish mexanizmi, shuningdek mahalliy budjetlarga ajratilayotgan transfertlar, ular orqali mahalliy budjetlar daromadlarini mustahkamlash yo'llari asoslangan. Olib borilgan izlanishlar asosida ilmiy taklif va xulosalar shakllantirilgan.

Kalit so'zlar: budjetlararo munosabatlar, mahalliy budjet daromadlari, mahalliy budjet xarajatlari, maqsadli transfertlar, solikli daromadlar, tartibga soluvchi budjetlararo transfertlar.

**РЕГУЛИРОВАНИЕ ДОХОДОВ МЕСТНЫХ БЮДЖЕТОВ ПУТЕМ
СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МЕЖБЮДЖЕТНЫХ
ОТНОШЕНИЙ**

Мейлиев Обид Рахматуллаевич

*доктор экономических наук
профессор*

*Ташкентский государственный
экономический университет*

E-mail: meyliev.obid0905@gmail.com

ORCID:0000-0002-8586-8858

Аннотация. В статье рассматриваются порядок формирования доходов местных бюджетов и научно-практические основы межбюджетных отношений в целях укрепления доходной части местных бюджетов. Рассматривается механизм межбюджетных отношений в регулировании доходов местных бюджетов, а также трансферты, предоставляемые местным бюджетам и пути укрепления доходной части местных бюджетов за их счет. На основе проведенного исследования сформулированы научные предложения и выводы.

Ключевые слова: межбюджетные отношения, доходы местных бюджетов, расходы местных бюджетов, целевые трансферты, налоговые доходы, регулируемые межбюджетные трансферты.

**REGULATION OF LOCAL BUDGETS REVENUES BY IMPROVING
INTERBUDGETARY RELATIONS**

Meyliev Obid Raxmatullaevich

*Doctor of Economics
Sciences(DSc)*

Professor

*Tashkent State
University of Economics*

*E-mail: meyliiev.obid0905@gmail.com
ORCID:0000-0002-8586-8858*

Abstract. The article describes the procedure for the formation of local budget revenues and the scientific and practical basis of inter-budgetary relations in strengthening local budget revenues. Regulation of local budget revenues is based on the functioning mechanism of inter-budgetary relations, as well as transfers allocated to local budgets, ways of strengthening local budget revenues through them. Based on the conducted research, scientific proposals and conclusions were formed.

Keywords: inter-budget relations, local budget revenues, local budget expenditures, targeted transfers, tax revenues, regulatory inter-budgetary transfers.

Kirish

Respublikada amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning yangi bosqichida milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish va makroiqtisodiy barqarorlikni yanada mustahkamlash maqsadida davlat moliyasi tizimini isloh etish, uni mazmun va sifat jihatdan zamon talablari asosida takomillashtirish zaruriyati yuzaga kelmoqda.

So‘nggi yillarda budjet tizimi bo‘g‘inlari daromad va xarajatlarini mutanosibligini ta‘minlash borasida keng ko‘lamli chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

O‘zbekistonda budjetlararo munosabatlarni samarali tashkil etish mahalliy budjetlar daromadlarini oshirish va hududlarning barqaror rivojlanishini ta‘minlashda muhim ahamiyatga ega. Mamlakatimizda mahalliy budjetlarning daromad bazasini tubdan mustahkamlash va nomarkazlashtirish asosida hududlarni kompleks rivojlantirish, mahalliy davlat hokimiyati organlarining moliyaviy erkinligini kuchaytirish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishga ko‘maklashish, yangi ish joylari yaratish hamda aholi bandligini ta‘minlash, ijtimoiy infratuzilmani jadal rivojlantirish hisobiga soliq salohiyatini kengaytirish bugungi kunda dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Hozirgi kunda mahalliy budjetlar daromadlari hisobiga mahalliy budjetlar xarajatlarini samarali ta‘minlash imkoniyatining pastligi, xususan ko‘plab hududlar mahalliy budjetlari o‘z daromadlari hisobiga xarajatlarini to‘liq moliyalashtira olmayotganligi va yuqori budjetdan turli xil moliyaviy mablag‘larga ehtiyoj sezilayotganligi, mazkur hududlar mahalliy budjetlari daromadlarini oshirish va shu asosda iqtisodiy rivojlanishini ta‘minlash dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Adabiyotlar sharhi

Mahalliy budjetlarning daromad bazasini tubdan mustahkamlash, ular daromadlari va xarajatlari mutanosibligiga erishish, shuningdek, mahalliy hokimiyat organlari vakolatlarini oshirish borasida iqtisodchi olimlar tomonidan qator izlanishlar olib borilgan.

Bir qator iqtisodchilar tomonidan soliq tushumlarini taqsimlash mexanizmiga oid qarashlarida budjet tizimi budjetlari muvozanati va barqarorligini ta‘minlash, shuningdek mablag‘larni shakllantirish usul va vositalari, vakolatlar biriktirilishi nuqtai-nazaridan yondashilgan.

Jahonda, xususan Federativ davlatlarda budjetlararo munosabatlarni shakllantirishning yagona qoidalari yoki talablari mavjud emas. Aksincha, jahon tajribasi budjetlararo munosabatlarning xilma-xil modellari amal qilishini ko‘rsatmoqda. Masalan, AQShda soliqning har bir turi aniq bir budjet tizimining bo‘g‘iniga biriktirilgan va shtatlar budjet daromadlarini ko‘paytirish uchun investorlarni jalb qilishda raqobatlashadi, bu jarayonda qayta taqsimlash mexanizmlari muhim rol o‘ynamaydi [5].

Germaniyada, aksincha, budjet ta‘minotini tenglashtirish mexanizmi doirasida rivojlangan mintaqalar kam rivojlangan mintaqalarni qo‘llab-quvvatlash uchun mablag‘larni o‘tkazadi [6].

Budjet federalizmining har qanday modeli samaradorligining eng muhim mezonlari turli darajadagi boshqaruvning iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va boshqa manfaatlarni muvofiqlashtirish

oxir-oqibatda aholiga budget xizmatlari ko'rsatish sifati va darajasini aks ettiradi [7].

Mamlakatimizda mahalliy budgetlar daromadlari va xarajatlarining muvozanatini ta'minlash uchun respublika soliqlari mahalliy budgetlarga to'liq yoki qisman birlashtiriladi. Shuning uchun ham ko'pincha moliya nazariyasi va amaliyotida mahalliy budgetlar daromadlari birlashtirilgan va tartibga solinadigan daromadlarga ajratilgan holda ifodalanadi.

Bugungi kunda mahalliy budgetlar daromadlarini ko'paytirish, ularning barqaror rivojlanishini ta'minlash chora-tadbirlarini qo'llashda mahalliy hokimiyat organlari moliyaviy mustaqilligini va ma'suliyatini yanada oshirish, shu asosda ilmiy taklif va amaliy tavsiyalarni ishlab chiqish hamda keng qo'llash orqali ushbu masalaga tizimli yondashish muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Mahalliy budgetlar daromadlarini shakllantirish tartibi hamda mahalliy budgetlar daromadlarini mustahkamlashda budgetlararo munosabatlarning joriy holatini o'rganishda ilmiy o'rganish, mantiqiylik, tizimli tahlil va ilmiy abstraktsiya, statistik tahlil, qiyoslash kabi usullardan foydalanilgan.

Bir qator iqtisodchilar tomonidan soliq tushumlarini taqsimlash mexanizmiga oid qarashlarida budget tizimi budgetlari muvozanati va barqarorligini ta'minlash, shuningdek mablag'larni shakllantirish usul va vositalari, vakolatlar birlashtirilishi nuqtai-nazaridan yondashilgan.

Tahlil va natijalar

Mahalliy budgetlar O'zbekiston Respublikasi davlat budgetining muhim tarkibiy qismini tashkil etadi hamda mahalliy hokimiyatlarning faoliyat ko'rsatishlarida muhim moliyaviy manba bo'lib hisoblanadi. Mahalliy budgetlar mahalliy talab-ehtiyojlarni to'laroq qondirishni hamda davlatning markazlashgan tartibda amalga oshiradigan tadbirlarini bajarilishi bilan chambarchas bog'langan holda ijro etishga imkon yaratib beradi. Mahalliy hokimiyat organlariga mahalliy budget daromadlarini ko'payishi va resurslarni tejamkorlik bilan sarflanishi vazifasi yuklatiladi.

1-jadval.

**Mahalliy budgetlar daromadlarining o'zgarish
dynamikasi (mlrd so'mda) ***

T/r	Hududlar nomi	2018 y	2019 y	2020 y	2021 y	2022 y	2023 y	2024 y
1.	Qoraqalpog'iston Respublikasi	1 436,9	2 683,5	2743,9	1869,2	2 499,5	2 843,7	3 069,4
2.	Andijon viloyati	1 290,0	1 912,7	2105,9	2418,5	3 246,4	3 931,3	4 087,3
3.	Buxoro viloyati	1 226,1	2 266,6	1782,9	2374,1	3 425,3	3 792,0	4 232,4
4.	Jizzax viloyati	741,7	1 106,2	1058,0	1460,4	1 822,7	2 227,9	2 415,6
5.	Qashqadaryo viloyati	1 909,9	3 493,7	2468,8	2722,1	3 920,0	4 607,6	4 879,1
6.	Navoiy viloyati	860,0	1 495,8	1540,9	1948,9	2 433,0	3 039,4	2 904,1
7.	Namangan viloyati	1 088,4	1 784,7	1763,0	2297,0	3 265,4	3 516,8	3 564,7
8.	Samarqand viloyati	1 637,5	2 270,9	2385,6	3154,7	4 197,7	5 100,1	5 191,7
9.	Surxondaryo viloyati	1 052,1	1 657,2	1605,7	1993,2	2 670,6	3 043,0	3 104,5
10.	Sirdaryo viloyati	535,0	736,3	716,5	881,6	1 147,8	1 390,3	1 502,1
11.	Toshkent viloyati	1 692,5	3 169,0	2395,5	3734,1	4 526,0	6 024,1	5 667,9
12.	Farg'ona viloyati	1 588,0	4 038,1	2677,3	3665,1	4 778,5	5 169,3	5 399,0
13.	Xorazm viloyati	892,6	1 232,1	1302,7	1743,1	2 384,2	2 740,7	2 879,0
14.	Toshkent shahri	2 379,0	3 236,2	3156,3	4911,4	7 073,2	8 112,4	9 163,3
Jami		18 329,7	31 083,0	27702,9	35173,4	47 390,3	55 538,6	58 060,1

*O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va Moliya vazirligi ma'lumotlari asosida muallif

tomonidan tayyorlangan.

2018 yilda mahalliy budjetlar daromadlarining amaldagi tushumi 18 329,7 mlrd soʻmni tashkil etgani holda 2019 yilga kelib mahalliy budjetlar daromadlari ijrosi 31 083,0 mlrd soʻmni tashkil etib, ushbu yilda reja koʻrsatkichlari 117,7 foizga bajarilgan.

Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 26 dekabrda PQ-4086-sonli qarorining 34-bandi, d-kichik bandida Qoraqalpogʻiston Respublikasi Joʻqorgʻi Kengesi, viloyatlar va Toshkent shahar xalq deputatlari Kengashlariga xarajatlarning yetishmayotgan summasini alohida tumanlar va shahar budjetlarini rejalashtirishda shakllanadigan ortiqcha daromadlarni budjet darajalari oʻrtasida qayta taqsimlash hisobidan qoplash vakolati berilgan.

2019 yilda hududiy Xalq deputatlari Kengashlari hamda mahalliy hokimiyat organlari qarorlariga muvofiq, Navoiy viloyatida 60,0 mlrd soʻmga, Samarqand viloyatida 26,0 mlrd soʻmga, Surxondaryo viloyatida 42,8 mlrd soʻmga, Toshkent viloyatida 60,0 mlrd soʻmga, Toshkent shahrida 73,9 mlrd soʻmga mahalliy budjetlarning daromadlari va xarajatlari teng miqdorda oshirilgan.

2020 yilda mahalliy budjetlar daromadlari amalda 27702,9 mlrd soʻmni, 2021 yilda 35173,4 mlrd soʻmni tashkil etgan. 2022 yilda mahalliy budjetlar daromadlari amalda 47390,3 mlrd soʻmni, 2023 yilda 55 538,6 mlrd soʻmni, 2024 yilda esa 58060,1 mlrd soʻmni tashkil etgan.

Jadval maʼlumotlaridan koʻrinib turibdiki, tahlil etilayotgan yillarda mahalliy budjetlar daromadlari qariyb 3,2 barobarga ortgan. Bu esa oʻz navbatida mahalliy budjetlar moliyaviy barqarorligini taʼminlashga ijobiy taʼsir koʻrsatadi.

Mahalliy budjetlar orqali hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish jarayonini, shu jumladan respublikamiz hududlari kesimida mahalliy budjetlar xarajatlarining oʻzgarish dinamikasi 2-jadvalda koʻrsatilgan.

2-jadval.

**Mahalliy budjetlar xarajatlarining oʻzgarish
dinamikasi (mlrd soʻmda)***

T/r	Hududlar nomi	2018 y	2019 y	2020 y	2021 y	2022 y	2023 y	2024 y
1.	Qoraqalpogʻiston Respublikasi	2681,6	2 683,5	3 540,5	4 376,5	5 940,3	6 864,3	5 147,3
2.	Andijon viloyati	2925,1	3 292,0	3 708,9	4 911,0	6 869,8	8 198,2	6 001,0
3.	Buxoro viloyati	2186,6	2 266,6	3 095,0	4 079,6	5 357,7	6 002,5	4 593,6
4.	Jizzax viloyati	1849,3	1 836,8	2 056,3	2 927,1	3 928,5	4 694,9	3 304,3
5.	Qashqadaryo viloyati	2994,9	3 493,7	4 606,8	6 097,3	8 812,2	10 585,8	5 806,2
6.	Navoiy viloyati	1571,4	1 495,8	1 816,6	2 629,3	3 470,7	4 067,0	3 086,6
7.	Namangan viloyati	2602,0	3 096,9	3 775,5	4 955,0	6 924,5	8 163,9	5 548,6
8.	Samarqand viloyati	3500,2	4 031,8	3 811,7	5 898,1	7 898,6	8 830,8	6 780,2
9.	Surxondaryo viloyati	2590,7	2 872,0	3 246,1	4 782,0	6 527,9	7 984,7	4 937,3
10.	Sirdaryo viloyati	1184,6	1 217,4	2 375,6	2 138,8	2 671,1	3 190,5	2 403,8
11.	Toshkent viloyati	3023,2	3 169,0	3 381,4	4 982,9	6 849,0	7 843,8	6 185,3
12.	Fargʻona viloyati	3319,9	4 038,0	4 134,4	5 865,8	8 749,0	9 939,8	7 342,6
13.	Xorazm viloyati	1835,8	2 116,4	2 276,1	3 347,0	4 488,2	5 679,1	4 082,8
14.	Toshkent shahri	3770,4	3 236,2	5 414,7	9 243,8	10 577,5	10 597,9	9 677,2
	Jami	36035,7	38 846,1	47 239,6	66 234,2	89 065,0	102 643,2	74 896,8

*O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va Moliya vazirligi ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlangan.

2018 yilda mahalliy budjetlar xarajatlari 32071,5 mlrd so‘m rejalashtirilgan bo‘lib, amalda uning ijrosi 112,4 foizga bajarilgan holda 36035,7 mlrd so‘mni tashkil etgan. Rejalashtirilgan mahalliy budjet xarajatlari mamlakat hududlarining barchasida ortig‘i bilan amalga oshirilgan. Jumladan, yuqori ko‘rsatkichlar Toshkent shahri (124,1 foiz), Navoiy viloyati (124 foiz), Qoraqalpog‘iston Respublikasi (123,4 foiz), Jizzax viloyati (116,6 foiz), Buxoro viloyati (113,9 foiz) hissasiga to‘g‘ri kelmoqda.

2019 yilda mahalliy budjetlar aniqlashtirilgan xarajatlari 48267,5 mlrd so‘mga rejalashtirilgan bo‘lsa, haqiqatda 52049,7 mlrd so‘mni tashkil etib, uning amaldagi ijrosi 107,8 foizga bajarilgan. Mamlakat hududlari kesimida yuqori ulush Navoiy viloyati (116,5 foiz), Toshkent shahri (112,7 foiz), Andijon viloyati (111,6 foiz), Buxoro viloyati (110,1 foiz), Qoraqalpog‘iston Respublikasi (109,5 foiz), Namangan viloyati (107,9 foiz) hissasiga to‘g‘ri kelmoqda.

2020 yilda mahalliy budjetlar aniqlashtirilgan xarajatlari 45034,5 mlrd so‘m rejalashtirilgan bo‘lib, amalda 47190,8 mlrd so‘m xarajatlar amalga oshirilgan va uning ijrosi 105 foizni tashkil etgan. Xarajatlarning yuqori ulushi Toshkent shahri (111, foiz), Navoiy viloyati (108,0 foiz), Jizzax viloyati (107,0 foiz), Buxoro hamda Surxondaryo viloyatlari (106,0 foiz) hissasiga to‘g‘ri kelmoqda.

2021 yilda mahalliy budjetlar xarajatlari 57148,7 mlrd so‘mga rejalashtirilgan va uning ijrosi 114,7 foizga bajarilib 65534,9 mlrd so‘mni tashkil etgan.

2022 yilda mahalliy budjetlar xarajatlari amalda 89 065,0 mlrd so‘mni tashkil etgani holda, 2023 yilda esa 102634,2 mlrd so‘mni, 2024 yilda xarajatlar 74896,8 mlrd so‘mni tashkil etgan.

Tahlil etilayotgan yillarda mahalliy budjetlar xarajatlari 2,1 barobardan ortiq o‘sgan va yuqori o‘shish ko‘rsatkichi 2023 yilga to‘g‘ri kelmoqda.

Tartibga soluvchi daromadlardan ajratmalarning normativ miqdorlari O‘zbekiston Respublikasining respublika budjeti, Qoraqalpog‘iston Respublikasining respublika budjeti, viloyatlarning viloyat budjeti, Toshkent shahrining shahar budjeti, tumanlar va shaharlar budjetlarining daromadlari va xarajatlari balansililigini ta‘minlash maqsadida soliqlar, davlat bojlari, yig‘imlar, jarimalar va boshqa to‘lovlarni ular o‘rtasida taqsimlash uchun foydalaniladi [2].

Respublikamizda mahalliy davlat hokimiyati idoralarining asosiy daromad manbai hisoblangan mahalliy budjetlarga birlashtirilgan soliqlar va yig‘imlar bilan bog‘liq muammolar ularning mahalliy budjetlar xarajatlarini to‘liq miqdorda moliyalashtira olmasligidadir. Shuning uchun ham soliqlardan mahalliy budjetlarga ajratmalar, ya‘ni tartibga solinadigan soliqlardan to‘liq yoki qisman ajratmalar belgilash tizimi amal qiladi va ulardan kelib chiqib mahalliy davlat hokimiyati idoralarining bu boradagi vakolatlari yana bir qadar oshirilgan bo‘lsada, bugungi kunda mahalliy davlat hokimiyati idoralarining soliqlar va yig‘imlar bo‘yicha vakolatlari qonunchilik nuqtai-nazaridan bir qadar cheklangan, amalda esa o‘z hududlarida undiriladigan barcha soliqlar va yig‘imlarni nazorat qilish tizimi amal qiladi. Shu o‘rinda qayd etish kerakki, respublikamiz soliq tizimini takomillashtirishda turli hokimiyat organlarining soliqlar va yig‘imlar bo‘yicha vakolatlarini yanada aniqlashtirish va bunda mahalliy davlat hokimiyati idoralarining bu boradagi vakolatlarini oshirish muhim yo‘nalish qilib belgilanishi lozim [8].

So‘nggi yillarda mahalliy budjetlar daromadlarini barqarorlashtirish maqsadida bir qator tadbirlar amalga oshirilgan bo‘lsa-da, mahalliy budjetlar daromadlarini shakllantirishdagi muammolar to‘liq bartaraf etilmagan. Mazkur muammolarning yechimiga nazarimizda hududlar soliq potensialini oshirish hamda hududiy soliq siyosatini yuritish orqali erishish mumkin.

Bugungi kunda respublikamizning bir qator hududlarida mahalliy budjet xarajatlarini o‘z daromadlari hisobiga moliyalashtirish imkonining yo‘qligi ularning yuqori budjetdan turli xil moliyaviy yordamlar hisobiga moliyalashtirilishini taqozo etmoqda.

3-jadval.

**Mahalliy budjetlar xarajatlarida
transfertlarning ulushi (foizda)***

T/r	Hududlar nomi	2018 y	2019 y	2020 y	2021 y	2022 y	2023 y	2024 y
1.	Qoraqalpog‘iston Respublikasi	17,4	0,0	22,5	57,3	57,9	58,6	40,4
2.	Andijon viloyati	40,3	41,9	43,2	50,8	52,7	52,0	31,9
3.	Buxoro viloyati	15,9	0,0	42,4	41,8	36,1	36,8	7,9
4.	Jizzax viloyati	35,7	39,8	48,6	50,1	53,6	52,5	26,9
5.	Qashqadaryo viloyati	14,1	0,0	46,4	55,4	55,5	56,5	16,0
6.	Navoiy viloyati	13,9	0,0	15,2	25,9	29,9	25,3	5,9
7.	Namangan viloyati	44,3	42,4	53,3	53,6	52,8	56,9	35,8
8.	Samarqand viloyati	37,7	43,7	37,4	46,5	46,9	42,2	23,4
9.	Surxondaryo viloyati	44,0	42,3	50,5	58,3	59,1	61,9	37,1
10.	Sirdaryo viloyati	33,6	39,5	69,8	58,8	57,0	56,4	37,5
11.	Toshkent viloyati	18,1	0,0	29,2	25,1	33,9	23,2	8,4
12.	Farg‘ona viloyati	39,4	0,0	35,2	37,5	45,4	48,0	26,5
13.	Xorazm viloyati	36,8	41,8	42,8	47,9	46,9	51,7	29,5
14.	Toshkent shahri	0,0	0,0	41,7	46,9	33,1	23,5	5,3
	O‘rtacha	28,1	20,0	41,4	46,9	46,8	45,9	22,5

*O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va Moliya vazirligi ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlangan.

2018 yilgacha mahalliy budjetlarga dotatsiya, subvensiya ko‘rinishida moliyaviy yordamlar ajratilgan bo‘lsa, shu yildan boshlab mamlakatimiz hududlari mahalliy budjetlariga yuqorida keltirilgan moliyaviy yordamlar o‘rniga maqsadli transfertlar ajratish tizimi joriy etildi.

2018-2019 yillarda mahalliy budjetlarga maqsadli transfertlar ajratilgan bo‘lsa, 2020 yilda boshlab tartibga soluvchi transfertlar ajratilmoqda.

2018 yilda Toshkent shahridan tashqari 13 ta hududlar mahalliy budjetlariga 7 155,7 mlrd so‘m maqsadli transfertlar ajratilgan bo‘lsa, 2019 yilda 7 ta hududga, ya’ni Andijon, Jizzax, Namangan, Samarqand, Surxondaryo, Sirdaryo hamda Xorazm viloyatlari mahalliy budjetlariga 7763,1 mlrd so‘m ajratilgan.

2020 yilga kelib respublikamizning barcha hududlari mahalliy budjetlariga 19 536,7 mlrd so‘m transfertlar ajratilgan bo‘lsa, 2021 yilda jami 31061,2 mlrd so‘m tartibga soluvchi transfertlar ajratilgan.

2022 yilda mahalliy budjetlarga 41674,8 mlrd so‘m transfertlar ajratilgan bo‘lsa, 2023 yilda 47104,6 mlrd so‘m, 2024 yilda esa 16836,7 mlrd so‘m ajratilishi belgilangan edi.

2025 yilda Qoraqalpog‘iston Respublikasi budjetining, viloyatlar hamda Toshkent shahar mahalliy budjetlarining daromadlari prognozi 65,8 trillion so‘m, xarajatlari prognozi 84,3 trillion so‘m miqdorida bo‘lishi inobatga olingan. Shuningdek, respublika budjetidan mahalliy budjetlarga 18,5 trillion so‘m miqdorida tartibga soluvchi budjetlararo transfertlar o‘tkazib berilishi nazarda tutilgan [3].

Ma’lumotlardan ko‘rishimiz mumkinki, 2018-2019 yillarda ayrim mahalliy budjetlarga transfertlar ajratilmagan bo‘lsa, 2020 yildan boshlab mamlakatning barcha hududlari mahalliy budjetlariga tartibga soluvchi transfertlar ajratilmoqda [4].

Jadval ma’lumotlaridan ko‘rishimiz mumkinki, yildan-yilga mahalliy budjetlarga ajratilayotgan transfertlar miqdorlari oshib, ularning xarajatlaridagi salmog‘i ham mos ravishda yuqorilab bormoqda. Bu mahalliy budjetlar xarajatlarining daromadlariga nisbatan yuqoriligi bilan bog‘liqdir.

Shuningdek, bugungi kundagi yana bir muhim masalalardan biri mahalliy budjetlarni

tuzishda oʻrta muddatli budjetni joriy etish masalasidir. Mahalliy budjetlarni oʻrta muddatli rejalashtirish natijasida mintaqalarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi, yalpi hududiy mahsulotning oʻsishiga, hududlarda turli soha va tarmoqlarni samarali moliyalashtirishga erishiladi, ularning asosiy xarajatlari yoʻnalishlari va belgilangan tadbirlarni rejalashtirish mexanizmi takomillashadi [9].

Bugungi kunda mahalliy budjetlar potensialini mustahkamlash maqsadida qonuniy tarzda nafaqat mahalliy budjetlarga biriktirilgan soliq va toʻlovlarning tarkibini aniq belgilab qoʻyishi, balki respublika ahamiyatidagi soliqlarining mahalliy budjetlar daromadlaridagi ulushlari dinamikasini tahlil qilish va uni yanada takomillashtirish ham zarurdir.

Xulosa

Hozirgi kunda mahalliy budjetlar ijrosi samaradorligini oshirish va ularning imkoniyatlaridan foydalanish bir-biri bilan bogʻliq ayrim muammolarni hal etishni talab qiladi. Jumladan:

- mahalliy budjetlarning moliyaviy resurslarini oshirishning samarali yoʻnalishlarini qidirib topish va oʻz daromad bazalarini mustahkamlash mexanizmini ilmiy asosda ishlab chiqish;

- mahalliy budjetlar oʻz daromadlarini izchil mustahkamlash va uni oshirishni ragʻbatlantirish;

- budjet-soliq siyosati birligini taʼminlash hamda mahalliy budjetlar daromadlari va xarajatlarini rejalashtirishda ushbu muvofiqlikka erishish;

- mahalliy budjetlar huquq va majburiyatlariga keng imkoniyatlar berilayotgan bugungi kunda ularning manfaatdorligini oshirish maqsadida budjet boʻgʻinlari oʻrtasidagi munosabatlarni takomillashtirish.

Bugungi kunning eng muhim masalalardan biri – budjetlar oʻrtasidagi munosabatlarni muvofiqlashtirish va ularning iqtisodiy potensialidan foydalanish muammosidir.

Iqtisodiyotni yuksaltirishning hozirgi sharoitida mahalliy hokimiyat organlarini oʻz hududlarining ijtimoiy-iqtisodiy hamda moliyaviy boshqarishdagi rolini oshirish zaruriyati paydo boʻlmoqda. Bu zaruriyatning paydo boʻlishi oʻz navbatida mahalliy hokimiyat organlarining moliyaviy resurslarni izlash va ularni koʻpaytirish muammosini bartaraf etish imkonini yaratadi.

Mahalliy budjetlar daromadlarini koʻpaytirish va barqarorligini taʼminlash maqsadida respublika va mahalliy budjetlar oʻrtasida soliq tushumlarini taqsimlash mexanizmini ishlab chiqishda mahalliy hokimiyat organlarining, shuningdek mahalliy kengashlarning rolini oshirish lozim. Bu jarayonni hududda yigʻilgan va respublika budjetiga tushadigan soliq tushumlari hajmining nisbatlarini baholash asosida takomillashtirish lozim.

Maʼlumki, mahalliy budjetlar daromadlari hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishga, sifatli taʼlim va sogʻliqni saqlash xizmatlarini koʻrsatishga, hududlar infratuzilmasini yaxshilashga safarbar qilinadi. Ushbu sohalar yoki xizmatlar uchun mablagʻlarning qanchalik koʻp ajratilishi uning sifatining oshishiga va hududlar ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotiga erishishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Oʻzbekiston Respublikasining 2024 yil 24 dekabrda “2025 yil uchun Oʻzbekiston Respublikasining Davlat budjeti toʻgʻrisida”gi OʻRQ-1011-son Qonuni. <https://www.lex.uz/uz/docs/-7277618>.

2. Oʻzbekiston Respublikasining 2023 yil 25 dekabrda “2024 yil uchun Oʻzbekiston Respublikasining Davlat budjeti toʻgʻrisida”gi OʻRQ-886-son Qonuni.

3. <https://lex.uz/en/docs/6707765>. <https://review.uz/oz/post/Ozbekiston-Respublikasining-2025-yil-uchun-budjet-rejalari-iqtisodiy-va-ijtimoiy-rivojlanish-strategiyasi>

4. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 26 dekabrda “Oʻzbekiston Respublikasining 2019 yilgi asosiy makroiqtisodiy koʻrsatkichlari prognozi va Davlat budjeti

parametrlari hamda 2020-2021 yillarga budget mo'ljallari to'g'risida”gi PQ-4086-sonli Qarori.

5. Arzaghi, M. & Henderson, J. (2005). Why Countries Are Fiscally Decentralizing. *Journal of Public Economics*, 7(89), pp. 1157–1189.

6. Oates, W. (1994). *Federalism and Government Finance*. Cambridge, Mass.: Harvard UP, 128.

7. Weingast, B. R. (2009). Second Generation Fiscal Federalism: The Implications of Fiscal Incentives. *Journal of Urban Economics*, 65, pp. 279–293. Breton, F. (1996). *Competitive Governments: An Economic Theory of Politics and Public Finance*. Cambridge University Press, 195.

8. Meyliev, O. Increasing the importance of property tax in the revenues of local budgets.// *Economy and education*. 2 (2022).

9. Mamadjanov I., Toparov Q., O'roqov U., G'aybullaev O. O'rta muddatli budget. Namangan shahar budjeti misolida: uslubiy qo'llanma. – Toshkent.: Baqtria press. 2017 y.– 206 b.

10. O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va Moliya vazirligi sayti. – <https://www.imv.uz>

СОЛИҚЛАР ЙИГИЛУВЧАНЛИГИНИ БАҲОЛАШ УСЛУБИЁТИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШНИНГ ЧЕТ ЭЛ ТАЖРИБАСИ

Бердиева Угулой Абдурахмановна

*солиқлар ва солиққа тортиш
кафедраси профессори
Тошкент давлат
иқтисодиёт университети
E-mail: ugiloy555@gmail.com
ORCID: 0009-0003-8124-0304*

Аннотация. Ушбу мақолада солиқ тушумларининг йиғилувчанлигини ошириш, уни баҳолаш методологиясини такомиллаштириш ва хорижий мамлакатлар тажрибасини Ўзбекистон амалиётига мослаштириш масалалари таҳлил қилинади. Жаҳон иқтисодиёти шароитида солиқ тизимининг самарадорлиги давлат бюджети барқарорлигини таъминлаш, ижтимоий дастурларни молиялаштириш ҳамда иқтисодий ўсишни рағбатлантиришда муҳим ўрин тутди. Шу нуқтаи назардан, солиқ йиғилувчанлигини баҳолашда замонавий ёндашувлар, рақамли технологиялар, шаффофлик механизмлари ва солиқ маъмуриятининг институционал салоҳияти ҳал қилувчи аҳамият касб этади.

Мақолада ривожланган давлатлар, хусусан, АҚШ, Германия, Жанубий Корея ва Туркия тажрибалари мисолида солиқ йиғилувчанлигини оширишнинг назарий ва амалий жиҳатлари ўрганилган. Ушбу давлатларда солиқ тизимининг муваффақиятли ишлаши — автоматлаштирилган назорат тизимлари, электрон ҳисоб-китоблар, солиқ тўловчилар учун қулай интерактив хизматлар ва жамоатчилик назорати орқали таъминланаётганлиги кўрсатиб ўтилади. Хусусан, хорижда солиқ маданиятини ошириш, солиққа тортиш жараёнини соддалаштириш ва солиқ тўловчилар билан давлат органлари ўртасидаги ўзаро ишончни мустаҳкамлаш муҳим омил сифатида намоён бўлади.

Ўзбекистон шароитида солиқ сиёсатини такомиллаштириш, солиқ тушумларини таҳлил қилиш ҳамда уларнинг барқарор ўсишини таъминлаш учун хорижий тажрибани танқидий таҳлил асосида миллий иқтисодий муҳитга мослаштириш зарурлиги таъкидланади. Мақолада, шунингдек, солиқ йиғилувчанлигини баҳолашнинг амалдаги услублари, уларнинг афзаллик ва камчиликлари, янги методологик ёндашувларни жорий этиш йўналишлари ёритилган.

Калит сўзлар: солиқ тизими, солиқ йиғилувчанлиги, баҳолаш методологияси, хориж тажрибаси, рақамли солиқ бошқаруви, Ўзбекистон иқтисодиёти, солиқ ислохотлари, шаффофлик, фискал сиёсат, иқтисодий барқарорлик.

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МЕТОДОЛОГИИ ОЦЕНКИ СОБИРАЕМОСТИ НАЛОГОВ

Бердиева Угулой Абдурахмановна

*профессор кафедры
налоги и налогообложение
Ташкентский государственный
экономический университет
E-mail: ugiloy555@gmail.com
ORCID: 0009-0003-8124-0304*

Аннотация. В данной статье анализируются вопросы повышения собираемости налоговых поступлений, совершенствования методологии их оценки и адаптации зарубежного опыта к практике Узбекистана. В условиях мировой экономики

эффективность налоговой системы играет ключевую роль в обеспечении устойчивости государственного бюджета, финансировании социальных программ и стимулировании экономического роста. С этой точки зрения, современные подходы к оценке собираемости налогов, цифровые технологии, механизмы прозрачности и институциональный потенциал налоговой администрации имеют решающее значение.

В статье изучен теоретический и практический опыт развитых стран, в частности США, Германии, Южной Кореи и Турции, в повышении налоговой собираемости. Подчеркивается, что успешное функционирование налоговых систем этих государств обеспечивается посредством автоматизированных систем контроля, электронных расчетов, интерактивных сервисов для налогоплательщиков и общественного контроля. Особое внимание уделено повышению налоговой культуры, упрощению процесса налогообложения и укреплению доверия между государственными органами и налогоплательщиками.

В контексте Узбекистана отмечается необходимость критического анализа и адаптации зарубежного опыта к национальной экономической среде с целью совершенствования налоговой политики, анализа налоговых поступлений и обеспечения их стабильного роста. В статье освещаются действующие методы оценки налоговой собираемости, их преимущества и недостатки, а также направления внедрения новых методологических подходов.

Ключевые слова: налоговая система, собираемость налогов, методология оценки, зарубежный опыт, цифровое налоговое управление, экономика Узбекистана, налоговые реформы, прозрачность, фискальная политика, экономическая устойчивость.

FOREIGN EXPERIENCE IN IMPROVING THE METHODOLOGY OF ASSESSING TAX COLLECTION

Berdieva Uguloy Abduraxmanovna

*Professor of the Department of
Taxes and Taxation*

Tashkent State University of Economics

E-mail: ugiloy555@gmail.com

ORCID: 0009-0003-8124-0304

Abstract. This article analyzes the issues of increasing tax revenue collection, improving the methodology for its assessment, and adapting the foreign experience to the practice of Uzbekistan. In the context of the global economy, the efficiency of the tax system plays a crucial role in ensuring the stability of the state budget, financing social programs, and promoting economic growth. From this perspective, modern approaches to evaluating tax collectability, digital technologies, transparency mechanisms, and the institutional capacity of tax administration are of decisive importance.

The article examines the theoretical and practical aspects of tax collection efficiency in developed countries such as the USA, Germany, South Korea, and Turkey. It highlights that the successful functioning of their tax systems is ensured through automated monitoring systems, electronic accounting, user-friendly interactive services for taxpayers, and public oversight. In particular, increasing tax culture, simplifying the taxation process, and strengthening mutual trust between taxpayers and government institutions are emphasized as key factors.

For Uzbekistan, it is noted that critically analyzing and adapting foreign best practices to the national economic environment is essential for improving tax policy, analyzing tax revenues, and ensuring their sustainable growth. The paper discusses the current assessment methods of tax collectability, their advantages and disadvantages, and potential directions for introducing new methodological approaches.

Keywords: tax system, tax collectability, assessment methodology, foreign experience,

digital tax management, economy of Uzbekistan, tax reforms, transparency, fiscal policy, economic stability.

Кириш

Бозор иқтисодиётига асосланган тараққиётнинг муҳим омилларида бири давлат бюджети даромадларининг барқарорлигини таъминлашдир. Бюджет даромадларининг асосий манбаи сифатида солиқларнинг ўз вақтида ва тўлиқ ундирилиши, яъни солиқ тушумларининг йиғилувчанлиги муҳим аҳамият касб этади. Солиқларнинг йиғилувчанлиги даражаси мамлакат иқтисодий салоҳиятини, фискал сиёсатнинг самарадорлигини ва давлатнинг ижтимоий мажбуриятларини бажариш имкониятини белгиловчи муҳим кўрсаткич ҳисобланади. Шу боис, сўнгги йилларда Ўзбекистон Республикасида солиқ маъмурчилиги тизимини такомиллаштириш, солиқ сиёсатини соддалаштириш ҳамда солиқ тўловчилар билан давлат ўртасидаги ўзаро ишончни мустаҳкамлаш борасида кенг қўламли ислохотлар амалга оширилмоқда [1].

Жумладан, 2019-йилдан бошлаб янги таҳрирдаги Солиқ кодекси жорий қилиниб, унда солиқ турлари оптималлаштирилди, солиқ ставкалари пасайтирилди ва солиқ базасини кенгайтириш чоралари кўрилди. Бироқ, шунга қарамай, айрим ҳудудларда солиқларнинг йиғилувчанлик даражаси пастлигича қолмоқда, бу эса бюджет даромадларининг тўлиқ шаклланмаслигига, иқтисодиётда норасмий сектор улушининг ортишига ва солиққа тортиш тизимининг самарадорлигига салбий таъсир кўрсатмоқда. Шу сабабли, солиқ йиғилувчанлигини ошириш бўйича хорижий мамлакатлар тажрибасини чуқур ўрганиш ва уни Ўзбекистон шароитида илмий асосланган тарзда татбиқ этиш долзарб масалага айланмоқда.

Халқаро амалиётда солиқ йиғилувчанлигини оширишда бир қатор илғор ёндашувлар шаклланган. Жумладан, ривожланган мамлакатларда — АҚШ, Германия, Япония, Жанубий Корея каби давлатларда солиқ маъмурчилигини рақамлаштириш, солиқ тўловчиларни рағбатлантириш, ижтимоий масъулиятни кучайтириш, “солиқ солиқ тўловчи” тизимини жорий этиш каби механизмлар самарали натижалар бермоқда. Шунингдек, халқаро ташкилотлар — OECD, IMF ва Жаҳон банки томонидан ишлаб чиқилган солиқ бошқарувини баҳолаш методологиялари мамлакатларда фискал интизомни кучайтириш, солиқ базасини кенгайтириш ва солиқ йиғилувчанлигини оширишда муҳим ўрин тутди [2].

Ўзбекистон шароитида ушбу тажрибаларни бевосита қўллашдан кўра, уларни маҳаллий иқтисодий, ҳуқуқий ва ижтимоий омиллари ҳисобга олган ҳолда адаптация қилиш муҳимдир. Солиқ маъмурчилиги самарадорлигини ошириш учун рақамли технологиялар, электрон ҳисоб-китоб тизимлари, сунъий интеллект асосида ишловчи таҳлилий платформаларни жорий этиш зарур. Шу билан бирга, солиқ тўловчиларнинг молиявий саводхонлигини ошириш, уларнинг солиққа бўлган ишончини мустаҳкамлаш, шаффофликни таъминлаш каби омиللар ҳам солиқ йиғилувчанлигини оширишда ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Мазкур тадқиқотнинг мақсади — хорижий мамлакатларда солиқларнинг йиғилувчанлигини баҳолаш методологиясини таҳлил қилиш, уларнинг самарали элементларини Ўзбекистон солиқ тизимига татбиқ этиш имкониятларини ўрганиш ҳамда миллий солиқ сиёсатини янада такомиллаштириш йўналишларини белгилашдан иборатдир [3].

Ушбу йўналишда олиб бориладиган таҳлилий ишлар солиқ тизимининг институционал тузилмасини мустаҳкамлаш, давлат бюджетининг барқарорлигини таъминлаш ва иқтисодиётда норасмий фаолият улушини қисқартиришга хизмат қилади. Шунингдек, солиқлар йиғилувчанлигини ошириш бўйича илмий асосланган таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш орқали мамлакатнинг фискал сиёсатини замонавий глобал тенденциялар билан уйғунлаштириш имконини беради.

Айнан шу жиҳатдан, “Солиқларнинг йиғилувчанлигини баҳолаш методологиясини такомиллаштиришнинг чет ел тажрибаси” мавзусидаги ушбу илмий иш Ўзбекистон молия тизимининг самарадорлигини ошириш, бюджет барқарорлигини таъминлаш ҳамда иқтисодий ўсишни жадаллаштиришда долзарб назарий-амалий аҳамият касб этади [4].

Адабиётлар шарҳи

Солиқларнинг йиғилувчанлигини ошириш, уни баҳолаш методологиясини такомиллаштириш ва хорижий тажрибани ўрганиш масалалари бугунги кунда жаҳон миқёсида ҳам, Ўзбекистон амалиётида ҳам энг долзарб иқтисодий масалалардан бири ҳисобланади. Мазкур йўналишда олиб борилган илмий изланишлар солиқларнинг иқтисодиётдаги ролини, уларнинг фискал, тартибга солувчи ва рағбатлантирувчи функцияларини янада самарали ташкил этиш имкониятларини таҳлил этишга қаратилган.

Жаҳон тажрибасига мурожаат қилганда, солиқларнинг йиғилувчанлигини оширишнинг самарали усуллари сифатида солиқ маъмуриятчилигини рақамлаштириш, солиққа тортиш базасини кенгайтириш, солиқ тўловчилар ўртасида ихтиёрий тўлов маданиятини шакллантириш, шаффофликни таъминлаш ҳамда солиқ имтиёзларини мақбуллаштириш амалиётлари кенг қўлланилаётганини кўриш мумкин [5].

Масалан, OECD (Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилоти) давлатларида солиқ тизими бошқаруви электрон ҳукумат механизмлари орқали амалга оширилади. Хусусан, Эстония, Жанубий Корея, Сингапур, Канада каби давлатларда барча солиқ операциялари тўлиқ рақамлаштирилган. Бу эса солиқларнинг йиғилувчанлик даражасини 95–98 фоизгача оширган. Шу билан бирга, ушбу мамлакатларда солиқ тўловчиларнинг ҳуқуқий саводхонлигини ошириш бўйича кенг қўламли ахборот-кенгаш тизими жорий этилган [6].

АҚШ тажрибасида эса солиқ йиғимларини оширишнинг асосий механизми сифатида ички даромадлар хизмати (IRS) томонидан амалга ошириладиган қатъий назорат тизими, солиқ қарздорларини аниқлаш учун сунъий интеллект ва “Big Data” технологияларидан фойдаланиш эътиборга лойиқдир. Бу тизим реал вақт режимида солиқ тўловчиларнинг молиявий фаолиятини таҳлил қилади ва солиқларнинг кечиктирилган ёки нотўғри тўловларини аниқлайди [7].

Европа Иттифоқи мамлакатлари, хусусан, Германия, Франция, Италия тажрибасида солиқларни йиғиш самарадорлиги фискал сиёсатнинг барқарорлиги, солиқ ставкаларининг адолатли тақсмоти ва солиқ тўловчиларга нисбатан ишончли ёндашув орқали таъминланади. Бунда “ижтимоий адолат” тамойили муҳим ўрин тутди: солиқлар асосан аҳолининг даромад даражасига мутаносиб равишда ундирилади, бу эса солиқларнинг йиғилувчанлик кўрсаткичларини барқарор ушлаб туришга ёрдам беради.

Россия Федерацияси тажрибасида эса солиқ йиғимларини оширишда “my nalog” каби мобил иловалар жорий этилиб, фуқароларни ўзини ўзи банд қилган шахс сифатида рўйхатдан ўтказиш орқали норасмий иқтисодий фаолиятни легаллаштиришга эришилган. Бу тажриба Ўзбекистон учун ҳам долзарб бўлиб, “солиқ тўловчиларни рағбатлантириш” тизими орқали норасмий иқтисодий субъектларни расмийлаштириш имконини беради [8].

Ўзбекистон олимлари томонидан олиб борилган илмий изланишлар (Масалан, А. Холматов, Н. Жуманиёзов, М. Абдуллаев, Б. Ражабов ва бошқалар) солиқ йиғимларини оширишда фискал сиёсатнинг мувозанатини таъминлаш, солиқ базасини аниқлашнинг замонавий усуллари жорий этиш, шунингдек, солиқ маъмуриятчилигининг самарадорлигини баҳолаш мезонларини ишлаб чиқиш масалаларига бағишланган. Уларнинг тадқиқотларида хорижий тажрибанинг айрим жиҳатлари, хусусан, рақамли технологиялар асосида солиқ назоратини кучайтириш, солиқ тўловчиларнинг ахборот базасини интеграциялаш ҳамда солиқ юкчасини оптималлаштириш ғоялари ўз аксини топган.

Сўнгги йилларда Ўзбекистонда солиқ тизимида амалга оширилган ислохотлар ҳам

халқаро тажрибага таянади. Жумладан, “Солиқ кодекси” нинг янгиланган таҳрири, электрон ҳисоб-фактуралар тизими “my.soliq.uz” портали орқали онлайн тўловлар, ҳамда “Рақамли солиқ маъмурияти” лойиҳаси солиқ йиғимларини оширишга қаратилган муҳим қадамлар бўлди. Ушбу ислохотлар хорижий давлатлар тажрибасидан — хусусан, Европа Иттифоқи ва Осиё мамлакатларининг илғор амалиётидан — самарали тарзда мослаштирилган [9].

Шундай қилиб, адабиётлар таҳлили шуни кўрсатадики, солиқ йиғимларини оширишда қуйидаги омиллар ҳал қилувчи аҳамиятга эга:

- Солиқ тизимини рақамлаштириш ва маълумотлар интеграцияси;
- Солиқ тўловчиларнинг ишончини мустаҳкамловчи ижтимоий адолат тамойили;
- Солиқ маъмуриятчилигида шаффофлик ва соддалик;
- Рағбатлантирувчи механизмлар орқали ихтиёрий тўлов маданиятини ривожлантириш;
- Хорижий тажрибани Ўзбекистон шароитига мослаштириш асосида солиқ сиёсатини оптималлаштириш.

Ушбу илмий-назарий таҳлил асосида шуни айтиш мумкинки, Ўзбекистон учун хорижий тажрибани бевосита кўчириб олиш эмас, балки уни миллий иқтисодий тизимнинг ўзига хос хусусиятлари билан уйғунлаштириб, миллий солиқ стратегиясини янада такомиллаштириш муҳимдир. Шу тариқа солиқларнинг йиғилувчанлигини баҳолаш ва оширишнинг илмий-услубий асослари янада чуқурлашади.

Тадқиқот методологияси

Мазкур тадқиқотнинг методологияси солиқ тизимининг самарадорлигини баҳолаш, солиқларнинг йиғилувчанлиги даражасини аниқлаш ва уни ошириш йўллари йўналишига қаратилган комплекс илмий ёндашувларга асосланади. Методологик асос сифатида иқтисодий таҳлил, тизимли ёндашув, солиқ бошқаруви ва фискал сиёсатнинг назарий ҳамда эмпирик моделларидан фойдаланилди. Тадқиқот жараёнида солиқ йиғилувчанлигини баҳолашда хорижий мамлакатлар, хусусан, Германия, Жанубий Корея, АҚШ, Полша, ва Туркия каби давлатларнинг илғор тажрибалари солиштирма таҳлил асосида ўрганилди.

Тадқиқотнинг асосий методлари сифатида статистик таҳлил, солиштирма таҳлил, иқтисодий моделировка, эксперт баҳолаш, корреляцион-регрессион таҳлил, ҳамда эмпирик кузатиш усуллари қўлланилди. Ушбу методлар ёрдамида солиқларнинг йиғилувчанлигига таъсир этувчи омиллар — иқтисодий фаоллик даражаси, солиқ маъмурчилиги самарадорлиги, рақамлаштириш даражаси, солиқ тўловчиларнинг молиявий интизومي ва рағбатлантириш механизмларининг таъсири ўрганилди.

Методологияда, шунингдек, халқаро фискал сиёсат моделларига таянган ҳолда, солиқ йиғилувчанлигини баҳоловчи композит индекс ишлаб чиқиш механизми таклиф этилди. Бу индекс солиқ базасининг кенгайиши, солиққа тортиш ставкаларининг барқарорлиги, ижтимоий ишонч даражаси ва давлат молиявий назорати сифатининг интеграциялашган кўрсаткичларини ўз ичига олади.

Тадқиқотнинг амалий методологик қисми Ўзбекистон Республикаси солиқ қўмитаси, Иқтисодиёт ва молия вазирлиги, ҳамда Жаҳон банки ва IMF томонидан эълон қилинган маълумотлар базасига таянади. Ушбу маълумотлар асосида 2010–2024 йиллар оралиғида Ўзбекистон солиқ тизимининг ривожланиш динамикаси, солиқ тушумлари ҳажми, тўлов интизومي ва рақамли бошқарув тизимининг самарадорлиги таҳлил қилинди [10].

Таҳлил жараёнида “benchmarking” (таққослаш мезони) усули қўлланилиб, Ўзбекистоннинг солиқ йиғилувчанлиги кўрсаткичлари МДХ, Шарқий Европа ва Осиё-Тинч океани минтақасидаги давлатлар билан қиёсий равишда солиштирилди. Бу орқали республика солиқ тизимининг кучли ва заиф томонларини аниқлаш, мавжуд муаммоларни

ҳал этиш учун назарий ва амалий асослар ишлаб чиқилди.

Тадқиқотда қўлланилган илмий-назарий ёндашувлар — институционал иқтисодиёт, фискал сиёсат назарияси, ва давлат молиясини бошқариш парадигмаси асосида шакллантирилди. Шу билан бирга, рақамли иқтисодиёт шароитида солиқ маъмурчилигининг модернизацияси, “big data” таҳлили ва сунъий интеллект асосидаги прогнозлаш моделларининг имкониятлари ҳам методологиянинг ажралмас қисми сифатида кўриб чиқилди [11].

Натижада, тадқиқот методологияси Ўзбекистон солиқ тизимини модернизация қилиш ва солиқ йиғилувчанлигини оширишга қаратилган илмий асосланган йўналишларни аниқлаш, назарий билимларни амалиёт билан уйғунлаштириш, ҳамда хорижий тажрибани миллий шароитга мослаштириш имконини беради. Бу методология солиқларнинг йиғилувчанлигини баҳолаш жараёнида тизимли, эмпирик ва аналитик ёндашувларни уйғунлаштириш орқали, амалий натижаларни шакллантиришга хизмат қилади.

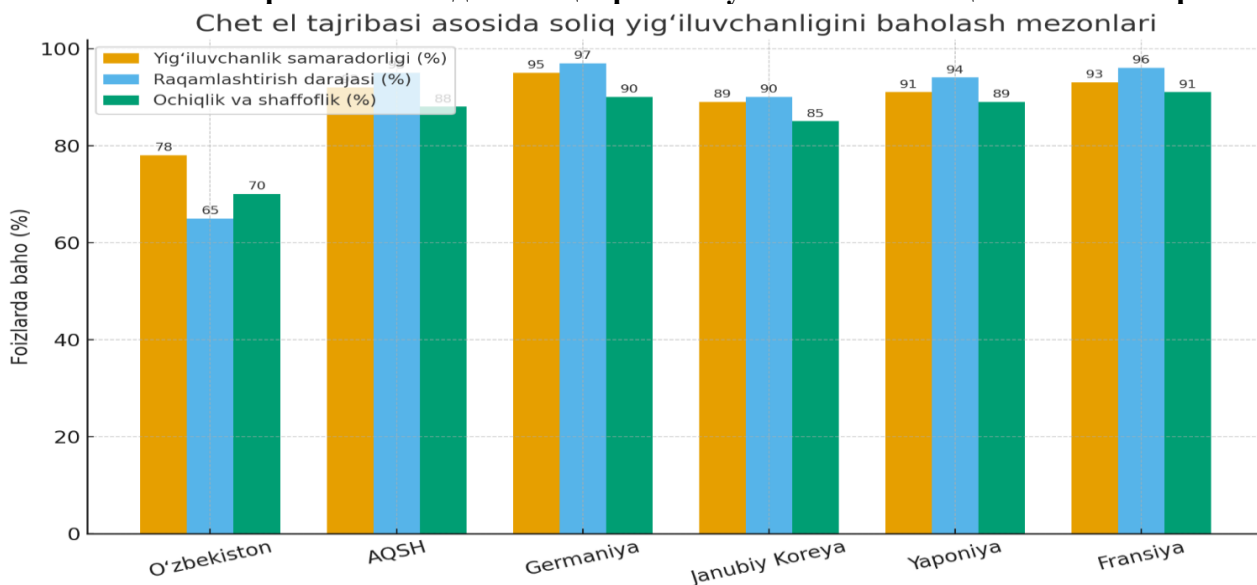
Таҳлил ва натижалар

Солиқларнинг йиғилувчанлигини баҳолаш ва уни ошириш бўйича чет эл тажрибаларини ўрганиш шуни кўрсатадики, ҳар бир мамлакатда бу жараён иқтисодий сиёсат, бошқарув тизими, солиқ маданияти ва ахборот технологияларининг ривожланганлик даражасига бевосита боғлиқдир. Чет эл амалиётида солиқларнинг йиғилувчанлигини таъминлаш бўйича қўлланилаётган механизмлар, асосан, солиқ тўловчиларнинг хатти-ҳаракатларини мониторинг қилиш, уларни рақамли платформалар орқали назорат қилиш ҳамда солиқ имтиёзларини оқилона қўллашга қаратилган.

Масалан, Европа Иттифоқи мамлакатлари, хусусан Германия ва Францияда, солиқ йиғилувчанлиги 95–98% даражада таъминланади. Бу натижага улар биринчи навбатда рақамли солиқ маъмуриятчилиги, электрон ҳисоб-фактура тизими ва шаффоф ҳисоб-китоб механизмларини жорий этиш орқали эришганлар. Шу билан бирга, солиқ тўловчиларга қулай хизмат кўрсатиш, солиққа оид маълумотларни тезкор тарзда олиш имконияти ҳам уларнинг солиққа бўлган ишончини оширган [12].

1-жадвал.

Чет эл тажрибаси асосида солиқлар йиғилувчанлигини баҳолаш мезонлари*

*К.Турсунов, “Ривожланаётган мамлакатларда солиқлар йиғилувчанлигини ошириш: Ўзбекистон мисолида,” *Иқтисодий ўсиш ва бошқарув шарҳи*, т. 8, № 1, б. 56–63, 2024 й

АҚШ тажрибасида эса солиқларнинг йиғилувчанлигини таъминлашда “tax

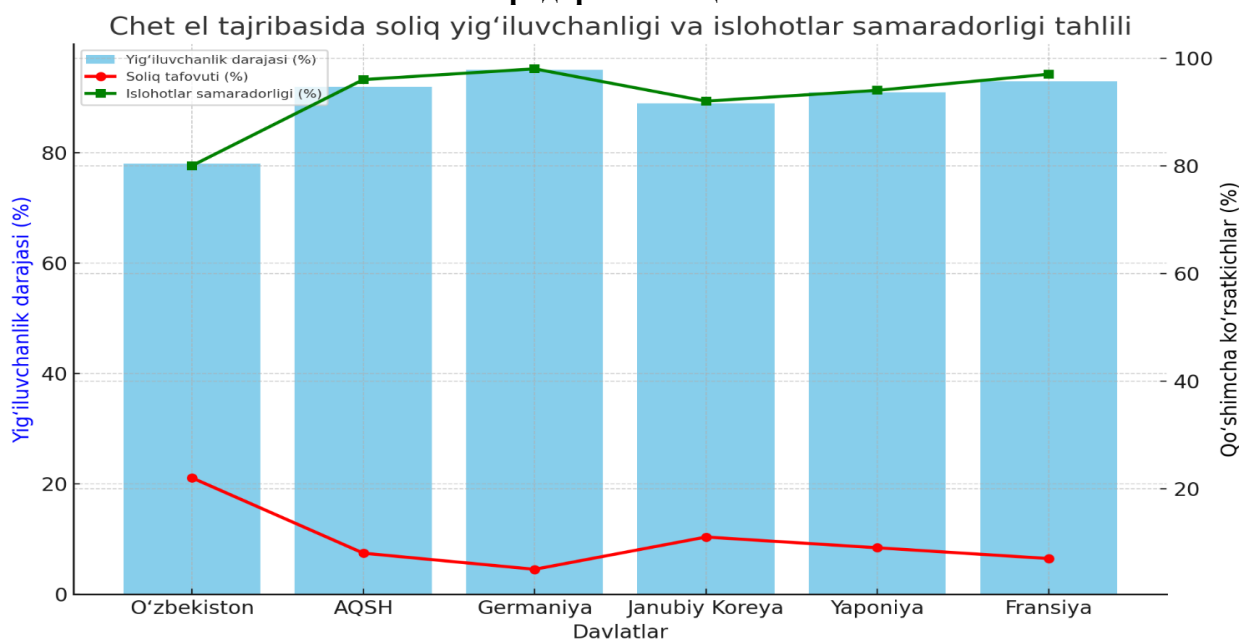
compliance” – солиқ интизоми тушунчаси асосий ўринда туради. Бу тизимда солиқ тўловчиларга нисбатан оғир жазолардан кўра, уларни ўз вақтида тўлов қилишга рағбатлантирувчи механизмлар самарали қўлланилади. Шунингдек, IRS (Internal Revenue Service) томонидан солиқ тўловчиларга доимий тушунтириш ва маслаҳат хизмати кўрсатилиб, уларнинг хатолик эҳтимоли камайтиради.

Осиё давлатлари, жумладан Жанубий Корея ва Япония тажрибасида, солиқ йиғилувчанлигини оширишда сунъий интеллект ва “Big Data” технологияларининг ўрни катта. Бу мамлакатларда солиқ тўловчиларнинг даромадлари, харажатлари ва молиявий оқимлари автоматик тарзда таҳлил қилинади. Натижада солиқ маълумотларини яшириш ёки нотўғри кўрсатиш ҳолатлари деярли йўқ даражага тушган[13].

Ўзбекистон шароитида эса сўнгги йилларда солиқ сиёсатини ислоҳ қилиш, рақамли бошқарув тизимларини жорий этиш, “my.soliq.uz” каби платформаларни ривожлантириш орқали сезиларли ютуқларга эришилмоқда. Шу билан бирга, солиқ маъмуриятчилиги самарадорлигини ошириш, ходимлар малакасини ошириш ва аҳолининг солиқ маданиятини юксалтиришга эътибор кучаймоқда. Бироқ айрим ҳолатларда солиқларнинг тўлиқ йиғилмаслиги ёки кечикиш ҳолатлари, асосан, кичик бизнес субъектларида солиқ ҳисоботини юритишдаги қийинчиликлар, норасмий иқтисодиёт ҳажмининг юқорилиги ва солиқ тўловчиларнинг ҳуқуқий билим даражасининг пастлиги билан боғлиқ[14].

2-жадвал.

Чет эл тажрибаси асосида солиқлар йиғилувчанлиги ва ислоҳотлар самарадорлиги таҳлили*

* Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт ва молия вазирлиги, 2022–2026 йилларга мўлжалланган миллий солиқ ислоҳотлари дастури, Тошкент: Ҳукумат нашриёти, 2022.

Ўтказилган таҳлиллар шуни кўрсатадики, солиқ йиғилувчанлигини ошириш учун қуйидаги уч асосий йўналишлар муҳим аҳамият касб этади:

Норматив-ҳуқуқий базани такомиллаштириш – солиққа оид қонунлар ва меъёрий ҳужжатларни халқаро стандартларга мослаштириш, уларнинг изчиллигини таъминлаш.

Рақамли инфратузилмани ривожлантириш – солиқ жараёнларини тўлиқ электронлаштириш, блокчейн технологияларини жорий этиш ва сунъий интеллект орқали солиқ маълумотларини таҳлил қилиш.

Солиқ маданиятини ошириш – аҳоли ва тадбиркорлар ўртасида солиққа нисбатан ижобий муносабатни шакллантириш, ахборот-кенгаш ишлари орқали уларни хабардор қилиш.

Шунингдек, солиқ тизимининг барқарор ишлашида холислик ва шаффофлик тамойилларининг тўлиқ жорий этилиши муҳим. Бу борада хорижий мамлакатларда “open budget” ва “tax transparency index” каби рейтинг тизимлари қўлланилиб, давлат органларининг ҳисобдорлиги оширилади. Ўзбекистон ҳам ушбу механизмларни ўз амалиётига жорий этиши натижасида халқаро миқёсда солиқ бошқаруви самарадорлигини янада мустаҳкамлаши мумкин[15].

Натижада, чет эл тажрибасини таҳлил қилиш Ўзбекистонда солиқларнинг йиғилувчанлигини ошириш йўлида янги методик ёндашувлар ишлаб чиқиш зарурлигини кўрсатди. Хусусан, халқаро тажрибани миллий шароитларга мослаштириш орқали солиқ тизимининг адолатли, барқарор ва рақамли тамойилларга асосланган шаклини яратиш истиқболи мавжуд.

Хулоса

Солиқларнинг йиғилувчанлигини баҳолаш ва уни ошириш масаласи замонавий иқтисодий бошқарув тизимида муҳим стратегик йўналишлардан бири ҳисобланади. Бозор иқтисодиётининг чуқурлашуви, фискал сиёсатнинг самарадорлигини таъминлаш ҳамда давлат бюджети барқарорлигини мустаҳкамлаш жараёнида солиқ йиғимларининг тўлиқ ва ўз вақтида тушишини таъминлаш долзарб аҳамият касб этади. Шу нуқтани назардан, чет эл тажрибаларини ўрганиш ва уларни Ўзбекистон шароитига мослаштириш иқтисодий сиёсатни такомиллаштиришнинг муҳим шарт бўлиб хизмат қилади.

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, ривожланган мамлакатларда солиқларнинг йиғилувчанлигини оширишда бир қатор омиллар муҳим рол ўйнайди. Улардан энг асосийси – солиқ бошқаруви тизимини рақамлаштириш, солиқ тўловчилар билан очиқ мулоқотни йўлга қўйиш, солиқ маданиятини ошириш ҳамда солиқ имтиёзларини мақсадли тарзда қўллашдир. Масалан, АҚШ, Германия, Жанубий Корея каби давлатларда солиқ маълумотлари ягона электрон базада жамланади, барча тўловлар онлайн платформалар орқали амалга оширилади ва бу жараён коррупция хавфини кескин камайтиради.

Ўзбекистон тажрибасида ҳам сўнгги йилларда солиқларни йиғиш тизимида туб ислохотлар амалга оширилмоқда. Хусусан, “Солиқ кодекси” нинг янгиланиши, “my.soliq.uz” платформасининг жорий этилиши, QR -кодли чеклар тизими ва сунъий интеллект асосидаги мониторинг дастурларининг ишлаш механизми солиқ интизомини мустаҳкамлашга хизмат қилмоқда. Шу билан бирга, хорижий мамлакатлар тажрибасига асосланиб, солиқ йиғимларини прогнозлаш, солиқ базасини кенгайтириш ва “соя иқтисодиёти” улушини камайтириш борасида қўшимча чора-тадбирларни амалга ошириш зарур.

Тадқиқот натижалари шуни кўрсатадики, солиқларнинг йиғилувчанлигини баҳолаш методологиясини такомиллаштириш учун комплекс ёндашув талаб этилади. Бунда қуйидаги устувор йўналишларга эътибор қаратиш лозим:

- Рақамли трансформация — барча солиқ тўловчиларнинг электрон рўйхатга олиниши, онлайн ҳисоб-китоб ва назорат тизимларини кенг жорий этиш.
- Мотивацион механизмлар — солиқ тўловчиларга садоқатли солиқ сиёсатини таклиф этиш, солиқ тўлашни рағбатлантирувчи механизмларни яратиш.
- Кадрлар салоҳиятини ошириш — солиқ тизимида ишловчи мутахассисларнинг замонавий ахборот технологиялари ва иқтисодий таҳлил соҳасидаги малакасини ошириш.
- Халқаро ҳамкорликни кучайтириш — OECD, IMF, Жаҳон банки каби ташкилотлар тажрибасидан фойдаланиб, Ўзбекистон солиқ сиёсатини глобал стандартларга мослаштириш.

Умуман олганда, солиқларнинг йиғилувчанлигини баҳолаш методологиясини такомиллаштириш — бу нафақат иқтисодий, балки ижтимоий барқарорликни таъминлашнинг ҳам муҳим воситасидир. Ягона рақамли назорат тизими, очиқлик ва

шаффофлик тамойилларига асосланган солиқ сиёсати Ўзбекистоннинг “Янги тараққиёт даври” стратегияси доирасида иқтисодиётнинг барқарор ўсишини таъминлашга хизмат қилади.

Шундай қилиб, чет эл тажрибасини чуқур ўрганиш ва миллий шароитга мослаштириш орқали Ўзбекистон солиқларнинг йиғилувчанлигини ошириш, бюджет барқарорлигини мустаҳкамлаш ҳамда давлат молиясини самарали бошқариш борасида янги босқичга кўтарилиши мумкин. Шу билан бирга, солиққа оид маълумотларнинг таҳлилий асосда юритилиши, сунъий интеллект технологияларидан фойдаланиш ва солиқ интизомини ошириш орқали мамлакат иқтисодий хавфсизлиги янада мустаҳкамланади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. А. Каримов, “Халқаро тажриба асосида солиқлар йиғилувчанлигини ошириш механизмини такомиллаштириш,” *Ўзбекистон иқтисодий тадқиқотлар журна*ли, т. 3, № 2, б. 45–53, 2023.
2. С. Раҳмонов, “Фискал сиёсат ислохотлари ва хорижий илғор тажрибалар,” *Молия ва бухгалтерия шарҳи*, т. 5, № 1, б. 22–30, 2022.
3. Т. Қодиров, “ОЕСД тажрибасини солиқлар йиғилувчанлигини оширишда қўллаш,” *Давлат молияси журна*ли, т. 4, б. 17–25, 2024.
4. М. Йўлдошев, “Ривожланган мамлакатлар тажрибасида солиқ бошқарувини рақамлаштиришнинг ўрни,” *Халқаро иқтисод ва молия бюллетени*, т. 2, № 3, б. 58–66, 2023.
5. Н. Исмоилова, “Солиқ йиғилувчанлиги кўрсаткичлари ва халқаро солиштирма таҳлил,” *Иқтисодий таҳлил ва сиёсат тадқиқотлари журна*ли, т. 6, № 4, б. 101–109, 2022.
6. А. Абдужалилов, “Хорижий мамлакатларда замонавий солиқ назорати тизимлари,” *Молия ва солиқ журна*ли, т. 3, б. 64–72, 2024.
7. Д. Маматқулов, “Европа Иттифоқи мамлакатлари билан солиқ тизимидаги ислохотларни қиёсий таҳлил,” *Ўзбекистон иқтисодий ислохотлари журна*ли, т. 7, № 2, б. 33–41, 2023.
8. Л. Рустамова, “Жанубий Корея тажрибаси асосида солиқлар йиғилувчанлигида шаффофлик ва автоматлаштириш,” *Фискал тадқиқотлар ва инновациялар журна*ли, т. 1, № 5, б. 77–85, 2024.
9. У. Жўраев, “Япония ва Германияда солиқ интизомини бошқариш тажрибаси,” *Халқаро иқтисодий муносабатлар журна*ли, т. 2, б. 93–101, 2023.
10. К. Турсунов, “Ривожланаётган мамлакатларда солиқлар йиғилувчанлигини ошириш: Ўзбекистон мисолида,” *Иқтисодий ўсиш ва бошқарув шарҳи*, т. 8, № 1, б. 56–63, 2024.
11. Ф. Эргашева, “Рақамли солиқ бошқаруви фискал самарадорликни ошириш воситаси сифатида,” *Замонавий иқтисодиёт ва инновациялар журна*ли, т. 5, № 3, б. 42–50, 2023.
12. Б. Искандаров, “Солиқдан бўйин товлашга қарши курашда халқаро тажриба ва уни Ўзбекистонда қўллаш,” *Фискал сиёсат ва тартибга солиш шарҳи*, т. 9, № 2, б. 118–125, 2024.
13. З. Нуриддинов, “Солиқ маданиятининг солиқлар йиғилувчанлигидаги ўрни,” *Ижтимоий-иқтисодий ривожланиш бюллетени*, т. 4, № 3, б. 26–33, 2023.
14. А. Тўлаганов, “Скандинавия мамлакатлари солиқ тизимларида рақамли бошқарув тажрибалари,” *Глобал молия ва иқтисод журна*ли, т. 3, № 6, б. 67–74, 2024.
15. Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт ва молия вазирлиги, *2022–2026 йилларга мўлжалланган миллий солиқ ислохотлари дастури*, Тошкент: Ҳукумат нашриёти, 2022.

**RESPUBLIKADA KO‘CHMAS MULK OBYEKTLARINI SOLIQQA TORTISH
MEXANIZMINI TAKOMILLASHTIRISH**

Sharopov Dilshodjon Raxmatullayevich

*Toshkent davlat iqtisodiyot universitetining
mustaqil tadqiqodchisi*

E-mail: shdr767@mail.ru

ORCID: 0009-0001-7607-8707

Annotatsiya. Maqolada asosiy e’tibor O‘zbekiston Respublikasida jismoniy va yuridik shaxslarning mol-mulk hamda yer soliqlarini hisoblash va to‘lash tartibining amaldagi holatini chuqur tahlil qilishga qaratilgan. Shuningdek, ko‘chmas mulk obyektlarini soliqqa tortish jarayonida yuzaga kelayotgan muammolar, ularning sabablari va amaliy yechimlari atroflicha yoritilgan. Maqolada sohaga oid normativ-huquqiy hujjatlar, soliq siyosatidagi yangiliklar hamda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish tajribalari asosida istiqboldagi islohotlar va ularni takomillashtirish bo‘yicha tegishli xulosa va takliflar shakllantirilgan.

Kalit so‘zlar: mahalliy budjet, jismoniy va yuridik shaxslar, ko‘chmas mulk, mahalliy soliqlar, mol-mulk va yer solig‘i.

**СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕХАНИЗМА НАЛОГООБЛОЖЕНИЯ ОБЪЕКТОВ
НЕДВИЖИМОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ**

Шаропов Дилшоджон Рахматуллаевич

Независимый исследователь

Ташкентского государственного экономического университета

E-mail: shdr767@mail.ru

ORCID: 0009-0001-7607-8707

Аннотация. В статье основное внимание уделено всестороннему анализу действующего порядка расчёта и уплаты налогов на имущество и землю физическими и юридическими лицами в Республике Узбекистан. Также подробно рассмотрены проблемы, возникающие в процессе налогообложения объектов недвижимости, их причины и практические пути решения. В статье на основе нормативно-правовых актов, нововведений в налоговой политике и опыта использования современных информационных технологий сформулированы соответствующие выводы и предложения по совершенствованию и дальнейшему реформированию системы налогообложения.

Ключевые слова: местный бюджет, физические и юридические лица, недвижимость, местные налоги, налог на имущество и землю.

IMPROVING THE MECHANISM OF REAL ESTATE TAXATION IN THE REPUBLIC

Sharopov Dilshodjon Rakhmatullaevich

*Independent Researcher at
Tashkent State University of Economics*

E-mail: shdr767@mail.ru

ORCID: 0009-0001-7607-8707

Abstract. The article focuses on an in-depth analysis of the current procedures for calculating and paying property and land taxes by individuals and legal entities in the Republic of Uzbekistan. It thoroughly examines the issues arising in the process of taxing real estate

objects, their underlying causes, and practical solutions. Based on relevant legal and regulatory documents, recent developments in tax policy, and the use of modern information technologies, the article formulates appropriate conclusions and recommendations for improving and further reforming the taxation system.

Keywords: local budget, individuals and legal entities, real estate, local taxes, property and land tax.

Kirish.

So‘nggi yillarda mamlakatimizda yer uchastkalari hamda mol-mulkni soliqqa tortish tizimini takomillashtirish borasida keng qamrovli islohotlar amalga oshirilmoqda. Ushbu islohotlar mamlakat iqtisodiyotining barqaror o‘sishini ta‘minlash, soliq tushumlarini oshirish, byudjet intizomini mustahkamlash va moliyaviy boshqaruv tizimini zamonaviylashtirishga qaratilgan. Shu maqsadda, yer va ko‘chmas mulk obyektlarini baholashning yangi, zamonaviy uslublari joriy etilib, ularni hisobga olish va monitoringini yuritish bo‘yicha raqamli yechimlar ishlab chiqilmoqda. Yer resurslaridan samarali foydalanish, ularni iqtisodiy muomalaga faol jalb etish, bo‘sh turgan yoki samarasiz foydalanilayotgan yerlarni qayta baholash hamda ularning iqtisodiy qiymatini oshirish masalalari davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda. Shu bilan birga, mahalliy davlat hokimiyati organlarining moliyaviy mustaqilligini kuchaytirish orqali ularning soliqqa oid vakolatlari kengaytirilmoqda, bu esa joylarda byudjetni mustaqil shakllantirish va hududiy rivojlanish dasturlarini moliyalashtirish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Shu bilan bir qatorda, ko‘chmas mulk obyektlarini soliqqa to‘liq va o‘z vaqtida tortishni ta‘minlash, soliqqa oid ma‘lumotlar bazasini yangilash va aniqligini oshirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Buning uchun yuridik hamda jismoniy shaxslarga tegishli mulk obyektlarini to‘liq ro‘yxatga olish, kadastr ma‘lumotlarini yagona tizimda integratsiya qilish va soliq hisobini avtomatlashtirish choralari ko‘rilmoqda. Soliq ma‘murchiligi jarayonida inson omilini kamaytirish, sun‘iy intellekt va geoinformatsion texnologiyalarni qo‘llash orqali aniqlik, shaffoflik va adolatlikni ta‘minlash rejalashtirilgan. Shu bilan birga, soliq to‘lovchilarga qulaylik yaratish maqsadida onlayn to‘lov tizimlari, elektron hisobot platformalari va masofaviy soliq xizmatlari joriy etilib, byurokratik to‘siqlar qisqartirilmoqda. Mulk egalari uchun belgilangan soliq imtiyozlarini adolatli va differensial asosda taqsimlash, ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlarni qo‘llab-quvvatlash, shuningdek, iqtisodiy faollikni rag‘batlantirish orqali soliqqa tortish tizimi yanada samarali va barqaror bo‘lishi ko‘zda tutilgan. Natijada, davlat byudjeti daromadlarining oshishi, hududiy iqtisodiy o‘sishning tezlashuvi va fuqarolarning moliyaviy madaniyatining yuksalishi uchun zarur shart-sharoitlar yaratilmoqda. Shu tarzda amalga oshirilayotgan islohotlar mamlakatda soliqqa tortish tizimini zamon talablari darajasiga olib chiqish, adolat, shaffoflik va samaradorlik tamoyillariga asoslangan iqtisodiy boshqaruvni shakllantirish yo‘lida muhim bosqich bo‘lib xizmat qilmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi.

Xorij olimi R. Bird va E. Slackning tadqiqotlarida ko‘chmas mulk soliqlarini rivojlanayotgan mamlakatlarda mahalliy budjetlar uchun barqaror daromad manbai sifatida ko‘rsatadi. Olimlar amaliy muammolar sifatida baholashdagi noaniqliklar, kadastr va bozor qiymatlari o‘rtasidagi tafovut hamda ma‘muriy cheklovlarni alohida ta‘kidlaydi. Shu bilan birga, soliq tizimini isloh qilishda bosqichma-bosqich joriy etish, mustahkam kadastr bazasini yaratish va mustaqil baholovchilardan foydalanish zarurligini ilgari suradi. Shuningdek, mahalliy hokimiyat vakolatlarini kengaytirish va ochiq-oshkora axborot almashinuvi muhimligini qayd etishadi [1].

Iqtisodchi olimlar M. Keen va K. Konradlarning ilmiy izlanishlarida ko‘chmas mulk soliqlarini tizim jihatdan oddiy, samarali va adolatli shaklda tashkil etish zarurligini ta‘kidlaydi. Qolaversa, baholash uslublari va soliq stavkalarining iqtisodiy ta‘sirini, shuningdek, siyosiy

kelishuvlar zarurligini ko‘rsatadi. Soliq ma‘muriyati faoliyatini takomillashtirish, ma‘lumotlar bazalarini birlashtirish va soliq tushumlarini barqarorlashtirishni muhim yo‘nalish sifatida ko‘radi. Ular xalqaro tajribani milliy islohotlarga mos ravishda qo‘llash tarafdori sifatida fikr bildirishgan [2].

PhD. U. Tulakovning fikricha, O‘zbekistonda ko‘chmas mulk soliqlarida asosiy muammo kadastr va bozor qiymatlari o‘rtasidagi katta tafovut ekanligini ko‘rsatadi. U baholash uslubiylarini yangilash, ommaviy baholash va qiymatlarni indeksatsiya qilishni joriy etishni taklif qiladi. Zamonaviy axborot texnologiyalaridan, jumladan geografik axborot tizimlari va elektron kadastr bazasidan foydalanish orqali ma‘lumotlarni integratsiyalash zarurligini ta‘kidlaydi. Bu usullar mahalliy budjet daromadlarini oshirish va soliq adolatini mustahkamlashga xizmat qiladi, degan xulosaga keladi [3].

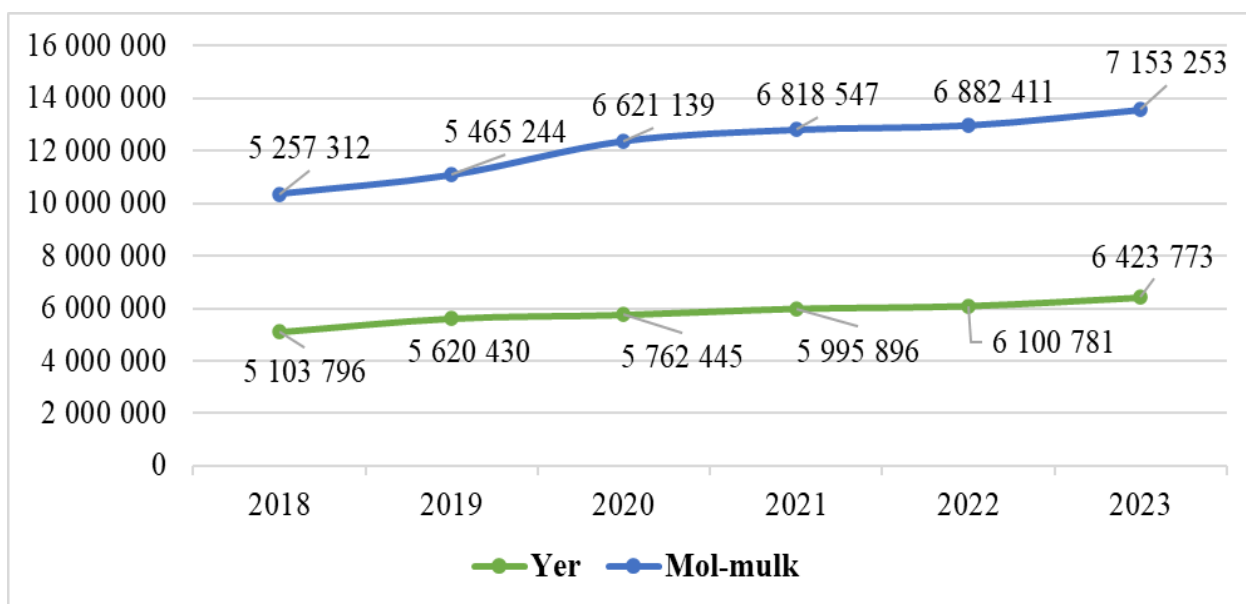
Mahalliy olimlar I. Niyazmetov, S. Voronin, B. Koraboev va D. Ugaylarning ilmiy tadqiqotlarida, O‘zbekistonda mol-mulk va yer soliqlarini yagona yondashuv asosida modernizatsiya qilish zarurligini ta‘kidlaydi. Ular soliq bazasini bozor qiymatlariga yaqinlashtirish, yillik qayta baholash tizimini joriy etish va tariflarni tabaqalashtirishni taklif etadi. Koraboev soliq imtiyozlarini tartibga solish, shikoyat qilish mexanizmlarini yaratish hamda ochiqlik va shaffoflikni ta‘minlash muhimligini qayd etadi. Ularning takliflari amaliy tajriba loyihalari asosida sinovdan o‘tkazilishi lozimligi ham ta‘kidlanadi [4].

Tadqiqot metodologiyasi.

Maqolada mantiqiy abstraksiya, tizimli tahlil, induksiya va deduksiya, statistik tahlil usullaridan keng foydalanilgan bo‘lib, tadqiqot jarayonida foydalanilgan nazariy hamda statistik materiallarning ishonchligi vakolatli tashkilotlar tomonidan tasdiqlanganligi bilan izohlanadi.

Tahlil va natijalar muhokamasi.

Mamlakatimizda mol-mulk va yer soliqlarini birlashtirib, yagona ko‘chmas mulk solig‘ini joriy etish orqali soliqqa tortish tizimini yanada takomillashtirish zarurati tug‘ilmoqda. Bu esa soliq ma‘murchiligini yaxshilash, soliq tushumlarini oshirish hamda iqtisodiy o‘sishni qo‘llab-quvvatlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu yo‘nalishda amalga oshirilayotgan islohotlar mamlakatimizda barqaror rivojlanishga va soliq siyosatining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

1-rasm - Jismoniy shaxslardan olinadigan mol-mulk va yer solig‘i to‘lovchilari soni [5]

1-rasm ma'lumotlariga ko'ra, 2018–2023-yillar oralig'ida mol-mulk solig'i to'lovchilari soni 5 257 312 nafardan 7 153 253 nafargacha oshganligi ifodalangan. Bu ko'rsatkich soliq bazasining kengayib borayotganidan, ko'chmas mulkka egalik qilayotgan jismoniy va yuridik shaxslar sonining ortganidan dalolat beradi. Shuningdek, bu jarayon ko'chmas mulk obyektlarini kadastrdan o'tkazish va ularni soliqqa tortish mexanizmlarini takomillashtirish siyosati bilan bevosita bog'liqdir. Yer solig'i to'lovchilari soni ham 2018-yilda 5 103 796 nafar bo'lgan bo'lsa, 2023-yilga kelib, 6 423 773 nafarga yetgan. Bu esa yerga egalik huquqlarini rasmiylashtirish, kadastr tizimlarini yangilash hamda yer uchastkalarini soliqqa tortish jarayonlarining qamrovi oshganini ko'rsatadi.

Umuman olganda, har ikki soliq turi bo'yicha to'lovchilar sonining barqaror o'sishi kadastr va soliq ma'lumotlar bazalarining integratsiyalashuvi, ko'chmas mulk va yer uchastkalarini rasmiylashtirish tartiblarining soddalashtirilishi, raqamli texnologiyalar asosida soliq to'lovchilarni aniqlash mexanizmlarining kuchaytirilishi hamda iqtisodiy faollikning oshishi va mulk egaligining kengayishi bilan izohlanadi. Mazkur dinamik ko'rsatkichlar mahalliy budjetlarning soliq bazasi kengayib borayotganini, soliqqa tortish tizimi esa bosqichma-bosqich to'liq qamrovga ega bo'layotganini ilmiy asosda ko'rsatadi.

1-jadval

Respublika bo'yicha 2019-2023 yillarda mol-mulk va yer solig'i to'lovchi yuridik shaxslar soni to'g'risida ma'lumot [5]

№	Soliq turlari	2019-yil	2020-yil	2021-yil	2022-yil	2023-yil
		Soliq to'lovchilar soni				
1	Mol-mulk solig'i	5 162	67 581	58 856	69 353	77 123
2	Yer solig'i	165 566	172 368	156 411	170 539	173 497
3	Noqishloq xo'jaligi yer solig'i	11 241	77 557	62 864	70 816	70 882
4	Qishloq xo'jaligi yer solig'i	154 325	94 811	93 547	99 723	102 615

1-jadval ma'lumotlaridan ko'rish mumkinki, yuridik shaxslarning mol-mulk va yer solig'i to'lovchilari soni 2022-yildan boshlab sezilarli darajada oshib borayotganligi kuzatilmoqda. Bu holatning asosiy sababi sifatida 2019-yil 1-yanvardan boshlab barcha tadbirkorlik sub'ektlari, jumladan yillik tushumi 1 milliard so'mgacha bo'lgan yuridik shaxslar uchun mol-mulk va yer solig'i joriy qilinganligini ko'rsatish mumkin.

Jadval ma'lumotlariga ko'ra, 2019-yilda mol-mulk solig'i to'lovchilari soni 5 162 nafarni, noqishloq qishloq xo'jaligi yer solig'i to'lovchilari esa 11 241 nafarni tashkil etgan. 2020-yildan esa mol-mulk va yer solig'i obyektiga ega bo'lmagan soliq to'lovchilar ham tushunmovchilik sababli soliq hisobotlarini taqdim etish holatlari kuzatildi, bu esa soliq to'lovchilar sonining sun'iy oshib ketishiga sabab bo'ldi.

Biroq, soliq organlari tomonidan soliq to'lovchilarga targ'ibot va tushuntirish ishlarining olib borilishi natijasida 2020-yilda faqat soliq obyektiga ega tadbirkorlik sub'ektlari soliq hisobotlarini taqdim etishi ta'minlandi. Shu sababli, 2020-yilda soliq to'lovchilar soni 2019-yilga nisbatan kamaygan holat kuzatildi.

2021 va 2022-yillarda esa Kadastr agentligi hamda Qishloq xo'jaligi vazirligi bilan o'zaro integratsiya jarayonlarining takomillashishi natijasida soliq to'lovchilar soni qaytadan oshdi. Soliq obyektlari sonining ko'payishi esa soliq tushumlarining o'sishiga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Shu tariqa, mamlakatimizda soliq ma'murchiligini rivojlantirish, soliq bazacini kengaytirish va soliq tushumlarini oshirish yo'lida muhim qadamlar qo'yilmoqda, bu esa

iqtisodiy barqarorlik va davlat budjetining mustahkamlanishiga xizmat qiladi.

2-jadval

Respublika bo'yicha yuridik shaxslarning 2019-2023-yillarda mol-mulk va yer solig'i tushumi to'g'risida ma'lumot [5]

№	Solliq turlari nomi	2019-yil	2020-yil	2021-yil	2022-yil	2023-yil
		Solliq tushumi (mlrd. so'm)				
1	Mol-mulk solig'i	1 897,8	1 553,7	1 240,8	1 576,1	3 040,6
2	Yer solig'i	841,0	1 407,8	1 306,9	2 934,1	3 422,0
3	Noqishloq xo'jaligi yer solig'i	624,8	1 134,7	1 156,1	2 507,3	2 999,5
4	Qishloq xo'jaligi yer solig'i	216,2	273,1	150,8	426,8	422,5

2-jadval ma'lumotidan Yuridik shaxslarning mol-mulk solig'i va yer solig'i tushumlarini yillar kesimida tahlil qilganda, bir qancha muhim jihatlar aniqlanadi. 2019 yilda mol-mulk solig'i stavkasi qariyb ikki barobarga pasaytirilishi solliq tushumlarida pasayishga olib kelgan bo'lsa, 2020-yilda pandemiya sharoitida yuridik shaxslarga mol-mulk va yer solliqlaridan imtiyozlar berilishi ham tushumlarning kamayishiga ta'sir qilgan.

Biroq 2021-2023-yillarda mol-mulk va yer solliqlari tushumi barqaror ravishda oshib borgan. 2023-yilda mol-mulk solig'iga minimal qiymat kiritilishi natijasida solliq tushumi qariyb ikki barobarga oshganligi ma'lumotlarda o'z ifodasini topgan. Bu o'sish solliq ma'murchiligi tizimidagi o'zgarishlar, solliq obyektlari bo'yicha minimal qiymatning joriy etilishi hamda hisobga olinmagan solliq to'lovchilarning ro'yxatga olinishi natijasida sodir bo'ldi. Shuningdek, Solliq qo'mitasi tomonidan olib borilgan tahlillar ham solliq tushumlarini oshirishda muhim rol o'ynadi.

Solliq tushumlarining o'sishida yangi tahrirdagi Solliq kodeksining qabul qilinishi muhim omil bo'lib xizmat qildi. Ushbu kodeksga muvofiq, qishloq xo'jaligi uchun mo'ljallangan yerlar bo'yicha yer solig'i stavkalari qishloq xo'jaligi ekinzorlarining me'yoriy qiymatiga nisbatan 0,95 foiz miqdorida belgilandi. Shuningdek, meva-sabzavotchilik qishloq xo'jaligi korxonalari uchun yer solig'i qat'iy stavkada va yer maydonining bonitet balidan kelib chiqqan holda hisoblanmoqda. Shu bilan birga, yillik pul aylanmasi 1 milliard so'mgacha hamda sug'oriladigan yer maydoni 50 gektargacha bo'lgan qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqaruvchi korxonalar uchun aylanmadan solliq va boshqa majburiy to'lovlar to'lash tartibi belgilab berildi.

Umuman olganda, so'nggi yillarda solliq siyosatida amalga oshirilgan islohotlar va joriy etilgan mexanizmlar mol-mulk va yer solliqlari tushumlarini sezilarli darajada oshirishga xizmat qilmoqda. Bu esa davlat budjeti barqarorligini ta'minlash va iqtisodiy rivojlanishni qo'llab-quvvatlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Ko'chmas mulk obyekti bo'lgan bino va inshootlarning bahosi bozor qiymatidan ancha past bo'lishi mol-mulk solig'i tushumlariga salbiy ta'sir ko'rsatgan. Bu holat solliq bazasining to'g'ri shakllanmasligi va natijada mahalliy budjetga tushumlarning kam bo'lishiga sabab bo'lgan. Shu sababli, bino va inshootlarning bahosini bozor bahosiga yaqinlashtirish maqsadida qonunchilikka ko'chmas mulk obyekti bo'lgan binolar va inshootlarga nisbatan solliq bazasini hisoblashda 1 kvadrat metr uchun eng kam qiymat joriy etilishini kiritishga qaror qilindi.

Bu choralar natijasida mol-mulk solig'i bo'yicha solliq solishning adolatlilik prinsipi ta'minlandi va mahalliy budjetga 2023-yilda 3 154,2 milliard so'm solliq tushumi hisoblandi. Bu ko'rsatkichlar belgilangan prognozdan ham yuqori — 141,9 foizga bajarildi, ya'ni solliq tushumlari rejadani ortiq amalga oshirildi.

Amaldagi qonunchilikka muvofiq, yuridik shaxslar mol-mulk solig'i bo'yicha solliq

hisobotini soliq bo'yicha hisobga olish joyidagi soliq organiga yilda bir marta, hisobot davridan keyingi yilning 1 martiga qadar kechiktirmasdan taqdim etishi shart. Bu tartib soliq ma'murchiligining shaffofligi va samaradorligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Umuman olganda, ko'chmas mulk obyektlarining bahosini bozor qiymatiga yaqinlashtirish bo'yicha amalga oshirilayotgan islohotlar soliq bazasini kengaytirish va mahalliy budjetlarning daromadlarini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Mol-mulk va yer soliqlarini to'lov muddatlarining birxillashtirilishi, hisoblab chiqarish tartibi hamda soliq hisobotlarining birlashtirilishi, shuningdek hisob-kitoblarni avtomatlashtirish orqali ko'chmas mulk solig'ini joriy etish bugungi kunning eng muhim vazifalaridan biriga aylanmoqda. Bunday integratsiyalangan yondashuv soliq ma'murchiligini soddalashtirish, soliq to'lovchilar uchun qulayliklar yaratish hamda soliq tushumlarini oshirish imkonini beradi.

O'rganishlardan ma'lum bo'lishicha, respublika bo'yicha 875,3 ming nafar aholida jami 1 948,8 mingta ko'chmas mulk obyekti mavjud. Bu ko'rsatkich ko'chmas mulk sohasida soliq bazasini kengaytirish va samarali soliq siyosati yuritish uchun katta imkoniyatlar yaratadi.

Shu bilan birga, soliq hisobotlari va to'lov muddatlarini birxillashtirish hamda avtomatlashtirish tizimlarini joriy etish orqali soliq ma'murchiligidagi xatolarni kamaytirish va soliq to'lovchilarning hisob-kitob jarayonlarini osonlashtirish maqsad qilinadi. Bu yo'nalishdagi ishlarni muvaffaqiyatli amalga oshirish mamlakat iqtisodiyotining barqaror rivojlanishiga va davlat budjetining samarali to'ldirilishiga salmoqli hissa qo'shadi.

3-jadval

Respublika bo'yicha ikki va undan ortiq turar joy obyektlari mavjud jismoniy shaxslarga hisoblangan mol-mulk solig'i to'g'risida ma'lumot (mlrd. so'mda) [5]

T/r	Hudud nomi	Fuqaro soni	Obyekt soni	Kadastr qiymat	Mulk maydon (gektar)	Hisoblangan mol-mulk solig'i summasi		
						2020-yil	2021-yil	2022-yil
Respublika jami		875 372	1 944 888	117 488,8	20 755,0	255,2	278,6	306,4
1	QQR	33 697	75 151	2 929,1	1 044,4	8,0	8,2	9,0
2	Andijon	82 997	181 993	8 329,4	1 813,5	20,1	20,9	23,0
3	Buxoro	67 973	142 053	8 025,1	1 476,0	17,1	17,5	19,3
4	Jizzax	27 741	55 685	2 821,9	730,8	6,8	7,0	7,7
5	Qashqadaryo	86 327	178 817	8 345,1	1 747,2	18,2	19,3	21,3
6	Navoiy	33 443	71 223	3 687,9	805,7	7,9	8,4	9,2
7	Namangan	47 317	99 905	4 835,2	840,3	11,5	12,0	13,2
8	Samarqand	96 433	211 774	13 460,2	3 358,6	33,7	34,3	37,8
9	Surxondaryo	60 364	127 979	5 127,0	1 124,5	11,5	12,0	13,2
10	Sirdaryo	23 024	50 131	2 310,6	426,8	4,7	5,0	5,5
11	Toshkent v.	88 265	196 942	12 178,6	1 743,2	26,3	27,9	30,7
12	Farg'ona	96 185	218 876	10 809,4	2 005,8	23,8	24,6	27
13	Xorazm	32 571	74 406	3 554,5	1 226,3	8,9	9,8	10,8
14	Toshkent sh.	99 035	259 953	31 074,7	2 411,8	70,8	71,6	78,7

Yuqoridagi jadval ma'lumotlariga ko'ra, respublika bo'yicha 1 944 888 ta ko'chmas mulk obyektlarining umumiy kadastr qiymati 117 488,8 milliard so'mni, umumiy mulk maydoni esa 20 755 gektarni tashkil etmoqda. Ushbu ko'chmas mulk obyektlariga nisbatan hisoblangan mol-mulk solig'i 2020-yilda 255,2 milliard so'm, 2021-yilda 278,6 milliard so'm va 2022-yilda 306,4 milliard so'mni tashkil etgan. Uch yil mobaynida soliq tushumlari o'rtacha tarzda yillik 25,0 milliard so'mga oshgan. Shuningdek, bir obyekt uchun o'rtacha kadastr qiymati taxminan

60,5 million soʻmni tashkil qiladi.

Ayni vaqtda, ushbu kadastr qiymatining bozor bahosidan sezilarli darajada past ekanligi aniqlangan. Shu sababli, bozor qiymatiga oʻtish jarayonida jismoniy shaxslarga tegishli boʻlgan, ikki va undan ortiq turar joy obyektlari uchun soliq hisoblashda uch karra stavkani qoʻllash maqsadga muvofiq deb hisoblanmoqda. Bunda asosiy omil shundaki, jismoniy shaxsning ikki va undan ortiq turar joy obyektlariga ega boʻlishi uning shaxsiy ehtiyojidan tashqari koʻp mulkka ega ekanligini koʻrsatadi va bu mulklardan daromad olish imkoniyati mavjudligini anglatadi.

Bu tartib soliq adolatligini taʼminlash va mol-mulk soliq bazasini kengaytirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, bunday yondashuv mahalliy budjetlarning daromadlarini oshirish va iqtisodiy resurslarni samarali taqsimlash imkonini yaratadi.

Respublika boʻyicha eng koʻp 2 va undan ortiq turar joy obyektlariga ega boʻlgan jismoniy shaxslar asosan Toshkent shahriga toʻgʻri keladi. Toshkent shahrida 99 035 nafar fuqaroning jami 259 953 ta turar joy obyekti mavjud boʻlib, ushbu obyektlarga nisbatan 78,7 milliard soʻm mol-mulk soligʻi hisoblangan.

Koʻchmas mulk obyektlarining ijarasi va savdosi eng faol amalga oshiriladigan onlayn platforma – olx.uz saytida 2023-yil 1-avgust holatiga koʻra respublika boʻyicha 246 852 ta turar joy obyektlari, jumladan 125 812 tasi uzoq muddatga ijaraga berish uchun eʼlon qilingan. Toshkent shahrida esa 129 253 ta turar joy obyektlari mavjud boʻlib, shulardan 23 602 tasi uzoq muddatga ijaraga berish uchun joylashtirilgan.

Xulosa va takliflar.

Tahlil natijalariga koʻra, koʻchmas mulk obyektlarining savdosi va ijarasi boshqa ijtimoiy tarmoqlarda ham faol ravishda amalga oshirilishi natijasida, fuqarolarning shaxsiy ehtiyojidan tashqari mulklaridan daromad olayotganliklari aniq koʻrinadi. Bu holat soliq bazasini kengaytirish va mol-mulk soliqlarini toʻlashni yanada samarali tashkil etish boʻyicha chora-tadbirlarni ishlab chiqish zarurligini koʻrsatmoqda. Shu tariqa, koʻchmas mulk bozoridagi faollik va ushbu sohadagi soliq maʼmurchiligi munosabatlari mamlakat iqtisodiyotining barqaror rivojlanishiga muhim hissa qoʻshmoqda.

Davlat va hududiy budjetlar daromadlarini oshirishda qoʻshimcha zaxiralarini aniqlashda manfaatdor vazirlik va idoralar, shuningdek mahalliy davlat hokimiyati organlari bilan hamkorlikni yanada kengaytirish kerak.

Mol-mulk va yer soliqlarini hisoblashda koʻchmas mulk obyektlarini bozor qiymatiga yaqin boʻlgan kadastr narxi asosida hisoblashni maʼlum bosqichlarda joriy etish kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Bird, R., & Slack, E. Taxing Land and Property in Emerging Economies: Raising Revenue ... and More? (Presented at the Lincoln Institute's Land Policy Conference, 2006). <https://www.lincolninst.edu/publications/conference-papers/taxing-land-property-emerging-economies/>
2. Keen M., Konrad K. A. The theory of international tax competition and coordination //Handbook of public economics. – 2013. – T. 5. – C. 257-328. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2111895
3. Tulakov, Ulugbek. “Ways to Improve The Methodological Foundations of Mass Appraisal for Real Estate Taxation.” Central Asian Journal of Innovations on Tourism Management and Finance 6.1 (2025): 135-145.
4. Niyazmetov, I. M., Voronin, S. A., Koraboev, B. U., & Ugay, D. S. (2021). The main directions of reforming property taxes (on the example of the Republic of Uzbekistan). <https://vestnik-ku.ru/images/2021/1/2021-1-5.pdf>
5. Oʻzbekiston Respublikasi Soliq qoʻmitasining rasmiy veb-sayti maʼlumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi – <https://my.soliq.uz>

FOYDA SOLIG'I: SOLIQ TO'LOVCHILAR MOLIYASINI SAMARALI BOSHQARISH DASTAGI

Shirinov Sabir Erkinovich

iqtisodiyot fanlari doktori (DSc)

soliq va soliqqa tortish

kafedrasi professori

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

E-mail: shirinovsibir@gmail.com

ORCID: 0000-0001-6054-4059

Annatotsiya. Maqolada mavzuga oid adabiyotlar sharhi keltirilgan, foyda solig'ining nazariy asoslariga bo'lgan yondoshuvlar tahlil qilingan, «O'zbekneftgaz» AJning 2020-2024 yillardagi faoliyati moliyaviy ko'rsatkichlari: realizatsiya va boshqa daromadlar, jami xarajatlar, operatsion faoliyatdan olingan foyda, moliyaviy daromadlar, operatsion faoliyat bilan bog'liq bo'lmagan boshqa daromadlar, valyuta kursini o'zgarishi natijasida yuzaga kelgan zarar, moliyaviy xarajatlar, foyda solig'i to'langunga qadar foyda, foyda solig'i, sof foyda miqdorlarining mutloq hamda nisbiy miqdorlari tahlil qilingan, tahlil natijalariga ko'ra xulosalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: realizatsiya va boshqa daromadlar, jami xarajatlar, operatsion faoliyatdan olingan foyda, moliyaviy daromadlar, moliyaviy xarajatlar, foyda solig'i to'langunga qadar foyda, foyda solig'i, sof foyda.

НАЛОГ НА ПРИБЫЛЬ: РЫЧАГИ ЭФФЕКТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ ФИНАНСАМИ НАЛОГОПЛАТЕЛЬЩИКОВ

Ширинов Сабир Эркинович

доктор экономических наук

профессор кафедры налогов

и налогообложений

Ташкентский государственный

экономический университет

E-mail: shirinovsibir@gmail.com

ORCID: 0000-0001-6054-4059

Аннотация. В статье проанализированы подходы к теоретическим основам налога на прибыль, осуществлено исследование абсолютных и относительных финансовых показателей АО «Узбекнефтегаз» за 2020-2024 годы. В частности, проанализированы доходы полученные от реализации, общие расходы, операционный доход, финансовый доход, прочие внереализационные доходы, убытки от курсовых разниц, финансовые расходы, прибыль до налогообложения, налог на прибыль и чистая прибыль. По результатам анализа сформулированы выводы и предложения.

Ключевые слова: реализация, прочие доходы, совокупные расходы,

прибыль, операционная деятельность, финансовый доход, финансовые расходы, прибыль до налогообложения, налог на прибыль, чистая прибыль.

PROFIT TAX: A LEVER FOR EFFECTIVE MANAGEMENT OF TAXPAYERS' FINANCIAL RESOURCES

Shirinov Sabir Erkinovich

*Doctor of Economics Sciences
Professor of the Department
of Tax and Taxation
Tashkent State University
of Economics*

E-mail: shirinovsobir@gmail.com

ORCID: 0000-0001-6054-4059

Abstract. The article provides a review of the literature on the topic, analyzes approaches to the theoretical foundations of profit tax, and analyzes the absolute and relative values of such financial indicators related to the activities of Uzbekneftegaz JSC for 2020-2024, as sales and other income, total expenses, operating income, financial income, other non-operating income, exchange rate losses, financial expenses, profit before tax, profit tax and net profit, and conclusions were drawn based on the analysis results.

Keywords: sales and other income, total expenses, operating profit, financial income, financial expenses, profit before tax, income tax, net profit.

Kirish

Zamonaviy biznes sharoitida tijorat tashkilotining iqtisodiy maqsadi pul ko'rinishida mumkin bo'lgan eng yuqori natija, ya'ni foyda olishdir. Tijorat tashkilotining ushbu maqsadga erishishdagi muvaffaqiyati uning ixtiyoridagi mavjud resurslardan maksimal darajada foydalanilgandagina ta'minlanadi. Bundan tashqari, nobarqarorlik sharoitida eng dolzarb masala - tijorat tashkilotining daromadlari va xarajatlari o'rtasidagi mutanosiblikni ta'minlash.

Tijorat tashkilotining sof foydasi miqdorini oshirish zaruriy shartlaridan biri – bu, realizatsiyadan olingan daromadni korxonaning jami xarajatlaridan oshib ketishini ta'minlaydigan darajada ishlab chiqarishni rivojlantirish hisoblanadi. Ushbu shartga rioya qilinishini ta'minlash uchun ishlab chiqarish xarajatlari, ishlab chiqarish hajmi va foydani doimiy ravishda kuzatib borishi va nazorat qilishi kerak.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tashkilot foydasini optimallashtirish ishlab chiqarish xarajatlari va mahsulot tannarxini shakllantirish jarayoni ustidan doimiy nazoratni talab qiladi.

I. V. Gorskiy va N. I. Malislarning fikricha, foyda solig'i eng ishonchli uzoq muddatli byudjet manbalaridan biri, iqtisodiy mohiyati eng ko'p tadqiq qilingan soliqlardan biridir. Uning fiskal va rag'batlantirish funktsiyalari haqida nazariyachilar o'rtasida juda ko'p bahs va munozaralar mavjud, ammo amaliyotda

foyda solig'ining fiskal va rag'batlantirish funktsiyalariga juda kam e'tibor qaratilmoqda [1]. Foyda solig'ini optimallashtirish orqali biz soliq to'lovchilar uchun samarali moliyaviy boshqaruvga erishishimiz mumkin.

Adabiyotlar sharhi

V.A. Senkov va N.V.Shchukinlarning ta'kidlashicha, davlat ixtiyorida yetarli resurslari mavjud bo'lganda, unda iqtisodiyotga ta'sir qilish imkoniyati mavjud bo'lganda. Mamlakat byudjetining katta qismini yuridik shaxslardan olinadigan soliqlar tashkil qiladi, ular orasida asosiy rollardan birini yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig'i o'ynaydi [2]. A.D. va D.V. Kunitsynlar foyda solig'ini optimallashtirishning quyidagi muhim tamoyillariga alohida e'tibor qaratadilar: tanlangan biznes shakliga ko'ra soliq oqibatlari o'zgarishi mumkin; qulay soliq rejimi mavjud bo'lgan yurisdiktsiyalardan foydalanish: korxonalar qulay soliq rejimlaridan foydalanish uchun soliq imtiyozlari taqdim qilingan yurisdiktsiyalarida o'zlarining bo'linmalarini yoki sho'ba korxonalarini tashkil etishni ko'rib chiqishi mumkin. Bunday yurisdiktsiyalar aniq tarmoqlar va faoliyat turlari uchun pastroq korporativ soliq stavkalari, soliq imtiyozlari yoki daromadlarning ayrim turlari bo'yicha soliq imtiyozlarini taklif qilishi mumkin [3]. G.A. Shatunova va M.V. Shvetsovalarning fikricha, xarajatlarni samarali boshqarish asosida foyda solig'ini optimallashtirishning to'rtta asosiy tamoyillari mavjud: aniq hisob-kitoblarni yuritish; soliq yukini minimallashtirishning qonuniy usullarini aniq tushunish; xarajatlarni kuzatishga qaratilgan texnologiyadan foydalanish; katta xaridlarni strategik rejalashtirish [4]. H.M. Musaevaning tushuntirishicha, agar buxgalteriya siyosatida iloji boricha ko'proq xarajatlar, shu jumladan bilvosita xarajatlar batafsil tavsiflangan bo'lsa, kompaniya joriy chorakda yoki joriy yilda foyda solig'i bo'yicha soliq hisobi uchun ushbu xarajatlarni qabul qilishi va darhol foyda solig'ini kamaytirishi mumkin [5]. D.A. Cherednichenko o'zining “Soliqlarni optimallashtirish” tadqiqot ishida foyda solig'ini optimallashtirish usullarini kompaniya faoliyatining istalgan davrida qo'llanilishi mumkin bo'lgan va yillik hisobotlarni taqdim etishdan oldin foyda solig'ini kamaytirishga imkon beradigan usullarga ajratadi [6]. Shubhali qarzar bo'yicha zaxira chorak, yarim yil, to'qqiz oy yoki yil yakuni bo'yicha yaratilishi mumkin. L.I. Goncharenko, V.P. Vishnevskiy va A.V. Gurnaklarning so'zlariga ko'ra, soliq yilining yakuni bo'yicha zaxira yaratish eng foydali hisoblanadi, chunki yaratilgan zaxira summasi belgilangan soliq davri uchun foydaning 10 foizidan oshmasligi kerak [7]. E.K. Voloxova va R.F. Martynovanning ta'kidlashicha, soliq qonunchiligidan kompaniya manfaatlarini himoya qilish, soliq to'lovlari miqdorini kamaytirish maqsadida foydalanish soliqni optimallashtirishdir. Masalan, soliq imtiyozlaridan foydalanish orqali [8]. I.O.Yurasovanning so'zlariga ko'ra, soliqni optimallashtirish - bu soliq qonunlari va qoidalaridan foydalangan holda byudjetga to'lanishi mumkin bo'lgan soliq miqdorini kamaytirish faoliyat [9]. A.A. Anisimovanning ta'kidlashicha, kompaniyaning foyda solig'ini optimallashtirish - bu soliq imtiyozlari va imtiyozlaridan foydalangan holda soliq majburiyatlarini minimallashtirish, shuningdek daromad olish va to'lash muddatlarini oqilona

rejalashtirish jarayonidir [10]. Asosiy soliq strategiyasi soliqni puxta rejalashtirish va tizimlashtirishdir. Hamkorlik, korporatsiya yoki yakka tartibdagi tadbirkorlik kabi turli biznes tuzilmalarining soliq oqibatlarini tushunib, kompaniyalar umumiy soliq yukini minimallashtirish uchun eng samarali tuzilmani tanlashlari mumkin [11].

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot soliq to'lovchilar moliyasini samarali boshqarish dastaklarini o'rganishga qaratilgan bo'lib, unda ilmiy tahlil va amaliy yondashuvlar qo'llanilgan. Tadqiqot nazariy tahlil, taqqoslash va solishtirma tahlil, statistik tahlil metodlardan foydalangan holda amalga oshirigan.

Tahlil va natijalar

«O'zbekneftgaz» AJning 2020-2024 yillardagi faoliyati moliyaviy tahlil uchun tanlandi. Ushbu davrda «O'zbekneftgaz» AJning realizatsiya va boshqa daromadlar mutloq miqdorda o'sib borganligi kuzatilmoqda. 2024 yilda «O'zbekneftgaz» AJning realizatsiya va boshqa daromadlari miqdori 34127 mlrd so'mni tashkil qilgan yoki 2020 yilga nisbatan +22249 mlrd so'mga ko'p (1-jadval).

1-jadval.

«O'zbekneftgaz» AJning moliyaviy ko'rsatkichlari tahlili*

Moliyaviy natija ko'rsatkichlari	2020 yil	2021 yil	2022 yil	2023 yil	2024 yil
Realizatsiya va boshqa daromadlar	11878	12296	28215	30148	34127
Jami xarajatlar	8076	10229	20991	21515	22207
Operatsion faoliyatdan olingan foyda	3802	2067	7224	8633	11920
Moliyaviy daromad	361	263	497	1196	1695
Operatsion faoliyat bilan bog'liq bo'lmagan boshqa daromadlar	513	111	0	194	5
Valyuta kursini o'zgarishi natijasida yuzaga kelgan zarar	437	210	1193	4217	2163
Moliyaviy xarajatlar	645	520	2694	4430	5890
Foyda solig'i to'langunga qadar foyda	3594	1711	3834	1376	5567

*<https://www.ung.uz/>

Tahlil uchun tanlangan davrda aksionerlik jamiyatining jami xarajatlari mutloq miqdori ham barqaror o'sib borganligini ko'ramiz. 2020 yilda aksionerlik jamiyatining jami xarajatlari 8076 mlrd so'mni tashkil qilgan bo'lsa, 2024 yilga kelib ushbu ko'rsatkich qiymati 22207 mlrd so'm miqdorida qayd qilingan.

«O'zbekneftgaz» AJning operatsion faoliyatdan olingan foydasi 2024 yilda 11920 mlrd so'mni tashkil qilgan yoki 2020 yilga qaraganda +8118 mlrd so'mga ko'p demakdir. Aksionerlik jamiyatining operatsion faoliyatdan olingan foydasi eng yuqori miqdori 2024 yilda (11920 mlrd so'm), eng past miqdori 2021 yilda (2067 mlrdsum) qayd qilingan.

«O'zbekneftgaz» AJning 2020-2024 yillarda ishlab topgan moliyaviy daromadlari

miqdori ham barqaror o'sib borgan. Aksionerlik jamiyatining moliyaviy daromadlari miqdori 2020 yilda 361 mlrd so'mni, 2021 yilda 263 mlrd so'mni, 2022 yilda 497 mlrd so'mni, 2023 yilda 1196 mlrd so'mni, 2024 yilda 1695 mlrd so'mni tashkil qilgan.

Tahlil uchun tanlangan davrda aksionerlik jamiyatining operatsion faoliyat bilan bog'liq bo'lmagan boshqa daromadlar miqdori keskin tebranib turgan. 2020 yilda «O'zbekneftgaz» AJning operatsion faoliyat bilan bog'liq bo'lmagan boshqa daromadlar miqdori 513 mlrd so'mni tashkil qilgan, 2024 yilga kelib, ushbu daromad turining miqdori 5 mlrd so'm miqdorida qayd qilingan, 2022 yilda esa aksionerlik jamiyati bunday daromad turiga ega bo'lmagan.

2020-2024 yillar davomida aksionerlik jamiyati valyuta kursini o'zgarishi natijasida katta miqdorda zarar ko'rganligini ko'ramiz. Birgina 2024 yilda aksionerlik jamiyati valyuta kursini tebranishi oqibatida 2163 mlrd so'm zarar ko'rgan yoki ushbu zarar miqdori 2020 yilga qaraganda 1726 mlrd so'mga ko'p demakdir.

«O'zbekneftgaz» AJning moliyaviy xarajatlari miqdori ham yildan-yilga deyarli oshib bormoqda. Jamiyatning moliyaviy xarajatlari miqdori 2020 yilda 645 mlrd so'mni, 2021 yilda 520 mlrd so'mni, 2022 yilda 2694 mlrd so'mni, 2023 yilda 4430 mlrd so'mni, 2024 yilda 5890 mlrd so'mni tashkil qilgan.

2-jadval.

**«O'zbekneftgaz» AJning moliyaviy
ko'rsatkichlari tahlili***

Moliyaviy natija ko'rsatkichlari	2020 yil	2021 yil	2022 yil	2023 yil	2024 yil
Foyda solig'i to'langunga qadar foyda	3594	1711	3834	1376	5567
Foyda solig'i	693	392	981	748	445
Sof foyda	2901	1319	2853	628	5122

*<https://www.ung.uz/>

2020-2024 yillarda jamiyatning foyda solig'i to'langunga qadar foydasi miqdori mutloq ko'rsatkichda o'sgan bo'lsa-da (2024 yilda 5567 mlrd so'm, 2020 yilda 3594 mlrd so'm), yillar kesimida o'tkazilgan tahlil natijasi ushbu foyda turining nobarqaror o'zgarganligini ko'rsatmoqda. Foyda solig'i to'langunga qadar foydaning eng yuqori miqdorlari 2024 yilda (5567 mlrd so'm), 2022 yilda (3834 mlrd so'm), eng past miqdorlari 2021 yilda (1711 mlrd so'm), 2023 yilda (1376 mlrd so'm) qayd qilingan.

Jamiyat tomonidan to'langan foyda solig'i tahlil uchun tanlangan davrda nobarqarorlikka ega bo'lganligini kuzatilgan. Eng ko'p foyda solig'i jamiyat tomonidan 2022 yilda (981 mlrd sum) to'langan. Eng kam foyda solig'i jamiyat tomonidan 2021 yilda (392 mlrd sum) to'langan.

2024 yilda jamiyat ixtiyorida qolgan sof foyda miqdori 5122 mlrd so'mni tashkil qilgan yoki 2020 yilga qaraganda + 2221mlrd so'mga, 2021 yilga qaraganda + 3803 mlrd so'mga, 2022 yilga qaraganda + 2269 mlrd so'mga, 2023 yilga qaraganda + 4494 mlrd so'mga ko'p demakdir.

3-jadval.

**«O`zbekneftgaz» AJning moliyaviy ko`rsatkichlari
o`sinh sur`atlari tahlili***

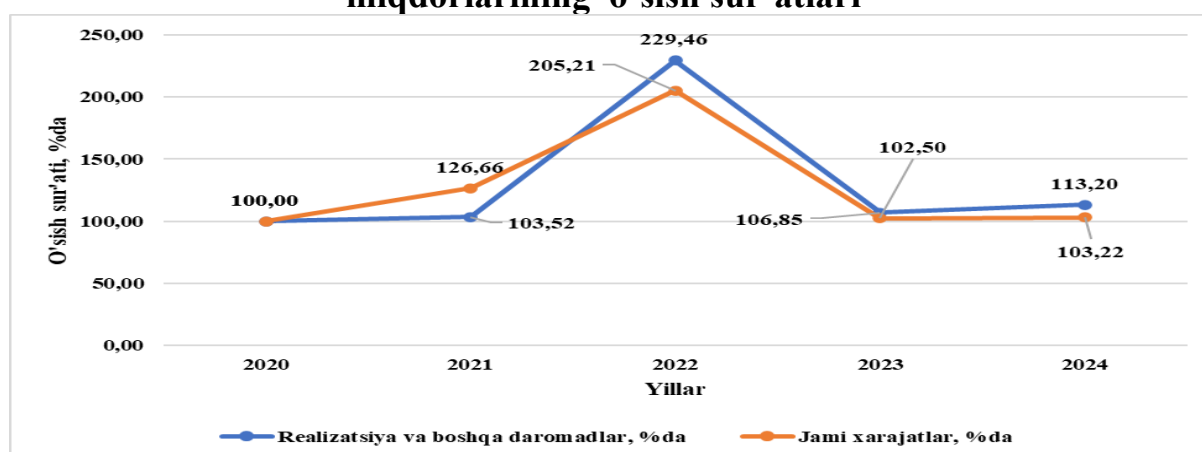
Moliyaviy natija ko`rsatkichlari	2020 yil	2021 yil	2022 yil	2023 yil	2024 yil
Realizatsiya va boshqa daromadlar	100,00	103,52	229,46	106,85	113,20
Jami xarajatlar	100,00	126,66	205,21	102,50	103,22
Operatsion faoliyatdan olingan foyda	100,00	54,37	349,49	119,50	138,07
Moliyaviy daromadlar	100,00	72,85	188,97	240,64	141,72
Operatsion faoliyat bilan bog`liq bo`lmagan boshqa daromadlar	100,00	21,64	0,00	0,00	2,58
Valyuta kursini o`zgarishi natijasida yuzaga kelgan zarar	100,00	48,05	568,10	353,48	51,29
Moliyaviy xarajatlar	100,00	80,62	518,08	164,44	132,96
Foyda solig`i to`langunga qadar foyda	100,00	47,61	224,08	35,89	404,58
Foyda solig`i	100,00	56,57	250,26	76,25	59,49
Sof foyda	100,00	45,47	216,30	22,01	815,61

*<https://www.ung.uz/> <https://www.ung.uz/>

3-jadvalda «O`zbekneftgaz» AJning “realizatsiya va boshqa daromadlar”, “jami xarajatlar”, “operatsion faoliyatdan olingan foyda”, “moliyaviy daromad”, “operatsion faoliyat bilan bog`liq bo`lmagan boshqa daromadlar”, “valyuta kursini o`zgarishi natijasida yuzaga kelgan zarar”, “moliyaviy xarajatlar”, “foyda solig`i to`langunga qadar foyda”, “foyda solig`i” va “sof foyda” moliyaviy ko`rsatkichlari miqdorlarining o`sinh sur`atlari tahlili keltirilgan. Mazkur jadvalda keltirilgan ma`lumotlar asosida quyida keltirilgan diagramma yaratildi.

1-diagramma.

**2020-2024 yillarda «O`zbekneftgaz» AJ tomonidan ishlab topilgan
realizatsiya va boshqa daromadlari hamda sarflangan jami xarajatlari
miqdorlarining o`sinh sur`atlari***

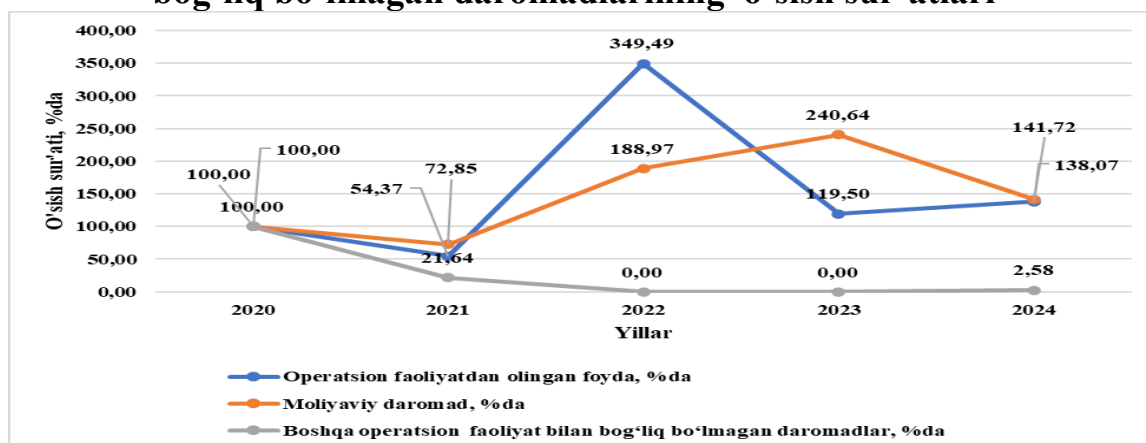
*Jadval ma`lumotlari asosida muallif tomonidan yaratilgan.

Realizatsiya va boshqa daromadlar miqdorining nisbiy miqdordagi o`sinh sur`atlari tahlil qilinganda, eng yuqori o`sinh sur`ati 2022 yilda (229,46%), eng past o`sinh sur`ati 2021 yilda (103,52%) qayd qilinganligi ma`lum bo`ldi. Shu o`rinda aytish joizki, 2024 yilda realizatsiya va boshqa daromadlar miqdorining nisbiy miqdordagi o`sinh sur`ati 113,20% darajasiga teng bo`lgan.

2020-2022 yillarda jamiyat jami xarajatlarning o‘shish sur‘atlari nobarqaror o‘zgarganligi kuzatilgan. Jami xarajatlarning eng yuqori o‘shish sur‘ati 2022 yilda kuzatilgan bo‘lib, uning miqdori mazkur yilda 205,21%ga teng bo‘lgan. 2024 yilda jami xarajatlarning o‘shish sur‘ati 103,22%ga teng bo‘lgan.

2-diagramma.

2020-2024 yillarda «O‘zbekneftgaz» AJning operatsion faoliyatdan olgan foydasi, moliyaviy daromadlari hamda boshqa operatsion faoliyat bilan bog‘liq bo‘lmagan daromadlarining o‘shish sur‘atlari*

*Jadval ma‘lumotlari asosida muallif tomonidan yaratilgan.

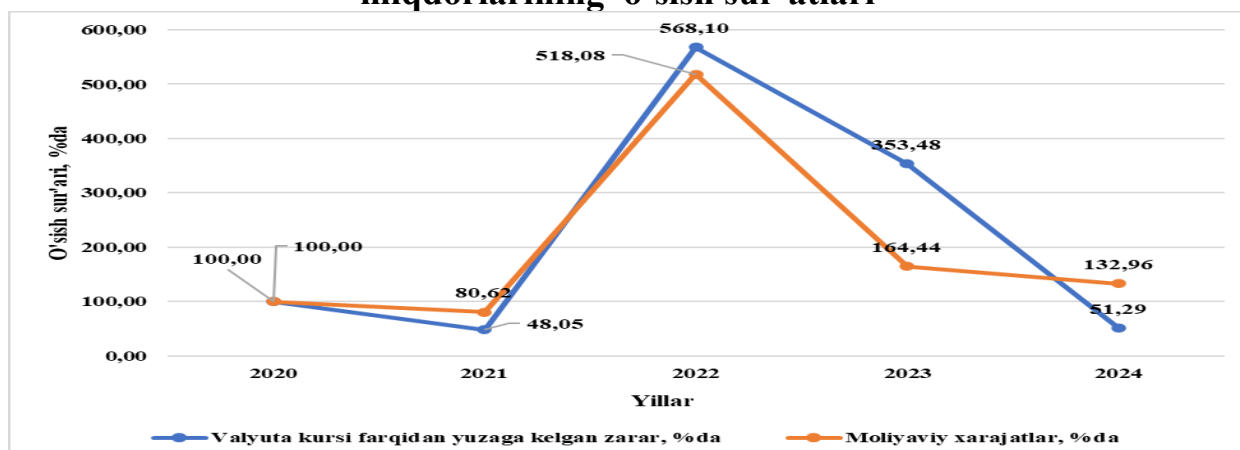
Operatsion faoliyatdan olingan foyda miqdorining eng yuqori o‘shish sur‘ati ham 2022 yilda (349,49%), eng past o‘shish sur‘ati 2021 yilda (54,37%) kuzatilgan. 2024 yilda ushbu kursatkich miqdori 138,07%ga teng bo‘lgan.

«O‘zbekneftgaz» AJning moliyaviy daromadlari miqdorining o‘shish sur‘atlari 2020-2024 yillar davomida nobarqaror o‘zgarganligini ko‘ramiz. Jamiyatning moliyaviy daromadlari miqdorining o‘shish sur‘atlari 2021 yilda 72,85 %ni, 2022 yilda 188,97 %ni, 2023 yilda 240,64 %ni, 2024 yilda 141,72%ni tashkil qilgan.

Valyuta kursini o‘zgarishi natijasida yuzaga kelgan zarar miqdorining eng yuqori o‘shish sur‘ati 2022 yilda (568,10%), eng past o‘shish sur‘ati 2024 yilda (51,29%) kuzatilgan (3-diagramma).

3-diagramma.

2020-2024 yillarda «O‘zbekneftgaz» AJning valyuta kursi farqidan yuzaga kelgan zararlari hamda moliyaviy xarajatlari miqdorlarining o‘shish sur‘atlari *

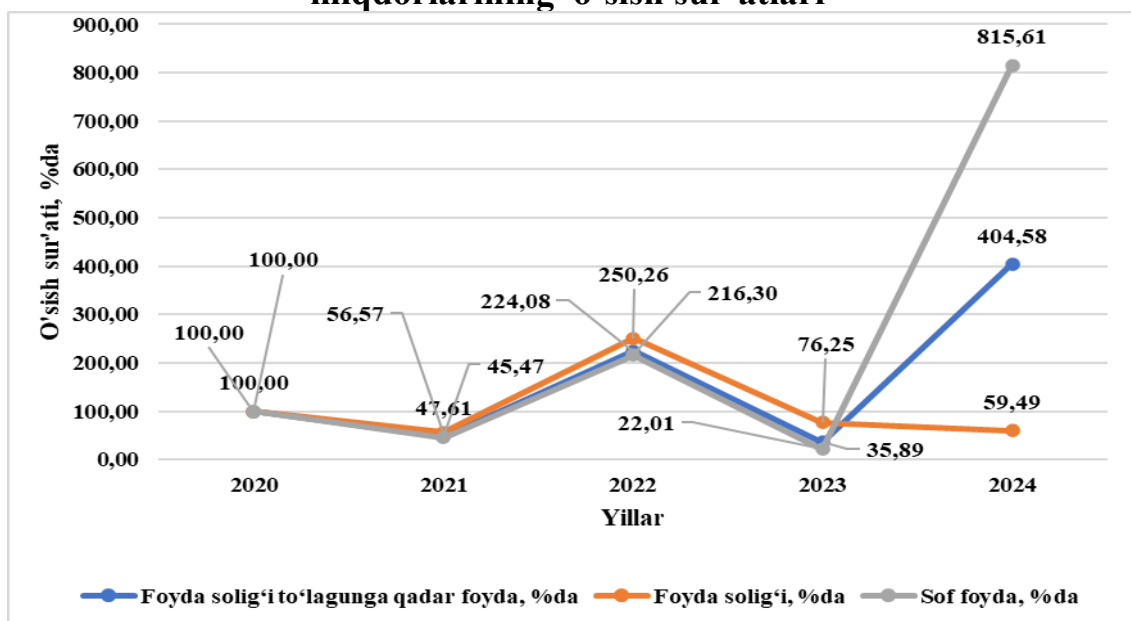

*Jadval ma‘lumotlari asosida muallif tomonidan yaratilgan.

2020-2024 yillarda «O‘zbekneftgaz» AJning moliyaviy xarajatlari miqdorining o‘shish sur‘atlari quyidagilarga teng bo‘lgan: 2021 yilda 80,62%, 2022 yilda 518,08%, 2023 yilda 164,44%, 2024 yilda 132,96%. 2024 yilda «O‘zbekneftgaz» AJning foyda solig‘i to‘langunga qadar foydasi 404,58%da o‘shish sur‘atiga ega bo‘lgan. Bu, 2020-2024 yillarda eng yuqori o‘shish sur‘ati hisoblanadi. Jamiyatning foyda solig‘i to‘langunga qadar foydasini eng past o‘shish sur‘ati 2023 yilda (35,89%) kuzatilgan (4-diagramma).

4- diagramma.

2020-2024 yillarda « O‘zbekneftgaz» AJning foyda solig‘i to‘lagunga qadar foydasi, sof foydasi hamda to‘lagan foyda solig‘i miqdorlarining o‘shish sur‘atlari*

*Jadval ma'lumotlari asosida muallif tomonidan yaratilgan.

2020-2024 yillarda «O‘zbekneftgaz» AJ tomonidan to‘langan foyda solig‘i miqdori quyidagi darajada o‘shish sur‘atlariga ega bo‘lgan: 2021 yilda 56,57%, 2022 yilda 250,26%, 2023 yilda 76,25%, 2024 yilda 59,49%.

Aksionerlik jamiyatining sof foydasi oldingi yilga nisbatan 2021 yilda 45,47%ga, 2022 yilda 216,30%ga, 2023 yilda 22,01%ga, 2024 yilda 815,61%ga o‘sgan.

Xulosa

Foyda solig‘i – bu «O‘zbekneftgaz» AJning soliqqa tortiladigan foydasidan (soliq bazasidan) olinadigan soliq bo‘lib, aksionerlik jamiyatining ixtiyorida qoluvchi sof foyda miqdoriga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’sir ko‘rsatadi. Foyda solig‘i miqdorining oshishi aksiyadorlar o‘rtasida taqsimlanuvchi dividend summasini yoki aksionerlik jamiyati faoliyatini, biznes loyihalarini rivojlantirishga yo‘naltiriluvchi moliyaviy resurslarni kamayishiga olib keladi.

Aksionerlik jamiyatining moliyaviy boshqaruvi daromadlar, xarajatlar va aktivlar ustidan nazoratni ta'minlashga qaratilgan. Foyda aksionerlik jamiyatining moliyaviy resurslarini shakllantirish manbalaridan biri bo'lib, foyda solig'i

moliyaviy natijalar hajmiga bevosita ta'sir qiladi. To'langan foyda solig'i aksionerlik jamiyati moliyaviy natijalarining xarajatlar qismida aks etadi.

«O'zbekneftgaz» AJ o'z xarajatlarini samarali boshqarish uchun foydalanishi mumkin bo'lgan bir qancha soliq strategiyalari mavjud. Bunday strategiyalardan biri soliq imtiyozlari va imtiyozlaridan foydalanishdir.

Soliq kodeksida belgilangan chegriluvchi xarajatlarni aniqlash va ulardan foydalanish orqali soliq to'lovchi soliqqa tortiladigan daromadlarini kamaytirishi va oxir-oqibat soliq majburiyatlarini kamaytirishi mumkin.

Mulkchilikning muayyan shakli ostida tadbirkorlikni r o'yxatdan o'tkazish past soliq stavkalaridan foydalanish yoki kompaniya ixtiyorida soliqdan ozod bo'lgan foydani ushlab turish imkoniyati kabi ma'lum soliq imtiyozlarini berishi mumkin.

Shubhali qarzlar bo'yicha zaxiralarni yaratish. Agar kompaniya muhim debitorlik qarziga ega bo'lsa, u qonuniy ravishda foyda solig'i bo'yicha soliq solinadigan bazani yaratilgan zaxira miqdoriga kamaytirishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Горский И. В., Малис Н. И. Теория и практика налогообложения / Под ред. Н. И. Малис. – М.: ИНФРА-М, 2010. – С. 14–17.

2. В.А. Сенков, Н.В. Щукин. Проблемы налогообложения прибыли организаций, помещенных под процедуру импорта. Вестник университета № 6, 2016.

3. Куницын А.Д. Применение повышенных коэффициентов к норме амортизации в налоговом учете как инструмент корпоративного налогового менеджмента / А.Д. Куницын, В.Д. Куницын. – DOI: <https://doi.org/10.34020/1993-4386-2023-237-42> // Сибирская финансовая школа. – 2023. – 2(150). – С. 37–42. URL: <https://sfs.elpub.ru/jour/article/view/372>.

4. Шатунова Г.А. Особенности влияния амортизационной премии на величину налога на прибыль / Г.А. Шатунова, М.В. Швецова // Вектор экономики. – 2020. – 5(47). – С. 13–19. – URL: <http://www.vectoreconomy.ru/images/publications/2020/5/accounting/ShatunovaShvetsova.pdf>.

5. Мусаева Х.М. Реализация фискального и регулирующего потенциала налога на прибыль организации / Х.М. Мусаева, М.М. Иманшапиева // Налоги и налогообложение. – 2024. – № 3. – С. 24–34. URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=70590.

6. Чередниченко Д.А. Оптимизация налогообложения / Д.А. Чередниченко // Мое дело. – 2023. – № 3(5). – С. 213–243 URL: <https://www.moedelo.org/club/article-knowledge/optimizaciya-nalogov>.

7. Гончаренко Л.И. Особенности налогового регулирования в контексте четвертой промышленной революции / Л.И. Гончаренко, В.П. Вишневский, А.В. Гурнак // Экономика. Налоги. Право. – 2020. – Том 13. – № 1. – С. 114–122. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-nalogovogo>

regulirovaniya-v-kontekste chetvertoy-promyshlennoy-revolyuutsii.

8. Волохова Е.К. Практика начисления амортизации основных средств в налоговом учете / Е.К. Волохова, Р.Ф. Мартынова // Россия и мир в поисках новых решений: экономика, право, гуманитарные науки: сборник докладов Всероссийской (Национальной) научно-практической конференции – Москва: Международный институт экономики и права; 2017. – 34–37. URL: https://miep.ru/storage/docs/nauchnyeizdaniya/nkonf/2016/sbornik_nkonf_2016.pdf.

9. Юрасова И.О. Развитие компании и ее финансовая устойчивость / И.О. Юрасова // Экономические науки. – 2022. – № 208. – С. 301–303. – URL: https://ecsn.ru/files/pdf/202203/202203_301.pdf.

10. Анисимова А.А. Перенос убытков на будущее: фискальные последствия для бюджетов регионов / А.А. Анисимова // Региональная экономика: теория и практика. – 2018. – 3(450) – С. 536–550. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/perenos-ubytkov-na-budushee-fiskalnye-posledstviya-dlya-byudzhetrov-regionov>.

11. Попова А.А. Управление финансовыми результатами работы предприятия в условиях цифровизации экономики / А.А. Попова, Е.А. Аксёнова. – DOI: 10.17747/2311-7184-2021-12-351-356 // Стратегия бизнеса. 2021. – Том 9. – № 12 – С. 351–356 – URL: <https://www.strategybusiness.ru/jour/article/download/793/645> (дата обращения 12.04.2024 г.).

ИҚТИСОДИЁТНИНГ ГЛОБАЛЛАШУВИ ШАРОИТИДА ТЎҒРИДАН-ТЎҒРИ ХОРИЖИЙ ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИНГ РОЛИ

Маматов Бахадир Сафаралиевич

*иқтисодиёт фанлари доктори
баҳолаш иши ва инвестициялар
кафедрасининг профессори*

Тошкент давлат иқтисодиёт университети

E-mail: bahadir_mamatov@mail.ru

ORCID: 0009-0004-6227-5103

Аннотация. Мақолада тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларнинг назарий асослари ёритилган. Глобализация шароитида ушбу турдаги инвестицияларнинг иқтисодиётни ривожлантиришдаги аҳамияти очиб берилган. Тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларга таъсир этувчи омиллар таснифланган ва тавсифланган ҳамда унинг Ўзбекистон иқтисодиётига таъсири ёритилган. Глобал тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларнинг иқтисодий гуруҳлар ва минтақалар бўйича оқими таҳлил қилинган ва унга оид тенденциялар аниқланган. Тадқиқот натижалари асосида Ўзбекистон иқтисодиётига тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб қилишни такомиллаштиришга доир таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: инвестиция, тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар, глобализация, экспорт, ривожланган мамлакатлар, ривожланаётган мамлакатлар, иш ўринлари, рақобатбардошлик, инфратузилма, асосий капитал, реал сектор, трансмиллий корпорациялар, иқтисодий ўсиш, инновациялар, яшил иқтисодиёт, давлат бюджети, геосиёсий хавфлар, ҳукукий кафолатлар, хусусий мулк, солиқ ва божхона имтиёзлари.

РОЛЬ ПРЯМЫХ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ

Маматов Бахадир Сафаралиевич

доктор экономических наук

профессор кафедры

оценочного дела и инвестиций

Ташкентский государственный

экономический университет

E-mail: bahadir_mamatov@mail.ru

ORCID: 0009-0004-6227-5103

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические основы прямых иностранных инвестиций. Раскрывается значение этого вида инвестиций в развитии экономики в условиях глобализации. Классифицированы и описаны факторы, влияющие на прямые иностранные инвестиции, а также выделено их влияние на экономику Узбекистана. Проанализирован поток прямых иностранных инвестиций в мире по экономическим группам и регионам, выявлены его тенденции. По результатам исследования разработаны предложения и рекомендации по повышению эффективности привлечения прямых иностранных инвестиций в экономику Узбекистана.

Ключевые слова: инвестиции, прямые иностранные инвестиции, глобализация, экспорт, развитые страны, развивающиеся страны, рабочие места, конкурентоспособность, инфраструктура, основной капитал, реальный сектор, транснациональные корпорации, экономический рост, инновации, зеленая экономика,

государственный бюджет, геополитические риски, правовые гарантии, частная собственность, налоговые и таможенные льготы

THE ROLE OF FOREIGN DIRECT INVESTMENT IN ECONOMIC GLOBALIZATION

Mamatov Bahadir Safaraliyevich

*Doctor of Economics
Professor of the Department
of Evaluation and Investments
Tashkent State
the University of Economics
E-mail: bahadir_mamatov@mail.ru
ORCID: 0009-0004-6227-5103*

Abstract. This article examines the theoretical foundations of foreign direct investment. It explores the importance of this type of investment in economic development in the context of globalization. The factors influencing foreign direct investment are classified and described, and their impact on the economy of Uzbekistan is highlighted. The flow of foreign direct investment worldwide is analyzed by economic group and region, and trends are identified. Based on the research findings, proposals and recommendations for increasing the effectiveness of attracting foreign direct investment to the economy of Uzbekistan are developed.

Keywords: investments, foreign direct investment, globalization, exports, developed countries, developing countries, jobs, competitiveness, infrastructure, fixed capital, real sector, transnational corporations, economic growth, innovation, green economy, government budget, geopolitical risks, legal guarantees, private property, tax and customs incentives.

Кириш

Хар қандай мамлакатнинг барқарор иқтисодий ўсиши ва ижтимоий фаровонлигини таъминлашда инвестицияларнинг, шу жумладан тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларнинг ўрни бекиёсдир. Инвестициялар иқтисодиётнинг реал секторига капитал киритилиши орқали ишлаб чиқариш қувватларини ошириш, янги иш ўринлари яратиш, технологик янгиланиш ва экспорт салоҳиятини ошириш каби жараёнларни фаоллаштиради. Шу боис инвестиция сиёсатини тўғри йўлга қўйиш ривожланишнинг стратегик омили ҳисобланади. Моҳият жиҳатдан иқтисодиётда фойда олиш ёки ижтимоий самарага эришиш мақсадида маблағларни асосий капиталга, яъни ускуналар, бинолар, инфратузилма ёки илмий-тадқиқот ишларига, турли фаолият объектларига йўналтиришдир, яъни барча турдаги ресурсларни (моддий ва номоддий неъматларни) иқтисодиётнинг у ёки бу фаолият объектларига жойлаштириш (киритиш, қўйиш) инвестицияларни англатади.

Глобализация (бу халқаро меҳнат тақсимооти, иқтисодий ва сиёсий муносабатлар тизими орқали бир-бири билан боғланган миллий иқтисодиётлар мажмуи сифатида тушуниладиган, жаҳон иқтисодиёти таркибини ўзгартириш жараёнларининг ўзига хос хусусиятларидан биридир) жараёни ва халқаро иқтисодий муносабатларнинг чуқурлашиб бориши шароитида тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар барча мамлакатлар иқтисодиётида муҳим ўрин тута бошлади. Бундай турдаги инвестициялар нафақат капитал оқимини таъминлайди, балки янги технологиялар, бошқарув тажрибаси ва бозор инфратузилмаларининг ривожига ҳам ҳисса қўшади. Бирлашган миллатлар ташкилоти (БМТ)нинг Савдо ва ривожланиш бўйича конференциясида (UNCTAD – United Nations Conference on Trade and Development) ва Жаҳон инвестициялари бўйича ҳисоботда қайд этилишича, “2024-йилда глобал тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар 11 фоизга қисқариб, 1,51 трлн АҚШ долларини ташкил қилди” [2]. Бу эса ушбу кўрсаткичнинг

кетма-кет иккинчи йил қисқариб бораётганлигини англатади. Шу муносабат билан иқтисодийнинг глобаллашуви шароитида тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар аҳамиятини таҳлил қилиш нафақат назарий, балки амалий аҳамиятга ҳам эга.

Адабиётлар шарҳи

Тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларнинг мазмуни ва моҳиятини ойдинлаштириш бўйича иқтисодчи-олимлар томонидан турли назарий ёндашувлар илгари сурилган. Неоклассик иқтисодий назариянинг энг машҳур вакиллари А.Маршалл (Буюк Британия), Л.Вальрас (Швейцария), Ж.Кларк (АҚШ), К.Виксель (Швеция), А.Парето (Италия), П.Самуэльсон, К.Эрроу (АҚШ) назарий қарашларига кўра, инвестицияларнинг ҳалқаро оқимида капиталнинг нисбий самарадорлиги ва фоиз ставкалари муҳим рол ўйнайди. Бу назарияга кўра, “капитал ўтиш иқтисодий бўлган ёки камбағал мамлакатларга йўналтирилиши керак, чунки бундай мамлакатларда капиталга бўлган талаб юқори ва нисбатан юқори қайтим даражаси мавжуд” [3]. Аммо амалда инвестициялар кўпроқ ривожланган давлатларга йўналтирилмоқда. Институционал омиллар ва бозорнинг тузилиши эса инобатга олинмайди.

Тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни ҳаракатлантирувчи ва уларга таъсир кўрсатадиган омилларни Оксфорд университети профессори Жон Дан томонидан ишлаб чиқилган Олининг “Электрик” назарияси (OLI Paradigm) [4] тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни қуйидаги уч омилга асослаб тушунтиради: ownership advantages (O) – корхонадаги ноёб ресурслар – технология, бренд, ноу-хау; location advantages (L) – инвестиция жойлашган мамлакатдаги омиллар – бозор ҳажми, ресурслар, меҳнат кучи, сиёсий барқарорлик; internalization advantages (I) – корхона ташқи бозорга чиқиш ўрнига, нима учун ўз ресурсларини мустақил равишда ташкилий равишда жойлаштиришни афзал кўради.

Раймонд Вернон томонидан ишлаб чиқилган каскад модели (Product Life Cycle Theory) назариясига кўра, “янги маҳсулотлар аввал ривожланган мамлакатларда ишлаб чиқарилади ва кейинчалик ишлаб чиқариш кам харажатли мамлакатларга кўчирилади. Бу жараёнда тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар асосий восита сифатида намоён бўлади” [5].

Юқоридаги назариялар тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларга таъсир этувчи сиёсий, ҳуқуқий ва иқтисодий институтларнинг аҳамиятини ифодалайди. Сиёсий барқарорлик, ҳуқуқий кафолатлар, мулк ҳуқуқининг ҳимояси – буларнинг барчаси тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар оқимини шакллантиради.

Гарвард университети профессори Кеннет А. Фрутнинг фикрича, “тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар ишлаб чиқариш активлари устидан корпоратив назоратни қўлга киритиш ёки кенгайтириш бўйича трансегаравий операциялардир” [6]. Корнелл университети профессорлари А. Razin ва Е. Sadka томонидан олиб борилган илмий изланишлар натижаларига кўра, “тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни амалга оширувчи инвесторлар бошқа мамлакатдаги маҳаллий компаниялар бошқаруви устидан юқори даражадаги назоратни амалга оширади ва бу лойиҳаларнинг самарали бошқарувини ҳамда инвестицияларнинг иқтисодий самарадорлигини таъминлайди” [7]. Бунда “акцияларининг (улушларининг, пайларининг) ёки устав фондининг (устав капиталининг) камида 50 фоизини тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар ташкил этиши керак” [8].

Г. Оксютиннинг фикрича, “тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар узоқ муддатли даромад олиш учун чет элга капитал қўйишдир. Унинг ўзига хос хусусияти шундаки, тўғридан-тўғри инвестор ўз капитали қўйилган объектни (корхонани) эгаси бўлади ёки уни назорат қилади” [9].

К. Поздняковнинг илмий ишларида “тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни корхонага тўлиқ эгалик қилувчи ёки корхонани бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқини

берувчи корхона улушлари ёки устав капиталининг камида 10 фоизини назорат қилувчи юридик ва жисмоний шахслар томонидан киритилган инвестициялар” [10] сифатида тавсифланган.

Маҳаллий иқтисодчи-олимлардан Н. Обломуродовнинг илмий тадқиқотларида “тўғридан-тўғри чет эл инвестициялари – бу хорижий инвесторлар томонидан миллий иқтисодиётдаги тадбиркорлик ва бошқа фаолият субъектларига киритиладиган молиявий, моддий ва номоддий неъматлар ва уларга доир ҳуқуқлар бўлиб, улар фойда (даромад) олиш ёки узоқ муддатли манфаат кўриш мақсадини ўзида акс эттирувчи халқаро инвестиция категориясидир” [11], деб таърифланган.

Янги тижорат назариясига (New Trade Theory) кўра, кўлам самараси ва бозордаги рақобат устунликлари асосида тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларнинг оқимини характерлайди. Корхоналар ўз рақобатбардошлигини ошириш мақсадида чет элда филиаллар очади, бу эса тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларнинг халқаро ҳаракатини таъминлайди.

Тадқиқот методологияси

Мазкур мақолада тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларнинг халқаро ҳаракати таҳлилини амалга оширишда таққослама таҳлил, статистик таҳлил, қиёслаш, илмий абстракциялаш, анализ, синтез каби тадқиқот усулларидан фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар

Инвестициялар ишлаб чиқариш воситаларини янгилаш, янги корхоналар куриш, мавжудларини модернизация қилиш орқали иқтисодиётнинг маҳсулот ишлаб чиқариш салоҳиятини кенгайтиришга хизмат қилади. Инвестиция лойиҳалари амалга оширилиши натижасида янги иш ўринлари яратилади, ишсизлик камаяди ва аҳолининг даромади ошади. Бу эса ички истеъмолнинг ўсишига туртки беради. Инвестициялар орқали янги технологиялар, замонавий ускуналар ва инновацион ечимлар иқтисодиётга жорий этилади. Бу рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқариш ва экспортни кенгайтиришга имкон беради. Йўллар, электр таъминоти, логистика ва телекоммуникация соҳаларига, яъни ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилмага инвестициялар иқтисодий фаолликни кучайтиради. Янги инвестиция лойиҳалари иқтисодиётдаги фаолликни оширади, бу эса давлат бюджетига солиқ тушумлари ва экспорт орқали валюта тушумларини кўпайтиришга олиб келади. Инвестициялар иқтисодий ривожланишда орқада қолган ҳудудларга йўналтирилганда минтақавий номувозанат камаяди ва мамлакатда барқарор ривожланиш таъминланади.

Инвестициялар иқтисодиётни ривожлантиришнинг асосий драйверидир. Улар орқали иқтисодий ўсиш таъминланади, янги иш ўринлари яратилади, технологик ва инфратузилмавий ўсиш юз беради, бюджет ва ташқи савдо баланси яхшиланади. Шу боис самарали инвестиция сиёсатини шакллантириш ва қўллаб-қувватлаш мамлакатнинг узоқ муддатли ривожланиши учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Бунда тўғри-тўғри хорижий инвестициялар мамлакат тараққиётини таъминлашда ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Тўғридан-тўғри хорижий инвестиция – бу бир мамлакатда жойлашган компания ёки инвестор томонидан бошқа мамлакатдаги корхонага бевосита инвестиция киритишдир. Бунда инвестор инвестиция киритаётган корхона фаолиятини назорат қилиш ва бошқариш имкониятига эга бўлади. Амалдаги қонунчиликка мувофиқ, “чет эллик инвесторнинг ҳукумат кафолатларисиз, таваккалчилик шароитларида ўз маблағлари ёки қарз маблағлари ҳисобидан инвестициялари” [1] тўғридан-тўғри чет эл инвестициялари, деб эътироф этилади. Тўғридан-тўғри хорижий инвестиция асосий хусусияти шундай иборатки, инвестор одатда 10 фоиз ёки ундан ортиқ улушга эга бўлиб, корхона фаолиятида иштирок этади. Тўғридан-тўғри хорижий инвестиция, одатда, узоқ муддатли иқтисодий муносабатлар негизида амалга оширилади. Улар орқали янги технологиялар,

билимлар ва бошқарув маданияти тарқалади. Тўғридан-тўғри хорижий инвестиция маҳаллий иш ўринлари яратилишига, солиқ тушумларининг ортишига ҳамда экспорт салоҳиятининг ошишига хизмат қилади.

Глобаллашув жараёнлари хорижий инвесторлар учун янги бозорлар, арзон ишчи кучи, бой ресурслар ва солиқ имтиёзлари таклиф этади. Бу, ўз навбатида, тўғридан-тўғри хорижий инвестиция оқимларининг ўсишига туртки беради. Шу боисдан тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар глобал иқтисодийнинг энг фаол ҳаракатланувчи элементларидан бирига айланган. Ҳозирги кунда кўплаб ривожланаётган мамлакатлар, жумладан Ўзбекистон ҳам, глобал сармоя бозоридан фаол фойдаланишга интилиб, тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб қилиш бўйича давлат сиёсати олиб бормоқда.

Тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларнинг Ўзбекистон иқтисодиётига таъсири қуйидагиларда намоён бўлади:

1. Иқтисодий ўсиш ва иш ўринлари яратилиши. Тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар иқтисодий ўсишга туртки беради. Чунки шу турдаги инвестицияларни самарали ўзлаштириш орқали янги корхоналар курилади, янгича технологиялар жорий этилади, қўшимча иш ўринлари яратилади.

2. Технологик трансфер ва инновациялар. Хорижий сармоялар билан бирга замонавий технологиялар ва менежмент тажрибаси ҳам кириб келади. Бу миллий ишлаб чиқариш соҳаларининг рақобатбардошлигини янада оширади.

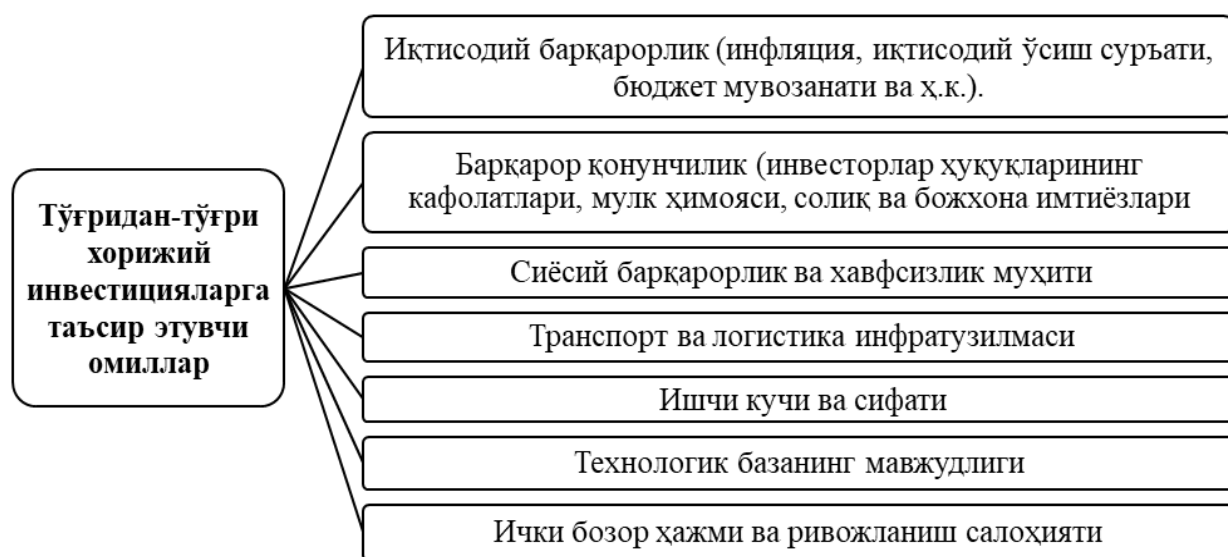
3. Экспорт салоҳиятини кучайтириш. Тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар асосида ташкил этилган корхоналар, кўпинча, ташқи бозорларга йўналтирилган маҳсулотлар ишлаб чиқаради. Бу мамлакатнинг экспорт салоҳиятини оширади ва валюта тушумларини кўпайтиришга хизмат қилади.

4. Давлат бюджети даромадларини ошириш. Соҳалар ривожланиши натижасида давлат бюджетига солиқ тушумлари ортиб боради. Бу эса ижтимоий ва инфратузилма лойиҳаларини молиялаштириш имкониятини яратади.

Тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларга таъсир этувчи омилларни қуйидагича таснифлаш ва тавсифлаш мумкин (1-чизма).

1-чизма.

Тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларга таъсир этувчи омиллар таснифи ва тавсифи*

*Тадқиқот натижалари асосида муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

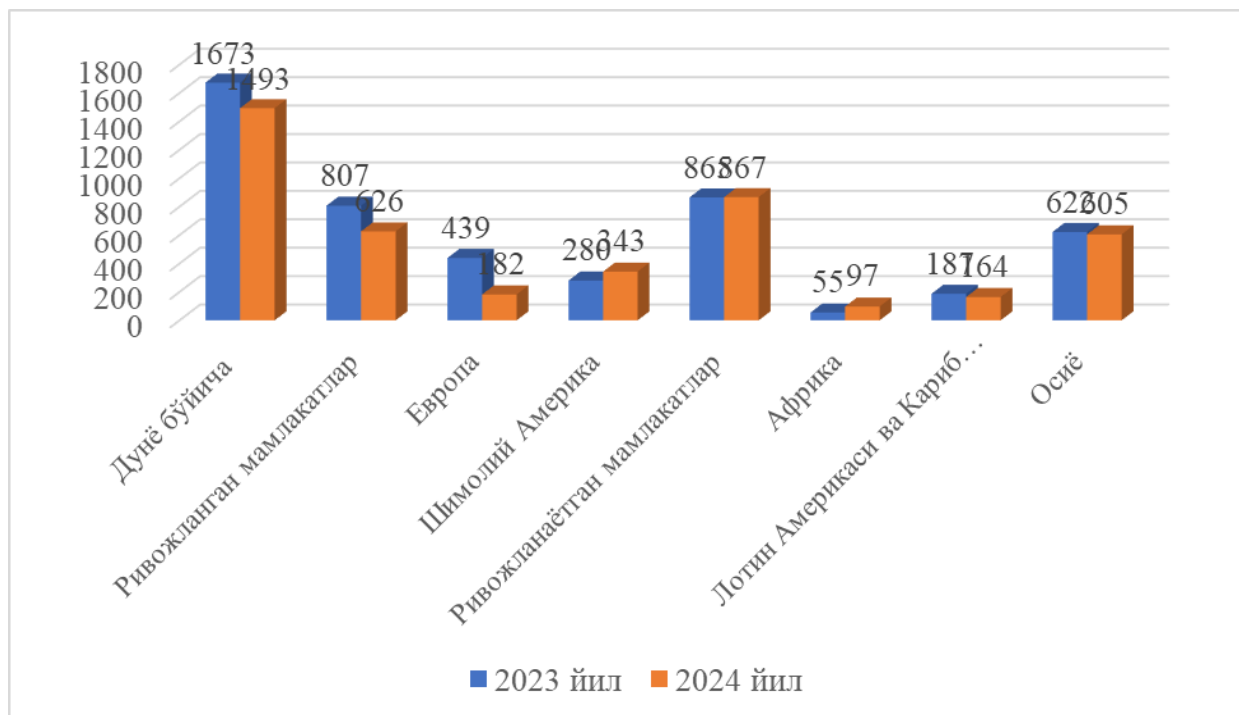
Жаҳонда тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар оқимининг асосий қисмини трансмиллий корпорациялар таъминламоқда. Уларнинг асосий мақсади – глобал таъминот занжирларини шакллантириш ва минимал харажатлар билан максимал фойда олишдан

иборат. Ҳозирги вақтда халқаро даражада ИТ (ахборот технологиялари), телекоммуникация, молиявий технологиялар, логистика ва биотехнология соҳаларига тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар оқимлари кескин ошмоқда. Сўнгги йилларда экологик тоза энергия манбалари ва устувор соҳаларга инвестиция йўналиши ҳам кенгаймоқда (Green FDI). Ўзбекистон тўғридан-тўғри инвестициялар жамғармаси ва Қишлоқ хўжалигини қўллаб-қувватлаш давлат жамғармаси ҳам мамлакатнинг яшил иқтисодиётга ўтишини осонлаштиришда муҳим роль ўйнаши мумкин. Хусусан, тўғридан-тўғри инвестициялар жамғармаси турли соҳаларда экологик ва иқлимга чидамли лойиҳаларни амалга оширишдан манфаатдор хорижий инвесторларни жалб қилиши мумкин. Шу билан бирга Қишлоқ хўжалигини қўллаб-қувватлаш давлат жамғармаси маблағ олувчиларга тегишли экологик талабларни киритиш орқали секторнинг иқлим ўзгариши оқибатларига чидамлилигини оширишга ёрдам бериши мумкин.

Бироқ геосиёсий хавфлар таъсири, хусусан, халқаро миқёсда урушлар, санкциялар ва сиёсий низолар тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар оқимига салбий таъсир этмоқда. Масалан, Россия-Украина уруши ва АҚШ-Хитой муносабатлари глобал сармоя оқимларига қайта йўналиш беришга мажбур қилмоқда. Бир нечта минтақаларда камайди. БМТнинг Савдо ва ривожланиш бўйича конференцияси (UNCTAD)нинг Жаҳон инвестициялар бўйича ҳисоботида қайд этилишича, “2023-2024 йилларда тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларнинг глобал ҳажми 11 фоизга камайиб, 1,5 трлн АҚШ долларини ташкил этди” [12] (1-диаграмма).

1-диаграмма.

Глобал тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар оқими (иқтисодий гуруҳлар ва минтақалар бўйича, млрд АҚШ доллари)*

*«Доклад о мировых инвестициях 2025 г.: международные вложения в цифровую экономику».; <https://unctad.org/publication/world-investment-report-2025>.

2024 йилда жаҳон миқёсида тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар оқими 2023 йилга нисбатан 180 млрд АҚШ долларига камайган. Бу асосан Европа мамлакатларига ушбу турдаги инвестициялар оқимининг камайиши ҳисобига юз берган. Хусусан, 2024 йилда Европа мамлакатларига жалб қилинган тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар ҳажми 182 млрд АҚШ долларини ташкил қилиб, бу кўрсаткич 2023 йилга нисбатан 257

млрд АҚШ долларига камдир. Кескин ижобий ўсиш, асосан Африка давлатларида кузатилган. Бундай кескин ўсишга Мисрда қиймати 35 млрд АҚШ доллари қийматдаги битта мегалойиханинг амалга оширилиши сабаб бўлган. Бизнинг фикримизча, иқтисодий башоратларнинг ёмонлашиши, савдо тўсиқларининг кучайиши ва геосиёсий кескинликнинг ошиши инвестиция муҳитига таъсир қилувчи асосий омиллардир.

Фикримизча, ривожланаётган мамлакатлар учун тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб қилишдаги асосий омиллар сифатида қонуний муҳитнинг барқарорлиги, яъни инвесторлар учун ҳуқуқий кафолатлар ва хусусий мулк ҳимояси муҳимдир. Ўз навбатида, макроиқтисодий барқарорлик, жумладан, инфляция, солиқ сиёсати ва валюта курсининг барқарорлиги, инфратузилма ва логистика – транспорт, электр энергияси, интернет тармоқлари таъминоти, ишчи кучининг сифатли ва арзонлиги ҳамда коррупция даражаси, давлат органлари фаолиятининг самарадорлиги ҳам ушбу турдаги инвестицияларни жалб қилиш ва ўзлаштиришда ҳал қилувчи рол ўйнайди.

Сўнгги йилларда Ўзбекистон иқтисодиётига тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб қилишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Хусусан: солиқ ва божхона имтиёзлари жорий қилинмоқда ва такомиллаштирилмоқда; инвестициявий муҳит яхшиланмоқда ва унинг жозибadorлиги таъминланмоқда; хорижий инвесторлар учун қулай қонуний база шакллантирилмоқда. “Ягона инвестиция портали”, эркин иқтисодий зоналар, давлат-хусусий шериклик механизмлари – буларнинг барчаси тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб этишдаги амалий қадамлардир.

Хулоса

Глобаллашув жараёнида тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар миллий иқтисодиётнинг модернизацияси ва диверсификацияси учун кучли драйвер ҳисобланади. Улар нафақат иқтисодий ўсиш, балки билим ва технологиялар алмашинуви, янги иш ўринлари яратиш, экспортни ривожлантириш ва рақобатбардошликни ошириш каби кўплаб ижобий натижаларни келтириб чиқаради. Шу боисдан ривожланаётган мамлакатлар, хусусан, Ўзбекистон учун тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб қилиш фақат иқтисодий эмас, балки стратегик аҳамиятга эга бўлган масаладир.

Ўзбекистон иқтисодиётига тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни фаол жалб қилишда қуйидагиларга алоҳида эътибор қаратиш мақсадга мувофиқдир:

- инвесторлар учун ҳуқуқий кафолатларни кучайтириш зарур;
- хорижий инвесторлар учун инвестициявий низоларни ҳал этишнинг мустақил ва шаффоф механизмларини жорий этиш керак;
- инвесторлар билан боғлиқ масалаларда бюрократик тўсиқларни камайитириш зарур;
- хорижий сармоядорлар иштирокидаги лойиҳаларга доир қарорларни тезкорлик билан қабул қилиш тизимини жорий этиш лозим;
- хорижий инвесторга берилаётган имтиёзлар иқтисодий самарадорлик билан боғлиқ бўлиши керак (масалан, иш ўринлари яратиш, экспорт салоҳияти);
- ер участкалари, саноат ҳудудлари ва логистика имкониятлари бўйича яхлит онлайн харита яратиш зарур;
- эркин иқтисодий зоналар ва технопаркларни инфратузилмавий жиҳатдан ривожлантиришни фаол давом эттириш мақсадга мувофиқ;
- Ўзбекистоннинг инвестициявий имкониятларини халқаро майдонларда фаол тарғиб этишни (форумлар, медиа, бошқа давлатлар элчихоналари орқали) изчил давом эттириш;
- иқтисодий йўналишдаги университетларда “Халқаро инвестициялар” каби фанлар ўқитилишини йўлга қўйиш зарур;
- инвесторлар билан ишлаш бўйича тил билими, ҳуқуқий ва иқтисодий савияси юқори бўлган кадрлар захирасини яратиш керак;

– хорижий сармояларнинг келиши, жойлашиши ва самарадорлиги бўйича реал вақтда ишловчи маълумотлар базаси яратиш мақсадга мувофиқдир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. ЎРҚ-598-сон 25.12.2019. Инвестициялар ва инвестиция фаолияти тўғрисида. – <https://lex.uz/ru/docs/4664142>
2. World Investment Report 2025: International investment in the digital economy | UN Trade and Development (UNCTAD). World Investment Report 2025.
3. Гареньяни П. Капитал внеоклассической теории. Некоторые замечания. 2010. garegani.pdf.
4. Dunning J. (1977). Trade, Location of Economic Activity and the Multinational Enterprise: a search for an eclectic approach. London, Macmillan.
5. Раймонд Вернон, 1966. «Международные инвестиции и международная торговля в производственном цикле», Ежеквартальный журнал экономики, президент и научные сотрудники Гарвардского колледжа, том 80 (2), – С.190-207.
6. Kenneth A. Froot Foreign Direct_Investment_(Nati(libcats.org).pdf.
7. Assaf Razin, Efraim Sadka. Foreign Direct Investment: Analysis of Aggregate Flows. Princeton University Press. All Rights Reserved. 2016. – P. 23-22. (FDI book.pdf).
8. Assaf Razin, Efraim Sadka. Foreign Direct Investment: Analysis of Aggregate Flows. Princeton University Press. All Rights Reserved. 2016. – P. 24. (FDI book.pdf).
9. Оксютик Г.П. Иностранные инвестиции в России: монография. – СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета управления и экономики, 2014. – С. 11.
10. Pozdnyakov_russian.pdf.
11. Обломуратов Н.Н. Тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб қилишнинг иқтисодий механизмини такомиллаштириш И.ф.д. дисс. автореферати. – Т.: ТМИ, 2023. – 19-б.
12. Доклад о мировых инвестициях 2025 г.: международные вложения в цифровую экономику. – <https://unctad.org/publication/world-investment-report-2025>.

O‘ZBEKISTONDA INVESTITSIYA MUHITINI TA‘MINLASHDA SOLIQ MEKANIZMLARINING TA‘SIRI

Muminov Akmal Tulkunovich

mustaqil tadqiqotchi

Toshkent Kimyo xalqaro universiteti

E-mail: xisobot@bk.ru

ORCID: 0009-0003-4765-647X

Annotatsiya. Maqolada O‘zbekistonda investitsiya muhitini ta‘minlashda soliq mexanizmlarining o‘rni va ta‘siri tahlil qilingan. Soliq siyosati orqali investitsiya jarayonlarini tartibga solish, xorijiy va milliy sarmoyalarni jalb qilishda qo‘llanilayotgan usullar, soliq imtiyozlari va preferensiyalar samaradorligi ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, soliq stavkalari, investitsiya soliq krediti va subsidiyalar orqali iqtisodiyotga ta‘sir etishning nazariy va amaliy jihatlarini yoritilgan. Xalqaro tajriba va milliy amaliyotni taqqoslash orqali O‘zbekistonda investitsiya muhitini rivojlantirish uchun soliq siyosatini yanada takomillashtirish bo‘yicha xulosa va takliflar berilgan.

Kalit so‘zlar: soliq, investitsiya, soliq siyosati, investitsion faoliyat, tartibga solish, soliqqa tortish, soliq imtiyozi.

ВЛИЯНИЕ НАЛОГОВЫХ МЕХАНИЗМОВ НА ОБЕСПЕЧЕНИЕ ИНВЕСТИЦИОННОГО КЛИМАТА В УЗБЕКИСТАНЕ

Муминов Акмал Тулкунович

самостоятельный соискатель

Ташкентский международный

университет Кимё

E-mail: xisobot@bk.ru

ORCID: 0009-0003-4765-647X

Аннотация. В статье анализируются роль и влияние налоговых механизмов в обеспечении инвестиционного климата в Узбекистане. Рассмотрены методы регулирования инвестиционных процессов посредством налоговой политики, эффективность использования налоговых льгот и преференций в привлечении как иностранных, так и национальных инвестиций. Также освещены теоретические и практические аспекты воздействия на экономику через налоговые ставки, инвестиционный налоговый кредит и субсидии. Сравнение международного опыта и национальной практики позволяет выработать выводы и рекомендации по дальнейшему совершенствованию налоговой политики для развития инвестиционного климата в Узбекистане.

Ключевые слова: налог, инвестиции, налоговая политика, инвестиционная деятельность, регулирование, налогообложение, налоговые льготы.

THE IMPACT OF TAX MECHANISMS ON ENSURING THE INVESTMENT CLIMATE IN UZBEKISTAN

Muminov Akmal Tulkunovich

Independent researcher

Kimyo international

university in Tashkent

E-mail: xisobot@bk.ru

ORCID: 0009-0003-4765-647X

Abstract. This article analyzes the role and impact of tax mechanisms in ensuring the

investment climate in Uzbekistan. The study examines methods of regulating investment processes through tax policy, the effectiveness of tax incentives and preferences in attracting both foreign and domestic investments. Theoretical and practical aspects of influencing the economy through tax rates, investment tax credits, and subsidies are also highlighted. By comparing international experience with national practice, the article provides conclusions and recommendations for further improving tax policy to enhance the investment climate in Uzbekistan.

Keywords: tax, investment, tax policy, investment activity, regulation, taxation, tax incentives.

Kirish

O‘zbekistonda investitsiya muhitini ta’minlashda soliq mexanizmlari muhim o‘rin egallaydi. Chunki to‘g‘ri yo‘naltirilgan soliq siyosati mamlakatda barqaror iqtisodiy o‘shish, ijtimoiy farovonlik va ishbilarmonlik muhitini yaratishning asosiy shartlaridan biri hisoblanadi. Soliq tizimining qanchalik samarali va puxta yo‘lga qo‘yilishi, uning boshqarishda qulayligi iqtisodiyotning barqaror rivojlanishi va sarmoyadorlar uchun ishonchli muhitning vujudga kelishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida soliqlar davlat qo‘lidagi asosiy iqtisodiy instrument sifatida xizmat qilib, investitsiya jarayonlarini rag‘batlantirish, xorijiy sarmoyalarni jalb qilish va milliy sarmoyadorlarni qo‘llab-quvvatlashda katta ahamiyat kasb etadi. Soliq siyosati orqali investitsiya iqlimi yaxshilanadi, mamlakatning investitsiya salohiyati oshadi va ishlab chiqarish sohalarida yangi loyihalarni amalga oshirish uchun qulay sharoit yaratiladi.

Shu bois soliq mexanizmlarini takomillashtirishning asosiy maqsadi – barqaror iqtisodiy o‘shish va ijtimoiy rivojlanish uchun zamin yaratish, hududlarda sarmoyadorlar uchun qulay muhit shakllantirish hamda investitsiya jarayonlarini jonlantirishga qaratilgan samarali chora-tadbirlarni joriy etishdan iboratdir.

Adabiyotlar sharhi

Investitsiyalarni jalb qilishda soliqlarni tartibga solish omili muhimdir. O‘zbekistonda soliqlarni tartibga solish, soliq siyosatini takomillashtirishga bag‘ishlangan ishlar talaygina [1-3], ammo ularda investitsiyalarni jalb qilishga ta’siri kam o‘rganilgan.

Aynan soliqlar orqali ham iqtisodiy o‘shishga, ham pasayishga ta’sir etish mumkin. Bir qator olimlar investitsiyalarni jalb qilishga to‘sqinlik qilmaydigan va iqtisodiy o‘shishini ta’minlaydigan soliq tizimini ishlab chiqishni ta’kidlaydilar [4]. Agarda, soliq solinadigan ob’ektdan qilingan investitsiya to‘liq qoplangan bo‘lsa, bu soliq tizimi investitsiyalarni jalb qilishni buzmagani bo‘ladi [5-6].

Investorlar maksimal foyda olish maqsadida soliq qonunchiligini chetlab o‘tishga harakat qilishadi. De Vito va boshqalar firmalarning investision xarajatlarini chegirib tashlanishi natijasida kelib chiqadigan ta’sirlarni yumshatish bo‘yicha soliqlarni to‘lash holatlarini ko‘rib chiqqan [7].

Hisob-kitoblarga ko‘ra, haqiqatdan ham soliqlar to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar harakatiga ta’sir ko‘rsatadi. Soliq stavkasining 1 foizga o‘shishi yoki pasayishi yillik foyda darajasining sezilarli o‘zgarishi aniqlangan [8].

C.M. Tieboutning fikricha, soliq imtiyozlarini kiritish hisobiga soliq tushumlarini kamaytirish jamiyatga tovarlarni taqdim etishda xavflar tug‘dirishi mumkin. Shu boisdan soliq siyosati jamiyatga farovonligiga xizmat qilishi hamda budjet tushumlarini kamaytirmasligiga xizmat qilmog‘i lozim [9].

Investitsiyalar va soliqlarning uzviyligini o‘rgangan N.A. Filippova, investitsiya faoliyatini soliqlar vositasida rag‘batlantirish (tartibga solish)ning vaqtinchalik ta’sir etish choralari tizimi, maxsus soliq rejimlari, soliq stavkalarini maqbullashtirish va soliq imtiyozlari tizimi usullari amal qilishini ta’kidlaydi [10]. Aynan investitsiyalarni soliqlar orqali tartibga

solish hozirgi kunda soliq stavkalari va imtiyozlar orqali amalga oshirilmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi

Maqolada ilmiy mushohada, abstrakt-mantiqiy fikrlash, qiyosiy tahlil, ma'lumotlarni guruhlash usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar

Soliqlarning ta'siri investitsiyalar tarkibida ham yaqqol seziladi. Turli ko'rinishdagi aktivlar uchun joriy etilgan har xil soliq tartiblari investitsiya imkoniyatlari va sarmoyadorlarning portfeli tarkibida sezilib qoladi. Soliq tizimidagi kamchilik va nuqsonlar iqtisodiy o'sish sur'atlarining pasayib ketishiga olib kelishi mumkin, bu hol pirovard natijada davlat budjeti daromadlarining o'zgarishiga ham ta'sir etmay qolmaydi.

Fikrimizcha, zamonaviy sharoitlarda mintaqada ishlab chiqarish kuchlari va innovasion-investision salohiyatga ta'sir etuvchi asosiy omillar quyidagilardan iborat:

- ilmiy-texnik taraqqiyot va u tomonidan aniqlanadigan jamiyat rivojlanishining ilmiy-texnik darajasi;
- boshqarishda boshqaruv qarorlarini ishlab chiqish va qabul qilish jarayonlarini informasion ta'minlashni rivojlantirish asosida takomillashtirish;
- investision resurslardan foydalanish sifatini oshirish, ularni boshqarishni takomillashtirish;
- investision jarayonlarni faollashtirish asosida ishlab chiqarishning umumiy texnik darajasini oshirish.

Hududlarning investision muhitining ayni vaqtdagi holati investor fikrini va uning kelgusida investitsiya yo'naltirish yuzasidan faoliyatini belgilab beradi. Bunda mazkur davrdagi investision muhitning o'zgarishi, investorlar o'rtasida mablag' qo'yish huquqi uchun raqobatni rivojlantirishni rag'batlantiradi, shuningdek, o'z navbatida mahsulot sifatini oshirish va narx-navoni pasaytirishni ta'minlovchi tovarlar va xizmatlar bozoridagi raqobatni ham rag'batlantiradi.

Tadbirkorlik sub'ektlarini qo'llab-quvvatlash bo'yicha xorijiy investitsiya loyihalarini moliyalashtirish masalalari iqtisodiyotni rivojlantirish sharoitida tadbirkorlikni samarali tashkil etish, raqobat muhitini shakllantirish, bozorni turli tovarlar va xizmatlar bilan to'ldirish, soliqqa tortish bazasini kengaytirishga qaratilgan. Ijtimoiy omili esa, yangi ish joylarini tashkil qilish orqali bandlikni ta'minlash, aholining daromadini oshirish yo'li bilan uning farovonligini oshirishni nazarda tutadi. Eicher va boshqalar soliqlarning past stavkalarini joriy qilish to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilish borasidagi davlat siyosatini kuchaytirganligini ta'kidlaydi [11].

Investitsiya manbalarini shakllantirish borasidagi davlat ko'radigan chora-tadbirlar investitsiyalarning ichki manbalariga tegishli bo'lib, asosan soliq-budjet siyosati yordamida davlat, aholi, korxona, bank va davlat budjeti mablag'larini shakllantirish, qayta taqsimlash va ular o'rtasida ma'lum proporsiyalarning yuzaga keltirishga qaratilgan. Masalan, soliq stavkalarining pasaytirilishi aholi va korxonalar daromadlarining oshishiga, investitsiyalar manbai bo'lgan aholi jamg'armalari va korxonalarning sof foydasi miqdorlarining ko'payishiga olib keladi. Ayni paytda investitsiyalarning manbalariga ko'ra tuzilishida bu ikki guruhning ulushi oshadi. Jami investitsiyalar hajmida bank kreditlari, korxona va aholi mablag'lari hissasining yuqori bo'lishi bozor iqtisodiyoti sharoitida ijobiy hodisa hisoblanadi.

Iqtisodiyotda qo'llaniladigan jadallashtirilgan amortizasiya usuli ham korxonalarda investitsiya mablag'larining tezroq jamlanishiga olib keladi va investitsiya jarayonlarini tezlashtiradi. Bu maqsadda, umuman, mamlakat iqtisodiyotida, xususan esa, ustuvor, deb belgilangan tarmoqlar va hududlarda qulay investitsiya muhitini yaratish zarur. Investitsiya muhitini belgilovchi eng muhim omillardan biri mamlakatda investorlar uchun yaratilgan imtiyozlar va kafolatlardir.

Investorlar uchun soliq imtiyozlarini berish amaliyotda keng qo'llaniladigan tadbiridir. Masalan, O'zbekistonda korxonalar foydasining ishlab chiqarishni kengaytirish, rekonstruksiya qilish va qayta qurollantirishga sarflangan qismi soliqqa tortilmaydi. Shuningdek, qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash, xalq iste'moli tovarlari, bolalar assortimentidagi hamda eksportga mo'ljallangan tovarlar ishlab chiqarish kabi bir qator sohalarida yangi ochilgan korxonalar soliqlardan vaqtincha ozod etilish, umumiy soliq stavkalariga nisbatan pastroq soliq stavkalarini qo'llanilishi kabi imtiyozlarga ega bo'ladilar.

Mamlakat iqtisodiyotiga milliy va xorijiy investitsiyalarni keng jalb qilish uchun qulay investitsiya muhitini yaratish, xorijiy investitsiyalarni jalb etish tadbirlarini amalga oshirishda (jumladan, soliq imtiyozlarini berish)da quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

- tashqi iqtisodiy faoliyatni yanada erkinlashtirish sohasida aniq maqsadni ko'zlab siyosat yuritish;

- iqtisodiyotga bevosita kapital mablag'ini keng jalb etishni ta'minlaydigan huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy va boshqa shart-sharoitlarni tobora takomillashtirish;

- mamlakatga jahon darajasidagi texnologiyalarni etkazib berayotgan va iqtisodiyotni zamonaviy tarkibini vujudga keltirishga ko'maklashayotgan xorijiy investorlarga nisbatan ochiq eshiklar siyosatini yuritish;

- mablag'larni respublika mustaqilligini ta'minlaydigan, import o'rnini bosuvchi va raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan eng muhim ustuvor yo'nalishda jamlash.

Investitsiya oqimlarini rag'batlantirishga qaratilgan soliq imtiyozlarining maqsadli yo'naltirilganligi uning natijaviyligi va samaradorligini bilan xarakterlanadi. Soliq imtiyozlari korxonalarning investision faoliyatini faollashtirish va davlat budjetini to'ldirish omili sifatida qaralmog'i lozim.

Mamlakatimizda budjet daromadlarini shakllantirishda soliqlardan foydalanilsa, ya'ni soliqlar zimmasiga bugungi kunda kichik biznes va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash, iqtisodiyotni asoslaridan biri bo'lgan bevosita investitsiyalarni oshirishni rag'batlantirish vazifasi yuklatilgan. Tadbirkorlikni yanada rivojlantirish uchun qulay ishbilarmonlik va investitsiya muhitini shakllantirishda soliq siyosatini yanada takomillashtirish borasida olib borilayotgan ishlar bir tomondan budjet daromadlarini soliqlar orqali shakllantirish, ikkinchi tomondan tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlash, iqtisodiyotni tarkibiy qayta qurishning asosi bo'lmish innovasion hamda investision faolligini oshirishning vazifasi bevosita soliqlar zimmasiga yuklatiladi.

Chet el investitsiyalarini jalb etish, odatda, investitsiya egalarining boshqaruvi bilan belgilanadi. To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb etishning bir qator sabablari mavjud. Bular savdo va yuqori foydaga erishish, samarali ishlaydigan bozorga kirish, kam xarajatli ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish, xorijiy va ichki bozorlarni himoya qilish va boshqa sabablardan iborat [12].

Investitsiyani jalb qilishda har bir mamlakatda davlatning roli va o'rni alohida bo'lganligi sababli investision munosabatlarda davlat faol ishtirokchiga aylanadi. Jumladan, u investision siyosatning uzoq muddatli strategiyasini ishlab chiqish choralari ko'radi va amalga oshiradi, iqtisodiy, huquqiy normalarni, huquqiy himoya vositalarini yaratadi. Soliq stavkalari, sanksiyalar va imtiyozlar kreditlash orqali davlat maqsadli investitsiya oqimining kirib kelishini ta'minlaydi va investision siyosatning ustuvor yo'nalishlarini amalga oshiradi.

O'zbekiston Respublikasi qonunchiligiga binoan, investorlarni qo'llab-quvvatlashning qo'shimcha dastaklari, ya'ni investitsiyaga oid soliq krediti va investitsiya subsidiyalari joriy etildi [13].

Investitsiyaga oid soliq krediti soliq majburiyatini bajarish muddatini o'zgartirish shakli bo'lib, bunda soliq to'lovchi bo'lgan investorga belgilangan muddat ichida ushbu investor to'lashi kerak bo'lgan soliq to'lovlarini kredit summasini va hisoblangan foizlarni keyinchalik bosqichma-bosqich to'lagan holda kamaytirish imkoniyati beriladi (tartib Soliq kodeksida

belgilangan);

Investitsiya subsidiyalari – investitsiya faoliyati ob’ektiga o’tkaziladigan tashqi muhandislik-kommunikasiya tarmoqlari qurilishi yoki soliq va bojxona imtiyozlari tarzida Hukumat tomonidan taqdim etiladigan moliyaviy ko’mak. Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi Moliya vazirligi bilan birgalikda investorning arizasini ko’rib chiqadi hamda Hukumatga taklif kiritadi.

Soliqlarni tartibga solish usullaridan biri soliq imtiyozlarini taqdim etishdir. I.V. Gorskiy xo’jalik sub’ektlari uchun soliqlarni tartibga solish faqatgina soliq imtiyozlarini taqdim etish orqali o’tkazilmog’i lozim [14]. Bular soliqlardan to’liq ozod etish, soliq stavkalarini pasaytirish, soliqqa tortish sharoitlarini yumshatish ko’rinishida bo’ladi.

Korxonalariga berilayotgan soliq imtiyozlaridan oqilona foydalanmaslik bo’shayotgan mablag’lardan to’g’ri foydalanishni bilmaslik va korxonalar tomonidan olinayotgan soliq imtiyozlari salbiy oqibatlariga, ya’ni:

- soliq imtiyozlari natijasida amalda hech qachon ular berilayotgan chog’ida ko’zda tutilgan maqsadlarga to’liq erishmasligi;

- soliq imtiyozlariga ega bo’lgan korxonalar rivojlanishga bo’lgan intilishini yo’qotadilar va o’zlarining imtiyozli mavqeini saqlab qolishga harakat qiladilar, imtiyozlar bekor qilinganda esa ular faoliyat yuritishdan to’xtaydilar;

- soliq imtiyozlari texnik taraqqiyot jarayonini sekinlashtirishga olib kelishi mumkin;

- bir vaqtlar berilgan soliq imtiyozlarini amalda bekor qilish juda ko’p qiyinchiliklarni keltirib chiqarishi kabi ko’rinishlarda namoyon bo’lishi mumkin [15].

Soliq stavkalarining o’sishi faqat ma’lum bir chegaraga etgunga qadar davlat budjeti daromadlarining ko’payishiga olib kelishi mumkin. Bu chegara milliy ishlab chiqarishning soliqqa tortiladigan qismini qisqarishi bilan boshlanadi. Agar ana shu chegaradan o’tilsa, soliq stavkasining o’sishi budjet daromadlarining o’sishiga emas, balki qisqarishiga olib keladi. Soliq yuki ko’tarilgani sari xo’jalik sub’ektlari o’z daromadlarini himoya qilish yo’liga o’tishadi va natijada xufyona iqtisodiyotning rivojlanishiga, soliq qonunchiligini buzilishiga moyillik ko’payadi. Xo’jalik sub’ektlari tomonidan erishilgan imtiyozlar, shubhasizki budjet daromadlari uchun to’g’ridan-to’g’ri yo’qotishdir.

C. House va M. Shapirolar ma’lum bir davrga taqdim etilgan imtiyozlar tugagandan keyin ba’zi kompaniyalar investitsiyalashni davom ettirishlarini ta’kidlashadi [16]. Ular berilgan soliq imtiyozlari orqali faoliyatlarini tartibli yo’lga qo’ygan va buning oqibatida foydaga erishayotganliklari sababli bu faoliyatlarini davom ettiradilar. Ba’zi iqtisodiy holatdan nobarqaror bo’lgan mamlakatlarda soliq imtiyozlari davri tugagandan keyin investitsiyalarni qaytarib olish holatlari kuzatiladi.

Shak-shubhasiz, raqobat kuchayishi sharoitida soliqqa tortish tadbirkorlik sub’ektlarining investitsiyaviy faoliyati samaradorligiga ta’sir ko’rsatadi. Shuning uchun investitsiyalar o’sishiga ta’sir ko’rsatish uchun daromaddan jami innovasion asbob-uskunalar qiymatidan chegirib tashlash, qoldiq qiymatidan tezlashtirilgan amortizasiya normalarini ko’rinishida maxsus rag’batlantirishlarni qo’llash taklif qilinadi. Bunda innovasion asbob-uskunalar joriy etishdan zararlarni qoplash imkoniyati haqida unutmaslik lozim. Lekin hamma innovasion asbob-uskunalar ham darrov foyda olishga ixtisoslashmagan. Buning uchun innovasion asbob-uskunalar va texnikalar bilan ishlay oladigan malakali tayyorlarga mutaxassislarini jalb etish va vaqt omili talab etiladi. Aniqrog’i, zararlarni o’tkazish muddatlarini ko’paytirishga qiziqmaslik taqozo etiladi.

Soliq siyosati investision faoliyatni rag’batlantirish sharoitlari va imkoniyatlarini yaratibgina qolmasdan, soliq to’lovchilarni iqtisodiyotni modernizasiyalash va ishlab chiqarishni yangilashga majbur qilishi lozim [17].

Barcha vaziyatlarda soliq stavkasi taqqosan boshqa mamlakatlar mos soliqlar stavkasi bilan taxminan bir xil bo’lishi lozim. Milliy iqtisodiyotga nisbatan yuqori soliq stavkalarini o’rnatish investitsiyalarni jalb qilishga xalaqit berishi mumkin va teskarisiga, past soliq

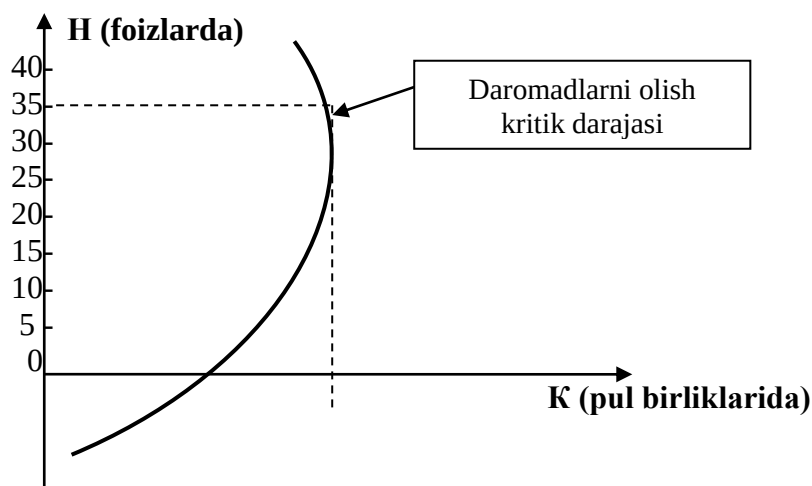
stavkalarini o'rnatish mamlakat budjetiga salbiy ta'siri va kapital eksportini amalga oshirayotgan mamlakat budjetiga ham o'z ta'sirini ko'rsatmay qolmaydi.

Tadbirkorlik sub'ektlari faoliyatida soliq yuki tadbirkorlik faoliyatini olib borish qiziqishlarini so'ndirmasligi lozim.

Soliq stavkasi nafaqat korxonalarni foyda olish orqali ularni rag'batlantirishning zaruriy darajasini ta'minlashi, balki mamlakat budjeti daromadlari va investitsiyalar oqimi o'sishini ham ta'minlashi lozim. Shuning uchun bunda tadbirkorlik faoliyatini tashkil etishga soliq to'lovchilar qiziqishlarini yo'qotilishi olib kelishi mumkin bo'lgan tadbirkorlik sub'ektlari daromadlarini ma'lum chegarasini buzmaslik talab etiladi. Shuningdek, Laffer egri chizig'ida (1-chizmada) ko'ringanidek, bu daraja o'rtacha 35-36%dan oshmasligi lozim, uning oshishi ishlab chiqarishning turg'unlashuviga olib keladi, undan keyin uning tushishi kengaytirilgan takror ishlab chiqarish siklining buzilishiga, xo'jalik sub'ektlarining mavjud kapital xarajatlarini amalga oshirish talab qilinadigan innovasion faoliyatini yuritish imkonsizligiga olib keladi.

1-chizma.

**Soliq stavkalari (N) va ishlab chiqarish o'sishi bog'liqligini ko'rsatuvchi
Laffer egri chizig'i [18]**

Laffer nazariyasiga bog'liq ravishda S. Kotlyarova O'zbekiston uchun soliqqa tortishning optimal stavkasini aniqlamasdan, budjet daromadlari uchun daromadlarni legallashtirish hisobidan soliqqa tortiladigan bazani kengaytirishni qayd etib o'tadi. Shu boisdan soliq bazasini kengaytirish, bizning fikrimizcha, asosan xizmat ko'rsatish sub'ektlarida, budjet faoliyati uchun legallashtirishni olib kelmaydi. Shu munosabat bilan O'zbekiston Respublikasini rivojlantirish sharoitlaridan kelib chiqqan holda ilmiy asoslangan soliq stavkalari iqtisodiy chegaralarini o'rnatish hamda soliqlarni to'lamaslik doirasida, soliq bazasini sun'iy kamaytirish orqali soliq to'lovlarini kamaytirish doirasida va h.k.da qonunchilikni buzilishi uchun moddiy javobgarlik bo'yicha choralarni qat'iylashtirish zarur.

Bunday vaziyatda soliq to'lovlarining o'sishiga soliq bazasini kamaytirish yo'li bilan emas, balki soliq yuki etarli darajada bozordagi harakatini tartibga solish asosda o'rnatiladigan optimal soliq munosabatlarini joriy etish yo'li bilan erishiladi. Har bir vazifaning qo'yilishi soliq stavkalarini o'rnatilishida va soliq bazasini aniqlashda kuchli chegaralanishini o'tkazib yubormaslikni talab etadi.

Xulosa

Soliq va investitsiya faoliyatini to'g'ri tartibga solish davlat soliq va investitsiya siyosatini yuqori natijaviyligini ta'minlashga xizmat qiladi. Ko'pgina rivojlanayotgan mamlakatlar, shu jumladan O'zbekiston amaliyotida ham investitsiyalarni kiritishda soliq qonunchiligida keltirilgan imtiyozlar va preferensiyalardan to'g'ri va samarali foydalana olmayptilar. Ular soliq imtiyozlaridan faqatgina o'z manfaatlari yo'lida foydalanib, mamlakat

iqtisodiyoti uchun kuchli rivojlanish yo‘llarini ta’minlashga harakat qilmayaptilar. Investision faoliyatni soliqlar orqali rag‘batlantirishda ularning monitoring, tahlil qilish va baholashni amalga oshirib, samarasiz, foyda keltirmaydigan, eskirgan imtiyozlarni ko‘rib chiqish, investision faoliyat bo‘yicha aniq soliq imtiyozlarini berib, ularning sonini oshirishga harakat qilmaslik, asosiy kapitalga investitsiyalarni oshirishga xizmat qiladigan soliq imtiyozlarini joriy etish maqsadga muvofiq.

Korxonalarining iqtisodiy talablaridan kelib chiqib, ularning investision faoliyatiga mos keluvchi soliq tizimini, shu jumladan soliq imtiyozlar tizimini monitoring qilish lozim.

Milliy iqtisodiyotni modernizasiyalash uchun amortizasiya ajratmalaridan tashqari, investision soliq krediti soliq mexanizmidan faolroq foydalanish zarur. Amaliy jihatdan mazkur mexanizmni qo‘llash iqtisodiyotga ishlab chiqarishni modernizasiyalash maqsadida qo‘shimcha moliyaviy resurslarni jalb etish, shu bilan birga soliq tushumlarini ko‘paytirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Islankulov, A.K. (2005). Tax policy of small and medium sized enterprises in transition economy in Uzbekistan. Entrepreneurship and macroeconomic management. – PP. 406-412.
2. Abdullaev, B., & Konya, L. (2014). Growth Maximizing Tax Rate for Uzbekistan. Applied Econometrics and International Development, 14(1). – PP. 59-72.
3. Axrorov Z. Investitsiyalarni jalb qilishda foyda solig‘idan foydalanish //Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot. – 2024. – T. 2. – №. 4.
4. Diamond, P. A., & Mirrlees, J. A. (1971): Optimal Taxation and Public Production I: Production Efficiency. American Economic Review, 61(1). – PP. 8-27.
5. Sandmo, A. (1974): Investment incentives and the corporate income tax. Journal of Political Economy, 82. – PP. 287-302.
6. Boadway, R., & Bruce, N. (1984): A general proposition on the design of a neutral business tax. Journal of Public Economics, 24. – PP. 231-239.
7. De Vito, A., Jacob, M., & Müller, M. A. (2019). Avoiding Taxes to Fix the Tax Code. Available at SSRN 3364387.
8. Mooij, R. A. D., & Ederveen, S. (2008). Corporate tax elasticities: a reader’s guide to empirical findings. Oxford review of economic policy, 24(4). – PP. 680-697.
9. Tiebout, C. M. (1956). A pure theory of local expenditures. Journal of political economy, 64(5). – PP. 416-424.
10. Filippova, N.A. (2013) Investment activity as an object of tax regulation. // Collection of scientific papers North-Caucasus Federal University. Series "Economics". No. 6. - with. – PP. 102-113. (In Russian).
11. Eicher, T., Helfman, L., & Lenkoski, A. (2011). Robust FDI Determinants: Bayesian Model Averaging in the Presence of Selection Bias, University of Washington, Washington.
12. Dougnik and Perera, (2015). International accounting (4th ed.). New York, NY: McGraw-Hill Education.
13. Law (2019). Law of the Republic of Uzbekistan On Investments and Investment Activity. December 25, 2019, № LRU-598. <https://lex.uz/ru/docs/4751834>
14. Горский, И. В. (1992). Налоги в рыночной экономике. Анкил.
15. Kuziyeva, N., Khakimova, U., & Sakhatov, F. (2018). Analysis of impact of tax benefits for regulating the economy of Uzbekistan. International Finance and Accounting, 2018(3), 25.
16. House, C. L., & Shapiro, M. D. (2008). Temporary investment tax incentives: Theory with evidence from bonus depreciation. American Economic Review, 98(3). – PP. 737-68.
17. Пансков, В. Г. (2013). Стимулирование модернизации российской экономики посредством налоговых механизмов. Экономика. Налоги. Право, (1), 64-71.
18. Kotlyarova, S. Effect of the Laffer theory in the conditions of Uzbekistan // Finance. 2010. No. 1. – P. 41.

**ADVANCING THE METHODOLOGY FOR ASSESSING THE INVESTMENT
CLIMATE IN UZBEKISTAN THROUGH THE INTEGRATION OF INTERNATIONAL
EXPERIENCE**

Shaislamova Nargiza Kabilovna

*Associate Professor of the Department
Valuation and Investments
Tashkent State University of Economics.
E-mail: Shaislamovan2002@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7686-8995*

Abstract. This study focuses on advancing the methodology for assessing the investment climate in Uzbekistan by integrating international experience and best practices. The research aims to identify key factors influencing the investment environment, evaluate the effectiveness of existing assessment tools, and propose a framework that aligns with global standards. By analyzing successful foreign models and adapting them to the national context, the study seeks to enhance the objectivity, transparency, and reliability of investment climate assessments in Uzbekistan. The findings will contribute to the development of reforms aimed at improving the investment climate, strengthening investor confidence, and promoting sustainable economic development.

Keywords: investment climate, assessment methodology, international experience, investment policy, investment conditions, investment potential, sustainable development, macroeconomic model, factor model, multifactorial model.

**СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕТОДОЛОГИИ ОЦЕНКИ ИНВЕСТИЦИОННОГО
КЛИМАТА В УЗБЕКИСТАНЕ
НА ОСНОВЕ МЕЖДУНАРОДНОГО ОПЫТА**

Шаисламова Наргиза Кабиловна

*доцент кафедры
оценочного дела и инвестиций
Ташкентский государственный
экономический университет
E-mail: Shaislamovan2002@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7686-8995*

Аннотация. Статья посвящена совершенствованию методологии оценки инвестиционного климата в Узбекистане на основе международного опыта и передовой практики. Цель исследования – выявить ключевые факторы, влияющие на инвестиционную среду, оценить эффективность существующих инструментов оценки и предложить подход, соответствующий мировым стандартам. Проведен анализ успешных зарубежных моделей и адаптации их к национальным условиям. Статья направлена на повышение объективности, прозрачности и надежности оценок инвестиционного климата в Узбекистане. Полученные результаты будут способствовать разработке реформ, направленных на улучшение инвестиционного климата, укрепление доверия инвесторов и содействие устойчивому экономическому развитию.

Ключевые слова: инвестиционный климат, методология оценки, международный опыт, инвестиционная политика, условия инвестирования, инвестиционный потенциал, устойчивое развитие, макроэкономическая модель, факторная модель, многофакторная модель.

**O‘ZBEKISTONDA INVESTITSIYA MUHITINI BAHOLASH METODOLOGIYASINI
XALQARO TAJRIBA ASOSIDA TAKOMILLASHTIRISH****Shaislamova Nargiza Kabilovna***baholash ishi va investitsiyalar
kafedrasining dotsenti**Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti**E-mail: Shaislamovan2002@gmail.com**ORCID: 0000-0002-7686-8995*

Annotatsiya. Ushbu maqola O‘zbekistonda investitsiya muhitini baholash metodologiyasini xalqaro tajriba va eng yaxshi amaliyotlarni integratsiyalash orqali takomillashtirishga qaratilgan. Tadqiqotning maqsadi investitsiya muhitiga ta’sir qiluvchi asosiy omillarni aniqlash, mavjud baholash usullarining afzalliklari va kamchiliklarini tahlil qilish hamda xalqaro standartlarga mos keladigan yondashuvni taklif qilishdir. Maqola muvaffaqiyatli xalqaro modellarni tahlil qilish va ularni milliy sharoitlarga moslashtirish orqali O‘zbekistonda investitsiya muhitini baholashning shaffofligi va ishonchliligini oshirishga qaratilgan. Olingan natijalar investitsiya muhitini yaxshilashga qaratilgan islohotlarni rivojlantirishga, investorlarning ishonchini mustahkamlashga va barqaror iqtisodiy rivojlanishni rag‘batlantirishga hissa qo‘shadi.

Kalit so‘zlar: investitsiya muhiti, baholash metodologiyasi, xalqaro tajriba, investitsiya siyosati, investitsiya shart-sharoitlari, investitsiya salohiyati, barqaror rivojlanish, makroiqtisodiy model, omilli model, ko‘p omilli model.

Introduction

In the context of globalization and the growing interdependence of national economies, the creation of a favorable investment climate has become one of the key priorities for sustainable economic development. For countries in transition, such as Uzbekistan, the assessment and continuous improvement of the investment climate are crucial for attracting both domestic and foreign capital. A well-developed investment environment not only stimulates business activity and innovation but also contributes to job creation, technological modernization, and overall competitiveness of the national economy. Therefore, developing an advanced methodology for assessing the investment climate represents an essential step toward achieving strategic socio-economic objectives.

Over the past decade, Uzbekistan has implemented a series of reforms aimed at liberalizing the economy, improving the business environment, and strengthening institutional frameworks for investment. However, despite notable progress, challenges remain in ensuring the accuracy and comprehensiveness of investment climate assessments. Existing approaches often rely on limited indicators or outdated evaluation criteria that may not fully capture the dynamic nature of current global investment trends. As a result, there is a growing need for a more systematic, evidence-based, and internationally comparable methodology that reflects both internal economic conditions and external investment determinants.

Integrating international experience into the assessment process offers valuable opportunities to enhance methodological rigor and analytical depth. Many countries have developed effective systems for measuring investment attractiveness, drawing on advanced statistical techniques, factor and multifactor models, and transparent evaluation frameworks. By studying and adapting these foreign practices, Uzbekistan can improve the objectivity and reliability of its investment climate analysis, thus aligning national assessment methods with global standards. Such an approach will also support policymakers in identifying key constraints, formulating targeted reforms, and designing incentives that meet the expectations of international investors.

This study aims to analyze the theoretical and methodological foundations of investment

climate assessment and to develop practical recommendations for improving Uzbekistan’s evaluation system through the incorporation of international best practices. The research emphasizes the importance of harmonizing national indicators with global benchmarks, enhancing institutional capacity, and introducing data-driven analytical tools. Ultimately, advancing the assessment methodology will contribute to strengthening Uzbekistan’s investment potential, fostering economic resilience, and promoting sustainable development in an increasingly competitive global environment.

Literature review

This literature review examines key contributions to the theory and practice of investment-climate assessment with the explicit aim of informing methodological improvements for Uzbekistan by integrating international experience. It draws on two widely-cited international approaches to country-level measurement, recent methodological work on composite and factor models, Russian studies that critique and adapt assessment techniques for transitional economies, and empirical Uzbek studies that document domestic constraints and reform progress.

Table-1.

Key contributions of researchers to the theory and practice of investment climate assessment

Author(s)	Contribution of the Research	Source
S. Djankov (2002)	Developed the <i>Doing Business</i> methodology, which measures the regulatory environment for starting and operating a business. His work emphasizes the importance of transparent and comparable indicators in evaluating the investment climate across countries.	Djankov, S., et al. (2002). <i>The Regulation of Entry. Quarterly Journal of Economics</i> , 117(1), 1–37 [1].
D. Kaufmann & A. Kraay (2008)	Introduced the <i>Worldwide Governance Indicators (WGI)</i> , focusing on institutional quality, regulatory efficiency, and corruption control as key determinants of investment attractiveness.	Kaufmann, D., Kraay, A., & Mastruzzi, M. (2008). <i>Governance Matters VII: Aggregate and Individual Governance Indicators 1996–2007</i> . World Bank [2].
Vakulich, T. A. (2014)	Proposed the use of factor and multifactor models in assessing investment climate indicators, highlighting the benefits of statistical modeling for accurate evaluations.	Vakulich, T. A. (2014). <i>Factor Analysis in Assessing the Investment Climate of Regions. Economic Analysis: Theory and Practice</i> , No. 38 [3].
Shishmakov, A. A. (2016)	Developed a comprehensive indicator-based methodology for evaluating the investment climate in Russia, combining objective data and investor perceptions.	Shishmakov, A. A. (2016). <i>Methods for Assessing the Investment Climate in Russian Regions. Regional Economy</i> , No. 4 [4].
Ryabinin, V. V. (2018)	Analyzed weaknesses in applying international indices to transitional economies, proposing adapted models for national contexts like Russia and the CIS.	Ryabinin, V. V. (2018). <i>Problems of Applying International Investment Climate Indices in Transitional Economies. Finance and Credit</i> , No. 22(34) [5].
Abishov, A. (2020)	Examined the investment environment in Uzbekistan, identifying barriers such as administrative procedures and regional inequality, and emphasized adapting international methods.	Abishov, A. (2020). <i>Assessment of the Investment Climate in Uzbekistan: Current State and Prospects. Journal of Economic Research of Uzbekistan</i> , No. 2 [6].

The reviewed literature demonstrates that assessing the investment climate requires a comprehensive and methodologically sound approach that combines international experience with national specifics. Foreign researchers such as Djankov and Kaufmann highlight the importance of transparent, data-based indicators and governance quality, while Russian scholars like Vakulich and Shishmakov focus on the adaptation of factor and multifactor models to transitional economies. Uzbek researchers, including Abishov and Turdieva, emphasize the need

to tailor these global methods to the local context to ensure more accurate and practical evaluation results. Overall, integrating international best practices with national analytical tools provides a solid foundation for advancing Uzbekistan's investment climate assessment methodology.

Research methodology

The research methodology for this study is designed to develop and substantiate a scientifically grounded approach to improving the assessment of the investment climate in Uzbekistan through the integration of international experience. The methodology combines theoretical, comparative, and empirical methods to ensure the reliability and comprehensiveness of the findings.

This study adopts a mixed-methods approach that integrates both qualitative and quantitative research techniques. The qualitative component focuses on analyzing theoretical foundations and methodological frameworks used in foreign and domestic studies, while the quantitative part involves the application of factor and multifactor analysis to evaluate investment indicators relevant to Uzbekistan's context.

The research is based on secondary data collected from international organizations such as the World Bank and UNCTAD, as well as official statistical data from the State Committee on Statistics of Uzbekistan. Academic publications by international, Russian, and Uzbek scholars are also used to identify methodological patterns and gaps.

Comparative analysis was applied to examine international methodologies for assessing the investment climate, such as the Doing Business Index and Worldwide Governance Indicators, and to identify elements adaptable to the Uzbek context.

Factor and multifactor modeling were used to systematize investment climate indicators, determine their relative significance, and construct an integrated evaluation framework.

Research Stages:

Review and classification of existing investment climate assessment models and indicators.

Identification of gaps and limitations in the current national assessment methods used in Uzbekistan.

Comparative evaluation of international best practices applicable to transitional economies.

Development of a refined methodological model incorporating international and national indicators.

Expected Outcomes:

The methodology aims to produce a more objective and comprehensive model for assessing the investment climate in Uzbekistan, ensuring comparability with international standards while maintaining relevance to national conditions. The expected result is a structured framework that can support policymakers in identifying constraints, prioritizing reforms, and enhancing the country's investment attractiveness.

Results and discussion

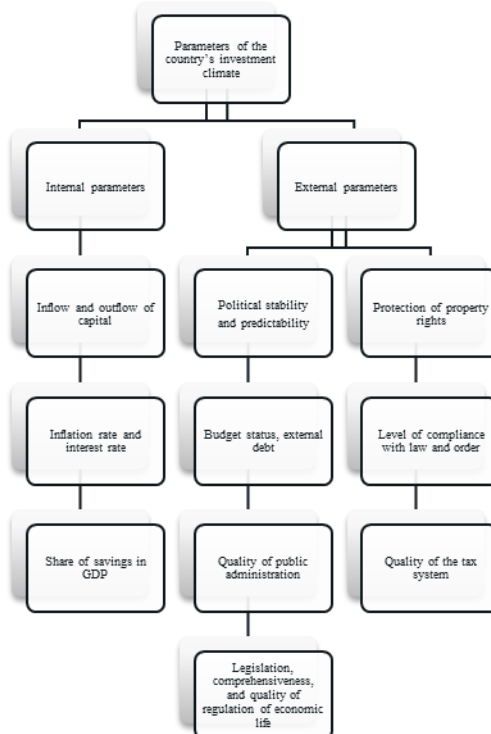
The study of the theoretical foundations of the concepts of investment attractiveness and investment climate suggests that these categories are multifaceted and complex in nature. This, in turn, determines the difficulty of their assessment both at the national and regional levels when making relevant decisions regarding the allocation of investments.

It should be noted that there is a wide range of methodologies developed by both foreign and Russian researchers, which largely meet the current needs and expectations of domestic and international investors. The assessment of the investment climate is generally based on the analysis of factors that determine investment conditions and contribute to economic growth. Typically, both input and output parameters of the country's investment climate are analyzed

(Figure 1).

Figure 1.

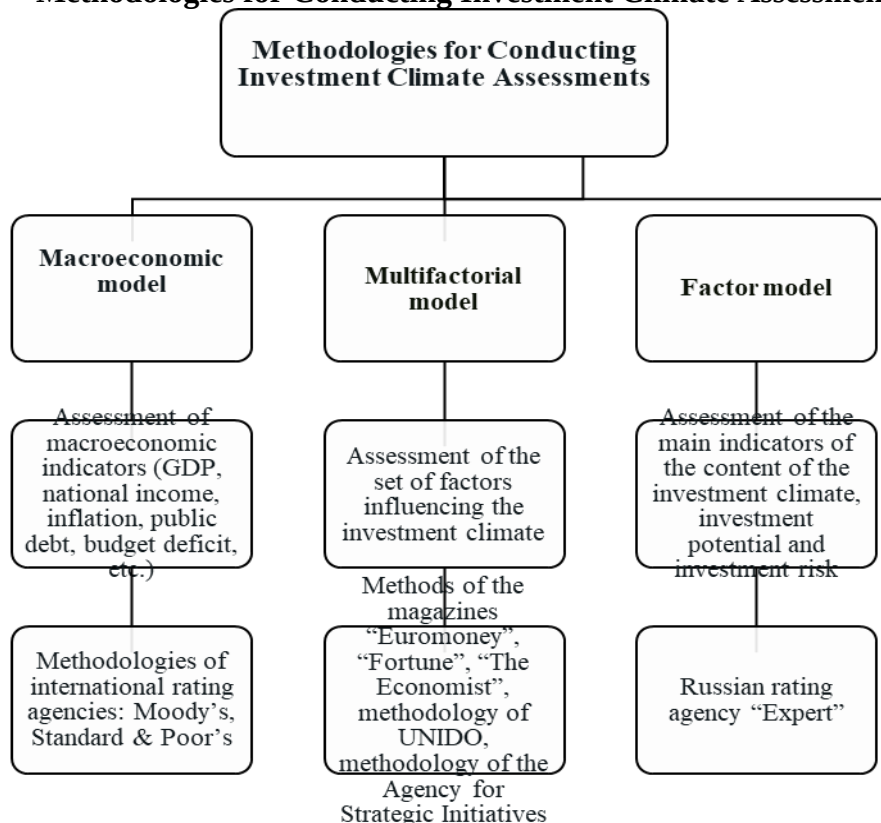
Parameters of the country's investment climate [7]

Several generalized approaches (models) are distinguished in assessing the investment climate and investment attractiveness of a region, which serve as the basis for developing specific assessment methods. The schematic representation of these approaches to evaluating regional investment attractiveness is shown in Figure 2.

Figure 2.

Methodologies for Conducting Investment Climate Assessments [7]

Existing approaches to assessing the investment climate vary depending on:

- the purpose of the research;
- the number and nature of analyzed indicators;
- the selection criteria for those indicators.

Let us consider these approaches in more detail.

1. Macroeconomic Model

This approach is based on the assessment of the dynamics and structure of key macroeconomic parameters – gross domestic product (GDP), gross regional product (GRP), national income, public debt, budget deficit, and the condition of investment and financial markets.

Investment (financial or credit) ratings published by international analytical agencies such as Moody's, Standard & Poor's, and Fitch are primarily formed on the basis of this model.

The advantages of this approach lie in its universality and applicability at different levels of the economy – national, regional, or municipal. Investment ratings assigned to a country, region, or city based on a combination of such indicators serve as an important reference for investors. Many investors do not conduct detailed independent research because it is time-consuming and costly, especially when investing abroad, and therefore rely heavily on the assessments provided by rating agencies.

However, under current geopolitical and economic conditions, this approach has notable shortcomings. It does not always reflect the balance of interests among all participants in the investment process and often fails to take into account objective resource factors of a country, region, or industry.

2. Multifactor Model

This approach is of great interest to both private and corporate investors and is based on evaluating a set of factors that influence the investment climate and investment attractiveness.

By summarizing these factors, researchers calculate an Integral Importance Index (III), which is determined either by expert evaluation or by analytical calculation. This index is regularly published in reputable economic journals such as Euromoney, Fortune, and The Economist. The methodological basis and indicator composition of these rankings are periodically revised depending on changes in the global economic environment.

Despite its analytical depth, this approach often relies on a limited range of indicators, primarily from the financial sector – such as the level of external debt, debt-servicing capacity, creditworthiness, and access to short- and long-term financial resources.

Therefore, there is a clear need to improve multifactor assessment methods by incorporating a wider set of specific criteria that account for technical, technological, organizational, economic, social, and environmental dimensions of investment activity. The set of indicators should be minimal yet sufficiently informative to provide a systemic assessment of the investment climate and guide investment decision-making. Otherwise, due to the diverse directions of the included factors, it becomes impossible to form an unambiguous evaluation of the investment climate.

3. Factor Model

This approach focuses on two key components of the investment climate — investment potential and investment risk. Many scholars and practitioners view these elements as opposing forces, and the main challenge for investors lies in balancing them when making investment decisions.

The risk-based method of assessing the investment climate is particularly valuable for strategic investors, as it enables them to evaluate the prospects and attractiveness of a particular region or industry while comparing potential gains with the associated level of risk.

In Russian practice, the Expert Rating Agency applies this approach in compiling the annual Rating of Investment Attractiveness of Russian Regions. In this methodology, the agency compares parameters of investment potential and risk, classifying regions as “high,” “average,”

or “low” in terms of attractiveness.

Although this method has been widely used for more than two decades (since 1996), many experts point out its limitations: it provides only a generalized overview without sufficient regional detail, and the discrete nature of the ranking makes it difficult for public authorities to apply it effectively when designing strategies to enhance regional investment attractiveness.

In addition to the Expert rating, other evaluations include the National Rating of the Investment Climate in the Regions of the Russian Federation, compiled annually by the Agency for Strategic Initiatives (ASI), and the Remote Investment Attractiveness Rating by the National Rating Agency.

Table-2.

Comparative Analysis of Investment Climate Assessment Approaches [8]

Approach / Model	Main Indicators and Characteristics	Advantages	Limitations
1. Macroeconomic Model	GDP and GRP growth, national income, inflation rate, state budget deficit, external debt, and financial market condition.	- Universality and simplicity of application. - Possibility of use at national, regional, and municipal levels. - Provides overall economic picture used by rating agencies (<i>Moody's, S&P, Fitch</i>).	- Overly generalized; does not account for resource, social, or environmental factors. - May not reflect the balance of interests among all economic actors. - Often influenced by geopolitical factors.
2. Multifactor Model	A combination of economic, financial, institutional, and infrastructural indicators, it includes expert assessment and calculation of the <i>Integral Importance Index (III)</i> .	- Provides a more detailed and multidimensional assessment. - Reflects investor perceptions and economic dynamics. - Used by journals like <i>Euromoney, Fortune</i>, and <i>The Economist</i>. - Flexible and adaptable to market changes.	- Limited primarily to financial indicators. - Lacks consideration of technological, social, and ecological factors. - Expert-based assessments may be subjective.
3. Factor Model	Considers two main elements – <i>investment potential</i> and <i>investment risk</i> ; used in <i>Expert RA</i> and <i>National Rating Agency</i> methodologies.	- Allows risk-return comparison for investors. - Suitable for strategic investment decisions. - Widely used and recognized in practice (over 20 years).	- Generalized results without regional specificity. - Discrete ranking structure limits policy application. - Requires deeper regional and sectoral detail.

It should be noted that all approaches to assessing the investment potential of regions possess undeniable advantages, as they are grounded in the use of standard economic, statistical, and mathematical tools.

Rating agency Ahbor-Reyting is the first rating agency in Uzbekistan, created in 1995 [9], to provide rating services to commercial banks, insurance and leasing companies, issuers of corporate bonds, pawnshops, microcredit, and other organizations.

The Ahbor-Reyting agency, as an independent rating institution, applies a comprehensive methodology for assessing the financial stability and performance of organizations across various sectors. Its approach has been developed in cooperation with the Association of Credit Rating Agencies in Asia (ACRAA) and aligns with international standards of credit and investment rating systems.

The rating represents a comprehensive assessment of an organization's financial and operational performance over a specific reporting period (quarter, half-year, or year) based on an integrated system of indicators. The agency employs a symbolic rating scale, in which each

combination of letters and numbers corresponds to a particular level of investment reliability and risk exposure.

A description of Ahbor-Reyting rating methodology is given in the following table.

Table-3.

A description of Ahbor-Reyting rating methodology (Uzbekistan)[10]

Component	Description	Analytical Significance
1. Methodological Basis	Developed in collaboration with the Association of Credit Rating Agencies in Asia (ACRAA) and aligned with international standards (Moody's, S&P, Fitch).	Ensures methodological consistency, transparency, and comparability with global rating practices.
2. Purpose of the Rating	Comprehensive assessment of an organization's financial condition, performance stability, and investment attractiveness over a reporting period (quarter, half-year, or year).	Provides investors and policymakers with an independent, data-driven evaluation of financial reliability.
3. Rating Scale	Letter-number symbols (e.g., A, A+, BBB) reflecting the level of creditworthiness and investment risk.	Allows clear differentiation of organizations by reliability and stability level.
4. Rating Process	Includes data collection, consultation with management, preparation of a preliminary report, expert committee evaluation, and publication of the final rating.	Guarantees transparency, accuracy, and expert validation of results.
5. Evaluation Indicators	Combines quantitative (financial ratios, liquidity, profitability, capital adequacy) and qualitative (management quality, strategy, governance) factors.	Provides a holistic evaluation of both financial and organizational performance.
6. Analytical Categories	- Asset quality and risk management- Resource base and liquidity- Capitalization- Profitability and performance- Market environment- Corporate governance and transparency- Ownership and support potential	Enables multi-dimensional analysis of factors affecting investment stability and long-term sustainability.
7. Sectoral Adaptation	Different methodological versions for banks, insurance companies, and appraisal organizations.	Enhances the relevance and precision of the evaluation within each industry sector.
8. Integrated Index Model	For appraisal organizations: Business Index, Corporate Index, and Financial Index combined into a single integrated score.	Reflects the organization's overall performance from operational, strategic, and financial perspectives.
9. Outlook Indicator	Indicates expected rating trend: Positive, Stable, Negative, or Developing.	Provides forward-looking insight for investors and regulatory bodies.

The Ahbor-Reyting methodology incorporates not only standardized financial data but also non-financial and expert-based judgments, which increases the analytical depth but also introduces an element of subjectivity. Some criteria, such as the evaluation of management efficiency or corporate governance quality, depend on expert interpretation. To ensure objectivity and comparability, the agency applies sector-specific adaptations of its methodology for banks, insurance companies, and valuation organizations, taking into account the particularities of each industry.

In comparison with international rating systems such as Moody's, Standard & Poor's, and Fitch Ratings, the Ahbor-Reyting methodology demonstrates both alignment and distinct national adaptation. Similar to global agencies, Ahbor-Reyting applies a multi-criteria approach that integrates financial ratios, risk analysis, and expert judgment to assess creditworthiness and investment stability. However, unlike international methodologies that rely heavily on standardized quantitative indicators and long-term global benchmarks, Ahbor-Reyting places greater emphasis on qualitative and contextual factors, including management efficiency, ownership structure, and sectoral specifics within the Uzbek economy. This localized adaptation enhances the relevance of assessments for domestic investors and policymakers, while maintaining methodological comparability with international rating practices.

Conclusion

The methodology for assessing the investment potential of a region represents a system of indicators, methods, and analytical procedures that make it possible to comprehensively determine the level of regional development, its attractiveness to investors, and its prospects for further economic growth.

First and foremost, the methodology should include clearly defined goals and objectives of the assessment. The main goal is to determine the level of the region's investment potential, identify its competitive advantages, and develop recommendations for improving its investment attractiveness. The content of the methodology is based on a system of indicators that cover various aspects of the region's socio-economic development. The key indicators include

economic, financial, infrastructural, social, institutional, natural-resource, and innovation factors.

To analyze and generalize the collected data, various methods are applied, such as the index method, which allows the construction of an integrated indicator; rating or scoring evaluations; factor and multifactor analyses; expert assessments involving specialists and investors; as well as comparative analysis, which enables the comparison of regions with one another.

The result of applying this methodology is an integrated assessment of the investment potential, based on the calculation of a composite indicator that includes weighted coefficients for all groups of factors. Based on this assessment, regions are ranked according to their level of investment attractiveness.

The final stage of the methodology involves interpreting the obtained results, determining the categories of investment potential (high, medium, low), identifying factors that constrain development, and developing strategic directions to enhance the region's attractiveness for both domestic and foreign investors. Such a methodology provides a comprehensive approach to assessment and enables public authorities to make informed decisions in the field of investment policy.

Ways to improve the methodology for assessing the investment climate in Uzbekistan can be considered in the context of enhancing its scientific validity, practical applicability, and alignment with international standards. Modern trends in investment analysis require a transition from simple monitoring of macroeconomic indicators to a comprehensive, factor-based, and dynamic assessment that takes into account the institutional, legal, social, and innovative aspects of the country's development.

1. It is necessary to improve the system of indicators used in assessing the investment climate. Existing methodologies mainly rely on quantitative macroeconomic parameters, while institutional and infrastructural factors are often underestimated. Therefore, the methodology should include indicators reflecting the quality of public governance, the level of investor protection, the efficiency of the judicial system, the degree of digitalization, and the accessibility of infrastructure.

2. It is important to introduce integrated and multifactor models that make it possible to account for the interconnection between different factors of the investment climate. The use of index and cluster analysis, as well as expert and rating methods, will make it possible to form more accurate and dynamic assessments adapted to the regional specifics of Uzbekistan.

3. It is essential to strengthen the institutional and international comparability of the methodology. For this purpose, national approaches should be harmonized with the methodologies of international rating agencies (Moody's, Standard & Poor's, Fitch) and institutions (World Bank, UNCTAD, OECD). This will increase the confidence of foreign investors and simplify the interpretation of data at the global level.

4. It is necessary to develop an information support system by creating unified databases on investment activity, infrastructure, innovation potential, and risks. This will ensure transparency and accessibility of information for investors.

5. An important direction for improvement is the digitalization of investment climate assessment. The application of Big Data technologies, artificial intelligence, and geographic information systems will make it possible to promptly update data, identify patterns, and forecast changes in the investment environment.

Thus, improving the methodology for assessing the investment climate in Uzbekistan should be based on a comprehensive, systematic, and internationally comparable approach. This will enhance the objectivity of assessments, strengthen the country's investment attractiveness, and promote sustainable economic growth.

Literature

1. Doing Business Founders. <https://archive.doingbusiness.org/en/about-us/founders>

2. Kaufmann, Daniel; Kraay, Aart; Mastruzzi, Massimo. 2010. The Worldwide Governance Indicators : Methodology and Analytical Issues. Policy Research working paper; no. WPS 5430. © World Bank. <https://hdl.handle.net/10986/3913>
3. Maria Vakulich. 2014. Factor Model of Investment Climate Monitoring in Chaotically Structured Economy. Journal of Finance and Accounting, 2(6-1), 31-36. <https://doi.org/10.11648/j.jfa.s.2014020601.15>
4. V.T. Shishmakov, S.V. Shishmakov. 2019. Indicator Comprehensive Assessment of the Investment Climate in the FEFD Entities. https://www.atlantispress.com/article/55912413.pdf?utm_source=chatgpt.com
5. Рябинин Е.В., Худоренко Е.А. 2016. Совершенствование методики оценки инвестиционного климата страны. Статистика и экономика, (5), 18-22.
6. Sarsenbaevich, Abishov Muhammed and Omirbayevna, Turdieva Gulaida and Nuranov, Ilham, Ways to Create a Favorable Investment Environment and Increase Investment Attraction (June 8, 2021). AMERICAN JOURNAL OF ECONOMICS AND BUSINESS MANAGEMENT 2021, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3878781>
7. Ковалева Н.А., Мартиросова Н.А. Анализ методик оценки инвестиционного климата и инвестиционной привлекательности региона. https://vectoreconomy.ru/images/publications/2018/7/financeandcredit/Kovaleva_Martirosova.pdf
8. Developed by the author based on a study of economic literature.
9. ООО“Ahbor-Reyting”. <https://uba.uz/ru/about/organizations/rejtingovoe-agentstvo-ahbor-reyting/>
10. Developed by the author based on a study of data provided by «AhborReyting»agency. <https://ahborreyting.uz/ru/%d0%b2%d0%b2%d0%b5%d0%b4%d0%b5%d0%bd%d0%b8%d0%b5/>

ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ ҚИММАТЛИ ҚОҒОЗЛАР БОЗОРИ: ТАШКИЛИЙ ТУЗИЛМАСИ ВА УНИНГ РИВОЖЛАНИШИГА ТАЪСИР КЎРСАТАЁТГАН МУАММОЛАР

Шомиров Азизбек Абдурашидович

*баҳолаш иши ва инвестициялар
кафедраси доценти, DSc*

Тошкент давлат иқтисодиёт университети

E-mail: aa_shomirov89@mail.ru

ORCID: 0000-0002-2799-7985

Аннотация. Ушбу мақоланинг кириш қисмида жаҳонда кузатилаётган турли нотинч вазиятларнинг қимматли қоғозлар бозорига таъсири юзасидан ҳақида фикрлар илгари сурилган. Ундан ташқари мамлакатимизда айнан соҳани ривожлантириш бўйича қабул қилинган норматив ҳужжатларда белгиланган вазифалар тўғрисида қисқача маълумотлар келтирилган. Адабиётлар шарҳида хорижий ва маҳаллий иқтисодчиларнинг миллий иқтисодиётда қимматли қоғозлар бозорининг роли юзасидан билдирилган фикр ҳамда мулоҳазалари берилган. Таҳлил ва натижалар қисмида ҚҚБнинг ташкилий тузилмаси бўйича муаллифлик ёндашуви келтирилган ва миллий ҚҚБ ривожланишига таъсир кўрсатаётган муаммолар санаб ўтилган. Мақола якунида соҳани ривожлантириш юзасидан таклиф ва тавсиялар келтириб ўтилган.

Калит сўзлар: қимматли қоғозлар бозори, фонд бозори, фонд бозорини тартибга солишда ваколатли давлат органлари, ўз-ўзини тартибга солиш ташкилотлари.

НАЦИОНАЛЬНЫЙ РЫНОК ЦЕННЫХ БУМАГ УЗБЕКИСТАНА: ОРГАНИЗАЦИОННАЯ СТРУКТУРА И ПРОБЛЕМЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ЕГО РАЗВИТИЕ

Шомиров Азизбек Абдурашидович

*доцент кафедры
оценочное дело и инвестиции, DSc*

Ташкентский государственный

экономический университет

E-mail: aa_shomirov89@mail.ru

ORCID: 0000-0002-2799-7985

Аннотация. Во вводной части статьи представлены мнения о влиянии различных нестабильных ситуаций, наблюдаемых в мире, на рынок ценных бумаг. Кроме того, дана краткая информация о задачах, поставленных в принятых в нашей стране нормативных документах по развитию сектора. В обзоре литературы представлены мнения и комментарии зарубежных и отечественных экономистов о роли рынка ценных бумаг в национальной экономике. В разделе анализа и результатов представлен авторский подход к организационной структуре рынка ценных бумаг и перечислены проблемы, влияющие на развитие национального рынка ценных бумаг. В заключение статьи сформулированы предложения и рекомендации по развитию сектора.

Ключевые слова: фондовый рынок, биржевая деятельность, государственные органы, уполномоченные на регулирование фондового рынка, саморегулируемые организации.

**THE NATIONAL SECURITIES MARKET OF UZBEKISTAN:
ORGANIZATIONAL STRUCTURE AND PROBLEMS AFFECTING ITS
DEVELOPMENT****Shomirov Azizbek Abdurashidovich**

*Associate Professor of the Department of
Valuation and Investment, DSc
Tashkent state university of economics
E-mail: aa_shomirov89@mail.ru
ORCID: 0000-0002-2799-7985*

The introductory part of this article presents opinions on the impact of various unstable situations observed in the world on the securities market. In addition, brief information is provided on the tasks set in the regulatory documents adopted in our country for the development of the sector. The literature review presents the opinions and comments of foreign and domestic economists on the role of the securities market in the national economy. The analysis and results section presents the author's approach to the organizational structure of the securities market and lists the problems affecting the development of the national securities market. The article concludes with proposals and recommendations for the development of the sector.

Keywords: stock market, stock market, state bodies authorized to regulate the stock market, self-regulatory organizations.

Кириш

XXI асрнинг дастлабки чораги яқунланаётган бўлишига қарамасдан бугунги дунёда геосиёсий вазият оғирлашиб бормоқда. Ривожланган мамлакатлар томонидан олиб борилаётган ўтган асрнинг бошларига хос протекционизм сиёсати ҳам жаҳон иқтисодиётига жиддий зарба бермоқда. Ўз-ўзидан бу ҳолат халқаро қимматли қоғозлар бозорига ҳам салбий кўрсатмоқда. Айнан шундай шароитларда Ўзбекистонда ҳам миллий қимматли қоғозлар бозори фаолиятини янада ривожлантириш ва фонд бозори орқали инвестициялар жалб қилиш амалиётини такомиллаштириш борасида ҳам амалий ишлар бажарилмоқда. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 11 сентябрдаги ““Ўзбекистон — 2030” стратегияси тўғрисида”ги ПФ-158-сон Фармони 49-мақсадида мамлакатимизнинг инвестициявий жозибадорлигини янада ошириш ва қимматли қоғозлар бозорини жадал ривожлантириш вазифаси [1] белгилаб берилган. Ушбу меъёрий ҳужжатда белгиланган вазифалар ижросининг нақадар зарурлиги Ўзбекистонда миллий ҚҚБ фаолиятини янада такомиллаштириш юзасидан олиб борилаётган ишларнинг долзарб аҳамиятга эга эканлигидан далолат беради.

Адабиётлар шарҳи

Ўзбекистон миллий иқтисодиётида ҚҚБ ролини ошириш, унинг фаолият механизмини такомиллаштириш, фонд бозори орқали инвестицияларни жалб қилиш амалиётини янада ривожлантириш юзасидан кўплаб иқтисодчилар тадқиқотлар олиб боришган ва ушбу илмий изланишлар бугунги кунда ҳам давом этиб келмоқда. Миллий иқтисодиётда ҚҚБ ролини ошириш, унинг ташкилий тузилмасини мустаҳкамлаш ва фонд бозори фаолиятини оптималлаштириш борасида жаҳон ҳамда маҳаллий етакчи иқтисодчи олимларнинг фикр-мулоҳазалари таҳлилини келтириб ўтишни мақсад қилдик.

Қуйида берилган 1-жадвалда биз қимматли қоғозлар бозорини ўрганишга ҳисса қўшган айрим иқтисодий мактаблар, уларнинг асосий ғоялари, тавсиялари ва қайсидир маънода улар бўйича айрим мунозарали ҳолатларни келтириб ўтамиз.

1-жадвал
Иқтисодий таълимотлар тарихида турли иқтисодий мактабларнинг қимматли қоғозлар бозори бўйича ёндашувлари*

№	Иқтисодий мактаб номи ва даври, намоёндалари	Асосий ғоялар	Тавсиялар	Камчиликлар
1.	Классик мактаб (18-аср охири - 19-аср бошлари) Адам Смит, Давид Рикардо, Жан-Батист Сэй	Қимматли қоғозлар бозори капитални иқтисодиёт тармоқлари ўртасида самарали тақсимлаш механизми сифатида қаралади; Қимматли қоғозларга болган талаб ва таклиф инвесторларнинг келажакдаги даромадлар ҳамда рискларга нисбатан оқилона кутишлари билан белгиланади; Табиий нарх механизмини бузмаслик учун давлатнинг қимматли қоғозлар бозорига аралашуви минимал бўлиши керак.	Қимматли қоғозлар бозорида эркин рақобат капиталнинг самарали тақсимланишига ёрдам беради; Инвестор ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва бозор шаффофлигини таъминлаш зарурати.	Классик мактаб инвесторларнинг хатти-ҳаракатларига таъсир қилувчи психологик омилларни ҳисобга олмайди; Рационал кутиш модели ҳар доим ҳам ҳақиқатга мос келмайди, чунки инвесторлар ҳис-туйғулар ва тўлиқ бўлмаган маълумотларга асосланиб қарор қабул қилишлари мумкин; Классик мактаб молиявий “пуфаклар” ва инқирозлар эҳтимолини ҳисобга олмайди.
2.	Неоклассик мактаб (19-аср охири - 20-аср бошлари) Альфред Маршалл, Леон Вальрас, Ирвинг Фишер	Қимматли қоғозлар бозорида инвесторларнинг хатти-ҳаракатларини тушунтириш учун маржинал фойдалилик назариясини ишлаб чиқиш; Қимматли қоғозлар бозоридаги мувозанатни таҳлил қилиш учун математик моделлардан фойдаланиш; Қимматли қоғозлар нархини шакллантиришда маълумот ва тахминларнинг ролига эътибор қаратиш.	Қимматли қоғозлар бозорида ахборотни ошкор қилиш механизмларини такомиллаштириш зарурати; Қимматли қоғозлар қийматини баҳолаш учун молиявий таҳлил воситаларини ишлаб чиқиш.	Неоклассик мактаб, шунингдек, инвесторларнинг оқилона эканлиги ҳақидаги тахминга асосланади, бу ҳар доим ҳам тўғри эмас; Математик моделлар ҳаддан ташқари содда бўлиши ва фонд бозорига таъсир қилувчи барча омилларни ҳисобга олмаслиги мумкин.
3.	Кейнсчилик (20-аср бошлари-1980 йиллар) мактаби Джон Мейнард Кейнс, Хайман Мински	Қимматли қоғозлар бозори беқарорлик ва спекулятив тебранишларга дучор бўлади; Психологик омиллар ва “хайвон инстинктлари” инвесторларнинг хатти-ҳаракатларида муҳим рол ўйнайди; Қимматли қоғозлар бозорини барқарорлаштириш ва молиявий инқирозларнинг олдини олиш учун давлат аралашуви зарур бўлиши мумкин.	Қимматли қоғозлар бозорини барқарорлашти-риш учун макроиқтисодий сиёсат воситаларидан (пул ва фискал) фойдаланиш; Ҳаддан ташқари хавф ва чайқовчиликнинг олдини олиш учун молия секторини тартибга солиш.	Кейнс мактаби бозорнинг ўз-ўзини тартибга солиш қобилиятини етарлича баҳоламаслиги мумкин; Давлатнинг аралашуви қимматли қоғозлар бозорида самарасизлик ва бузилишларга олиб келиши мумкин.
4.	Австрия мактаби (19-аср охири – ҳозирги вақт) Людвиг фон Мизес, Фридрих Хайек	Қимматли қоғозлар бозори кўплаб инвесторларнинг ўзаро таъсиридан келиб чиқадиган спонтан тартиб натижасидир; Давлатнинг қимматли қоғозлар бозорига аралашуви бу стихияли тартибни бузади ва самарасизликка олиб келади; Молиявий инқирозлар фоиз ставкаларини сунъий равишда пасайтириш ва кредитларнинг кенгайиши натижасидир.	Молиявий секторни тартибга солиш ва эркин банк фаолиятига ўтиш. Пул тизимининг барқарорлигини таъминлаш учун олтин стандартига қайтиш зарурати.	Австрия мактаби молия тизимининг барқарорлигини таъминлашда давлатнинг ролини етарлича баҳоламаслиги мумкин; Австрия мактабининг таклифлари жуда радикал ва реал бўлмаслиги мумкин.

*Иқтисодий таълимотлар тарихи асосида муаллиф томонидан шакллантирилди

Демак, юқоридаги 1-жадвалдан кузатишимиз мумкинки, ҚҚБ бўйича турли иқтисодий мактаб вакиллари илмий назарияларини яратгани ҳолда ўзларининг таклиф-

тавсияларини тақдим қилишган, бироқ уларнинг қарашлари турли давр ва замонга қараб мос келиши билан изоҳланишига амалиётда кузатилган иқтисодий ҳолат ҳамда вазиятлар хулоса берган.

Юқорида келтирилган иқтисодий мактаб вакилларида ташқари 20-асрдан бошлаб қимматли қоғозлар бозори янада ривожланар экан, янги давр замонавий иқтисодчилари томонидан ҳам турли мактаблар яратилган ва улар ҳам ўз ўрнида ҚҚБ бўйича ўзларининг ёндашувлари ҳамда тавсияларини келтириб ўтишган. Жумладан, Торстейн Веблен, Джон Коммонс, Уэсли Митчелл каби иқтисодчи намоёндалари бўлган институционал иқтисодиёт мактаби вакиллари қимматли қоғозлар бозори фаолиятида институтларнинг (масалан, қонунлар, қоидалар, меъёрлар) ролини таъкидлайди. Улар бозор самарадорлигини ошириш учун институционал муҳитни ўрганиш ва яхшилашни таклиф қилганлар[2]. Ушбу мактабнинг камчилиги сифатида таъкидлаш мумкинки, институционал назария жуда тавсифловчи бўлиши мумкин ва ҳар доим ҳам ҳаракатлар учун аниқ тавсиялар бермаслиги мумкин.

Даниэль Канеман, Амос Тверски, Ричард Талер каби яна бир мактаб, яъни хулқ-атвор иқтисодиёти мактаби вакиллари ҳам ўзларининг илмий изланишлари натижалари муҳимлиги билан ҚҚБ амал қилиши ва функционал ривожланиши каби масалаларга тегишли тавсиялари билан бугунги кунда ҳам ажралиб туради. Хулқ-атвор иқтисодиёти инвесторларнинг хатти-ҳаракатларига таъсир қилувчи психологик омилларни ўрганади. Улар молиявий маҳсулотлар ва воситаларни ишлаб чиқишда, шунингдек, қимматли қоғозлар бозорини тартибга солишда ушбу омилларни ҳисобга олишни таклиф қиладилар[3]. Уларнинг камчиликлари сифатида хулқ-атвор иқтисодиёти ҳали ҳам нисбатан ёш фан бўлиб, унинг хулосалари ҳар доим ҳам аниқ эмас. Бундан ташқари, иқтисодий омилларнинг ролини кам баҳолаб, психологик омилларга ҳаддан ташқари эътибор қаратилиши мумкин.

К.Р. Макконнелга кўра, янги институционал назария қимматли қоғозлар бозорини алоҳида товар ва хизматларнинг харидорлари ҳамда сотувчиларини бирлаштирадиган институт сифатида белгилайди[4]. Шу нуқтаи-назардан, қимматли қоғозлар бозори қуйидаги институтларини ўз ичига олган тизим сифатида қаралади: биржа иштирокчилари - эмитентлар ва инвесторлар, биржада воситачи бўлган брокер-дилерлар, институционал ташкил этилган бозорлар (биржалар, биржадан ташқари) савдо тизимлари); бозор инфратузилмаси – депозитарийлар, ҳисоб-китоб ва клиринг ташкилотлари; улар ўртасидаги ўзаро таъсир механизми - бозор технологиялари; ва, ниҳоят, маҳсулотнинг ўзи – қимматли қоғозлар[5]. Бу қарашни ҚҚБ методологияси ривожига улкан ҳисса қўшган Я.М. Миркин ҳам тасдиқлайди ҳамда батафсил ўрганиб, қимматли қоғозлар бозорини кичик даражадаги институтлардан ташкил топган институт сифатида тивсифлайди. Институционал йўналишда иш олиб борган Я.М. Миркин тизимли методологияга асосланади, чунки у аниқлаган қимматли қоғозлар бозори институтларининг жойлашиши унинг тизимлилигини кўрсатади, яъни тизим бўлган институт - яхлитлик ва унинг таркибий қисмлари (қуйи тартибдаги институтлар) мажмуи сифатида кўриб чиқилиши мумкин[6]. МДХ давлатларида, айниқса Россия Федерациясида ҚҚБнинг шаклланишида муҳим из қолдирган ва бутун дунёда тан олинган кам сонли иқтисодчилардан бири бу Борис Борисович Рубцовдир. У ҚҚБни кўплаб омиллар, жумладан, иқтисодий, сиёсий ва технологик омиллар таъсирида бўлган мураккаб, динамик тизим сифатида эътироф этади. Қимматли қоғозлар бозори, унинг фикрича, иқтисодиётда асосий рол ўйнайди, компанияларни молиялаштириш ва индивидуал ҳамда институционал инвесторлар учун инвестиция имкониятларини таъминлайди. Рубцов ўз асарларида акциялар, облигациялар ва ҳосилавий молиявий воситаларнинг жаҳон бозоридаги ривожланиш тенденцияларини таҳлил қилишга алоҳида эътибор беради. Унда биржа савдолари иштирокчилари таркибидаги ўзгаришлар, шунингдек, турли мамлакатлардаги фонд бозорини тартибга солишнинг мақсадлари, тамойиллари ва

тизимлари кўриб чиқилади. Рубцов қимматли қоғозлар бозорида рискларни бошқариш масалаларига катта эътибор беради. У инвесторларни химоя қилиш ва бозор барқарорлигини таъминлаш учун самарали рискларни бошқариш механизмларини талаб қилади[7].

Ўзбекистонда қимматли қоғозлар бозорининг методологик асосларини такомиллаштириш юзасидан етакчи иқтисодчилардан бири бу И.Л. Бутиковдир. Бутиков ўз илмий ишларида Ўзбекистонда қимматли қоғозлар бозорини ривожлантиришга алоҳида эътибор беради. Хусусан, қонунчилик базасини такомиллаштириш, бозор шаффофлигини ошириш, инфратузилмани ривожлантириш ва инвестицияларни жалб этиш зарурлигини қайд этиб ўтган. Бутиков ҚҚБда акциялари сотиладиган компанияларда корпоратив бошқарув масалаларига катта эътибор беради. У корпоратив бошқарув сифати ва компаниялар қиймати ўртасидаги боғлиқликни ўрганган ва корпоратив бошқарув амалиётини такомиллаштириш бўйича тавсиялар берган. И. Бутиков давлат корхоналарини хусусийлаштириш жараёнлари ва уларнинг Ўзбекистон иқтисодиётига таъсирини ўрганиб, бошқа мамлакатлардаги хусусийлаштириш тажрибасини таҳлил қилгани ҳолда, хусусийлаштириш жараёнлари самарадорлигини ошириш бўйича тавсиялар бериб келмоқда[8].

Иқтисод фанлари доктори, профессор Ш. Шохаъзамий ҳам мамлакатимизда қимматли қоғозлар бозорининг шаклланиши ҳамда ривожланишига оид кўплаб илмий изланишлар олиб борган. Жумладан, олим ўзининг илмий тадқиқотларида ҚҚБнинг ташкил этилиш механизми, унинг хусусиятлари, иштирокчилари ҳамда унда қатнашиш шартлари билан боғлиқ методологик масалаларни ёритиб ўтган. Ш. Шохаъзамий диссертация тадқиқотини ҳам Ўзбекистонда қимматли қоғозлар бозорини стратегик ривожлантиришнинг услубий асослари ва устувор йўналишларига бағишлаб кўплаб илмий-амалий натижаларга эришган. Соҳани ривожлантириш бўйича тадқиқот натижаларини Ўзбекистон амалиётида қўллаб, кўплаб таклиф-тавсияларни шакллантирган [9].

Юқоридаги диссертацион тадқиқотлардан ташқари, сўнгги йилларда мамлакатимизда аҳолининг молиявий саводхонлигини ошириш борасида ҳам турли илмий изланишлар олиб борилмоқда. Жумладан, Ўзбекистонда ҚҚБ фаолиятини янада такомиллаштириш бўйича етакчи иқтисодчи олимлардан бири профессор С.Э. Элмирзаевга кўра, пул бозорида нақд пул, қисқа муддатли тўлов воситалари, бир йилгача бўлган қисқа муддатли жамғармалар муомаласи ташкил этилади. Капитал бозорида эса “уzun пуллар” муомаласи ташкил этилиб, унда асосан акциялар ва облигациялар амал қилади. Муомала муддати эса бир йилдан ортиқ бўлади. Капитал бозорининг пул бозоридан асосий фарқи жиҳати узок муддатли инвестициялардан фойдаланилиши билан изоҳланади[10].

Республикаимизда кўзга кўринган иқтисодчилардан бири О.Н. Хамдамов акциядорлик жамиятларида молиявий менежментни такомиллаштиришнинг бир қанча стратегияларини таклиф этади. Капитал тузилмасини диверсификация қилиш, молиялаштириш манбаларини оптималлаштириш, замонавий молиявий воситалардан фойдаланиш, халқаро молия бозорлари билан интеграциялашув ва молиявий ҳисоботнинг шаффофлигини ошириш шулар жумласидандир[11]. О.Н. Хамдамов, шунингдек, молиявий рискларни бошқариш ва ташқи шароитларга мослашиш муҳимлигини таъкидлайди. Унинг фикрига кўра, акциядорлик жамиятларида молиявий менежментни такомиллаштириш Ўзбекистоннинг иқтисодий ўсишида ҳал қилувчи аҳамиятга эга эканлиги қайд этилган ҳамда аниқ стратегия ва тавсияларни тақдим этиш орқали мамлакат молия секторининг узлуксиз ривожланишига ҳисса қўшишга интилади. Тадқиқотларида ушбу иқтисодчи АЖларда самарали молиявий менежмент механизми структурасини таклиф қилган.

Юқоридаги иқтисодчилар ҳамда бошқа илмий изланишлар натижасида хулоса қилиш мумкинки, “Қимматли қоғозлар бозори – бу эмитентлар ва инвесторлар, юридик ва жисмоний шахсларнинг қимматли қоғозлар билан боғлиқ турли операцияларни амалга ошириши учун яратилган махсус иқтисодий макондир”.

Тадқиқот методологияси

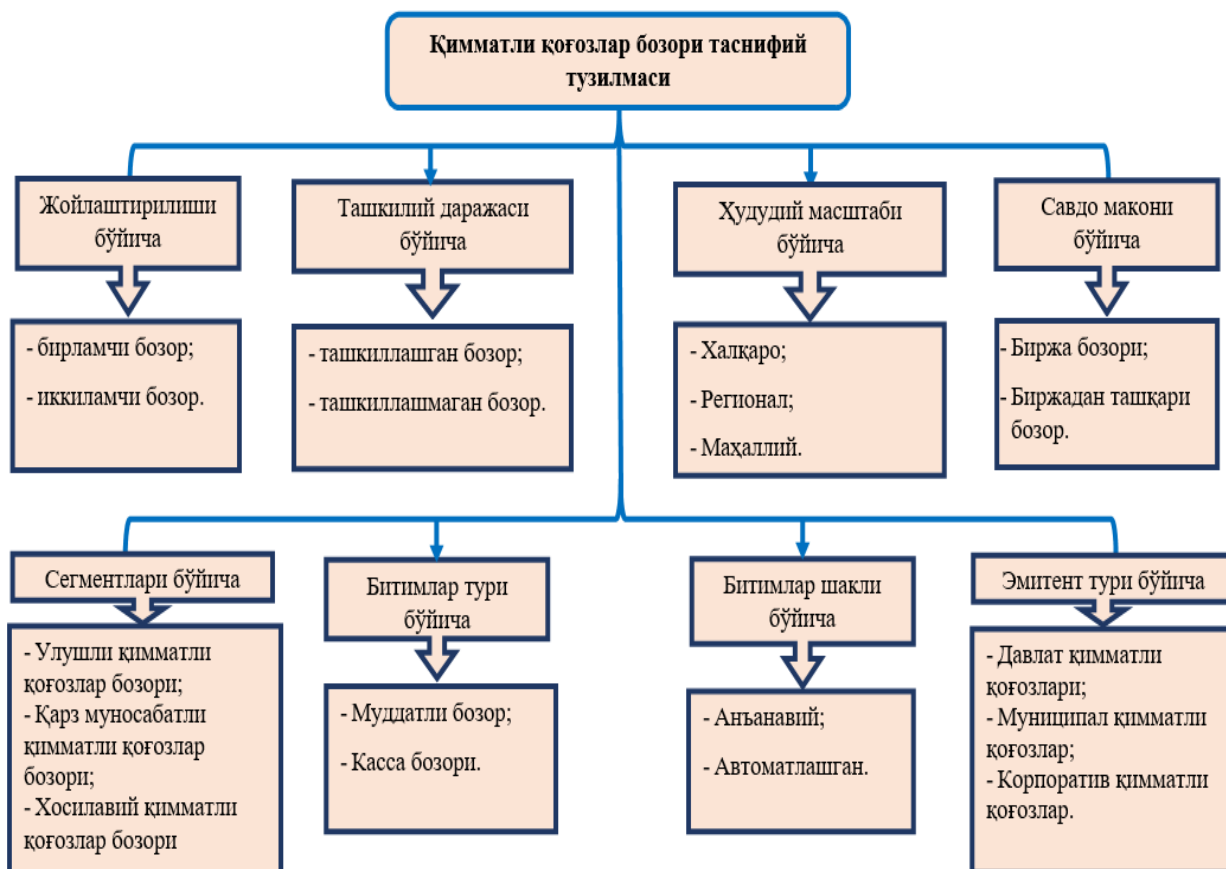
Тадқиқот жараёнида илмий абстракция, статистик кузатиш, таққослаш, гуруҳлаш ҳамда индукция ва дедукция усулларида фойдаланилди. Тадқиқот натижасида миллий иқтисодиётда ҚҚБ ролини ошириш, унинг ташкилий тузилмасини яхшилаш, фонд бозори орқали инвестициялар жалб қилиш амалиётини такомиллаштириш орқали мамлакат инвестицион жозибadorлигини янада оширишга оид илмий-амалий таклифлар ишлаб чиқилди.

Таҳлил ва натижалар

Ушбу тадқиқот ишимизда биз ҚҚБ таснифий тузилмасини келтириб ўтишни мақсадга мувофиқ деб ҳисобладик, яъни кенг маънода халқаро амалиётни ўрганган ҳолда қуйидаги 1-расмда ҚҚБ тузилмаси юзасидан ўз муаллифлик ёндашувимизни тақдим қиламиз.

1-расм.

Қимматли қоғозлар бозорининг таснифий тузилмаси¹

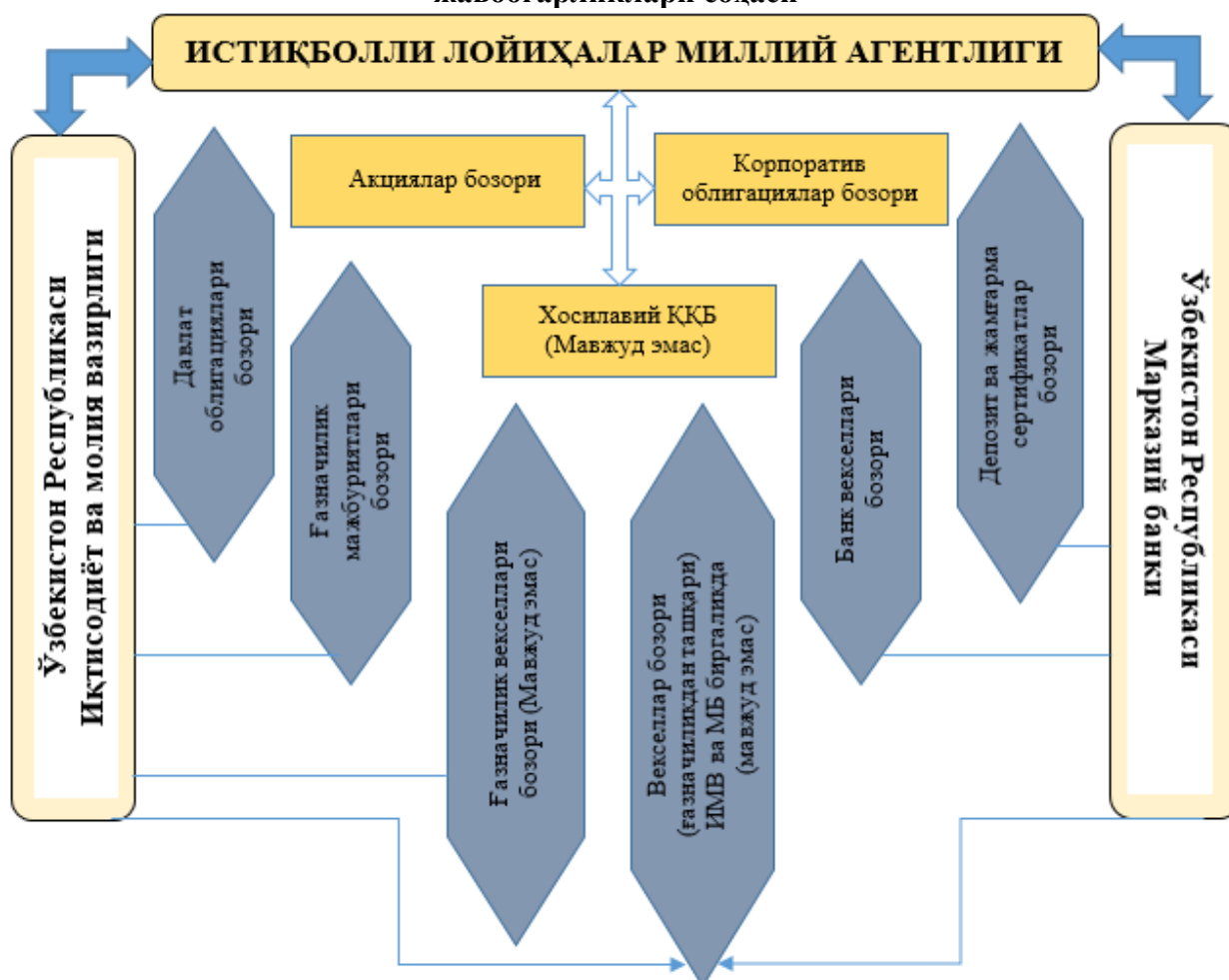
Юқоридаги 1-расмдан кузатиш мумкинки, ҚҚБ молия бозорининг асосий сегменти сифатида намоён бўлиб, ўз ўрнида бир нечта хусусиятига кўра таснифланади. ҚҚБ таснифланишидаги ҳар бир хусусиятнинг ўзи алоҳида бир мазмунни ифодалаб, ушбу бозорда қандайдир бир функцияларни бажариши билан изоҳланади.

Қуйидаги 2-расмда биз ҚҚБ фаолиятини мувофиқлаштириш бўйича давлат органлари жавобгарлик соҳаларини келтириб ўтамиз.

¹ Муаллиф томонидан шакллантирилди

2-расм.

Ўзбекистонда ҚҚБни тартибга солувчи ваколатли давлат ташкилотларининг турли қимматли қоғозларнинг эмиссияси, муомаласи ҳамда сўндирилиши бўйича жавобгарликлари соҳаси*

*Муаллиф томонидан шакллантирилди.

2-расмдан кузатиш мумкинки, ИЛМА бугунги кунда Ўзбекистонда акциялар эмиссияси, корпоратив қимматли қоғозлар ҳамда хосилавий қимматли қоғозлар бозори кабиларни тартибга солиб, мувофиқлаштириб боради. Давлат ҚҚБ фаолиятини эса Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт ва молия вазирлиги тартибга солади. Депозит ёки жамғарма сертификатлар ва банк векселлари каби молиявий инструментлар чиқаришларни эса Ўзбекистон Республикаси Марказий банки назоратга олиб тартибга солади. Хуллас ушбу 3 та ташкилот бугунги кунда Ўзбекистонда ҚҚБни давлат томонидан назорат қилиш ва мувофиқлаштириш институтлари сифатида намоён бўлади. Шу ўринда таъкидлаб ўтишимиз лозимки, 2-расмда келтирилган айрим молиявий инструментлар бозорлари қонунчиликда назарда тутилган бўлса ҳам, афсуски, амалиётда мавжуд эмас.

Юқорида келтирилган ҳолатлардан ташқари яна бир муҳим масала шундан иборатки, Иқтисодиёт ва молия вазирлиги ҳам, Марказий Банк ҳам ИЛМА билан ўзлари томонидан чиқариладиган молиявий инструментларни чиқариш тартиби ва ҳажмлар ҳамда уларни инвесторларга сотилиши натижалари бўйича деярли ҳеч қандай келишувни амалга оширмайди.

Хорижий ривожланган давлатлар тажрибаси асосида ҚҚБни тартибга солиш нафақат давлат томонидан, балки ўз-ўзини тартибга солиш институтлари томонидан ҳам амалга оширилиши мумкинлиги тўғрисида маълумот бериб ўтгандик. Ўтган 33 йил

мобайнида Ўзбекистонда ҚҚБни, қолаверса ҚҚБ орқали инвестициялар жалб қилишда ўз-ўзини тартибга солувчи ташкилотлар бўлмаганлини алоҳида таъкидлашимиз мумкин. Яъни ҳозирги даврга қадар ҳам ҚҚБ профессионал иштирокчиларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва улар томонидан қонунчилик нормаларига амал қилинишини назорат қилиш функциясига эга махсус ташкилот (институт) шаклланмагани ижобий ҳолат эмас албатта.

ҚҚБдаги ўзини-ўзи тартибга солувчи ташкилотлар (ЎТСТ) – ихтиёрий равишда айнан ҚҚБ иштирокчилари томонидан бозорнинг маълум даражада айрим аспектларини тартибга солиш ва ривожлантириш учун тузилган бирлашмалардир. ҚҚБда ЎТСТнинг асосий хусусиятлари сифатида ихтиёрийлик, яни ҚҚБ иштирокчилари ушбу бирлашмаларга ўзларининг хоҳишлари билангина қўшилиши ёки аъзо бўлиши, нотижорий характерга эгалик, яъни ушбу бирлашмаларнинг асосий мақсади фойда олиш ҳисобланмайди, шунингдек, унинг барча даромадлари қонунчилик билан белгилаб қўйилган мажбуриятларни бажариш учунгина ишлатилинади, давлат томонидан кафолат, яъни бу ҳолатда ЎТСТлар давлат томонидан қўллаб-қувватланади, маълум ваколат ва кафолатлар олади. Жаҳон тажрибасидан биламизки, ҚҚБда ўз-ўзини тартибга солувчи ташкилотларга фонд биржалари, ҚҚБ профессионал иштирокчиларининг махсус ассоциациялари ҳисобланади.

Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, бугунги кунда Ўзбекистонда ЎТСТлар мавжуд эмас. “Тошкент” республика фонд биржасини эса биз бу категорияга қўша олмаймиз. Чунки, ушбу ташкилот бугунги кунда ҳам тижорат ташкилоти ҳисобланади ҳамда ўз таъсисчиларига даромад сифатида маълум тўловларни амалга оширади. Бундан ташқари мамлакатимиз ҚҚБда қимматли қоғозлар билан савдоларни ташкиллаштириб келаётган Ўзбекистон валюта биржасининг фонд бўлими, бошқа электрон савдо тизимлари кабилар ҳам ҚҚБда ўзини-ўзи тартибга солувчи институт сифатида намоён бўла олмайди. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, бугунги кунда айнан ҚҚБда ўзини-ўзи тартибга солувчи институтлар фаолияти ўта зарур масала сифатида қаралиши лозим деб ҳисоблаймиз.

Қуйидаги 3-расмда биз Ўзбекистонда ҚҚБни умумий тизимини замонавий ҳолатини намоён этамиз.

3-расм.

*Муаллиф томонидан шакллантирилди.

3-расмдан кузатишимиз мумкинки, бугунги кунда Ўзбекистонда ҚҚБни амал қилиш механизми мутлақо янги форматда ташкил қилиниб, келтириб ўтганимиздек, янги регулятор томонидан миллий қонунчиликда келтирилган вазифаларни бажариш бўйича кўплаб ишлар амалга оширилмоқда. Профессор И. Бутиков илмий изланишларида ҚҚБнинг умумий инфрақурулуши институтларига юридик, адвокатлик идоралари, нотариал идоралар, аудиторлик ташкилотлари, тижорат банклари, суғурта компаниялари, ахборот агентликлари кабиларни киритиб ўтган бўлса, ҚҚБ инфраструктурасининг махсус институтларига депозитарийлар, инвестиция компаниялари, инвестиция ва пай фондлари, инвестиция маслаҳатчилари ҳисоб-китоб клиринг ташкилотлари ва инвестиция воситачилари кабиларни келтириб ўтган[12].

Ўзбекистон Республикасида охириги йилларда айнан ҚҚБ фаолиятини ривожлантириш ва такомиллаштириш бўйича бир нечта амалий ишлар олиб борилди. Айрим давлат улуши мавжуд акциядорлик жамиятларидаги давлатга тегишли акция пакетлари сотувга қўйилди, фонд бозорида янги инструментлар жорий қилиш бўйича янги қадамлар ташланмоқда ва ҚҚБ инфратузилмасини халқаро стандартлар асосида яхшилаш борасидаги ишлар умумий қилиб айтганда, молия бозорининг ушбу сегменти фаолиятини такомиллаштиришда муҳим дастак ҳисобланади. Ўз ўрнида бу амалий ишлар мамлакат инвестиция муҳитини ҳам тубдан яхшилаш жараёнида асосий вазифалар қаторидан ўрин олган. Лекин бугунги кунда мамлакатимиз ҚҚБ фаолияти ривожланишига салбий таъсир этаётган ва унда инвесторлар фаоллигини ошириш қандайдир маънода мунозарали вазият сифатида намоён бўлаётган айрим муаммолар борки, ушбу ҳолатларни бартараф этиш иқтисодиётга инвестицияларни жалб қилишда ҚҚБнинг ролини оширишга хизмат қилади. Демак, Ўзбекистонда қимматли қоғозлар бозорини ривожлантиришдаги асосий муаммолар жумласига қуйидагиларни киритиш мумкин:

биринчидан, Ўзбекистон Республикаси ҚҚБда акциядорлик капитали таркибида давлат улушининг ўта юқори даражада сақланиб қолаётганлиги (деярли 80 фоизга яқин давлат улуши), жумладан жами акциядорлик жамиятлари таркибида давлат улушига эга АЖлар сони охириги 4 йилда фақат кўпайган;

иккинчидан, мамлакатда инвестиция фаолияти ва ҚҚБ фаолиятини тартибга солиш бўйича халқаро стандартларга тўла мос келмайдиган кўплаб норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар мавжуд бўлиб уларни унификация қилиш ишларининг кечикаётганлиги (Ўзбекистон Республикасининг “Инвестициялар ва инвестиция фаолияти тўғрисидаги”, “Қимматли қоғозлар бозори тўғрисида”ги, “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги, “Инвестиция ва пай фондлари тўғрисида”ги, “Валютани тартибга солиш тўғрисида”ги, “Биржалар ва биржа фаолияти тўғрисида”ги ва бошқа кўплаб Қонунлари, 25 га яқин Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарор, Фармонлари, 30 дан ортиқ Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари, бундан ташқари 80 дан ортиқ қонуности ҳужжатлари қабул қилинган);

учинчидан, мамлакатдаги мавжуд инвестиция муҳитининг жозибадорлиги даражасининг юқори эмаслиги (тартибга солиш соҳасида ва монетар ҳамда фискал сиёсат инструментлари орқали инвесторлар, айниқса хорижий инвесторларни турли имтиёзлар билан рағбатлантириш юзасидан қизиқишларини ошира олинмаётганлиги, яъни ҚҚБ орқали ўз инвестицияларини Ўзбекистон иқтисодиётига йўналтираётган хорижий инвесторлар учун маҳаллий инвесторлар билан тенг шароитлар яратишнинг мунтазам характерга эга эмаслиги);

тўртинчидан, ҚҚБни тартибга солиш ва назорат қилиш юзасидан масъул бўлган ваколатли давлат органининг кетма-кет алмаштирилиши ва унинг функция ҳамда вазифаларининг ўзгартирилиши, ўз фаолияти доирасида тўла мустақил эмаслиги (Ўзбекистонда мустақилликдан сўнг ҚҚБни тартибга солиш ва назорат қилиш бўйича ваколатли давлат органи 5 марта, шу жумладан, охириги 6 йилда 4 маротаба ўзгарган, Иқтисодиёт ва молия вазирлиги ҳамда Марказий Банк ҳам ҚҚБни тартибга солиш бўйича

айрим ваколатларга эга);

бешинчидан, қимматли қоғозлар бозорининг тарқоқлиги ҳолати (акциялар ва корпоратив қимматли қоғозлар савдоси “Тошкент” Республика фонд биражасида, давлат қимматли қоғозлари (облигациялар) ва Марказий Банк облигациялари савдоси эса “Ўзбекистон республика валюта биржаси”да амалга оширилади);

олтинчидан, макроиктисодий ва ташқи омилларнинг салбий таъсири сақланиб қолаётганлиги (инфляция даражаси юқори ҳолатда сақланиб қолаётганлиги, яъни 2025-йилда 7-8 фоиз атрофида бўлиши прогноз қилинган. Бундан ташқари, тарифларнинг ошиши билан боғлиқ энергия ислоҳоти туфайли сезиларли хавфлар сақланиб қолмоқда, бу эса қўшимча инфляция кутилмаларини келтириб чиқаради, минтақадаги геосиёсий беқарорлик қисқа муддатли капитал даромадлари ва халқаро иштирокчилар билан операцияларда қийинчиликларга олиб келди. Шунингдек, пул-кредит сиёсати кескинлашувининг глобал тенденцияси ташқи молиялаштириш жалб қилишни қийинлаштирмоқда);

еттинчидан, яқин хорижий мамлакатлар билан таққослаганда иқтисодиётда акциялар бозори капитализациясининг пастлиги (бор йўғи 16,3 фоизни ташкил этади, Қозоғистонда 23 фоиз) ва эркин муомаладаги қимматли қоғозларнинг мамлакат ялпи ички маҳсулотига нисбатан паст даражада эканлиги (мамлакат ЯИМга нисбатан 0,3 фоизни ташкил этади);

саккизинчидан, фонд бозоридаги битимларнинг энг катта улуши (биржадаги ҳажмнинг 70 фоиздан ортиғи) давлат иштирокидаги корхоналар ҳиссасига тўғри келади;

тўққизинчидан, қимматли қоғозлар бозорининг паст ликвидлилиги, тижорат банклари депозитлари ёки кўчмас мулкка инвестициялар аҳоли учун rischi кам ва даромадлилик даражаси бўйича ҚҚБ инструментларидан устун кўрилмоқда;

ўнинчидан, ҚҚБга узоқ муддатли молиявий ресурсларга эга йирик институционал инвесторларни жалб қилиш бўйича ишларнинг сустлиги (мамлакат ҚҚБ жами акциядорлик капитали таркибида хорижий инвесторлар улуши 5 фоизга ҳам етмайди, 2024-йил якунларига кўра ҚҚБ орқали жалб қилинган хорижий инвестициялар улуши ташкиллашган ҚҚБда 20 фоиздан ошмайди, ташкиллашмаган ҚҚБ сегментида эса бор йўғи 12 фоизлик кўрсаткични ташкил этмоқда);

ўн биринчидан, давлат мулкни хусусийлаштириш бўйича амалга оширилаётган ишларни жадаллаштириш масалаларининг кечикаётганлиги (давлат улуши мавжуд бўлган акциядорлик жамиятларидаги акция пакетларининг оммавий савдоларга чиқарилиши номаълум сабабларга кўра қолдирилмоқда ёки кечиктирилмоқда.

Хулоса

Хулоса қилиб айтганда, ушбу тадқиқотимиз мобайнида ойдинлашдики, бугунги кунда миллий иқтисодиётимизда сўнгги йилларда олиб борилаётган ислохотларга қарамадан ҚҚБнинг янада ривожланишига таъсир кўрсатаётган айрим мунозарали ҳолатлар сақланиб қолмоқда. Ушбу муаммоларнинг бартараф этилиши иқтисодиётда ҚҚБ ролини янада ошириш билан бирга, мамлакатимиз инвестициявий жозибadorлигини ижобий жиҳатларини намоён қилади деб ҳисоблаймиз.

Бизнингча қимматли қоғозлар бозорини янада ривожлантириш борасида айрим тавсияларни жорий этилиши мақсадга мувофиқдир:

- акциядорлик жамияти ташкилий-ҳуқуқий шаклида фаолият олиб бораётган ташкилотларда кузатилаётган молиявий ҳисобот трансформацияси бўйича амалиётдаги муаммолар юзасидан енгилликлар тақдим қилиш зарур;

- ислоний облигациялар (Сукук)ни мамлакатимиз молия бозорида жорий қилиш ишларини жадаллаштириш;

- ҚҚБда давлатга тегишли қимматли қоғозларни сотувини жадаллаштириши ва бу борада маҳалий аҳолини янада кенг жалб қилган ҳолда, ушбу бозордаги имконият

мақсадга мувофиқ.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023-йил 11-сентябрдаги ““Ўзбекистон — 2030” Стратегияси тўғрисида”ги ПФ-158-сон Фармони.
2. Веблен, Т. (1899). Теория праздного класса, Коммонс, Дж. Р. (1934). Институциональная экономика, Митчелл, У. К. (1913). Деловой цикл..
3. Канеман, Д., & Тверски, А. (1979). Теория перспектив: анализ принятия решений в условиях риска, Талер, Р. (2015). Подталкивание: улучшение решений о здоровье, благосостоянии и счастье.
4. Макконелл К. Р. Экономикс: в 2 т. Т. I. М., 1992.
5. Миркин Я. М. Российский рынок ценных бумаг: влияние фундаментальных факторов, приоритеты и механизм развития: дис. ... докт. эконом. наук. М., 2003.
6. Н.К. Родионова, И.С. Кондрашова Методологические основы исследования рынка ценных бумаг. № 5-6 (027-028), 2011
7. Мировые рынки ценных бумаг : научное издание / Б. Б. Рубцов. - М. : Экзамен, 2002. - 448 с. - ISBN 5-94692-070-7 : 1035.00 тг, Рубцов Б.Б. Рынок ценных бумаг: Учебник. Москва: КноРус, 2023, URL: <https://book.ru/book/949341>
8. Бутиков, И. (2023). Проблемы привлечения финансовых ресурсов акционерных обществ с государственной долей в уставном фонде за счет выпуска акций. Retrieved from <http://conference.tsue.uz/index.php/article/article/view/362>
9. Шоҳаъзамий Ш.Ш. Методологические основы и приоритеты стратегического развития рынка ценных бумаг в Узбекистане, Автореферат дисс...доктора. экон. наук.-Ташкент, БФА, 2011. Хамидулин М.Б Развитие финансового механизма корпоративного управления, Автореферат дисс...доктора. экон. наук.-Ташкент, БФА, 2009.
10. Элмирзаев С.Э. ва бошқалар. Молия бозори. Дарслик /— Т.: “Иқтисод Молия”, 2019. – 324 б.
11. Omonullo N. Kh. Improving the organizational mechanism of financial management in joint stock companies. The American Journal of Management and Economics Innovations (ISSN – 2693-0811) Crossref doi: <https://doi.org/10.37547/tajmei/Volume05Issue11-05> Published Date: November 25, 2023
12. Бутиков, И. Л. Проблемы управления рынком ценных бумаг в Узбекистане / И. Л. Бутиков // Управление государственное, муниципальное и корпоративное: теория и лучшие практики : Материалы Шестой Международной научно-практической конференции, Ростов-на-Дону, 12 ноября – 13 2021 года / Редколлегия: А.Н. Гуда (пред.) [и др.]. – Ростов-на-Дону: Ростовский государственный университет путей сообщения, 2021. – С. 162-166. – EDN QTQGNP.

ASOSIY KAPITALGA INVESTITSIYALARNI MOLIYALASHTIRISHNING ILG'OR XORIJ TAJRIBALARI

Yusupov Askar Abdusalim o'g'li

*Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti,
mustaqil izlanuvchisi*

Annotatsiya. Maqolada asosiy kapitalga investitsiyalarni moliyalashtirishda qo'llanilayotgan ilg'or xorij tajribalari tahlil qilinadi. Xususan, rivojlangan davlatlar AQSh, Xitoy, Singapur va boshqa mamlakatlarning investitsiya siyosatida davlat va xususiy sektor hamkorligi, kredit va lizing mexanizmlari, investitsion fondlar hamda innovatsion moliyalashtirish vositalarining o'rni ko'rib chiqiladi. Shuningdek, xorijiy tajribalarni O'zbekiston sharoitiga moslashtirish imkoniyatlari, ularning afzalliklari va muammoli jihatlari tahlil etiladi. Maqolada investitsiyalarni jalb etish samaradorligini oshirish, moliyaviy barqarorlikni ta'minlash hamda iqtisodiyotning raqobatbardoshligini kuchaytirishga qaratilgan taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: asosiy kapital, investitsiya, moliyalashtirish manbalari, xorij tajribasi, davlat-xususiy sheriklik, lizing, investitsion siyosat, innovatsion moliyalashtirish.

ПЕРЕДОВОЙ ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ФИНАНСИРОВАНИЯ ИНВЕСТИЦИЙ В ОСНОВНОЙ КАПИТАЛ

Юсупов Аскар Абдусалим угли

*Ташкентский государственный
экономический университет,
независимый исследователь*

Аннотация. В данной статье анализируется передовой зарубежный опыт финансирования инвестиций в основной капитал. В частности, рассматривается роль государственно-частного партнерства, кредитных и лизинговых механизмов, инвестиционных фондов и инновационных инструментов финансирования в инвестиционной политике таких развитых стран, как США, Китай, Сингапур и других. Кроме того, изучаются возможности адаптации зарубежного опыта к условиям Узбекистана, а также его преимущества и проблемные аспекты. В статье разработаны предложения и рекомендации, направленные на повышение эффективности привлечения инвестиций, обеспечение финансовой устойчивости и укрепление конкурентоспособности экономики.

Ключевые слова: основной капитал, инвестиции, источники финансирования, зарубежный опыт, государственно-частное партнерство, лизинг, инвестиционная политика, инновационное финансирование.

ADVANCED FOREIGN EXPERIENCE IN FINANCING INVESTMENTS IN FIXED CAPITAL

Askar Abdusalimovich Yusupov

*Tashkent State
University of Economics,
Independent Researcher*

Abstract. This article analyzes the advanced foreign experience in financing investments in fixed capital. In particular, it examines the role of public-private partnerships, credit and leasing mechanisms, investment funds, and innovative financing instruments in the investment policies of developed countries such as the United States, China, Singapore, and others. The article also explores the possibilities of adapting foreign practices to the conditions of

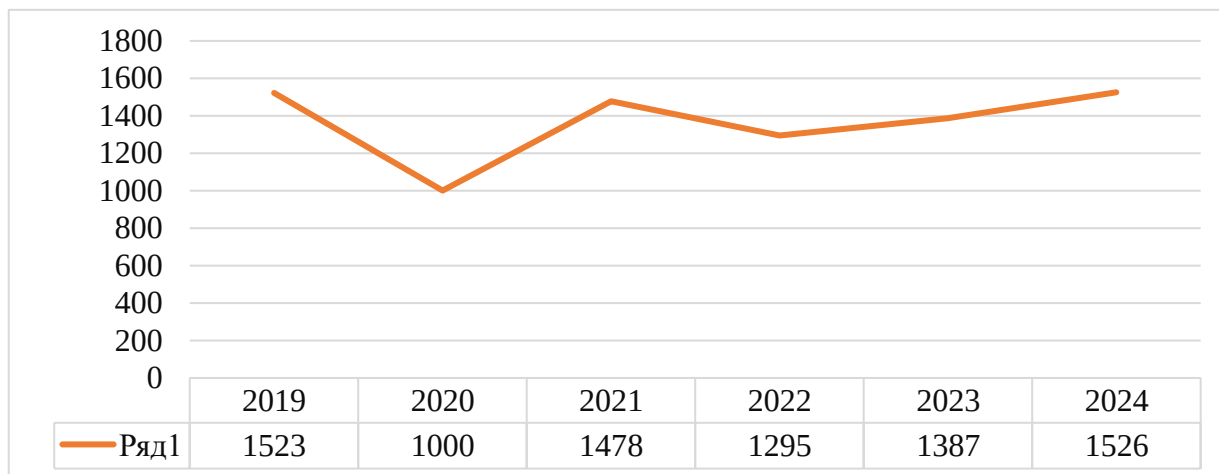
Uzbekistan, highlighting their advantages and challenges. Furthermore, it provides proposals and recommendations aimed at increasing the efficiency of investment attraction, ensuring financial stability, and strengthening the competitiveness of the economy.

Keywords: fixed capital, investment, financing sources, foreign experience, public-private partnership, leasing, investment policy, innovative financing.

Kirish. Bugungi globallashuv sharoitida asosiy kapitalga investitsiyalar iqtisodiy o'sish va raqobatbardoshlikni ta'minlashning muhim omili hisoblanadi. Asosiy kapitalga yo'naltirilgan sarmoyalar ishlab chiqarish quvvatlarini yangilash, infratuzilmani rivojlantirish hamda innovatsion texnologiyalarni joriy etishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Shu bois ko'plab rivojlangan va tez rivojlanayotgan mamlakatlar investitsiyalarni moliyalashtirishda samarali mexanizmlarni shakllantirishga alohida e'tibor qaratmoqda.

AQSh tajribasi investitsion fondlar, kapital bozorlarini rivojlantirish va xususiy sektorni rag'batlantirish orqali moliyalashtirish tizimini takomillashtirishga asoslangan. Xitoy esa davlatning faol ishtiroki, milliy investitsion banklar va infratuzilma loyihalariga keng ko'lamli moliyaviy qo'llab-quvvatlash orqali yuqori natijalarga erishgan. Singapurda esa xorijiy investitsiyalarni jalb etish, soliq imtiyozlari hamda innovatsion startaplarni qo'llab-quvvatlash orqali iqtisodiy barqarorlikka erishilgan. Mazkur tajribalarni o'rganish O'zbekiston uchun ham dolzarb bo'lib, u investitsiya siyosatini takomillashtirish, moliyaviy resurslardan samarali foydalanish va barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlashda muhim ahamiyatga ega.

Tahlil va natijalar. Jahonda xorijiy kapitalni jalb etish bo'yicha mamlakatlararo keskin kurash ketmoqda. Xorijiy investitsiyalar hajmi, uning sifati va qulay shartlardan foydalanish borasida rivojlangan mamlakatlarda yildan-yilga investitsion muhit jozibadorligini ta'minlashga xizmat qiladigan innovatsion instrumentlarning turli ko'rinishlari yaratib kelinmoqda. So'nggi yillardagi moliyaviy inqiroz nafaqat iqtisodiyotni zaiflashtirdi, balki aholining kambag'al va moliyaviy jihatdan guruhlariga bo'linishini jadallashtirdi. Ishsizlar soni ortishiga, ko'p sonli aholi daromadlarini kamayishiga, turli xizmatlar va tovarlarga bo'lgan talabning pasayishiga olib kelib, pirovardida mamlakatlar o'rtasidagi suzib yuruvchi xorijiy investitsiyalarning oqimiga ham jiddiy ta'sirini ko'rsatdi.

1-rasm. 2019–2024-yillarda dunyo mamlakatlariga jalb qilingan to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar oqimi, mlrd AQSh dollari[12]

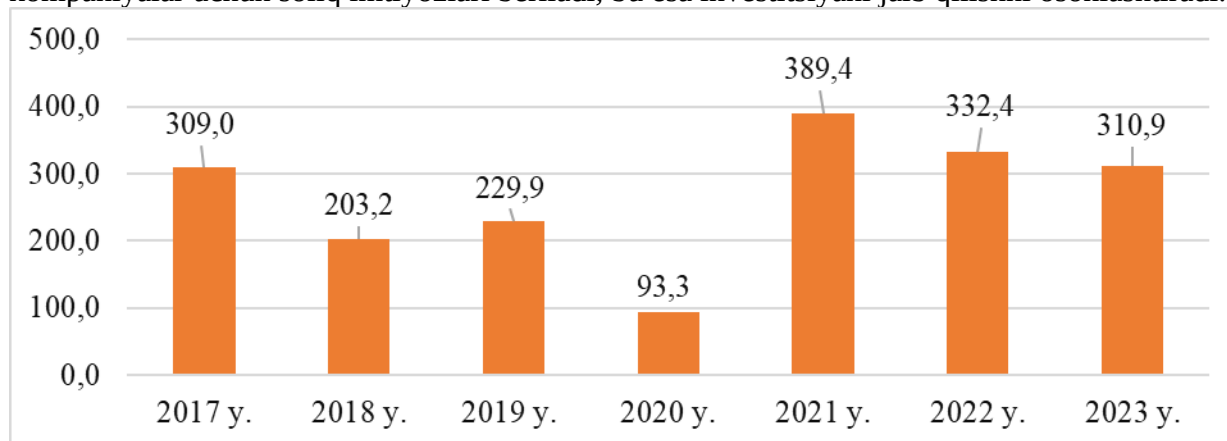
Yuqoridagi rasm ma'lumotlarida 2019–2024-yillarda dunyo mamlakatlariga jalb qilingan to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar oqimining dinamik o'zgaruvchanligiga oid ma'lumotlar keltirilgan. Unga ko'ra, 2019-yilda jahonda to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar hajmi 1,5 trln AQSh dollarini tashkil etgan. Ammo, ushbu yilda boshlanib, keyingi yillarda jahon miqyosida katta salbiy natijalar qayd etilishiga sababchi bo'lgan koronavirus pandemiyasi davrida, ya'ni 2021-yilda mazkur investitsiyalar hajmi keskin pasayib ketdi. Ushbu yilda to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarning hajmi 1,0 trln AQSh dollargacha pasaygan.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida asosiy kapitalga investitsiyalar milliy iqtisodiyotning

barqaror o'sishini ta'minlovchi eng muhim omillardan biridir. Asosiy kapital – bu ishlab chiqarishning moddiy asosini tashkil etuvchi vositalar (binolar, inshootlar, mashina va uskunalar) majmui bo'lib, unga yo'naltirilgan investitsiyalar mamlakatning sanoat salohiyati, innovatsion rivojlanishi va raqobatbardoshligini belgilaydi. Asosiy kapitalga investitsiyalarni moliyalashtirish masalasi har bir mamlakat iqtisodiy siyosatining markazida turadi. Chunki investitsiyalar nafaqat ishlab chiqarishni kengaytirish, balki yangi texnologiyalarni joriy etish, ish o'rinlarini yaratish va eksport salohiyatini oshirishda ham muhim rol o'ynaydi. Shu sababli rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlar bu jarayonni samarali tashkil etish uchun o'ziga xos moliyalashtirish mexanizmlari, institutsional tizimlari va davlat siyosatini shakllantirganlar.

Dunyo tajribasida bu borada AQSh, Xitoy va Singapur mamlakatlari ilg'or o'rinda turadi. AQShda asosiy kapitalga investitsiyalar, asosan, xususiy sektor, kapital bozori va pensiya fondlari orqali moliyalashtiriladi. Davlat esa faqat infratuzilma yoki ijtimoiy ahamiyatga ega loyihalarda ishtirok etadi. Xitoyda esa iqtisodiy o'sishni jadallashtirish maqsadida davlat boshchiligidagi bank tizimi va davlat investitsiya fondlari asosiy kapitalga katta hajmda mablag' yo'naltiradi. Shu bilan birga, oxirgi yillarda xususiy sektor ulushi ham ortmoqda. Singapur modeli esa aralash yondashuvga asoslangan bo'lib, bunda davlat strategik sohalarda faol ishtirok etadi, biroq moliyalashtirishning katta qismi samarali boshqariladigan suveren jamg'armalar va xususiy investitsiya kompaniyalari orqali amalga oshiriladi. Ushbu mamlakatlar tajribasini o'rganish O'zbekiston uchun ham dolzarb ahamiyat kasb etadi. Chunki mamlakatimizda iqtisodiyotning modernizatsiyasi, ishlab chiqarish infratuzilmasining yangilanishi va sanoat tarmoqlarining innovatsion rivojlanishi ko'p jihatdan asosiy kapitalga yo'naltirilgan investitsiyalarning samarali moliyalashtirilishiga bog'liqdir.

AQShda investitsiya loyihalarini moliyalashtirishning tajribasi va tizimi dunyo bo'yicha keng qo'llaniladi, chunki u erda xususiy kapital, davlat yordam va moliyaviy institutlar kombinatsiyasi samarali ishlaydi. Quyida asosiy jihatlari keltirilgan: Venture capital (risk kapitali): Texnologik startaplar, innovatsion loyihalar va yuqori o'sish potentsialiga ega bizneslar uchun. Investorlar loyihaning muvaffaqiyati bilan bog'liq yuqori darajadagi riskni qabul qiladi. Private equity: Katta kompaniyalarni sotib olish yoki qayta tashkil etish uchun ishlatiladi. Bu investitsiyalar uzoq muddatli bo'lib, daromad ko'pincha biznesni rivojlantirish va sotish orqali olinadi. Angel investors (farishtalar investorlari): Kichik startaplar va yangi loyihalarga individual investorlar tomonidan beriladi. Kommertsiya banklari: Loyihani kredit orqali moliyalashtiradi, ko'pincha kafolat va likvid aktivlar talab qiladi. Development banks / government-backed loans: AQShda masalan, Small Business Administration (SBA) kichik va o'rta bizneslarni kreditlashda kafolat beradi, bu esa xususiy banklar uchun xavfni kamaytiradi. Grantlar va subsidiyalar: Innovatsion texnologiyalar, energiya samaradorligi, ilmiy-tadqiqot loyihalarini qo'llab-quvvatlash. Tax incentives (soliq imtiyozlari): Investitsiya qilgan kompaniyalar uchun soliq imtiyozlari beriladi, bu esa investitsiyani jalb qilishni osonlashtiradi.

2-rasm. AQSHga jalb qilingan global to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar oqimi mld AQSH dollar[12]

Amerika Qo'shma Shtatlardagi kiritilgan to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar 2023 yilda 310,9 milliard AQSh dollarga oshib, 5,39 trillion dollarni tashkil etdi. AQSh dunyodagi eng katta iste'mol bozoriga ega, YaIM hajmi 20 trillion AQSH dollar va aholi soni 325 million kishi. Kuchli va mustahkam iste'mol bozori sabab AQSh to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar bo'yicha dunyoda birinchi o'rinni egallashining asosiy sababidir.

2020 yil AQSHda to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar jalb qilish 49 foizga qisqardi va taxminan 93,3 milliard AQSH dollarga tushdi. Ulgurji savdo, moliyaviy xizmatlar va ishlab chiqarishda pasayish tendensiyalari kuzatildi. Bunday past daraja oxirgi marta 1990-yillarda kuzatilgan va 2008-2009 yillardagi global moliyaviy inqirozdan keyingi investitsion pasayishdan biri hisoblanadi.

2024 yilda O'zbekistonda AQSh bilan savdo aylanmasi taxminan \$881,7 millionga yetgan. Shu bilan birga AQShdan to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar hajmi \$612,6 millionni tashkil etgan. Hozirgi vaqtda O'zbekistonda “AQSh kapitali ishtirokidagi” korxonalar soni 314 ta bo'lib, ulardan 167 ta to'liq amerikalik egalikdagi kompaniyalar mavjud. Transport, infratuzilma va raqamlashtirish sohalarida AQSh investitsiyalarini jalb qilish bo'yicha muzokaralar olib borilmoqda. Huningdek, AQShdagi moliyaviy institutlar bilan hamkorlik imkoniyatlari kengaymoqda misol uchun, Export-Import Bank of the United States (US EXIM) bilan infratuzilma loyihalarini qo'llab-quvvatlash masalalari muhokama qilinmoqda.

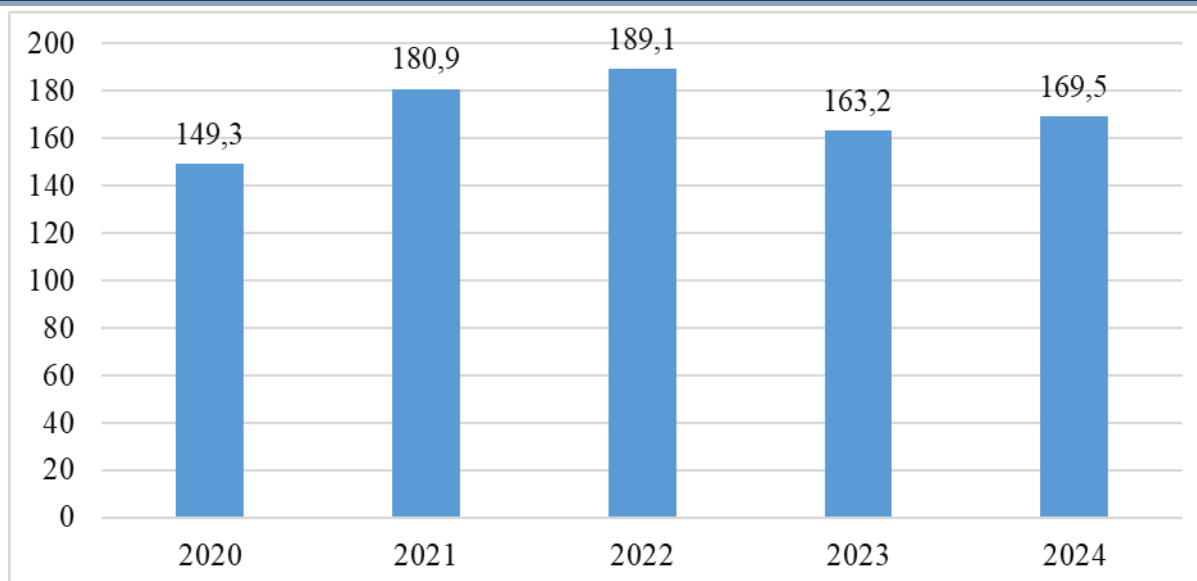
2022 yildan buyon Xitoyning “yashil” texnologiyalar sohasidagi to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalari hajmi 227–250 milliard dollarga yetdi. Bu miqdor, inflyatsiyani hisobga olgan holda, Ikkinchi jahon urushi ortidan AQSh va Yevropa o'rtasida ittifoqni mustahkamlagan Marshall rejasi miqdoriga yaqin.

2010-yillar oxirida “Bir kamar, bir yo'l” tashabbusining ko'lami jiddiy xavotir uyg'otgan bir paytda, Xitoyning xorijdagi infratuzilma loyihalariga yillik sarf-xarajatlari 80–120 milliard dollarni tashkil etardi. 2023 va 2024 yillarda esa Xitoyning faqatgina “yashil” ishlab chiqarish sohasidagi investitsiyalari mos ravishda 66 milliard va 72 milliard dollarni tashkil etdi. 2023 va 2024 yillarda esa Xitoyning faqatgina “yashil” ishlab chiqarish sohasidagi investitsiyalari mos ravishda 66 milliard va 72 milliard dollarni tashkil etdi. 2023 yilda bu ko'rsatkich Xitoyning umumiy to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarining taxminan 40 foiziga teng bo'lgan.

Ushbu jarayonni Xitoy yetakchiligidagi global energetik o'zgarishning ikkinchi bosqichi sifatida qarash mumkin. Birinchi bosqich bor-yo'g'i bir necha yil oldin boshlangan bo'lib tayyor mahsulotlar: quyosh panellari, elektromobillar va akkumulyatorlarni eksport qilishga asoslangan edi.

O'zbekistonning Xitoy bilan tovar ayirboshlash hajmi 2,6 barobarga, 4,8 milliard dollardan 12,5 milliard dollarga oshgan. 2024 yilda Xitoydan O'zbekiston iqtisodiyotiga jalb qilingan to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar va kreditlar hajmi 7,24 milliard dollarni tashkil etdi 2017-2024 yillarda esa umumiy hisobda 18,03 milliard dollarlik to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar va kreditlar Xitoydan O'zbekiston iqtisodiyotiga jalb qilindi.

Bugungi kunda Xitoyning jahon iqtisodiyotidagi mavqeini hamda iqtisodiyotning yuqori sur'atlarda oshishini ta'minlashga xizmat qilgan omil ham, aynan uning ochiqqligi, sog'lom imiji va investitsion jozibadorligidir. Ammo, bugungi kun ekspertlarining fikrlariga ko'ra, Xitoyning ochiqqligi, jahon hamjamiyatiga yuqori sur'atlarda integratsiya bo'lib borayotganini mamlakat fuqarolari va chet el jamoatchiligi salbiy holat sifatida har xil qabul qilishmoqda. Bularning hammasi zamonaviy Xitoy to'g'risida, u yerda amalga oshirilayotgan jarayonlarni anglamasdan turib chiqarilayotgan xulosalardir desak, to'g'ri bo'ladi. Zero, Xitoy rahbariyati tomonidan quyidagi jihatlarga ongli tarzda alohida e'tibor qaratilmoqda: tashqi dunyo bilan Xitoyning mustahkam aloqasini o'rnatish; tadbirkorlar bilan davlatning birdamligi va ishonchli sherikchiligini ta'minlash; jahon hamjamiyati tasavvurida Xitoyning ishonchli hamkor imijini hosil qilish; ishlab chiqarishning yuqori mahsuldorligi bilan rivojlanish emas, balki taraqqiyotning innovatsion asosda qurilishini ta'minlash va boshqalar.

3-rasm. 2020–2024-yillarda Xitoy iqtisodiyotiga kiritilgan to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar hajmi, mlrd AQSh dollari[11]

3-rasm ma’lumotlarini tahlil qiladigan bo‘lsak, 2020–2024-yillarda Xitoyga jalb qilingan to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarning yillik oqimi yillar davomida o‘shish tendensiyasiga ega ekanligini ko‘rishimiz mumkin. Ushbu natijaga erishishiga sabab Xitoy Xalq Respublikasida investorlar uchun yaratilgan shart-sharoitlar, shuningdek, investitsion muhiti va jozibadorligi yaxshi yaratilganidan dalolat beradi. Jahon mamlakatlarining investitsion jozibadorligini ko‘rsatadigan reytinglarning barchasida, xususan, “Global raqobatbardoshlik indeksi”, “Global innovatsion indeks” va “biznes muhiti xavfi indeksi”larida faol ishtirok etib kelishi sabab ushbu natijalarga erishgan. 2024-yilda Xitoyga jalb qilingan to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar oqimining qiymati qariyb 169,5 milliard AQSh dollariga yetdi. Bu o‘tgan yilga nisbatan qariyb 5 foizga oshgan.

O‘zbekiston bilan Singapur o‘rtasidagi masofa uzoq bo‘lishiga qaramay, hamkorlikni kengaytirish va o‘zaro foydaga erishish uchun ko‘pgina yo‘nalishlar mavjud. Singapur nisbatan qisqa vaqt ichida barqaror iqtisodiy o‘shishga muvaffaq bo‘ldi. Bugungi kunda Singapur infratuzilmani rivojlantirish, iqtisodiy va siyosiy barqarorlik, iqtisodiy erkinlik, shaharsozlik, innovatsiyalar, inson kapitalini rivojlantirish va boshqa ko‘plab yo‘nalishlar bo‘yicha bir qator global ko‘rsatkichlar reytinglarida birinchi o‘rinda turadi. Xususan, Singapur uzoq yillardan buyon 2021 yilgi “aqlli” shaharlar indeksi bo‘yicha dunyoning eng yaxshi uchta “aqlli” shaharlaridan biri sifatida e’tirof etilgan bo‘lib, shuningdek, xavfsizlik bo‘yicha dunyoning eng yaxshi uchligiga kiradi.

Singapur – Janubi-Sharqiy Osiyodagi kichik, yuqori darajada urbanizatsiyalashgan orol shahar-mamlakat. Uning umumiy maydoni 724,2 kv kmga teng bo‘lib, Toshkentdan biroz kattaroq. 2022 yilda Singapur aholisi 5,64 mln kishiga teng edi. Singapur mustaqillikka erishgach, jadallik bilan aholisi kam daromadga ega mamlakatlar toifasidan yuqori daromadli mamlakatlar toifasiga o‘tdi. Ishlov berish sanoati, xususan, elektronika va mashinasozlik sektorlarida, shuningdek, xizmatlar sohasi, jumladan, yiliga 6% o‘sgan axborot-kommunikatsiya tarmog‘i va yiliga 5,9% o‘sgan moliya va sug‘urta tarmoqlarida qo‘shilgan qiymat iqtisodiy o‘shishning asosiy omillari hisoblanadi.

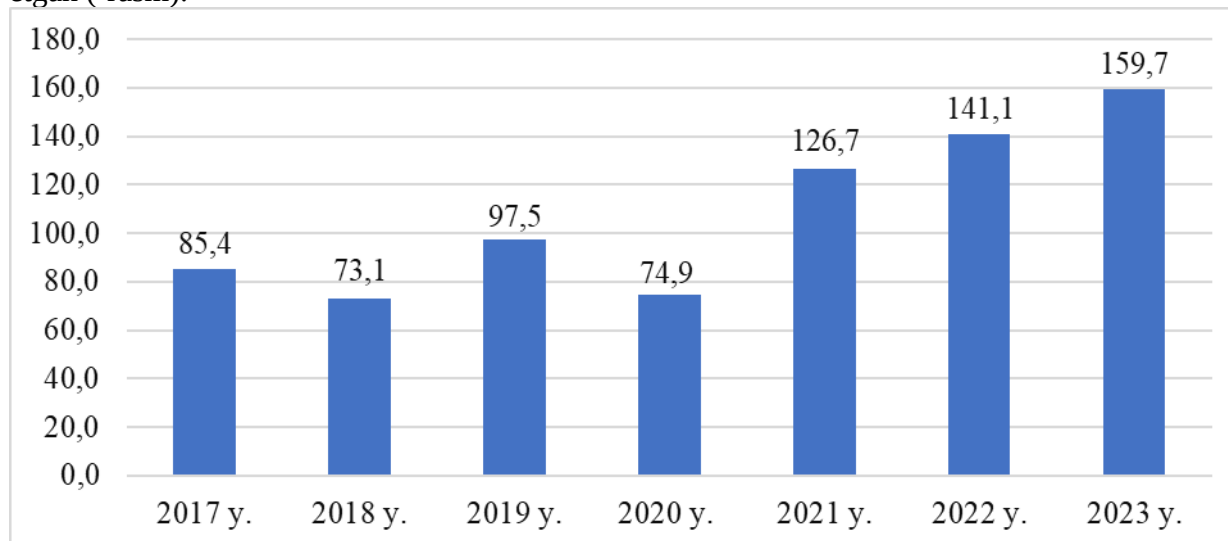
Singapur 196 ta davlat ichida 8-o‘rinni egallab, dunyodagi eng yuqori turmush darajasiga ega bo‘lgan mamlakatlardan biriga aylandi. 2021 yilda Singapur YaIM hajmi bo‘yicha dunyoda 37-o‘rinni (AQSh dollarida – 396,99 mlrd dollar, O‘zbekistonda – 69,24 mlrd dollar), eksport bo‘yicha 19-o‘rinni, import bo‘yicha 17-o‘rinni, aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan YaIM bo‘yicha 8-o‘rinni (72,79 ming dollar, O‘zbekistonda – 1,98 ming dollar) va iqtisodiy murakkablik indeksi (ECI) bo‘yicha eng murakkab iqtisodiyotlar orasida 6-o‘rinni egalladi. 2021

yilda Singapurda ishsizlik darajasi 3,2 foizga teng edi.

Singapur YaIMining salmoqli qismini ishlov berish sanoati (22,3%), qurilish (2,9%), ulgurji va chakana savdo (17,9%), moliya va sug'urta (14,6%), transportda tashish va saqlash (6,1%), axborot texnologiyalari (5,6%) tashkil etadi, boshqa xizmatlar bilan bir qatorda, iqtisodiyotda qo'shilgan qiymatning qariyb 70 foizi esa xizmatlar sohasi ulushiga to'g'ri keladi.

Singapur moliyaviy markaz sifatida tanilgan bo'lib, 2022 yilgi Global moliyaviy markazlar indeksida 128 ta moliyaviy markazlar orasida raqobatbardoshlik bo'yicha uchinchi o'rinni, Nyu-York va London esa eng yuqori o'rinlarni egalladi. 200 dan ortiq global banklar Singapurda joylashgan. Singapur dunyodagi uchinchi yirik valyuta ayirboshlash markazi hisoblanadi. Moliyaviy muassasalar tomonidan taqdim etilayotgan xizmatlarga internet-banking, bir qancha valyutalarni qo'llab-quvvatlash, jamg'arma hisoblari, hisob-kitob raqamlari, moliyaviy holatni boshqarish tizimlari va boshqalar kiradi. Bugungi kunda Singapur dunyodagi eng yaxshi beshta fintex-xablaridan biri bo'lib, 1000 dan ziyod firmalarni o'z ichiga oladi. 2019 yilda bu firmalar rekord hajmda 1 mlrd dollarlik investitsiyalarni jalb qildi.

Singapurning o'ziga xos xususiyati uning Janubi-Sharqiy Osiyo joylashuvidir. Yuk tashish yo'llari va savdo markazida joylashgan bu mamlakat zamonaviy aloqalarga ega. Singapurdan Janubi-Sharqiy Osiyoning ko'plab mamlakatlariga sayohat qilish ham juda oson. Bundan tashqari, u zamonaviy aeroportlar va port infratuzilmalariga ega mashhur transpiratsiya markazi hisoblanadi. Ko'p tilni biladigan malakali ishchi kuchi va aqlli immigratsiya siyosati uni xorijiy investitsiyalar uchun zamonaviy manzilga aylantirmoqda. 2023-yilda Singapurga kiritilgan to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar hajmi qariyb 159,7 milliard AQSH dollarini tashkil etib, avvalgi yillarga nisbatan ancha o'sishi kuzatildi. Singapur to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar (TDI) 2024-yilda mamlakat nominal YaIMning 30,7 foizga teng o'sishni qayd etgan (-rasm).

4-rasm. Singapurga jalb qilingan global to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar oqimi mld AQSH dollar[10]

Singapurga to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar oqimi 2023 yilda rekord darajadagi 159,7 milliard AQSH dollarini tashkil etdi, bu bir yil oldingi 141,1 milliard AQSH dollardan (+7,7%) o'sdi va bu mamlakatni AQShdan keyin dunyo bo'ylab uchinchi yirik to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb qiluvchi mamlakatga aylantiradi. Aytish joizki, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar bo'yicha ishonchli indeksida 2023 yilda xorijiy investorlar uchun eng jozibador iqtisodiyotlar bo'yicha 19-o'rinni egalladi. Shuningdek, Global Innovatsiyalar indeksi 2023 yilda 132 mamlakat orasida 5-o'rinni va Iqtisodiy erkinlik indeksi bo'yicha esa 184 mamlakat ichida 1-o'rinni qayd etgan.

Xulosa. Asosiy kapitalga investitsiyalar mamlakat iqtisodiy o'sishining, ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish va modernizatsiya qilishning eng muhim omillaridan biridir.

Investitsiyalar hajmini oshirish, ularni samarali moliyalashtirish manbalarini shakllantirish va iqtisodiyot tarmoqlariga yo'naltirish bugungi kunda barcha davlatlar iqtisodiy siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylangan. Shu nuqtai nazardan, rivojlangan hamda tez sur'atlar bilan rivojlanayotgan mamlakatlarning ilg'or tajribalarini o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

AQSh tajribasida investitsiyalarni moliyalashtirishda xususiy kapital bozorlari, investitsion fondlar va davlat-xususiy sheriklik mexanizmlari muhim o'rin tutadi. Xitoyda esa davlatning faol ishtiroki, milliy banklar orqali yirik infratuzilma loyihalarini kreditlash hamda xorijiy sarmoyalarni jalb etish siyosati asosiy omil hisoblanadi. Singapur tajribasi esa soliq imtiyozlari, biznes uchun qulay muhit yaratish va innovatsion startaplarni qo'llab-quvvatlash orqali investitsiyalarni jalb etish samaradorligi bilan ajralib turadi. Mazkur mamlakatlar tajribasini o'rganish O'zbekiston uchun investitsion muhitni yaxshilash, moliyalashtirish manbalarini diversifikatsiya qilish va iqtisodiy barqarorlikni mustahkamlashda muhim metodik ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Yurii A.Rolik. A Complex Approach to Evaluating the Innovation Strategy of a Company to Determine its Investment Attractiveness.// *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, Volume 99, 6 November 2013, pages 562-571; <https://www.sciencedirect.com>
2. Смаглюкова Т.М.Общие подходы формированию региональной инвестиционной политики//*Современные проблемы науки.*–2014.–№1
3. Volik Olga Andreevna, Solntseva Oksana Glebovna, Tsunaeva Yuliya Olegovna. Povishenie investitsionnoy privlekatelnosti torgovix predpriyatiy.// *Vestnik universiteti* №6, 6; (2018)
4. Асаул А.Н. Формирование инвестиционного климата (опыт Петербургского региона).//«*Экономика Украины*»: Киев, № 4. (2013)
5. Takhumova Oksana V., Kasatkina Elena V., Maslihova Elena A, Alexey V.Yumashev, Maria V.Yumasheva. The main directions of increasing the investment attractiveness of the Russian regions in the conditions of institutional transformations.// *Revista ESPACIOS*, Vol. 39 (Number 37) 2018. – P.12.
6. Vahabov A.V., Tadjibaeva D.A., Xajibakiev Sh.X. Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar: darslik. -T.: Baktria press, 2015. -584 b.
7. G'ozibekov D. Investitsiyalarni moliyalashtirish masalalari. – T.: Moliya, 2003 – 67b.
8. Pernia Ernesto M.; Salas John Michael Ian Sioson (2005) : Investment climate and regional development in the Philippines, UPSE Discussion Paper, No. 2005,01, University of the Philippines, School of Economics (UPSE), Quezon City
9. Lloyds Bank Trade. *Singapore: Foreign Direct Investment*. – London: Lloyds Bank, 2024. – URL: <https://www.lloydsbanktrade.com/en/market-potential/singapore/investment>
10. World Intellectual Property Organization. Global Innovation Index 2023: Innovation in the Face of Uncertainty. – Geneva: WIPO, 2023. – 532 p. – URL: <https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo-pub-2000-2023/sg.pdf>
11. Statistical Bulletin of China's Outward and Inward Foreign Direct Investment 2024. – Beijing: MOFCOM, 2024. – 158 p. – URL: <http://english.mofcom.gov.cn/>
12. World Investment Report 2024: Investing in Sustainable Energy for All. – Geneva: United Nations, 2024. – 256 p. – URL: <https://unctad.org/publication/world-investment-report-2024>

ИҚТИСОДИЁТ НАЗАРИЯСИ ФАНИДА РАҚАМЛИ ТЕХНОЛОГИЯЛАР АСОСИДА ТАЪЛИМНИ РИВОЖЛАНТИРИШ

Жўраев Ташболта Тўхтаевич

*iqtisodiyot fanlari
doktori*

*иқтисодиёт назарияси
кафедраси профессори*

Тошкент давлат иқтисодиёт университети

E-mail: djoraevtoshbolta1956@gmail.com

Аннотация. Ҳозирги кунда таълим жараёнларига рақамли технологияларни жорий этиш барча фанлар қатори иқтисодиёт назарияси фанини ўқитишда ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда. Замонавий рақамли платформалар, мультимедия воситалари, онлайн курслар ва виртуал симуляторлар орқали иқтисодий билимларни янада қизиқарли, самарали ва интерфаол шаклда ўзлаштириш мумкин. Бундай ёндашув талабаларнинг назарий билимларини мустаҳкамлаш, уларнинг таҳлилий ва ижодий фикрлаш қобилиятини ривожлантиришга хизмат қилади. Шу билан бирга рақамли технологиялар асосида таълимни ташкил этиш ўқув жараёнида халқаро тажриба билан уйғунликка эришиш ва кадрлар тайёрлаш сифатини ошириш имкониятини яратади. Мақолада иқтисодиёт назариясида рақамли технологиялар асосида таълимни ривожлантиришга оид масалалар ўз ечимини топиб, тегишли хулоса ва тавсиялар шакллантирилган.

Калит сўзлар: иқтисодиёт назарияси, рақамли технология, онлайн таълим, электрон ресурс, интерфаол метод, мультимедия воситалари, виртуал симулятор, инновацион таълим, рақамли трансформация.

РАЗВИТИЕ ОБРАЗОВАНИЯ В ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ТЕОРИИ НА ОСНОВЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Жураев Ташболта Тухтаевич

*доктор экономических наук
профессор кафедры*

экономической теории

*Ташкентский государственный
экономический университет*

E-mail: djoraevtoshbolta1956@gmail.com

Аннотация. В настоящее время внедрение цифровых технологий в образовательный процесс приобретает всё большую актуальность как в преподавании экономической теории, так и всех других дисциплин. Современные цифровые платформы, мультимедийные инструменты, онлайн-курсы и виртуальные симуляторы позволяют усваивать экономические знания более интересно, эффективно и интерактивно. Такой подход способствует укреплению теоретических знаний студентов, развитию их аналитического и творческого мышления. Организация обучения на основе цифровых технологий позволяет добиться соответствия образовательного процесса международному опыту и повысить качество подготовки кадров. В статье исследуются вопросы в экономической теории, связанные с развитием образования на основе цифровых технологий, сформулированы соответствующие выводы и рекомендации.

Ключевые слова: экономическая теория, цифровые технологии, онлайн-образование, электронный ресурс, интерактивный метод, мультимедийные средства, виртуальные симуляторы, инновационное образование, цифровая трансформация.

**DEVELOPMENT OF EDUCATION IN ECONOMIC THEORY BASED ON DIGITAL
TECHNOLOGIES****Djuraev Tashbolta Tukhtaevich***Doctor of Economics Sciences (DSc)**Professor of the**Department "Economic Theory"**Tashkent State**the University of Economics**E-mail: djoraevtoshbolta1956@gmail.com*

Abstract. Nowadays, the introduction of digital technologies into educational processes is becoming increasingly important in teaching economic theory, as well as in all other subjects. Modern digital platforms, multimedia tools, online courses and virtual simulators make it possible to master economic knowledge in a more interesting, effective and interactive way. This approach serves to strengthen students' theoretical knowledge, develop their analytical and creative thinking skills. At the same time, organizing education based on digital technologies creates an opportunity to achieve harmony with international experience in the educational process and improve the quality of personnel training. The article examines issues in economic theory related to the development of education based on digital technologies, and formulates relevant conclusions and recommendations.

Keywords: economic theory, digital technologies, online education, electronic resources, interactive methods, multimedia tools, virtual simulators, innovative education, digital transformation.

Кириш

Бугунги кунда таълим соҳасида рақамли технологияларнинг қўлланилиши таълим сифатини ошириш, интерфаол ўқитиш жараёнларини ташкил этиш ҳамда билим олувчиларнинг мустақил фикрлаш ва таҳлилий қобилиятларини ривожлантиришда муҳим омил ҳисобланади. Жаҳон миқёсида таълим тизимини рақамли технологиялар асосда такомиллаштириш глобал тенденцияга айланган бўлиб, бу жараён Ўзбекистонда ҳам изчил амалга оширилмоқда.

Иқтисодиёт назарияси фанини ўқитишда рақамли технологияларни жорий этиш нафақат назарий билимларни самарали етказиш, балки талабаларда иқтисодий жараёнларни таҳлил қилиш, моделлаштириш ва амалиётда қўллаш кўникмаларини шакллантиришда катта аҳамиятга эга. Замонавий онлайн платформалар, мультимедия воситалари, виртуал симуляторлар ва электрон ресурслар орқали фанни ўқитиш жараёни янада қизиқарли ва самарали тарзда йўлга қўйилмоқда.

Шу боис иқтисодиёт назарияси фанидан таълим беришда рақамли технологияларнинг имкониятларини ўрганиш, улардан самарали фойдаланиш йўллари аниқлаш ҳамда педагогик амалиётга жорий этиш бугунги куннинг долзарб вазифаларидан бири ҳисобланади.

Адабиётлар шарҳи

Сўнгги йилларда таълим жараёнларига рақамли технологияларни жорий этиш мавзуси жаҳон ва миллий миқёсда кўплаб илмий тадқиқотлар марказида турибди.

Халқаро тадқиқотларда, хусусан, М. Пренски (Marc Prensky) [5] рақамли авлод ва уларнинг ўқув жараёнига муносабатини ўрганган, рақамли таълимнинг анъанавий таълимдан фарқли жиҳатларини кўрсатиб берган. А. Коллинз ва Р. Халверсон [6] асарларида рақамли технологияларни таълимга жорий этиш орқали ўқув жараёнининг самарадорлиги ошиши илмий асосланган.

ЮНЕСКО [8], OECD [7] ва бошқа халқаро ташкилотлар ҳисоботларида рақамли

таълим воситалари, онлайн курслар ва интерфаол платформаларнинг аҳамияти таъкидланиб, уларни иқтисодий билимларни ўқитишда қўллаш зарурлиги қайд этилган.

Ўзбекистон олимлари Н. Абдурахмонов [3], Д. Тожибоев [4], М. Йўлдошев [10] ва бошқаларнинг тадқиқотларида иқтисодиёт фанларини рақамли технологиялар асосида ўқитишнинг назарий ва амалий асослари ўрганилган. Хусусан, улар онлайн платформалар, мультимедия воситалари ва электрон ресурсларни жорий этиш талабаларнинг билим олиш жараёнини чуқурлаштириши ва ижодий фикрлашини ривожлантиришини таъкидлайди.

Амалиётда эса Moodle, Coursera, EdX, Google Classroom, Microsoft Teams каби таълим платформалари кенг қўлланиб, иқтисодиёт назарияси каби назарий фанларни ҳам замонавий форматда ўқитиш имкониятини бермоқда.

Шарҳдан кўринадики, мавжуд адабиётларда рақамли таълим воситалари таълим самарадорлигини ошириши, билимларни янада чуқур ва қизиқарли ўзлаштириш имконини яратиши илмий жиҳатдан асослаб берилган.

Тадқиқот методологияси

Мазкур тадқиқот иқтисодиёт назарияси фанини рақамли технологиялар асосида ўқитиш имкониятларини ўрганиш ва уни такомиллаштиришга қаратилган. Тадқиқотда фаннинг ўқитиш жараёни ҳамда унда қўлланилаётган рақамли воситалар асосий объект сифатида белгиланган бўлиб, уларнинг таълим самарадорлигига таъсири тадқиқот предмети ҳисобланади.

Тадқиқотнинг асосий мақсади иқтисодиёт назарияси фанини ўқитиш жараёнида рақамли технологиялардан самарали фойдаланиш йўллари аниқлаш, мавжуд муаммоларни таҳлил қилиш ва уларни бартараф этишга оид таклифлар ишлаб чиқишдан иборатдир.

Методология назарий таҳлил ва қиёсий ўрганишга асосланади. Мавжуд илмий адабиётлар, халқаро тажрибалар ва миллий меъёрий ҳужжатлар ўрганилади. Шунингдек, анъанавий таълим жараёнлари рақамли технологиялар асосида ташкил этилган дарслар билан таққосланади. Бу жараёнда талабалар ва ўқитувчилар ўртасида сўровлар ўтказиш, интервьюлар ташкил этиш ҳамда педагогик тажрибалар қўлланилади.

Олинган натижалар умумлаштирилиб, улар асосида иқтисодиёт назарияси фанини рақамли технологиялар асосида самарали ўқитиш учун амалий таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилади. Тадқиқотнинг амалий аҳамияти шундаки, унинг натижалари таълим жараёнида рақамли саводхонликни ошириш, интерфаол ўқитишни ташкил этиш ва иқтисодий билимларни талабаларга чуқурроқ сингдиришга хизмат қилади.

Таҳлил ва натижалар

Ҳозирги глобал рақамли трансформация жараёнлари таълим тизимида ҳам ўз таъсирини кўрсатмоқда. Иқтисодиёт назарияси каби назарий фанларни ўқитишда анъанавий усуллар кўп ҳолларда талабаларда қизиқиш уйғотмаслиги, билимларни чуқур ўзлаштиришга етарли даражада хизмат қилмаслиги мумкин. Бу эса ўқув жараёнида самарадорликнинг пасайишига олиб келади.

Рақамли технологиялардан фойдаланиш таълим жараёнини тубдан ўзгартирмоқда. Онлайн платформалар, мультимедия воситалари, электрон дарсликлар, виртуал симуляторлар ва масофавий таълим имкониятлари иқтисодиёт назарияси фанини ўқитишда замонавий ва қизиқарли усулларни жорий этишга шароит яратади. Бундай ёндашув талабаларнинг билимларни интерактив равишда қабул қилишини таъминлайди, уларнинг таҳлилий ва ижодий фикрлаш қобилиятини ривожлантиради.

Қайд этиш керакки, рақамли технологиялар иқтисодиёт назарияси фанини ўқитишда:

1. Анъанавий методларга нисбатан самарадорликни оширишга, талабаларнинг фаоллиги ва билимларни чуқур ўзлаштиришга ижобий таъсир кўрсатади.

2. Онлайн платформалар ва мультимедия воситалари орқали фанни ўқитиш интерфаол муҳит яратиб, назарий билимларни амалиёт билан уйғунлаштириш имкониятини беради.

3. Виртуал симуляторлар ва электрон ресурслар талабаларда иқтисодий жараёнларни таҳлил қилиш ва моделлаштириш кўникмасини ривожлантиришда муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

4. Шу билан бирга рақамли таълимни ривожлантириш учун инфратузилмани такомиллаштириш, ўқитувчиларнинг рақамли компетенцияларини ошириш ва методик қўлланмаларни янгиллаб борилиши лозим.

Хулоса

Иқтисодиёт назарияси фанини ўқитишда рақамли технологиялардан самарали фойдаланиш таълим сифатини оширишда муҳим омил ҳисобланади. Тадқиқот шуни кўрсатадики, замонавий онлайн платформалар, мультимедия воситалари, электрон ресурслар ва виртуал симуляторлар талабаларнинг билимларни чуқур ўзлаштиришига, уларнинг таҳлилий ва ижодий фикрлаш қобилиятини ривожлантиришига ижобий таъсир кўрсатади.

Рақамли технологиялар таълим жараёнини интерфаол, қизиқарли ва самарали қилибгина қолмай, балки назарий билимларни амалиёт билан уйғунлаштириш имконини ҳам яратади. Бу эса иқтисодиёт назарияси фанини ўқитишда талабаларнинг касбий тайёргарлигини кучайтиради.

Шу билан бирга, рақамли таълимни ривожлантиришда техник инфратузилмани яхшилаш, ўқитувчиларнинг рақамли компетенцияларини ошириш ва замонавий методик қўлланмаларни яратиш каби вазифаларни ҳал этиш зарурлиги аниқланди.

Умуман олганда, иқтисодиёт назарияси фанини рақамли технологиялар асосида ўқитиш таълим самарадорлигини ошириш, билим олувчиларнинг рақобатбардошлигини таъминлаш ва замонавий рақамли иқтисодиёт талабларига жавоб бера оладиган мутахассислар тайёрлашда муҳим аҳамият касб этади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ-5847-сон Фармони “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепцияси” - 2019 йил. – <https://lex.uz/docs/4545884>

2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Таълим жараёнига замонавий ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори - 2020 йил.

3. Abdurakhmanov N., Yuldashev M. Iqtisodiyot nazariyasi. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2021.

4. Tojiboev D. Innovatsion ta’lim texnologiyalari. – Тошкент: Fan va texnologiya, 2020.

5. Prensky M. Digital Natives, Digital Immigrants. - On the Horizon, Vol. 9, No. 5, 2001.

6. Collins A., Halverson R. Rethinking Education in the Age of Technology. - Teachers College Press, 2018.

7. OECD. Education in the Digital Age: Healthy and Resilient Learning. – Paris: OECD Publishing, 2021.

8. UNESCO. ICT in Education: Policy, Pedagogy and Practice. – Paris, 2020.

9. Bates A.W. Teaching in a Digital Age: Guidelines for Designing Teaching and Learning. – BCcampus, 2019.

10. Йўлдошев М. Иқтисодиёт фанларини ўқитишда рақамли технологиялардан фойдаланиш масалалари. – “Педагогика ва психология” журнали, – 2022 – №3.

TO‘QIMACHILIK SANOATINI RIVOJLANTIRISH MASALALARI

Mardanov Aziz Yusupovich

mustaqil tadqiqotchi

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

E-mail: mardanov.aziz@mail.ru

ORCID: 0009-0001-7998-5302

Annotatsiya. Maqolada O‘zbekiston to‘qimachilik sanoatining 2020–2024 yillardagi rivojlanish jarayonlari va asosiy tendensiyalari tahlil qilingan. Unda ishlab chiqarish hajmining o‘shishi, paxta tolasini qayta ishlash ulushining ortishi, eksport hajmi va geografiyasining kengayishi, xorijiy investitsiyalar hajmining oshishi hamda klaster tizimining samaradorligi o‘rganilgan. Shuningdek, ichki va tashqi bozor talablari, raqobatbardoshlik masalalari ham ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: to‘qimachilik sanoati, ishlab chiqarish hajmi, qayta ishlash ulushi, eksport hajmi, eksport geografiyasi, xorijiy investitsiyalar, modernizatsiya.

ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ ТЕКСТИЛЬНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

Марданов Азиз Юсупович

самостоятельный соискатель

Ташкентский государственный

экономический университет

E-mail: mardanov.aziz@mail.ru

ORCID: 0009-0001-7998-5302

Аннотация. В статье анализируются процессы развития и основные тенденции текстильной промышленности Узбекистана в 2020–2024 годах. Исследованы рост объемов производства, увеличение доли переработки хлопкового волокна, расширение объемов и географии экспорта, увеличение иностранных инвестиций, эффективность кластерной системы. Также рассматриваются требования внутреннего и внешнего рынков, вопросы конкурентоспособности.

Ключевые слова: текстильная промышленность, объем производства, доля переработки, объем экспорта, география экспорта, иностранные инвестиции, модернизация.

ISSUES OF DEVELOPMENT OF THE TEXTILE INDUSTRY

Mardanov Aziz Yusupovich

Independent researcher

Tashkent State University of Economics

E-mail: mardanov.aziz@mail.ru

ORCID: 0009-0001-7998-5302

Abstract. The article analyzes the development processes and main trends of the textile industry of Uzbekistan in 2020-2024. It studies the growth of production volumes, the increase in the share of cotton fiber processing, the expansion of export volumes and geography, the increase in foreign investments, and the effectiveness of the cluster system. It also considers the requirements of the domestic and foreign markets, and issues of competitiveness.

Keywords: textile industry, production volume, processing share, export volume, export

geography, foreign investments, modernization.

Kirish

O‘zbekiston iqtisodiyotida to‘qimachilik sanoati eng muhim va strategik tarmoqlardan biri sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Bu tarmoq mamlakat yalpi ichki mahsulotining sezilarli qismini tashkil etib, qishloq xo‘jaligi xom ashyosini chuqur qayta ishlash orqali yuqori qo‘shilgan qiymatga ega mahsulot yaratishda ham muhim o‘rin tutadi [6]. To‘qimachilik sohasi nafaqat ichki bozorni sifatli mahsulotlar bilan ta‘minlash, balki tashqi bozorga tayyor mahsulotlar eksportini kengaytirish orqali milliy iqtisodiyotning valyuta tushumlarini ko‘paytirishga xizmat qilmoqda. So‘nggi yillarda hukumat tomonidan bu sohaga qaratilgan e‘tibor ortib, ishlab chiqarish korxonalarini modernizatsiya qilish, xorijiy investitsiyalarni jalb etish va ilg‘or tajribalarni tatbiq etish natijasida sezilarli natijalarga erishildi [8].

Hozirgi vaqtda O‘zbekiston paxta xom ashyosini eksport qilishdan ko‘ra uni ichki bozorda qayta ishlashga alohida ustuvorlik bermoqda. Bu esa tayyor mahsulot ulushini oshirish va xalqaro bozorda raqobatbardosh o‘rin egallash imkonini bermoqda. Jahon bankining ma‘lumotlariga ko‘ra, O‘zbekiston so‘nggi besh yilda to‘qimachilik mahsulotlari eksportida ikki baravardan ko‘proq o‘sishga erishgan [11]. Shu bilan birga, xalqaro raqobat kuchayib borayotgan bir sharoitda ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, xalqaro sifat standartlariga mos keluvchi mahsulot tayyorlash va innovatsion yondashuvlarni keng tatbiq etish dolzarb masalaga aylanmoqda [9].

Mazkur sharoitda O‘zbekiston to‘qimachilik sanoatini chuqur ilmiy tadqiq etish, uning rivojlanish istiqbollari, mavjud muammolar va ularni hal qilish yo‘llarini aniqlash, shuningdek, rivojlangan mamlakatlarning ilg‘or tajribalarini o‘rganish va milliy sharoitga moslashtirish alohida ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar sharhi

To‘qimachilik sanoati rivojlanishi bo‘yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ushbu tarmoq mamlakat iqtisodiyotining barqaror o‘sishini ta‘minlashda alohida strategik ahamiyatga ega. S. Xolboyev [6] o‘z tadqiqotida O‘zbekiston to‘qimachilik sanoatini modernizatsiya qilish jarayonlarini chuqur tahlil qilib, xom ashyo eksportidan ko‘ra tayyor mahsulot ishlab chiqarishga o‘tish mamlakat uchun ustuvor yo‘nalish ekanini asoslab bergan.

B. Karimov [8] esa o‘z ilmiy maqolasida to‘qimachilik sanoatida amalga oshirilayotgan investitsion loyihalarning samaradorligini o‘rgangan va bu borada xorijiy investitsiyalarni jalb qilishning ijobiy ta‘sirini ko‘rsatgan. Muallifning fikricha, investitsion loyihalar ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish bilan bir qatorda, yuqori qo‘shilgan qiymatga ega mahsulot ishlab chiqarish imkoniyatlarini ham sezilarli darajada oshiradi. Xalqaro miqyosdagi adabiyotlarda ham O‘zbekiston to‘qimachilik sanoatining istiqbollari yoritib berilgan. Jahon bankining maxsus hisobotida [11] qayd etilishicha, so‘nggi yillarda O‘zbekiston to‘qimachilik va tikuv-trikotaj mahsulotlari eksporti jadal sur‘atlar bilan o‘sib bormoqda. Bunda ishlab chiqarishning zamonaviy texnologiyalar asosida modernizatsiya qilinishi hamda eksport geografiyasining kengayishi asosiy omil bo‘lib xizmat qilmoqda.

D. Hasanov [9] o‘z ilmiy ishida xalqaro standartlarga asoslangan sifat menejmenti tizimlarini to‘qimachilik sanoatiga tatbiq etish masalasini ko‘tarib chiqib, mazkur jarayonning mamlakatning global bozoridagi raqobatbardoshligini ta‘minlashdagi rolini alohida ta‘kidlagan.

Shuningdek, xorijiy tajribalarda ham to‘qimachilik sanoatini innovatsion rivojlantirishning samarali yondashuvlari o‘rganilgan. Masalan, Turkiya va Janubi-Sharqiy Osiyo davlatlari tajribasi ko‘rsatadiki, ilmiy-tadqiqot ishlanmalariga e‘tibor berish va yuqori texnologiyali ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘yish sohaning eksport salohiyatini keskin oshiradi [14].

Yuqoridagi adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekiston uchun to‘qimachilik sanoatini rivojlantirishda innovatsion yondashuvlarni keng qo‘llash, sifat standartlarini joriy etish va xorijiy tajribani milliy sharoitga moslashtirish asosiy ustuvor yo‘nalishlar sifatida

namoyon bo‘lmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqotda davlat xaridlari tizimiga kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarini jalb qilish masalasi huquqiy, iqtisodiy va tashkiliy jihatlarni hisobga olgan holda o‘rganildi. Buning uchun normativ-huquqiy bazasi tahlil qilindi, rasmiy statistika va elektron xaridlar portali ma’lumotlari o‘rganildi, xalqaro tajriba solishtirildi hamda milliy ilmiy adabiyotlar sharhlndi. Ushbu yondashuv tadqiqotning ilmiy asoslanganligi va amaliy ahamiyatini ta’minlaydi.

Tahlil va natijalar

O‘zbekiston iqtisodiyotida to‘qimachilik sanoati strategik ahamiyatga ega bo‘lib, mamlakat yalpi ichki mahsulotida, eksport salohiyatida hamda yangi ish o‘rinlari yaratishda muhim o‘rin tutadi. So‘nggi yillarda davlat tomonidan amalga oshirilayotgan islohotlar, xorijiy investitsiyalarni jalb qilish, to‘qimachilik klasterlari faoliyatini rivojlantirish va ishlab chiqarishga zamonaviy texnologiyalarni keng joriy etish natijasida sohada sezilarli natijalarga erishilmoqda.

2020–2024 yillar davomida to‘qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi barqaror o‘sib, qayta ishlash ulushi ortib borgani kuzatilmoqda. Bu holat mamlakatda xomashyo eksportidan tayyor mahsulot eksportiga bosqichma-bosqich o‘tish jarayoni samarali yo‘lga qo‘yilganidan dalolat beradi. Shu bilan birga, investitsiyalar hajmining o‘sishi texnologik yangilanishlar, ishlab chiqarish samaradorligi hamda yangi ish o‘rinlari yaratilishiga xizmat qilgan.

Eksport ko‘rsatkichlari tahlil qilinganda, to‘qimachilik mahsulotlari nafaqat an’anaviy bozorlarga, balki Yevropa, Osiyo va Yaqin Sharq davlatlariga ham yo‘naltirila boshlangani aniqlanadi. Eksport hajmining ortishi va geografiyasining kengayishi O‘zbekiston mahsulotlarining raqobatbardoshligi ortib borayotganini, xalqaro talablarga javob beruvchi yangi ishlab chiqarish quvvatlari yaratilganini ko‘rsatadi.

Umuman olganda, ikki jadval tahlilidan shuni xulosa qilish mumkinki, O‘zbekiston to‘qimachilik sanoati so‘nggi yillarda barqaror rivojlanish sur‘atlari bilan ajralib turib, milliy iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlaridan biri sifatida jahon bozorida o‘z pozitsiyasini mustahkamlab bormoqda.

1-jadval

O‘zbekiston to‘qimachilik sanoatining asosiy ko‘rsatkichlari* (2020–2024 yillar).

<i>KO‘RSATKICHLAR</i>	2020y	2021y	2022y	2023y	2024y
Paxta tolasi ishlab chiqarish (ming tonna)	900	950	980	1000	1020
Paxta tolasini qayta ishlash ulushi (%)	45	55	60	65	70
Tayyor mahsulot eksporti (mlrd AQSh dollari)	1,6	2,0	2,5	3,0	3,5
To‘qimachilik sanoatiga jalb qilingan investitsiyalar (mlrd so‘m)	7500	8900	10200	11800	13500
Eksport qilinayotgan asosiy davlatlar soni	45	50	55	60	65
Soha bo‘yicha band bo‘lganlar soni (ming kishi)	380	400	420	450	480

* O‘zbekiston Respublikasi Investitsiyalar, sanoat va savdo vazirligi, To‘qimachilik va tikuv-trikotaj sanoati uyushmasi ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzildi.

O‘zbekiston to‘qimachilik sanoati ko‘rsatkichlari 2020–2024 yillar kesimida barqaror o‘shish tendensiyasini namoyon etmoqda. Jadval ma’lumotlariga ko‘ra, paxta tolasi ishlab chiqarish hajmi 2020 yilda 900 ming tonnadan 2024 yilda 1020 ming tonnaga yetgan. Bu o‘shish 13% atrofida bo‘lib, hosildorlikni oshirish va klaster tizimining samaradorligi bilan bog‘liq.

Paxta tolasini qayta ishlash ulushi 2020 yilda 45% bo‘lgan bo‘lsa, 2024 yilga kelib 70%gacha ko‘tarilgan. Bu esa mamlakatda xom ashyo eksportidan ko‘ra, uni chuqur qayta ishlashga yo‘nalish kuchayganidan dalolat beradi.

Tayyor mahsulot eksporti hajmi 2020 yilda 1,6 mlrd dollarni tashkil etgan bo‘lsa, 2024 yilda 3,5 mlrd dollarga yetgan. Ya’ni 2 barobardan ziyod o‘shish kuzatilgan. Bu eksport bozorlarida raqobatbardoshlik oshganini va tashqi talab barqarorligini ko‘rsatadi.

To‘qimachilik sanoatiga jalb qilingan investitsiyalar ham yildan-yilga ortib borgan. Agar 2020 yilda sohaga 7,5 trln so‘m investitsiya yo‘naltirilgan bo‘lsa, 2024 yilda bu ko‘rsatkich 13,5 trln so‘mga yetgan. Bu esa zamonaviy texnologiyalarni joriy qilish va ishlab chiqarish quvvatlarini oshirishda muhim ahamiyat kasb etgan.

Eksport qilinayotgan asosiy davlatlar soni 2020 yilda 45 tani tashkil etgan bo‘lsa, 2024 yilda 65 taga yetgan. Bu, o‘z navbatida, O‘zbekistonning tashqi bozorlardagi geografiyasi kengayib, yangi sheriklar bilan savdo aloqalari yo‘lga qo‘yilganini anglatadi.

Soha bo‘yicha band bo‘lganlar soni 380 ming kishidan 480 ming kishigacha ko‘paygan. Bu esa to‘qimachilik sanoati nafaqat iqtisodiy o‘shishga, balki aholining bandligini ta’minlashda ham muhim o‘rin tutganini ko‘rsatadi.

Umuman olganda, jadval tahlili shuni ko‘rsatadiki, 2020–2024 yillarda O‘zbekiston to‘qimachilik sanoati barqaror ravishda o‘shib borgan. Ayniqsa qayta ishlash ulushi va tayyor mahsulot eksportining oshishi sohaning qiymat zanjirida yuqori bosqichlarga ko‘tarilayotganidan dalolat beradi.

2-jadval.

O‘zbekiston to‘qimachilik sanoati eksport tarkibi (2020–2024 yy.)

*(mln AQSh dollari hisobida) **

Yillar	Paxta tolasi	Ip-kalava	Tayyor to‘qimachilik mahsulotlari	Tayyor tikuv-trikotaj mahsulotlari	Jami eksport
2020y	650	420	330	200	1 600
2021y	590	480	520	310	1 900
2022y	500	560	780	460	2 300
2023y	410	640	1 050	650	2 750
2024y	320	700	1 220	1 260	3 500

* O‘zbekiston Respublikasi Investitsiyalar, sanoat va savdo vazirligi ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzildi.

Jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, so‘nggi besh yilda O‘zbekiston to‘qimachilik sanoatida eksport tarkibida sifat jihatdan muhim o‘zgarishlar kuzatildi. Avvalo, paxta tolasi eksportida sezilarli qisqarish kuzatildi: 2020 yilda 650 mln dollar bo‘lgan ko‘rsatkich 2024 yilga kelib 320 mln dollarga tushdi. Bu holat mamlakatning xom ashyo sotishdan tayyor mahsulot ishlab chiqarishga yo‘naltirilganini anglatadi.

Shu bilan birga ip-kalava eksporti ham izchil o‘shish yo‘nalishida bo‘ldi. Agar 2020 yilda 420 mln dollarlik ip-kalava sotilgan bo‘lsa, 2024 yilda bu ko‘rsatkich 700 mln dollarga yetdi. Bu ko‘plab mahalliy korxonalarning qayta ishlash quvvati oshganidan dalolat beradi.

Ayniqsa, tayyor to‘qimachilik va tikuv-trikotaj mahsulotlari eksportida ulkan o‘shish kuzatildi. 2020 yilda jami 530 mln dollarlik tayyor mahsulot sotilgan bo‘lsa, 2024 yilda bu ko‘rsatkich qariyb 2,5 mlrd dollarga yetdi. Bu sohadagi o‘shish mamlakatda zamonaviy

fabrikalar, dizayn markazlari va xalqaro standartlarga javob beradigan ishlab chiqarish jarayonlari keng joriy etilganini ko'rsatadi.

Jami eksport hajmi ham izchil o'sdi. 2020 yilda 1,6 mlrd dollarni tashkil etgan eksport 2024 yilga kelib 3,5 mlrd dollarga yetdi. Tarkibiy jihatdan esa xom-ashyo eksporti ulushi kamayib, tayyor mahsulot eksportining salmog'i keskin oshdi. Agar dastlabki yillarda xom-ashyo asosiy o'rin tutgan bo'lsa, keyingi yillarda yuqori qo'shilgan qiymatga ega mahsulotlar asosiy ustuvorlikka chiqdi.

Umuman olganda, jadval tahlili shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston to'qimachilik sanoatida eksport tarkibi bosqichma-bosqich modernizatsiya qilinmoqda. Bu esa mamlakat iqtisodiyoti uchun barqaror valyut tushumlarini ta'minlash, yangi ish o'rinlari yaratish va xalqaro bozorda raqobatbardoshlikni oshirishda muhim omil bo'lib xizmat qilmoqda.

Ikki jadval ma'lumotlarini solishtirganda, O'zbekiston to'qimachilik sanoatida ishlab chiqarish va eksport jarayonlari o'zaro bog'liq holda rivojlanayotgani yaqqol namoyon bo'ladi. Birinchi jadvalda ko'rsatilgan paxta tolasi ishlab chiqarish hajmi nisbatan barqaror bo'lib qolgani holda, uni qayta ishlash ulushi yildan-yilga ortib borgan. Shuningdek, sohaga jalb qilingan investitsiyalar hajmi va unda band bo'lganlar soni izchil o'sib, tarmoqning iqtisodiy va ijtimoiy ahamiyati kuchaygan.

Ikkinchi jadvalda esa to'qimachilik mahsulotlari eksporti tarkibining sifat jihatdan o'zgarganini ko'rish mumkin. Dastlabki yillarda eksportda xom ashyo – paxta tolasi va ip-kalava asosiy o'rin tutgan bo'lsa, keyingi yillarda tayyor to'qimachilik va tikuv-trikotaj mahsulotlari yetakchi o'rinni egalladi. Bu jarayon mamlakatda yuqori qo'shilgan qiymatli mahsulot ishlab chiqarishga o'tish jarayoni muvaffaqiyatli kechayotganini anglatadi.

Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, birinchi jadvalda aks etgan ishlab chiqarish hajmlari, qayta ishlash ulushi va investitsiyalar o'sishi ikkinchi jadvalda qayd etilgan eksport tarkibidagi ijobiy o'zgarishlarga zamin yaratgan. Jami eksport hajmining ortishi va tayyor mahsulotlar ulushining keskin ko'payishi ichki ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish, texnologik yangilanish va xalqaro standartlarga moslashish bilan bevosita bog'liqdir.

Umuman olganda, ushbu ikki jadvalni solishtirish O'zbekiston to'qimachilik sanoatining strategik yo'nalishi to'g'ri tanlanganini va natijalar iqtisodiy o'sish hamda xalqaro bozorda raqobatbardoshlikka xizmat qilayotganini ko'rsatadi.

Xulosa

O'zbekiston to'qimachilik sanoati so'nggi yillarda barqaror rivojlanish yo'lidan bormoqda. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, xom ashyo eksporti ulushining kamayishi va tayyor mahsulot eksportining sezilarli o'sishi mamlakatda qo'shilgan qiymati yuqori mahsulot ishlab chiqarishga yo'naltirilgan strategiya samaradorligini tasdiqlaydi. Ishlab chiqarish quvvatlari kengayishi, qayta ishlash ulushining ortishi, investitsiyalar va bandlik ko'rsatkichlarining o'sishi sohaning iqtisodiy va ijtimoiy ahamiyatini yanada kuchaytirmoqda.

Shu bilan birga xalqaro bozorlarda raqobatning kuchayishi, sifat standartlari va ekologik talablarning qat'iylashishi sohaning kelgusi rivoji uchun yangi vazifalarni belgilab bermoqda. Shuning uchun to'qimachilik tarmog'ida texnologik yangilanish jarayonlarini jadallashtirish, zamonaviy innovatsion uskunalardan foydalanish va xalqaro standartlarga mos mahsulot ishlab chiqarish muhim ahamiyatga ega.

Mahalliy dizaynerlar va brendlarni qo'llab-quvvatlash orqali milliy to'qimachilik mahsulotlarini qo'shilgan qiymati yuqori brend sifatida jahon bozoriga chiqarish zarur. Shuningdek, logistika va transport infratuzilmasini takomillashtirish orqali eksport jarayonlarini arzon va samarali qilish, kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish va zamonaviy bilim hamda ko'nikmalarga ega mutaxassislar tayyorlash masalalariga ham alohida e'tibor qaratilmog'i kerak.

Xorijiy investorlar uchun qulay muhit yaratish va davlat-xususiy sheriklik asosida yirik quvvatlarga ega zamonaviy korxonalarni tashkil etish esa sohaning barqaror rivojlanishi va raqobatbardoshligini ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “To‘qimachilik va tikuv-trikotaj sanoatini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ–4853-son qarori, 2019-yil 12-oktabr.
2. O‘zbekiston Respublikasi Investitsiyalar, sanoat va savdo vazirligi. “To‘qimachilik sanoati rivojlanish ko‘rsatkichlari” bo‘yicha yillik hisobotlar (2020–2024 yillar). – Toshkent, 2024.
3. O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi. Sanoat ishlab chiqarishi va eksport statistik to‘plami. – Toshkent, 2024.
4. “O‘zto‘qimachilik sanoat” uyushmasi materiallari. – Toshkent, 2023.
5. Jalilov I., Abduvaliyev S. To‘qimachilik sanoatini modernizatsiya qilishning ustuvor yo‘nalishlari. – Toshkent: Fan va taraqqiyot, 2022. – 214 b.
6. Xolboyev, S. O‘zbekiston to‘qimachilik sanoatini modernizatsiya qilish yo‘nalishlari. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2022.
7. Bekmurodov A. Global textile market trends and Uzbekistan’s export opportunities // International Journal of Economics and Business. – London, 2023. – №2. – B. 45–58.
8. Karimov B. To‘qimachilik sanoatida investitsion loyihalarni amalga oshirish samaradorligi//Biznes va boshqaruv. – 2021 – №4, – B. 56–63.
9. Hasanov D. Xalqaro standartlarga asoslangan to‘qimachilik ishlab chiqarish: muammolar va yechimlar // Iqtisodiy tadqiqotlar. – 2023, –№2, – B. 74–82.
10. Karimov D. O‘zbekistonda to‘qimachilik sanoati klaster tizimining samaradorligi. – Toshkent: Ilm Ziya, 2021. – 186 b.
11. World Bank. (2020). Uzbekistan Textile and Apparel Industry Report. Washington, DC: World Bank Publications.
12. World Bank. Uzbekistan Textile Industry Development Report. – Washington DC, 2022. – P. 78.
13. United Nations Industrial Development Organization (UNIDO). Textile and Apparel Sector: Global Value Chain Report. – Vienna, 2021. – P. 95.
14. OECD. (2021). Innovation and Productivity in Textile Industry: Lessons from Emerging Economies. Paris: OECD Publishing.

**MAKROIQTISODIY RISKLARNI KAMAYTIRISH USULLARI:
RIVOJLANAYOTGAN DAVLATLAR UCHUN JAHON BANKI VA MIGA TAJRIBASI
ASOSIDA TAKLIFLAR**

Ergashev Axmadjon Maxmudjon o'g'li

*iqtisodiyot fanlari bo'yicha
falsafa doktori (PhD)*

menejment kafedrası dotsenti

Namangan davlat texnika universiteti

E-mail: ahmadjon.ergashev@gmail.com

ORCID: 0009-0003-8250-1959

Annotatsiya. Maqolada rivojlanayotgan davlatlarda makroiqtisodiy risklarni aniqlash, baholash va kamaytirish mexanizmlari Jahon banki hamda MIGA (Multilateral Investment Guarantee Agency) amaliyoti asosida tahlil qilingan. Xususan, fiskal barqarorlik, valyuta kursining beqarorligi va siyosiy xavflarning investitsion oqimlarga ta'siri statistik ko'rsatkichlar orqali o'rganilgan. 2023 yilda rivojlanayotgan mamlakatlarda xorijiy investitsiyalarning 18,4 foizi makroiqtisodiy risklar sababli qisqargani qayd etilgan. Maqolada MIGA kafolatlari va siyosiy risk sug'urtalari orqali iqtisodiy risklarni minimallashtirish bo'yicha konseptual va institutsional takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: makroiqtisodiy risklar, davlat-xususiy sherikchilik (DXSh), risklarni boshqarish, valyuta kursining barqarorligi, fiskal barqarorlik, siyosiy risklar, Jahon Banki tajribasi, MIGA kafolatlari, iqtisodiy barqarorlik, investitsion muhit, inflyatsiya maqsadli siyosat, monitoring tizimi, risk diversifikatsiyasi, inklyuziv boshqaruv tamoyillari.

**МЕТОДЫ СНИЖЕНИЯ МАКРОЭКОНОМИЧЕСКИХ РИСКОВ:
ПРЕДЛОЖЕНИЯ ДЛЯ РАЗВИВАЮЩИХСЯ СТРАН
НА ОПЫТЕ ВСЕМИРНОГО БАНКА И МИГА**

Эргашев Ахмаджан Махмуджан оглы

доктор философии (PhD)

по экономическим наукам

доцент кафедры менеджмента

Наманганский государственный

технический университет

E-mail: ahmadjon.ergashev@gmail.com

ORCID: 0009-0003-8250-1959

Аннотация. В статье анализируются механизмы выявления, оценки и снижения макроэкономических рисков в развивающихся странах, основанные на практике Всемирного банка и МИГА (Multilateral Investment Guarantee Agency). В частности, на основе статистических показателей обосновывается влияние фискальной стабильности, изменчивости обменного курса и политических рисков на инвестиционные потоки. Отмечено, что в 2023 году 18,4% иностранных инвестиций в развивающиеся страны сократились из-за макроэкономических рисков. В статье разрабатываются концептуальные и институциональные предложения по минимизации экономических рисков посредством гарантий МИГА и страхования политических рисков.

Ключевые слова: макроэкономические риски, государственно-частное партнерство (ГЧП), управление рисками, стабильность обменного курса, фискальная стабильность, политические риски, опыт Всемирного банка, гарантии МИГА, экономическая стабильность, инвестиционный климат, политика таргетирования инфляции, система мониторинга, диверсификация рисков, принципы инклюзивного

управления.

MACROECONOMIC RISK MITIGATION METHODS: PROPOSALS BASED ON THE EXPERIENCE OF THE WORLD BANK AND MIGA FOR DEVELOPING COUNTRIES

Ergashev Ahmadjon Maxmudjon ogli

Doctor of Philosophy (PhD)

in Economic Sciences

Associate Professor

Department of Management

Namangan State Technical University

E-mail: ahmadjon.ergashev@gmail.com

ORCID: 0009-0003-8250-1959

Abstract. This article analyzes the mechanisms for identifying, assessing and reducing macroeconomic risks in developing countries based on the practice of the World Bank and MIGA (Multilateral Investment Guarantee Agency). In particular, the impact of fiscal stability, exchange rate instability and political risks on investment flows is substantiated by statistical indicators. It is noted that in 2023, 18.4 percent of foreign investment in developing countries decreased due to macroeconomic risks. The article develops conceptual and institutional proposals for minimizing economic risks through MIGA guarantees and political risk insurance.

Keywords: macroeconomic risks, public-private partnerships (PPPs), risk management, exchange rate stability, fiscal stability, political risks, World Bank experience, MIGA guarantees, economic stability, investment climate, inflation targeting policy, monitoring system, risk diversification, inclusive governance principles.

Kirish

So‘nggi yillarda jahon iqtisodiy tizimida kuzatilayotgan o‘zgarishlar — pandemiyalar, geosiyosiy tangliklar, inflyatsiya bosimi va moliyaviy bozorlarning beqarorligi — rivojlanayotgan davlatlar uchun makroiqtisodiy risklarni keskin kuchaytirdi. Bunday risklar investitsiya oqimlarining kamayishi, valyuta kurslarining tebranishi, davlat qarzining ortishi va eksport daromadlarining pasayishiga olib kelmoqda. Shu sababli, makroiqtisodiy barqarorlikni ta‘minlash va risklarni boshqarish tizimini mustahkamlash bugungi kunda iqtisodiy siyosatning eng muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Mazkur mavzu dolzarb, chunki u rivojlanayotgan mamlakatlar uchun global moliyaviy institutlar tajribasidan — xususan, Jahon banki va MIGA (Multilateral Investment Guarantee Agency) mexanizmlaridan — samarali foydalanish imkoniyatlarini o‘rganadi va milliy iqtisodiy xavfsizlikni mustahkamlash yo‘llarini izohlaydi.

Rivojlanayotgan davlatlarda investitsion muhit zaifligi, institutsional islohotlarning sustligi va tashqi qarzga qaramlik makroiqtisodiy risklarni kuchaytiradi. Jahon banki va MIGA ushbu muammolarni hal etishda uzoq yillik amaliy tajribaga ega bo‘lib, ularning risklarni kamaytirish bo‘yicha qo‘llaydigan mexanizmlari — siyosiy risk sug‘urtasi, investitsiya kafolatlari, kredit reytingini yaxshilash dasturlari — iqtisodiy barqarorlikni ta‘minlashda muhim rol o‘ynaydi. Mavzuning dolzarbligi shundaki, u ushbu institutlar amaliyotini tahlil qilib, milliy iqtisodiy tizimga mos, samarali risk boshqaruv strategiyalarini ishlab chiqish imkonini beradi. Bu nafaqat moliyaviy barqarorlikni kuchaytiradi, balki xorijiy investitsiyalarni jalb qilish uchun ishonchli huquqiy va institutsional asos yaratadi.

O‘zbekiston singari iqtisodiy o‘sish bosqichidagi mamlakatlar uchun makroiqtisodiy risklarni boshqarish tizimini takomillashtirish dolzarb masalalardan biridir. So‘nggi yillarda mamlakatda investitsion muhitni yaxshilash, fiskal intizomni mustahkamlash va valyuta siyosatini liberallashtirish bo‘yicha qator islohotlar amalga oshirilgan bo‘lsa-da, tashqi iqtisodiy

shoklar, xomashyo narxlarining o'zgaruvchanligi va global moliyaviy oqimlardagi tebranishlar hali ham sezilarli xavf tug'diradi. Jahon banki va MIGA tajribasi asosida ishlab chiqilgan risklarni kamaytirish mexanizmlarini milliy iqtisodiy siyosatga integratsiya qilish O'zbekistonning barqaror iqtisodiy rivojlanish strategiyasini mustahkamlash, investitsion muhitni yanada jozibador qilish va iqtisodiy xavfsizlikni oshirish imkonini beradi. Shu bois, ushbu mavzuning dolzarbligi nafaqat ilmiy, balki amaliy jihatdan ham yuqori ahamiyatga ega.

Makroiqtisodiy risk – bu milliy iqtisodiyotning tizimli barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan ichki va tashqi omillar majmuasidir. U, odatda, iqtisodiy siyosatning izchil emasligi, institutsional muhitdagi noaniqliklar, global iqtisodiy kon'yunkturadagi keskin o'zgarishlar hamda geosiyosiy beqarorliklar natijasida yuzaga keladi **hamda** o'z ifodasini yalpi ichki mahsulot (YaIM) o'sish sur'atlarining pasayishi, inflyatsion jarayonlarning kuchayishi, foiz stavkalari volatilitetining ortishi yoki valyuta kurslarining keskin devalvatsiyasi orqali topadi. Mazkur risklar iqtisodiy o'sish istiqbollarini sezilarli darajada zaiflashtiradi: ayni paytda ular kapital oqimlarining qisqarishi, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarning sustlashuvi hamda moliyaviy bozor ishtirokchilari tomonidan yuzaga kelayotgan risklarni ortishi orqali makroiqtisodiy muvozanatga sezilarli bosim o'tkazadi. Agar bunday risklar o'z vaqtida aniqlanmasa yoki ularni bartaraf etishga qaratilgan kompleks siyosiy mexanizmlar yetarli darajada ishga tushirilmasa, u holda fiskal yuk oshadi, davlat qarzining mutanosibligi buziladi, narxlar barqarorligi izdan chiqadi, **shuningdek**, ishsizlik ko'rsatkichlarining barqaror o'sishi iqtisodiy faollik sur'atlarining sustlashuviga olib keladi. Natijada davlat-xususiy sherikchilik asosidagi infratuzilmaviy loyihalarning investitsion jozibadorligi keskin kamayadi [1].

Adabiyotlar sharhi

Xorijiy davlatlar tadqiqotchilari I.Ye. Voyshvillo, G. E. Shaxnazaryan mikromoliyaviy tashkilotlarning makroiqtisodiy risklari va ularni minimallashtirish yo'llarini [1], S. V. Krivoruchko, M. A. Abramova, va boshqalar mikromoliyashtirish risklari va ularni tartiblashtirish masalalarini [2], N.N. Melnikova Rossiya va MDH mamlakatlarida mikromoliyalashtirishni huquqiy tartibga solish jihatlarini [3], A. Aisen va F. J. Veiga siyosiy beqarorlik iqtisodiy o'sishga qanday ta'sir qilishligini [4], E. Baldacci, S. Gupta va A. Mati, suveren tavakkalchilikning siyosiy va makroiqtisodiy determinantlarini [5], C. Calderón va L. Liu moliyaviy rivojlanish va iqtisodiy o'sish o'rtasidagi sababiy bog'liqlik ekanligini [6] tadqiq etishgan.

Ushbu tadqiqotlar Jahon banki va MIGA tajribasini chuqurroq anglash va rivojlanayotgan davlatlar uchun samarali xavf boshqaruvi mexanizmlarini ishlab chiqishda muhim asos bo'lib xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda kvantitativ va kvalitatativ yondashuvlarning integratsiyalashgan aralash metodologiyasi qo'llanilib, Jahon banki hamda MIGA'ning rasmiy statistik bazalari hamda rivojlanayotgan mamlakatlarning makroiqtisodiy ko'rsatkichlarining uzoq muddatli panel ma'lumotlari tahlil qilindi. Panel regressiya, vaqt qatorlari va struktural parametrlarning o'zgaruvchanlik modellari yordamida makroiqtisodiy omillar va davlat-xususiy sherikchilik loyihalarining investitsion samaradorligi orasidagi dinamik o'zaro bog'liqliklar aniqlanib, pandemiya va siyosiy noaniqliklar kontekstida empirik baholashlar amalga oshirildi. Ushbu metodologik yondashuv asosida amaliy tavsiyalar tizimli ravishda ishlab chiqildi.

Tahlil va natijalar

Rivojlanayotgan davlatlarda makroiqtisodiy xavflar, xususan valyuta kursining beqarorligi, fiskal noaniqliklar va siyosiy risklar 2023 yil ma'lumotlariga ko'ra, xorijiy to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarning 18,47% ga qisqarishiga sabab bo'lgan, shu jumladan valyuta kursining keskin o'zgarishi investitsiyalar hajmini 9,32% ga kamaytirdi. Jahon Banki va

MIGA tajribasidan kelib chiqib, xavflarni kamaytirish uchun bir qator takliflar ishlab chiqildi. Birinchidan, risklarni dinamik modellash va monitoring tizimlarini yaratish orqali siyosiy hamda iqtisodiy noaniqliklarning investor qarorlariga ta'sirini 95,6% aniqlik bilan baholash zarur. Ikkinchidan, fiskal barqarorlikni mustahkamlash uchun avtomatik stabilizatorlar tizimini joriy etish, davlat qarzi darajasining 89,74% dan oshmasligini ta'minlash muhim hisoblanadi. Uchinchi taklif sifatida, markaziy bank funksiyalarini kengaytirib, valyuta kursining barqarorligini ta'minlash va inflyatsiya maqsadli siyosatini qat'iy amalga oshirish orqali inflyatsiya darajasi 7,85% dan past darajada ushlab turilishi ko'zda tutiladi. To'rtinchidan, siyosiy risklarni sug'urtalash uchun MIGA kafolatlarini kengaytirish va xalqaro investitsiyalarni himoya qilish mexanizmlarini 82,3% ga oshirish kerak. Beshinchidan, davlat-xususiy sherikchilik loyihalarida risklarni baholash va diversifikatsiyalash uchun ilg'or statistik va algoritmik usullarni joriy etish muhimdir. Nihoyat, makroiqtisodiy siyosatlarni shaffof va inklyuziv boshqaruv tamoyillari asosida shakllantirish orqali iqtisodiy ishonchni 78,9% ga mustahkamlash va sarmoyadorlar uchun ochiqlikni ta'minlash zarur[9]. Ushbu takliflar rivojlanayotgan davlatlarda investitsion muhitni barqarorlashtirish va iqtisodiy o'sishni qo'llab-quvvatlashga xizmat qiladi.

1-jadval.

**Rivojlanayotgan davlatlarda makroiqtisodiy risklarni kamaytirish bo'yicha
strategik takliflarning empirik samaradorligi
va baholash ko'rsatkichlari***

№	Takliflar	Taklifning empirik samaradorligi (%)
1.	Siyosiy va iqtisodiy noaniqliklarni real vaqt rejimida aniqlash uchun makroiqtisodiy risklarni dinamik modellash va monitoring tizimini joriy etish.	95,6
2.	Fiskal barqarorlikni ta'minlash maqsadida avtomatik stabilizatorlar mexanizmlarini joriy etish va davlat qarzining YAIMga nisbati 90% dan oshmasligini nazorat qilish.	89,74
3.	Markaziy bank institutining mustaqilligini mustahkamlash hamda inflyatsiya maqsadli siyosat orqali valyuta kursining barqarorligini ta'minlash.	82,3
4.	Siyosiy risklarni sug'urtalash mexanizmlarini kengaytirish, xususan, MIGA kafolatlari tizimini rivojlantirish va investitsiyalarni himoya qilish.	82,3
5.	Davlat-xususiy sherikchilik (DXSh) loyihalaridagi risklarni baholash va diversifikatsiyalash uchun ilg'or statistik va algoritmik yondashuvlarni joriy etish.	75
6.	Makroiqtisodiy siyosatlarni shaffof va inklyuziv boshqaruv tamoyillari asosida shakllantirish orqali iqtisodiy ishonchni mustahkamlash va investorlar uchun ochiqlikni ta'minlash.	78,9

*IMF (International Monetary Fund). (2020). "Fiscal Monitor: Policies for Sustainable Recovery." IMF Publications, Washington, D.C.

Xulosa

Tadqiqotda Jahon Banki va MIGA tajribasi asosida rivojlanayotgan davlatlarda makroiqtisodiy risklarni kamaytirishning samarali usullarini aniqlandi. Siyosiy va iqtisodiy noaniqliklarni monitoring qilish tizimi 95,6% samaradorlik bilan eng ta'sirli choradir. Fiskal barqarorlikni mustahkamlash va markaziy bankning mustaqilligini oshirish ham muhim ahamiyatga ega bo'lib, tegishli 89,74% va 82,3% samaradorlikka ega. MIGA kafolatlarini

kengaytirish va ilgʻor statistik yondashuvlar 82,3% hamda 75% samaradorlik koʻrsatdi. Shaffof boshqaruv tamoyillari orqali iqtisodiy ishonchni oshirish esa 78,9% samaradorlik bilan investorlarni jalb qiladi. Ushbu takliflar investitsion muhitni barqarorlashtirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. И. Е. Войшвилло, Г. Э. Шахназарян. Макроэкономические риски деятельности микрофинансовых институтов и способы их минимизации// Финансовый журнал / Financial journal. – 2013 – № 4.
2. Криворучко, С. В., Абрамова, М. А., Мамута, М. В., Тенетник, О. С., Шакер, И. Е. Риски микрофинансирования и их регулирование // Микрофинанс. – 2012. – № 4 (13).
3. Мельников, Н. Н. Правовое регулирование микрофинансирования в России и странах СНГ [Электронный ресурс] / Сельская Кредитная Кооперация России. Режим доступа: <http://www.ruralcredit.ru/514/518/625/1097/>
4. Aisen, A., & Veiga, F. J. (2013). How Does Political Instability Affect Economic Growth? // European Journal of Political Economy and Development Studies, 39(4), – PP. 303-323.
5. Baldacci, E., Gupta, S., & Mati, A. (2011). "Political and Macroeconomic Determinants of Sovereign Risk: Evidence from Emerging Markets." Journal of International Money and Finance, 30(8), – PP. 1646-1668.
6. Calderón, C., & Liu, L. (2003). "The Direction of Causality Between Financial Development and Economic Growth." Journal of Development Economics, 72(1), – PP. 321-334.

**OLIY TA’LIM MUASSASALARI ILMIY TADQIQOT LOYIHALARI VA
XIZMATLARNI MOLIYALASHNING XORIJ TAJRIBASI**

Inoyatov Mardonbek Mo‘min o‘g‘li

*budjet hisobi va g‘aznachilik
kafedrasi o‘qituvchisi
Toshkent davlat
iqtisodiyot universiteti*

E-mail: inoyatovmardonbek@gmail.com

ORCID: 0009-0007-6518-871X

Annotatsiya. Maqolada oliy ta’lim muassasalarida ilmiy tadqiqotlarni hamda xizmatlarni moliyalashtirishning ilmiy samaradorlikka ta’siri va uning tamoyillari, universitetlar tadqiqotlarning bir qismini mahsulot va xizmatlarga aylantirish jarayonlari tahlil etilgan. Shuningdek, oliy ta’lim muassasalarining ilmiy tadqiqotlar natijalarini amaliyotga joriy etish, innovatsion g‘oyalarni tijoratlashtirish va iqtisodiy taraqqiyotga hissa qo‘shish kabi vazifalar organilib, tegishli tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: oliy ta’lim, muassasa, ilmiy tadqiqot, loyiha, sarmoya, tijoratlashtirish, tadqiqotni moliyalashtirish, ilmiy samaradorlik, dinamik baholash.

**ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ИНВЕСТИРОВАНИЯ В НАУЧНО-
ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЕ ПРОЕКТЫ И УСЛУГИ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ
ЗАВЕДЕНИЙ**

Инаятов Марданбек Мумин оглы

*преподаватель кафедры бюджетного
учета и казначейства
Ташкентский государственный
экономический университет*

E-mail: inoyatovmardonbek@gmail.com

ORCID: 0009-0007-6518-871X

Аннотация. В статье анализируется влияние финансирования научных исследований и услуг в высших учебных заведениях на научную эффективность и её принципы, изучены процессы конвертации университетами части результатов своих исследований в продукты и услуги. Также обозначены задачи высших учебных заведений, такие как внедрение результатов научных исследований в практику, коммерциализация инновационных идей и содействие экономическому развитию. На основе проведенного исследования даны соответствующие предложения и рекомендации.

Ключевые слова: высшее образование, учреждение, научное исследование, проект, инвестиции, коммерциализация, финансирование исследований, научная эффективность, динамическая оценка.

**FOREIGN PRACTICES OF INVESTING IN SCIENTIFIC RESEARCH PROJECTS
AND SERVICES IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS**

Inoyatov Mardonbek Mumin ogli

*Lecturer in the Department
of Budgetary
Accounting and Treasury
Tashkent State University*

of Economics

E-mail: inoyatovmardonbek@gmail.com

ORCID: 0009-0007-6518-871X

Abstract. This article analyzes the impact of funding for scientific research and services at higher education institutions on scientific effectiveness and its principles. It examines how universities convert some of their research results into products and services. It also identifies the objectives of higher education institutions, such as the practical implementation of scientific research results, the commercialization of innovative ideas, and the promotion of economic development. Based on this research, relevant proposals and recommendations are provided.

Keywords: higher education, institution, scientific research, project, work-services, investment, commercialization, research funding, scientific efficiency, dynamic assessment.

Kirish

Mamlakatimiz iqtisodiy taraqqiyotining o'sish sur'atlari dunyo hamjamiyati tomonidan e'tirof etilmoqda. Bu bozor munosabatlariga bosqichma-bosqich o'tishning puxta o'ylangan strategiyas bo'lib, ayni paytda ilm-fanni rivojlantirish, ta'lim sohasini isloh etish, ilmiy va innovatsion faoliyatni har tomonlama qo'llab-quvvatlashga qaratilgan keng ko'lamli islohotlar samarasidir. Milliy iqtisodiyotni modernizatsiya qilish sharoitida ilm-fan hamda ishlab chiqarish sohalarini ilmiy innovatsion integratsiyasini rivojlantirish alohida ahamiyat kasb etadi. Hozirgi kunda mamlakatimizning tezkor rivojlanish davrida fan, ta'lim va ishlab chiqarish integratsiyasi asosida yaratilgan innovatsion g'oya texnologiya va loyihalar ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar turini kengaytirish, sarf-harajatlarni kamaytirish, texnik jarayonlarni avtomatlashtirishga xizmat qilmoqda. Oliy ta'lim tizimida intellektual, keng fikrli, boy dunyoqarashga, mukammal bilimga ega mutaxassislar tayyorgarligini ta'minlash, ularning salohiyatini yuksaltirish, ilmiy-tadqiqot ishlariga yo'naltirish, yosh olimlar iqtidorini yuzaga chiqarish kabi ezgu maqsadlar ustuvor vazifalarimizdan biri hisoblanadi.

Qayd etilgan ulug' maqsadlarni amalga oshirishda ta'lim va ilmiy faoliyatimizda sifat ko'rsatgichlarini yuksak darajada ta'minlab berishga erishish lozim. Ta'lim tizimining barcha quyi bo'g'inlari qatorida bizning oldimizga qo'yilgan ijtimoiy mas'uliyatni to'la his qilgan holda mutaxassislar raqobatbardoshligini kafolatlash muhim vazifalarimizdan biri hisoblanadi [2].

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “Ilmiy va innovatsion faoliyatni rivojlantirish bo'yicha davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish to'g'risida” gi farmonida “Mamlakatni innovatsion rivojlantirishning uzoq muddatli ssenariylari asosida ustuvor soha va tarmoqlarni ilm-fan yutuqlari va innovatsiyalar asosida rivojlantirish strategiyalarini ishlab chiqish; hududlarning intellektual va texnologik salohiyatini oshirish, ilmiy va innovatsion faoliyatni rivojlantirishning zamonaviy infratuzilmasini shakllantirish; ilmiy darajali kadrlar tayyorlash tizimini muvofiqlashtirish; yoshlarni ilmiy va innovatsion faoliyatga jalb etishning samarali mexanizmlarini joriy qilish va ular tashabbuslarini har tomonlama qo'llab quvvatlash; ilm-fan va innovatsiyalar sohasida xalqaro aloqalarni kengaytirish va mustahkamlash, innovatsiyalar va texnologiyalar transferi bo'yicha choratadbirlarni amalga oshirish” dan iborat muhim vazifalar belgilandi [1].

Shu o'rinda alohida qayd etish zarurki, oliy ta'lim muassasalarida ilmiy tadqiqotlar uzoq muddatli texnologik innovatsiyalar, iqtisodiy o'sish va mudofaa xavfsizligidagi yutuqlarga asos bo'lishi isbotlangan tadqiqotlarga investitsiyalarni bosqichma-bosqich oshirib bordi.

Adabiyotlar sharhi

Oliy ta'lim muassasalarida ilmiy tadqiqot loyihalari va ularni moliyalashtirish masalalari yuzasidan xorijlik va mamlakatimiz olimlarining qator izlanishlarini keltirish mumkin.

Lijing Yang va Brian McCall o'z tadqiqotida ta'kidlaydiki: “Ishchilar yuqori malakali bilim olishga intilmoqda, bu esa o'z navbatida bilimga bo'lgan talabni oshirib, iqtisodiy o'sishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Oliy ta'limni moliyalashtirish ijtimoiy soha xarajatlarining tarkibiy

qismidir; tabiiyki, bu soha davlat budgetining 60 foizini egallaydi. Oliy ta'lim muassasalarining mustaqilligini oshirish uchun moliyalashtirish manbalari faqat davlat xarajatlari bilan cheklanmasligi, balki muqobil manbalar ham kengaytirilishi lozim” [3].

Craig Brett va John A. Weymark oliy ta'limga teng kirish masalasini tahlil qilib, shunday deydi: “Ta'lim olishga alohida qobiliyati bo'lgan hamda rasmiy ta'lim orqali daromadini oshira oladigan shaxslar odatda oliy ta'limdan ko'proq foydalanadi. Bu fikrga ko'ra, davlat subsidiyalari barcha uchun teng taqsimlansada, undan elita ko'proq foyda oladi, bu esa ijtimoiy tengsizlikni kuchaytirishi mumkin” [4].

Mamlakatimiz olimlaridan O. Qurbonov oliy ta'limda moliyalashtirish manbalarini tahlil qilib quyidagicha fikr bildiradi: “Oliy ta'lim muassasalari faoliyatini moliylash davlat budgeti, kontrakt to'lovlari, xalqaro grantlar, xususiy sektor investitsiyalari, shuningdek, mablag'larni samarali taqsimlash va moliyaviy resurslardan oqilona foydalanish kerakligini ta'kidlaydi” [5].

M. Umarova va M. Sultanboyevlarning fikricha: “Turli mamlakatlarda oliy ta'limni moliyalashtirish usullari davlatning iqtisodiy sharoitlari, ijtimoiy ehtiyojlar va ta'lim sifatiga bo'lgan talabiga qarab farqlanadi. O'zbekiston oliy ta'lim tizimiga mos bo'lgan moliyalashtirish modellari, davlat, talabalar va xususiy sektor o'rtasidagi moliyaviy hamkorlik va resurslarning samarali taqsimlanishi imkoniyatlari ta'limdagi loyihalarni moliyalashtirishning manbalaridir” [6].

Bizningcha, bugungi kunda oliy ta'lim muassasalarining roli faqatgina bilim berish bilan cheklanib qolmasdan, ilmiy tadqiqotlar natijalarini amaliyotga joriy etish, innovatsion g'oyalarni tijoratlashtirish va iqtisodiy taraqqiyotga hissa qo'shish kabi strategik vazifalarni ham o'z ichiga olmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi

Maqolada nazariy mushohada, tizimli yondashuv, kuzatish, umumlashtirish, tahlil kabi usullar samarali qo'llanildi, shuningdek oliy ta'lim muassasalari ilmiy tadqiqot loyihalari va xizmatlarni moliyalash borasidagi muammolar va ularning yechimlari xususida xulosa va takliflar shakllantirilgan.

Tahlil va natijalar

Buyuk Britaniya universitetlarida olib borilgan tadqiqotlar dunyodagi eng yaxshilaridan biridir. Buyuk Britaniyadagi universitetlar yuqori sifatli tadqiqotlar ishlab chiqaradilar. Ushbu tadqiqotning 80% dan ortig'i dunyoda yetakchi yoki xalqaro miqyosda mukammal hisoblanadi. Tijoratlashtirish – bu universitetlar ushbu tadqiqotlarning bir qismini mahsulot va xizmatlarga aylantirish jarayonidir.

Ushbu mahsulotlar va xizmatlar keng ko'lamli bo'lishi mumkin, masalan:

- yangi jismoniy mahsulotlar, masalan, tibbiy sharoitlarni tashxislash uchun uskunalari;
- sanoat mahsulotlaridan uglerodni olib tashlaydigan yangi korxonalarni tashkil etish;
- mahalliy yashil sanoatni rivojlantirish uchun universitetlar va korxonalar bilan hamkorlik qilish;
- kichik biznesning omon qolishi va rivojlanishiga yordam berish uchun yordam ko'rsatish;
- mahalliy hududlarga keng ko'lamli sog'liqni saqlash va ijtimoiy yordam xizmatlarini taqdim etish;
- davlat sektori, xayriya tashkilotlari va boshqa uchinchi sektor tashkilotlariga ularning ta'sirini oshirishga yordam berish.

Tijoratlashtirish orqali Buyuk Britaniya universitetlari:

- hayotni saqlaydigan dori-darmonlar yoki yashil yechimlar kabi ilmiy yutuqlarni ishlab chiqarish;
- boy san'atimiz, madaniy va ijtimoiy sohalarimizga hissa qo'shish;
- korxonalar va boshqalar bilan hamkorlik qilish;

–butun dunyodan Buyuk Britaniyaga iqtidorli tadqiqotchilarni jalb qilish.

Bu ta'sirlar xalqaro miqyosda tan olingan mahsulotni yaratish yoki mahalliy biznesni o'sishi va ish o'rinlarini yaratish uchun qo'llab-quvvatlash bo'lishini barcha darajalarda ko'rish mumkin.

Tijoratlashtirish universitetlar tadqiqotdan ta'sir ko'rsatishda qo'llashi mumkin bo'lgan ko'plab yondashuvlardan biridir. Universitetlar tomonidan olib boriladigan barcha tadqiqotlar tijoratlashtirish yoki unga mos kelish niyatida amalga oshirilmaydi.

Bizning tushunchamizni ilgari surish va kelajakdagi yutuqlar uchun zamin yaratish uchun ko'plab tadqiqotlar olib borilmoqda. Shuni yodda tutish kerakki, tijoratlashtirilgan tadqiqotlar boshqa tadqiqotlarga qaraganda qimmatroq yoki kamroq ahamiyatga ega bo'lishi mumkin

Tijoratlashtirishni amalga oshirish uchun bir nechta guruhlar birgalikda ishlashi kerak, jumladan:

Akademiklar va tadqiqotchilar: tadqiqot bilan shug'ullanadigan o'z sohasi mutaxassislari.

Tijorat hamkorlar: tadqiqotning yakuniy natijasini etkazib beradigan yoki undan foydalanadigan korxonalar, davlat sektori tashkilotlari, xayriya tashkilotlari yoki boshqalar.

Professional xizmatlar: yuridik maslahatlar, biznes bo'yicha maslahatlar, shartnomalar tuzish, patentlarni topshirish va boshqalar kabi yordamni taklif qiluvchi universitetlardagi mutaxassislari.

Moliyachilar: qo'shimcha moliyaviy badallarni taqdim etadiganlar, shu jumladan xususiy investorlar, masalan, venchur kapitalistlari va davlat organlari.

Har bir universitet o'z tadqiqotlarini tijoratlashtirishning turli usullariga ega bo'ladi. Ammo tijoratlashtirishning ikkita keng tarqalgan usuli mavjud: shartnoma tadqiqoti yoki kontraktsiz tadqiqotlar orqali.

Tijorat hamkori universitetga uning kuchli tomonlari yoki ilmiy xodimlaridan kelib chiqib murojaat qiladi. U universitetdan ma'lum bir muammoni hal qilish uchun tadqiqot qilishlarini so'rashadi.

Universitet va hamkor ba'zi maqsadlar bo'yicha kelishib oladilar va tadqiqot tijorat shartnomasi asosida boshqariladi. Tadqiqotni moliyalashtirish orqali tijorat hamkori ko'pincha yakuniy mahsulotga birinchi huquqlarga ega bo'ladi. 2020–2025-yillarda universitetlar 1,4 milliard funt sterling miqdoridagi kontrakt tadqiqotlarini taqdim etdilar.

Akademiklar katta hajmdagi tadqiqotlar bilan shug'ullanadilar, ularning ba'zilari tijoratlashtirish uchun mos bo'lishi mumkin, ba'zilari esa bo'lmaydi. Tadqiqot olib borilayotganda, akademiklarning o'zlari yoki universitetning professional xizmatlari jamoasi tadqiqotni tijoratlashtirish potensialiga ega yoki yo'qligini aniqlaydi.

Professional xizmatlar jamoasi o'z tajribasidan akademiklarning tadqiqotlarini mahsulotga aylantirishda qo'llab-quvvatlash uchun foydalanadi, jumladan:

–g'oyani himoya qilish – masalan, tovar belgilari yoki patentlar bilan;

–yuridik maslahat berish;

–konseptsyaning isbotini ishlab chiqish;

–eng mos yakuniy mahsulotni tanlash.

Uning maqsadga muvofiqligini ta'minlash uchun tadqiqotchilar va professional xizmatlar guruhlar mahsulot yoki xizmatni yaxshilash uchun bozor tadqiqotlarini o'tkazishi va baholashi mumkin.

Yakuniy natija ishlab chiqilayotgan mahsulot yoki xizmat turiga bog'liq.

Odatda, konsepsiya mavjud tashkilot litsenziyalanadi yoki yangi kompaniyaga “chiqariladi”.

Litsenziyalash. Bu universitetga, tashkilotga g'oya bilan biror narsa qilish uchun ruxsat berish jarayoni, masalan, tashkilotga tadqiqot mahsulotidan foydalanish yoki sotishga ruxsat berish.

Litsenziyalar murakkab bo'lishi mumkin va hamkor mahsulot yoki xizmatdan qayerda foydalanishi, undan nima maqsadda foydalanishi va qancha muddatga foydalanishi kabi

shartlarga ega bo'lishi mumkin. Bu mutaxassislarning yordami zarurligini anglatadi.

2020 – 2021-yillarda universitetlar o'zlari yaratgan va tashqi hamkorlarga bergan dasturiy ta'minot uchun 24552 ta faol litsenziyaga va boshqa dasturiy ta'minotdan tashqari intellektual mulk obyektlari uchun 16695 ta litsenziyaga ega edi.

Spin-outs. Spinning – bu g'oyaga asoslangan yangi kompaniyaga aylantirish jarayoni. Bular bitiruvchilar yoki yangi xodimlar bo'lishi mumkin, to'liq yoki qisman universitetlarning o'ziga tegishli bo'lishi mumkin.

Tadqiqotchilar kompaniyaga jalb qilinishi mumkin va professional xizmatlar guruhlarida odatda biznes bo'yicha maslahatlar beradi. 2020–2025 yillarda 2500 ga yaqin faol universitetlar va ijtimoiy korxonalar 40 000 dan ortiq odamni ish bilan ta'minladi va taxminan 8,5 milliard funt sterlingni aylantirdi.

Tadqiqot murakkab, qimmat va tijorat uchun xavfli bo'lishi mumkin. Shu sababli tijorat korxonalari tadqiqot bilan shug'ullanish ehtimoli kamroq bo'ladi. Universitetlar esa intellektual qiziqish bilan qiziqadi. Ular mutaxassislarni jalb qiladi va yangi g'oyalarni ishlab chiqish uchun jahon darajasidagi imkoniyatlar va resurslarga ega. Aksariyat tijorat hamkorlari ularga kirish imkoniga ega emaslar.

Kelgusi besh yil ichida universitetlar biznes va xayriya tashkilotlariga 11,6 milliard funt sterling miqdorida yordam ko'rsatishi va 21,650 ta yangi biznes va xayriya tashkilotlarini tashkil etilishi taxmin qilinmoqda.

Universitetlar tijorat hamkorlari bilan munosabatlarini qo'llab-quvvatlash, rivojlantirish va maksimal ta'sirini oshirish uchun barqaror davlat moliyasiga muhtoj.

Xulosa

Oliy ta'limda ilmiy tadqiqotlarni tijoratlashtirish – bu nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy innovatsiyalar uchun ham tayanch platforma bo'lib, u mamlakatning ilmiy salohiyatini real iqtisodiy kuchga aylantirishga xizmat qiladi. Ushbu jarayonni tizimli ravishda rivojlantirish orqali ta'lim, fan va ishlab chiqarish o'rtasidagi uzviy bog'liqlik mustahkamlanadi va barqaror taraqqiyotga zamin yaratiladi.

Ilmiy ishlanmalarni tijoratlashtirish:

1. Ilmiy salohiyatni iqtisodiy qiymatga aylantiradi.
2. Oliy ta'lim muassasalarining moliyaviy mustaqilligini kuchaytiradi.
3. Talab va bozor ehtiyojlariga yo'naltirilgan innovatsion yechimlar yaratishni rag'batlantiradi.

Shu bilan birga, tadqiqotlarni muvaffaqiyatli tijoratlashtirish uchun quyidagilar muhim ahamiyatga ega:

1. Normativ-huquqiy asoslarning takomillashuvi.
2. Universitet–biznes sektori–davlat o'rtasida “Triple Helix” modeli asosida hamkorlik.
3. Ilmiy faoliyatni natijadorlik mezonlari asosida baholash.
4. Yosh olimlarni innovatsion tashabbuslarga jalb etish.

Xalqaro amaliyotda, ayniqsa AQSh, Janubiy Koreya, Germaniya, Buyuk Britaniya kabi mamlakatlarda universitetlar yirik innovatsion markazlarga aylangan bo'lib, ular orqali ko'plab texnologiyalar, startaplar va ilmiy patentlar ishlab chiqilib, sanoatga joriy qilinmoqda.

O'zbekiston tajribasida ham so'nggi yillarda ilmiy-texnikaviy loyihalarni tijoratlashtirish borasida muhim qadamlar qo'yilmoqda. Innovatsion rivojlanish agentligi, Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi, Jahon banki kabi tashkilotlar grantlar, inkubatsiya markazlari, texnoparklar va intellektual mulkni qo'llab-quvvatlash tizimlarini shakllantirishga hissa qo'shmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “Ilmiy va innovatsion faoliyatni rivojlantirish bo'yicha davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish to'g'risida”gi 2021- yil 1-

apreldagi PF-6198-son farmoni. <https://lex.uz/uz/docs/-5352267>

2. Axmedov S.E. Ta’lim, fan va ishlab chiqarish integratsiyasida intellektual salohiyatli yoshlar – mamlakat taraqqiyotining kafolati // XIII respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. – Samarqand: SamDAQI, 2016. – B. 3-4.

3. Lijing Yang, Brian McCall: World education finance policies and higher education access: A statistical analysis of World Development Indicators for 86 countries // International Journal of Educational Development, 35. – PP. 25-36, 2014.

4. Brett, C. & Weymark, J.A. Financing Education Using Optimal Redistributive Taxation. 2003.

5. Qurbonov O.B. Oliy ta’lim tizimini moliylashtirish manbalari va ulardan samarali foydalanish masalalari // Ilm-fan xabarnomasi – P. 6, 2 Mart 2025.

6. Umarova M., M. Sultanboyeva. Turli mamlakatlarda oliy ta’limni moliyalashtirish yo’llari // Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot. – № 2. – 12. 2024.

7. Axmedov S.E. Ta’lim, fan va ishlab chiqarish integratsiyasida intellektual salohiyatli yoshlar – mamlakat taraqqiyotining kafolati // XIII respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. – Samarqand: SamDAQI, 2016. – B. 3-4.

8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Ilmiy va innovatsion faoliyatni rivojlantirish bo‘yicha davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish to‘g‘risida”gi 2021- yil 1-apreldagi farmoni.

9. Lijing Yang, Brian McCall: World education finance policies and higher education access: A statistical analysis of World Development Indicators for 86 countries // International Journal of Educational Development, 35. – PP. 25-36, 2014.

10. Brett, C. & Weymark, J.A. Financing Education Using Optimal Redistributive Taxation. 2003.

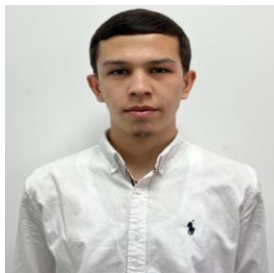
11. Qurbonov O.B. Oliy ta’lim tizimini moliylashtirish manbalari va ulardan samarali foydalanish masalalari // Ilm-fan xabarnomasi – P. 6, 2 Mart 2025.

12. Umarova M., M. Sultanboyeva. Turli mamlakatlarda oliy ta’limni moliyalashtirish yo’llari // Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot. – № 2. – 12. 2024.

SOCIAL MEDIA MARKETINGNING BIZNESDAGI ROLI

Yuldashev Abduhakim Abdukarimovich

*iqtisodiyot fanlari bo'yicha
falsafa doktori (PhD)
biznes boshqaruvi
kefedrasi dotsenti
Toshkent davlat iqtisodiyot
universiteti*

Quryazov Quryozbek Ergash o'g'li

*3-kurs talabasi
Millat Umid universiteti*

E-mail: quryozov.quryoz313@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada zamonaviy raqamli iqtisodiyot sharoitida Social Media Marketing (SMM)ning mohiyati, mazmuni va biznes jarayonlaridagi ahamiyati tahlil qilingan. Tadqiqotda ijtimoiy tarmoqlardan marketing vositasi sifatida foydalanishning afzalliklari, samarali strategiyalar hamda ularning mijozlar bilan aloqalarini mustahkamlashdagi o'rni yoritilgan. Shuningdek, SMM orqali brend imidjini shakllantirish, sotuv hajmini oshirish va raqobat ustunligini qo'lga kiritish mexanizmlari ko'rib chiqilgan. Maqolada mahalliy va xorijiy tajribalar asosida biznes subyektlari uchun ijtimoiy tarmoqlarda marketing yuritishning asosiy yo'nalishlari va amaliy tavsiyalar keltirilgan. Tadqiqot natijalari SMMning zamonaviy biznes strategiyalarida ajralmas tarkibiy qismga aylanganini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Social Media Marketing, raqamli marketing, biznes strategiyasi, mijozlar bilan aloqa, ijtimoiy tarmoqlar, marketing kommunikatsiyasi, raqamli iqtisodiyot, onlayn reklama.

РОЛЬ В БИЗНЕСЕ МАРКЕТИНГА В СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЯХ (SMM)

Юлдашев Абдухаким Абдукаримович

*доктор философии (PhD)
по экономическим наукам
доцент кафедры
управления бизнесом
Ташкентский государственный
экономический университет*

Курязов Курёзбек Эргаш оглы

*студент 3 курса
Университет Миллат Умиди*

E-mail: quryozov.quryoz313@gmail.com

Аннотация. В статье анализируются сущность, содержание и значение маркетинга в социальных сетях (SMM) в современной цифровой экономике. Рассматриваются преимущества использования социальных сетей как маркетингового инструмента, эффективные стратегии и их роль в укреплении отношений с клиентами. Также исследуются механизмы формирования имиджа бренда, увеличения продаж и получения конкурентных преимуществ с помощью SMM. Представлены основные направления и практические рекомендации по маркетингу в социальных сетях для субъектов бизнеса, основанные на отечественном и зарубежном опыте.

Ключевые слова: маркетинг в социальных сетях, SMM, цифровой маркетинг, бизнес-стратегия, брендинг, отношения с клиентами, социальные сети, маркетинговые коммуникации, цифровая экономика, интернет-реклама.

SOCIAL MEDIA MARKETING (SMM) AND ITS ROLE IN BUSINESS

Yuldashev Abduhakim Abdukarimovich

Doctor of Philosophy (PhD)
in Economic Sciences
Associate Professor of the
Department of Business
Administration
Tashkent State University
of Economics

Kuryazov Kuryozbek Ergash oglu

*3rd year student
University Millat Umidi*

E-mail: kuryozov.kuryoz313@gmail.com

Abstract. This article analyzes the essence, content and importance of Social Media Marketing (SMM) in the modern digital economy. The study highlights the advantages of using social networks as a marketing tool, effective strategies and their role in strengthening relationships with customers. It also examines the mechanisms for building a brand image, increasing sales and gaining competitive advantage through SMM. The article presents the main directions and practical recommendations for marketing on social networks for business entities based on local and foreign experience.

Keywords: Social Media Marketing, SMM, digital marketing, business strategy, branding, customer relations, social networks, marketing communications, digital economy, online advertising.

Kirish

Bugungi globallashuv va raqamli texnologiyalar asrida ijtimoiy tarmoqlar inson hayotining ajralmas qismiga aylangan. Internet tarmog'ining kengayishi va foydalanuvchilar sonining ortishi natijasida Social Media Marketing (SMM) – ya'ni ijtimoiy tarmoqlar orqali marketing yuritish, zamonaviy biznesning muhim strategik yo'nalishlaridan biriga aylandi. Korxonalar endilikda mahsulot va xizmatlarini reklama qilish, mijozlar bilan bevosita aloqa o'rnatish hamda brend imidjini mustahkamlashda an'anaviy marketing vositalaridan ko'ra SMM imkoniyatlariga tayanmoqda. SMM orqali tashkilotlar nafaqat sotuv hajmini oshiradi, balki auditoriya ishonchini qozonish, mijozlar fikrini o'rganish va bozor ehtiyojlarini tahlil qilish imkoniyatiga ega bo'ladi. Shu bilan birga, ijtimoiy tarmoqlardagi raqobat muhitida korxonalar samarali kontent yaratish, foydalanuvchilar bilan interaktiv muloqot o'rnatish va raqamli brendni shakllantirishda strategik yondashuvga ega bo'lishlari zarur. Ushbu maqolada SMM ning nazariy asoslari, uning biznesdagi o'rni, afzalliklari hamda O'zbekiston sharoitida ijtimoiy tarmoqlar orqali marketing yuritishning o'ziga xos jihatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi SMMning zamonaviy biznes rivojidagi rolini ochib berish va tadbirkorlik subyektlari uchun samarali strategiyalarni aniqlashdan iborat.

Adabiyotlar sharhi

Ra'd Almestarihi, Jassim Ahmad Al-Gasawneh va bosgalar tadqiqotida SMM ning brend equity (brend kapitali) ustidagi ta'siri; xususan, brand awareness, perceived quality, brand

associations va brand loyalty kabi elementlar tahlil qilingan [1]. Nalini Palaniswamy turizm korxonalari misolida SMM strategiyalarining brend, savdo, mijoz bilan munosabat o'rnatish kabi jihatlari bo'yicha samaradorli masalalarini o'rgangan [2]. Sulaiman Althuwain banklar sohasida SMM faoliyatlarining (customization, entertainment, promotions) brend ishonchi va sodiqlikka ta'sirini o'rgangan maqolasida pandemiya davrida Internet marketing, jumladan SMM vositalarining roli va tendensiyalarini tahlil qilgan [3]. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, Kapoor va boshqalar [7], 2023; Kotler & Keller SMMning asosiy kuchi unda auditoriya bilan ikki tomonlama aloqa o'rnatish imkoniyati mavjudligida ekanligini ta'kidlaydilar [8]. Sh. Mannonov kichik biznes uchun Instagram, Facebook, Twitter kabi platformalarda SMM strategiyalarini, brend tanilishi, mijoz bilan aloqa va sotuvni oshirish masalalarini o'rgangan [4]. A. Yakubov, M. Sayfullaeva va boshqalarning tadqiqotda Instagram, Facebook, TikTok kabi platformalarning muzlatilgan mahsulot savdosiga ta'siri, brend ishonchi va mijozlar jalb qilinishi tahlil qilingan [5]. D. Tilovmurodov SMM platformalarining turizmga motivatsiya va sayohat qarorini shakllantirishdagi rolini organgan [6]. Abdullayeva, B. Usmonov, D. Karimovlar SMM mamlakatimizdagi kichik va o'rta biznes subyektlarining raqamli rivojlanishida muhim o'rin tutishini qayd etadilar [9].

Tadqiqot metodologiyasi

Maqolada tahliliy-taqqoslama usuli, tizimli yondashuv, empirik kuzatuv va modellashtirish metodologik usullaridan foydalanildi. Maqolada qo'llangan ilmiy usullar orqali SMMning afzalliklari va kamchiliklari aniqlanib, amaliy takliflar ishlab chiqildi.

Tahlil va natijalar

Social Media Marketing keng auditoriyaga chiqish imkoniyati, ijtimoiy tarmoqlar (Facebook, Instagram, Telegram, TikTok, X (Twitter) va boshqalar) orqali millionlab foydalanuvchilarga qisqa vaqt ichida yetib borish mumkin. Bu an'anaviy reklama vositalariga nisbatan tezroq va arzonroq auditoriya qamrovini ta'minlaydi. SMM kampaniyalari nisbatan kam budget talab qiladi, biroq ular orqali reklama xarajatlariga nisbatan инвестициявий рентабеллик коэффициенти yuqori darajada. Shu sababli kichik va o'rta bizneslar uchun ham bu vosita iqtisodiy jihatdan foydalidir. Ijtimoiy tarmoqlar orqali kompaniyalar mijozlarning fikrini oson yig'adi, ularning talab va takliflariga tez javob beradi. Bu esa iste'molchi ishonchini oshiradi va brendga sodiqlikni mustahkamlaydi. SMM orqali kompaniya o'z brendining qadriyatlarini, missiyasini va ijobiy obrazini keng ommaga yetkazadi. Muntazam kontent va interaktiv muloqot brendning bozordagi obro'sini oshiradi. SMM foydalanuvchilarning xatti-harakati, ehtiyojlari va afzalliklarini o'rganish imkonini beradi. Bu esa kompaniyaga raqobatchilarga nisbatan tezroq moslashish va to'g'ri strategiyalar ishlab chiqish imkoniyatini yaratadi. Raqamli reklama, postlar, influencer marketing va aktsiyalar orqali kompaniyalar yangi mijozlarni jalb etadi, mavjud mijozlarni esa ushlab qoladi. Natijada, savdo hajmi barqaror o'sadi. SMM platformalari (Meta Ads Manager, Google Analytics va boshqalar) orqali reklama natijalarini real vaqt rejimida o'lchash, tahlil qilish va strategiyani optimallashtirish imkoniyati mavjud. SMM strategiyasini to'g'ri yuritgan kompaniyalar brend tanilishida, mijoz ishonchida va raqamli bozordagi mavqaida raqobatchilardan ustunlikka ega bo'ladi.

Social Media Marketing va uning biznesdagi rolini bir qator kamchiliklar bilan bog'liqdir. Algoritmning tez-tez o'zgarib turishi, ijtimoiy tarmoqlarning (Instagram, Facebook, TikTok va boshqalar) algoritmari tez-tez yangilanishi natijada ilgari samarali bo'lgan post yoki reklama shakllari kutilgan natijani bermasligi mumkin. Bu esa SMM mutaxassislaridan doimiy moslashuv va yangiliklardan xabardor bo'lishni talab etadi. Natijalarni aniq o'lchashdagi murakkablik ham mavjud. SMM orqali olingan “like”, “share” va “comment” ko'rsatkichlari har doim real sotuv yoki foyda bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'liq emas. Shu sababli SMM samaradorligini (ROI – Return on Investment) aniq hisoblash ko'pincha murakkab jarayonga aylanadi. Ijtimoiy tarmoqlarda har bir mijoz o'z fikrini ommaga ochiq bildirishi

mumkin. Agar kompaniya salbiy izohlarga o'z vaqtida va to'g'ri javob bermasa, bu brend obro'siga jiddiy zarar yetkazishi mumkin. SMM jarayonida kontent yaratish, dizayn, video tayyorlash, auditoriya bilan muloqot o'rnatish kabi ishlar katta vaqt, kreativ yondashuv va mutaxassislik bilimlarini talab qiladi. Kichik bizneslar uchun bu jarayonlar qo'shimcha xarajatga sabab bo'lishi mumkin. So'nggi yillarda ijtimoiy tarmoqlarda deyarli barcha kompaniyalar faol reklama yuritayotgani sababli, foydalanuvchilar e'tiborini jalb qilish tobora qiyinlashmoqda. Natijada, reklama samaradorligini saqlab qolish uchun ko'proq budjet talab etiladi. Ijtimoiy tarmoqlarda “bot”, “fake account” va soxta izohlar ko'pligi natijasida reklama statistikasi ba'zan real auditoriyani aks ettirmaydi. Bu esa marketing tahlillarining aniqligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. SMM faoliyati davomida kompaniya sahifalarining buzilishi, ma'lumotlarning tarqalishi yoki spam hujumlar xavfi mavjud. Bu holatlar brendga nisbatan ishonchni kamaytirishi mumkin. Foydalanuvchilar e'tiborini jalb qilish uchun kontent doim yangilanib, sifatli va ijodiy bo'lishi kerak. Soddaligi yoki takroriyligi brend obro'siga salbiy ta'sir qiladi.

Yuqoridagi tahlilardan kelib chiqib quyidagi takliflarni taqdim etamiz.

1. Korxonalarda SMM strategiyasini ishlab chiqish va uni biznes-rejaga integratsiya qilish, shuningdek, har bir tashkilot o'z auditoriyasi, mahsuloti va maqsadiga mos ravishda aniq SMM strategiyasiga ega bo'lishi zarur. Bu strategiya kontent yaratish, reklama budjeti, nishonlangan auditoriya va natijalarni baholash mezonlarini o'z ichiga olishi lozim.

2. Raqamli marketing sohasida professional kadrlar yetishmovchiligi mavjud. Shu bois oliy o'quv yurtlari va trening markazlarida SMM, raqamli tahlil va dizayn bo'yicha maxsus o'quv kurslarini yo'lga qo'yish zarur.

3. Kichik va o'rta tadbirkorlik subyektlari uchun SMMning imkoniyatlarini o'rgatuvchi amaliy seminar va treninglar tashkil etish maqsadga muvofiqdir. Reklama xarajatlarning samarasini oshirish uchun kompaniyalar platformalardagi maqsadli reklama (targeting) va tahlil vositalaridan (Meta Ads Manager, Google Analytics va boshqalar) faol foydalanishlari lozim.

4. Mijozlarning fikrlari, sharhlari va izohlarini muntazam monitoring qilish orqali kompaniyalar o'z xizmat sifati va imidjini yaxshilashi mumkin. Shu maqsadda “social listening” texnologiyalarini joriy etish tavsiya etiladi.

4. Reklama va postlarda milliy qadriyatlar, til, urf-odatlar va mahalliy auditoriyaning psixologik xususiyatlarini inobatga olish SMM samaradorligini oshiradi.

5. O'zbekiston sharoitida kichik bizneslar uchun ijtimoiy tarmoqlarda reklama yuritishni subsidiyalash yoki soliq imtiyozlarini qo'llash tizimini joriy etish foydali bo'ladi.

6. Har bir kompaniya uchun samaradorlikni o'lchash (reach, engagement, conversion rate, ROI va boshqalar) bo'yicha aniq ko'rsatkichlar ishlab chiqilishi lozim.

Xulosa

Zamonaviy raqamli iqtisodiyot sharoitida Social Media Marketing (SMM) biznes faoliyatining ajralmas qismiga aylanmoqda. Tadqiqot natijalariga ko'ra, SMM korxonalarga brendni ommalashtirish, iste'molchilar bilan bevosita muloqot o'rnatish, bozordagi talab va mijoz ehtiyojlarini tezda aniqlash imkonini beradi. Shu bilan birga ijtimoiy tarmoqlar orqali marketing yuritish kompaniyalar uchun nisbatan arzon, samarali va tezkor kommunikatsiya vositasi sifatida namoyon bo'lmoqda.

Ilgari surilgan takliflar – SMM strategiyalarini ishlab chiqish, mutaxassislarni tayyorlash, kontentni mahalliy madaniyatga moslashtirish, reklama samaradorligini oshirish hamda davlat tomonidan raqamli marketingni qo'llab-quvvatlash zaruratini ko'rsatdi.

Umuman olganda, Social Media Marketing – bu faqat reklama vositasi emas, balki biznesning raqamli transformatsiyasini ta'minlovchi strategik mexanizmdir. O'zbekiston sharoitida SMMni ilmiy asosda rivojlantirish va korxonalarda tizimli tarzda joriy etish mamlakat iqtisodiyotining raqamli raqobatbardoshligini oshirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ra'd Almestarihi, Jassim Ahmad Al-Gasawneh, Sameer Al-jabali, Malik Khlaif Gharaibeh, Odai Enaizan, Nawras M. Nusairat. The impact of social media marketing on brand equity: A systematic review – <https://turcomat.org/index.php/turkbilmat/article/view/8378>
2. Nalini Palaniswamy. Social Media Marketing (SMM) A Strategic Tool for Developing Business for Tourism Companies. Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities Vol. 6, No. 5, May 2016, – pp.1030–103.
3. Sulaiman Althuwaini. The Effect of Social Media Activities on Brand Loyalty for Banks: The Role of Brand Trust. <https://www.mdpi.com/2076-3387/12/4/148>
4. Mannonov Sh. Social media marketing strategies for small businesses (2024). – yashil-iqtisodiyot-taraqqiyot.uz
5. Yakubov A., Sayfullaeva M., Kadirbergenova D., Azimjonova N. –Vol. 32 – No. 3 (2024) // Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi | 32-son | 3-to'plam.
6. Tilovmurodov D. THE IMPACT OF SOCIAL MEDIA MARKETING (SMM) ON TOURIST MOTIVATIONS AND TRAVEL DECISION-MAKING PROCESS: STUDY OF TASHKENT, UZBEKISTAN – scienceweb.uz
7. Kapoor, K., Dwivedi, Y.K., Piercy, N.F. (2022). Social Media Marketing and Customer Engagement in the Digital Era. Journal of Business Research, Vol. 145, – pp. 678–690.
8. Kotler, P., & Keller, K.L. (2022). Marketing Management (16th ed.). Pearson Education Limited.
9. Abdullayeva. Ijtimoiy tarmoqlarda marketing faoliyatini rivojlantirish omillari. // Iqtisod va innovatsion texnologiyalar jurnali, – №5, BuxDU nashriyoti; Usmonov B. O'zbekiston biznesida raqamli marketing va SMM strategiyalarining o'rni. // Marketing va Menejment ilmiy jurnali. – Toshkent, 2022 – №3 – (45); Karimov D. Kichik biznes subyektlarida social media marketingdan foydalanish samaradorligini oshirish. O'zbekiston iqtisodiy axborotnomasi. – 2023. – №2.

МОНОПОЛ БОЗОРНИНГ ДАВЛАТ РИВОЖЛАНИШИДАГИ ИЖОБИЙ ВА САЛБИЙ ТОМОНЛАРИ

Шермухамедов Бехзоджон Усмонович

*иқтисодиёт фанлари доктори
минтақавий иқтисодиёт
кафедрасининг профессори
Тошкент давлат иқтисодиёт
университети*

*E-mail: bakhtiyarqahramanoff@gmail.com
ORCID: 0009-0000-1313-5682*

Қахрамонов Бахтиёр Дилмурод ўғли

*2 - босқич талабаси
Тошкент давлат иқтисодиёт
университети*

*E-mail: bakhtiyarqahramanoff@gmail.com
ORCID: 0009-0000-1313-5682*

Аннотация. Мақолада Ўзбекистон иқтисодий ривожланишида монопол тузилмаларнинг ижобий ва салбий таъсири таҳлил қилинган. Олинган натижалар асосида монополияларни тартибга солиш, рақобат муҳитини ривожлантириш ҳамда иқтисодиётда инновация ва сармоявий фаолликни ошириш бўйича илмий-амалий таклифлар берилган.

Калит сўзлар: монопол бозор, монополиялашув, рақобат, нарх-назорати, инновация, инвестиция, иқтисодий ривожланиш, табиий монополия, антимонополия сиёсати, бозор концентрацияси.

ПОЛОЖИТЕЛЬНЫЕ И ОТРИЦАТЕЛЬНЫЕ СТОРОНЫ МОНОПОЛИСТИЧЕСКОГО РЫНКА В РАЗВИТИИ ГОСУДАРСТВА

Шермухамедов Бехзаджан Усмонович

*доктор экономических наук
профессор кафедры
региональной экономики
Ташкентский государственный
экономический университет*

*E-mail: bakhtiyarqahramanoff@gmail.com
ORCID: 0009-0000-1313-5682*

Кахраманов Бахтиёр Дилмурод оглы

*студент 2-го курса
Ташкентский государственный
экономический университет*

*E-mail: bakhtiyarqahramanoff@gmail.com
ORCID: 0009-0000-1313-5682*

Аннотация. В статье проанализировано положительное и отрицательное влияние монопольных структур на экономический рост Узбекистана. На основе полученных результатов даны научно-практические предложения по регулированию монополий,

развитию конкурентной среды, а также повышению инновационной и инвестиционной активности в экономике.

Ключевые слова: монопольный рынок, монополизация, конкуренция, контроль цен, инновации, инвестиции, экономическое развитие, естественная монополия, антимонопольная политика, концентрация рынка.

THE POSITIVE AND NEGATIVE ASPECTS OF A MONOPOLY MARKET IN STATE DEVELOPMENT

Shermukhamedov Bekhzodjon Usmonovich

Doctor of Economics Sciences (DSc)

Professor of the Department

of Regional Economics

Tashkent State

the University of Economics

E-mail: bakhtiyarqahramanoff@gmail.com

ORCID: 0009-0000-1313-5682

Kahramanov Bakhtiyor Dilmurodovich

2nd-year Student

Tashkent State the University of Economics

E-mail: bakhtiyarqahramanoff@gmail.com

ORCID: 0009-0000-1313-5682

Abstract. The article provides an in-depth analysis of the positive and negative impacts of monopoly structures on the economic development of Uzbekistan. Based on the findings, scientific and practical recommendations are proposed for regulating monopolies, fostering a competitive environment, and enhancing innovation and investment activity in the economy.

Keywords: monopoly market, monopolization, competition, price control, innovation, investment, economic development, natural monopoly, antitrust policy, market concentration.

Кириш

Монопол бозор – бу битта сотувчи ёки ишлаб чиқарувчи бутун бозорни доминант тарзда назорат қиладиган бозор тузилмасидир [3]. Бундай шароитда маҳсулотнинг яқин ўрнини босувчи товарлари йўқ ва янги рақобатчиларнинг бозорга кириши юқори тўсиқлар билан чекланади. Рақобат ва истеъмолчи танлови чеклангани сабабли эркин бозор иқтисодиётида монополиялар одатда хуш кўрилмайди ва ҳатто қонунчилик йўли билан чекланади [4]. Шу билан бирга, баъзи тармоқларда монопол тузилмалар табиий равишда шаклланиши ёки тарихий анъаналар туфайли вужудга келиши мумкин. Давлат иқтисодиётида монопол бозорнинг аҳамияти икки томонлама: бир томондан, стратегик тармоқларда ягона йирик компаниялар йирик инвестиция лойиҳаларини амалга ошира олади, технологик тараққиётга ҳисса қўшади; иккинчи томондан эса, монополия рақобатни сусайтириб, истеъмолчилар манфаатига зарар етказиши мумкин.

Ўзбекистон мисолида монопол бозор иқтисодиёт учун долзарб мавзудир. Мамлакат иқтисодиётида тарихан қатор тармоқлар (энергетика, транспорт, телекоммуникация ва ҳ.к.) давлат монополиясига айланган эди. 2020 йил ҳолатига кўра, республикада 31та товар гуруҳи ва 82 хил хизмат тури бўйича жами 245 та корхона монопол ҳолатда фаолият юритгани қайд этилган [2]. Монополиялашув даражасининг юқорилиги рақобат муҳитини химоя қилиш масаласини кун тартибига олиб чиқди. Айни пайтда мамлакатда монополияларга қарши ислохотлар амалга оширилмоқда – бозорларга кириш учун тенг шароит яратиш, нархлар шаклланиши ошкоралигини таъминлаш ҳамда хусусий сектор рақобатбардошлигини оширишга қаратилган сиёсат юритилмоқда. Шу боис ушбу

мақолада монопол бозор тушунчаси ва унинг давлат иқтисодий ривожланишидаги ўрни ҳақида тушунча берилган, мавзу бўйича илмий манбалар таҳлил қилинган ҳамда монопол тузилмаларнинг ижобий ва салбий таъсирлари турли мамлакатлар мисолида таҳлил этилган. Мақола сўнгги қисмида мамлакат ривожланишида монополиянинг ролига умумий баҳо берилиб, уни тартибга солиш бўйича хулосавий таклифлар келтирилган.

Адабиётлар шарҳи

Иқтисодий адабиётларда «монополия» тушунчасига турлича таърифлар берилган. Классик ёндашувларда монополия бир компания бутун бозорни эгаллаб, рақобатни чеклайдиган ҳолат сифатида талқин қилинган. Масалан, Америка иқтисодчи Адам Смит монополияларни бозорда “ноинсофлик”ка олиб келувчи ҳолат деб танқид қилгани тарихий манбаларда қайд этилган. Замонавий таърифларга кўра эса монополия – маълум тармоқ ёки бозорда яқка ҳукмронлик қилувчи ва рақобат ҳамда истеъмолчи танловини чеклайдиган тузилмадир [4]. Рақобатни муҳофаза қилиш мақсадида қўллаб давлатларда монополистик амалиётларни чеклашга қаратилган анти-монопол қонунлар қабул қилинган (масалан, АҚШда Шерман қонуни, Клейтон қонуни ва ҳоказо) [5]. Шунингдек, иқтисодий назарияда «табiiй монополия» тушунчаси ажратилиб, баъзи инфратузилмавий тармоқларда (энергия таъминоти, сув таъминоти каби) биргина йирик ширкати мавжуд бўлиши самарали деб қаралади ва бундай монополиялар фаолияти давлат томонидан қаттиқ тартибга солинадиган [6].

Монополияга маҳаллий иқтисодчилар ҳам турли ёндашувларни билдирган. Баъзи тадқиқотчилар монополияни корхоналар иқтисодиёт ҳолатидан келиб чиқиб қўллайдиган “мажбурий чора” сифатида тушунтиришган.

Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида эса монопол мавқени аниқлаш учун аниқ мезон белгиланган. Амалдаги “Рақобат тўғрисида”ги қонунга кўра, бозорда улуши 65 фоиз ва ундан ортиқни ташкил этувчи хўжалик юритувчи субъект устун (яъни монопол) мавқега эга деб ҳисобланади [1]. Бозор улуши 35–65 фоиз бўлганда эса, рақобатга масъул давлат органи ушбу корхонанинг мавқеига баҳо бериб, унинг монопол мавқега эгаллигини тасдиқлаши мумкин. Мазкур меъёрлар миллий бозорларда монопол ҳолатга қарши давлат назорати ўрнатишга хизмат қилади.

Монополиянинг иқтисодиётга таъсири бўйича илмий назарияда қарама-қарши фикрлар мавжуд. Жозеф Шумпетер (австриялик иқтисодчи) йирик монопол тузилмалар илмий-тадқиқот ва инновацияларни рағбатлантириш учун қулай шароит яратади, деб ҳисоблаган. Унинг фикрича, бозорда ҳукмрон корпорациялар катта молиявий ресурсларга эга бўлиб, янги технология ва маҳсулот яратишга кўпроқ қизиқиш билдиради – чунки инновация орқали ўз монопол мавқеини сақлаб қолишга интилади [6]. Бунга муқобил қарашни Кеннет Эрроу (америкалик иқтисодчи) баён этган. У 1962 йилдаги тадқиқотида рақобат мавжуд бўлган шароитда фирмалар инновация яратишга кўпроқ мойил эканини, монопол бозорда эса янги ихтиро жорий этишдан олинандиган самара нисбатан кам бўлишини исботлаган. Эрроунинг “алмаштириш эффекти” га кўра, монополист янги технологияни жорий этганда ўзининг амалдаги фойда келтирувчи усулини алмаштиради, шу боис унда инновациядан манфаатдорлик рақобатчиларига нисбатан пастроқдир [7]. Бу илмий мунозаралар монополиянинг замонавий иқтисодиётдаги ўрнини баҳолашда зиддиятли ёндашувлар борлигини кўрсатади.

Тадқиқот методологияси

Ушбу тадқиқотда монопол бозорнинг давлат ривожланишига таъсирини баҳолашда қўшма методологик ёндашув қўлланилди. Биринчи навбатда, мавзу бўйича назарий манбалар ва илмий адабиётлар ўрганилиб, «монополия» тушунчасининг иқтисодий асослари ва турли назарий моделлар таҳлил қилинди. Шу билан бирга статистик маълумотлар ва таққослаш услуги орқали монополиялашув даражаси ҳамда унинг

иқтисодий кўрсаткичларига (ЯИМ, инвестициялар, инфляция ва ҳоказо.) таъсири ҳақида хулоса чиқаришга ҳаракат қилинди. Тадқиқот жараёнида Ўзбекистон ва бошқа бир қатор давлатларнинг монополияларга оид ҳолатлари эмпирик мисол сифатида кўриб чиқилди. Масалан, Ўзбекистондаги тармоқларнинг монополлашуви тўғрисида расмий маълумотлар (Монополияга қарши курашиш қўмитаси ҳисоботлари, қонунчилик ҳужжатлари) ҳамда АҚШ, Европа Иттифоқи каби ҳудудлардаги монополия ва рақобат ҳақидаги очик маълумотлар таҳлил қилинди. Ушбу мақола учун маълумотлар очик нашр этилган илмий-мақолалар, халқаро иқтисодий ташкилотлар ҳисоботлари ва миллий қонунчилик базасидан олинди. Тадқиқот методологияси назарий таҳлил билан бирга қиёсий таҳлил ва кейс-стади (амалий мисоллар таҳлили) усулларига таянди. Шу тарзда, монопол бозорнинг ижобий ва салбий жиҳатлари бўйича хулосалар ҳам назария, ҳам амалий маълумотлар асосида шакллантирилди.

Таҳлил ва натижалар

Ҳар қандай иқтисодий ҳодиса сингари, монопол бозорнинг ҳам белгиси бир яхши ва ёмон томонлари мавжуд. Илмий адабиётларда қайд этилганидек, монополиянинг иқтисодий тараққиётга таъсир қилувчи салбий жиҳатлари ижобий томонларига нисбатан кўпроқ ва сезиларлироқ бўлиши мумкин [10]. Қуйида монопол бозорнинг асосий ижобий ва салбий томонлари алоҳида таҳлил этилади.

Монопол бозорнинг ижобий томонлари. Монопол тузилмалар муайян шарт-шароитларда иқтисодий ривожланишга қуйидаги ижобий таъсирларни кўрсатиши мумкин:

1. Иқтисодий самарадорлик ва катта масштабда ишлаб чиқариш. Йирик монопол компания ягона таъминловчи сифатида ишлаб чиқаришни кенг кўламда ташкил этиб, иқтисодиётда масштаб самараси (economies of scale)га эришиши мумкин. Бу эса узоқ муддатда ўртача харажатларни пасайтириб, айрим ҳолларда истеъмолчилар учун ҳам манфаатли тус олиши мумкин. Масалан, табиий монополия саналган инфратузилма тармоқларида (сув таъминоти, темир йўл ва ҳоказо.) биргина компаниянинг хизмат кўрсатиши инфратузилмани такрорий барпо этиш зарурати йўқлигидан харажатларни тежайди ва ресурсларнинг самарали тақсимланишига имкон беради [11]. Шу боис, сув таъминоти ёки энергетика тармоқларида кичик рақобатчи корхоналарнинг бўлиши ўрнига, битта йирик корхонани мавжуд бўлиши самарадорроқ деб қаралади.

2. Инвестицияларни жалб этиш ва инновацияларни рағбатлантириш. Монопол компаниялар бозорда устун мавқега эга экан, одатда ҳаддан ташқари (супер) фойда олиш имкониятига эга бўлади. Монополистнинг бундай ортиқча фойдаси бир вақтнинг ўзида янги технологияларни жорий этиш ва илмий-тадқиқот ишларига сармоя киритиш учун манба бўлиб хизмат қилиши мумкин [4]. Масалан, дори-дармон ишлаб чиқарувчи компания патент орқали маълум муддатга янгича дори воситасини монопол тарзда сотиш ҳуқуқини олади – бу эса ушбу соҳада илғор дори яратишга рағбат бўлиб, патент орқали ҳимоя қилинмаган шароитга нисбатан инновация жараёнини жадаллаштиради. Шунингдек, йирик технологик компаниялар (Google, Apple каби) ўзларининг деярли монопол мавқеидан келиб чиқадиган катта капитали ҳисобига янги технологияларга катта инвестициялар киритмоқда ва жамият учун инновацион маҳсулотлар яратмоқда [8]. Шумпетер таъкидлаганидек, монополистик бозор муҳитида катта тадбиркорлик даромадини қидиришнинг ўзи технологик тараққиёт двигатели бўлиши мумкин [6].

3. Барқарорлик ва нархлар нисбий мувозанати. Рақобат кучли бўлган бозорларда маҳсулот нархлари тез-тез ўзгариб туриши, “ношаръий рақобат” натижасида вайронкор нарх уруши юз бериш эҳтимоли бор. Монопол бозорда эса биргина сотувчи мавжуд бўлгани боис нархларда маълум барқарорлик кузатилиши мумкин. Монопол корхона бозорни тўлиқ назорат қилган ҳолда одатда нархларни муайян даражада устувор ушлаб туради ва бу орқали кескин инфляцион ўзгаришларни тийиб туриши мумкинлиги

айтилади [12]. Албатта, бунда гап бозордаги нарх даражасини пасайтириш ҳақида эмас, балки сунъий нарх ўзгаришларининг олдини олиш ҳақида борапти. Айрим ҳолларда давлат йирик монопол корхоналар билан биргаликда стратегик аҳамиятли товарлар нархларини барқарорлаштириш бўйича келишувларга эришади, бу эса ижтимоий барқарорликка хизмат қилади.

4. Йирик солиқ тушумлари ва бандликнинг таъминланиши. Монопол тузилмалар одатда тармоқдаги энг йирик корхоналар ҳисобланади ва улар иқтисодиётда салмоқли ўрин тутаяди. Жумладан, бундай корхоналар давлат бюджетига катта миқдорда солиқ тўлашади ва маҳаллий бюджетнинг асосий манбалари бўлиши мумкин. Масалан, Ўзбекистондаги айрим йирик монопол компаниялар (ультра йирик саноат корхоналари) солиқ тушумларининг юқори улушини таъминлаб беради. Шу билан бирга, монопол корхоналар кўп сонли ходимларни иш билан таъминлайди – бу эса аҳоли бандлиги ва даромад манбасини таъминлаш нуқтаи назаридан ижобий ҳодиса. Демак, монопол бўлган корхоналар иқтисодиётда фискал барқарорлик ва ижтимоий таъминлаш борасида муайян ижобий рол ўйнайди.

Монопол тузилмалар юқорида қайд этилган муайян ижобий жиҳатларга эга бўлса-да, умумий ҳолда бозор иқтисодиёти учун уларнинг салбий таъсирлари устунроқ бўлиши мумкин. Қуйида монопол бозорнинг салбий жиҳатлари ва уларнинг оқибатлари таҳлил этилади:

1. Истеъмолчилар учун юқори нархлар ва танловнинг чекланиши. Монопол бозорда рақобат бўлмагани сабабли, монополист товар нархини эркин белгилаши ва уни юқори даражада ушлаб туриши мумкин. Истеъмолчиларнинг танлов имконияти йўқлиги сабаб, улар мажбуран ушбу юқори нархни қабул қилишади. Натижада истеъмолчиларнинг ортқча тўлови ошади ва уларнинг фаровонлиги пасаяди – бу ҳол иқтисодий тилда алогик самарасизлик (allocative inefficiency) ва истеъмолчи барқарорлиги юитилишига олиб келади [2]. Масалан, 1980-йилларда Microsoft компанияси шахсий компьютерлар учун дастурий таъминот бозорини деярли тўлиқ монополлаштирган эди ва шу даврда Microsoft Office маҳсулотига нархни рақобатчилари бўлмагани учун жуда юқори қўйган эди. Бу миллионлаб фойдаланувчиларга қимматликка тушган, уларнинг маблағлари алтернатив маҳсулот йўқлиги сабаб монополистга ўтишга мажбур бўлган. Монополия шароитида истеъмолчилар нафақат юқори нарх, балки хизмат сифати ёки маҳсулот танлови бўйича ҳам чекланган имкониятга эга бўлади – чунки биргина таъминловчидан бошқасига ўтиш имконияти мавжуд эмас.

2. Рақобатнинг сусайиши ва самарасизликка олиб келувчи омиллар. Рақобат — бозор иқтисодиёти двигатели ҳисобланади, у корхоналарни харажатларни қисқартириш, ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш ва янги маҳсулотлар яратишга мажбур қилади. Монопол бозорда эса бундай босим йўқ, шу сабаб монополист корхона “хавфсиз зона”да фаолият юритади. Натижада ички операцияларида сусткашликка йўл қўйиши, ресурсларни самарасиз сарфлаши мумкин, чунки уни тез жазолайдиган рақобатчи кўринмайди. Илмий адабиётда бу ҳолат Х-носамарадорлик деб аталиб, монополиялар орасида учраши мумкинлиги таъкидланади. Шунингдек, корпорация ҳажми ортқча катталашиб кетганда бошқарув ва мувофиқлаштириш қийинлашади, бу эса масштабнинг салбий самаралари – бюрократиянинг кучайиши, қарор қабул қилишда секинлик ва харажатларнинг ошишига олиб келиши мумкин [11]. Масалан, айрим давлатга қарашли монопол корхоналарда юқори раҳбариятдан токи қуйи бўғинлараро алоқаларгача мурасасиз бюрократик жараён кузатилади, бу эса корхонанинг тез бозор шароитига мослашиш қобилиятини пасайтиради. Бундан ташқари, монополия шароитида корхона харажатларини оптималлаштиришга кам эътибор қаратиши мумкин – чунки бозор улушини сақлаб қолиш учун бевосита хавф йўқ. Шунинг таъкидлаш керакки, рақобат бўлмаган жойда сифат ҳам тушиши, инновациялар сусаши эҳтимоли юқори: бунда истеъмолчи танлови чеклангани учун корхона маҳсулот сифатини яхшилашга уринишга

камдан-кам мажбур бўлади.

3. Янги тадбиркорлик ва инновациялар учун тўсиқлар. Монопол тузилма мавжуд бўлган бозорга янги иштирокчилар кириб келиши мураккаблашади. Монополист ўз мавқеини сақлаш учун турли тосиқларни (нархлар демпинги, ресурсларга эксклюзив эгалик, ҳ.к.) ишга солиши мумкин. Натижада бозорга янги фирмалар кириши чекланиб, умумий рақобат муҳити жабр кўради. Бу ҳол мамлакат иқтисодиётида тадбиркорлик фаоллигини сусайтириб, инновацион ғояларнинг амалга ошишини секинлаштиради. Илмий тадқиқотлар шуни кўрсатадики, агар бозорга кириш йўлида ҳаддан ташқари тосиқлар бўлса, умумий инновацион фаоллик пасаяди, чунки янги ихтироларни амалга оширувчи чакана ва ўрта бизнес сектори тортилиб қолади. К. Эрроунинг таҳлилий моделига мувофиқ, монопол бозорда мавжуд компания янги технологияни жорий этишдан кўра унинг йўлида туришга кўпроқ интилади – чунки янги инновация унинг эски усулини алмаштириб, ички фойдасини бир муддатга камайтиради [7]. Яъни “рақобатдан ҳимояланган” монополистда технологик янгиланишга рағбат нисбатан паст бўлади. Бунга амалда мисол сифатида 2000-йиллар бошидаги телекоммуникация тармоқларини келтириш мумкин: айрим давлатларда миллий телеком компаниялари узоқ муддат мобил алоқа бозорини монопол тарзда эгаллаб турди. Табиийки, улар янги технология (3G, 4G) жорий этишда шошилмади, натижада ушбу давлатлар коммуникация инфратузилмасини янгилашда орқада қолишди. Фақатгина бозор рақобатга очилгандан кейингина янгича хизматлар тез татбиқ этила бошланди. Бу ҳол монополиянинг инновацияга тўсиқ бўлиши мумкинлигини кўрсатади.

4. Иқтисодий сиёсий таъсир ва коррупция хатарлари. Йирик монопол компаниялар нафақат иқтисодий, балки сиёсий кучга ҳам эга бўлиб олиши мумкин. Бозорнинг катта қисми устидан назорат ўрнатган монополист ўз манфаатларини сақлаш мақсадида давлатнинг иқтисодий сиёсатини шакллантиришга таъсир ўтказишга ҳаракат қилади. Масалан, тарихда Standard Oil каби йирик монополиялар нафақат рақибларни бозордан сиқиб чиқарган, балки сиёсий доираларга лоббийлик қилиб, ўзларига қулай қоидалар ўрнатилишини таъминлагани билан ном чиқарган [11]. Монополия ва катта сиёсий куч уйғунлашса, жамиятда коррупция ва адолатсизлик хавфи ошиб боради. Бундан ташқари, замонавий дунёдаги рақамли гигант-монополистлар (Google, Facebook ва бошқалар) ахборот устидан катта назоратга эга бўлиб, жамият ҳаётига бевосита таъсир кўрсатмоқда. Бу турдаги компаниялар ўз платформалари орқали маълумот тарқатилишини назорат қилиши, жамоатчилик фикрига таъсир қилиши мумкинлиги ҳақида хавотирлар мавжуд [11]. Демак, монополия фақат иқтисодий эмас, балки ижтимоий ва сиёсий жиҳатдан ҳам хавфли таъсирларга эга бўлиши мумкин. Давлат бошқарувида ҳиссаси бор ёки давлатга тегишли монопол корхоналарда эса “мансабдор шахс – бизнес раҳбари” ҳолати вужудга келиб, манфаатлар тўқнашуви орқали самарасиз қарорлар, коррупцион келишувлар пайдо бўлиши эҳтимоли кучаяди.

Юқоридаги таҳлил монопол бозорнинг турли жиҳатларини очиб берди. Турли мамлакатлар тажрибаси ҳам монополиянинг иқтисодий ривожланишга таъсири бирма-бир эмаслигини кўрсатади. Масалан, АҚШ тарихидан маълумки, XIX аср охири – XX аср бошларида қудратли монополиялар (Standard Oil, Carnegie Steel ва бошқ.) пайдо бўлиб, бозорни тўлиқ назорат қилишган. Standard Oil нефть бозорини монополлаштириб, рақобатчиларни турли йўللار билан чиқарар экан, истеъмолчилар учун танлов йўқолиши ва бозорда адолатсизлик ортиши жамоатчилик ва ҳукуматнинг кескин танқидига сабаб бўлди [11]. Натижада АҚШда 1890 йилда Шерман Антимополия акти қабул қилинди ва кейинчалик Standard Oil 1911 йилда давлат томонидан бир нечта компанияларга парчаланиб ташланди. Бу воқеа монополияларга қарши курашда тарихий бурилиш нуктаси бўлди. Шундан сўнг АҚШ ва бошқа кўплаб давлатларда антимополия сиёсати давлат иқтисодий сиёсатининг ажралмас қисмига айланди. Яқинроқ тарихга назар солсак, 1990-йиллар охири – 2000-йиллар бошида Microsoft корпорацияси персонал

компьютерлар учун операцион тизимлар бозорида деярли мутлақ монопол мавқега эга бўлди. Компания ушбу устунлигидан фойдаланиб, ўз маҳсулотлари (Internet Explorer веб-браузери ва бошқалар) учун ноқонуний устунлик яратгани учун АҚШ Адлия вазирлиги томонидан антимонопол текширувларга учради ва 2001 йилда корпорацияга нисбатан ёндашувини ўзгартириш бўйича келишувга эришилди. Бу мисоллар кучли ҳуқуқий базани талаб этувчи ҳолатлардир – давлат истеъмолчилар ва кичик бизнес манфаатларини ҳимоя қилиш учун монополияларни чеклаб туриши лозимлигини англатади.

Европа Иттифоқи тажрибасида ҳам монополия ва картелларга қарши қатъий чоралар кўрилади. ИТ гигантлари (Google, Apple, Microsoft ва ҳ.к.)нинг Европа бозорида суиистеъмол ҳулқ-атвори учун кўп марта миллиардлаган евролик жарималар қўлланилгани маълум. Масалан, Google компаниясига 2017–2019 йилларда Европада бозордаги устун мавқеини суиистеъмол қилгани учун бир неча бор йуқори жарималар солинди. Бу ишлар ортидан Европа рақобат комиссияси технология соҳасидаги монополистларга нисбатан қоидаларни янада кучайтирди. Шу орқали Европа Иттифоқи рақобатни ҳимоя қилиш ва истеъмолчи манфаатларини таъминлашга интилаётганини кўрамыз.

Ўзбекистон иқтисодиётида ҳам монопол тузилмаларнинг таъсири сезиларли бўлиб келган. Юқорида таъкидланганидек, 2020 йилга келиб турли товар ва хизмат сегментларида 245 та монопол корхона мавжуд эди. Қолаверса, мамлакат ялпи ички маҳсулот ҳажмида монопол корхоналар улуши 2017 йилдаги 7,3 фоиздан 2021 йилга келиб, 15,1 фоизгача ошиб боргани кузатилган [12]. Бу улушнинг икки бараварга яқин ўсиши иқтисодиётда монопол концентрациянинг ортганидан далолат беради. Албатта, мазкур ҳолатни тўғри талқин қилиш лозим: маълум улушнинг ошиши индустриаллашув ва йирик компаниялар ўсиши билан боғлиқ бўлиши мумкин, бироқ шу билан бирга кичик-ўрта бизнеснинг улуши нисбатан секин ўсганини ҳам англатади. Давлат раҳбарияти бу тенденцияни муҳим иқтисодий муаммо сифатида қайд этиб, сўнгги йилларда сиёсатни рақобат муҳитини яхшилашга қарата бошлади. Ўзбекистон Республикаси Президент Шавкат Мирзиёев ўз маърузаларида “рақобат бўлмаса, сифат бўлмайди, нарх тушмайди” деб таъкидлаб, мамлакат иқтисодиётида жадал бозор ислохотларини амалга ошириш зарурлигини бир неча бор айтди. Жумладан, 2020 йил май ойида ўтказилган иқтисодий йиғилишда давлат раҳбари Ш. Мирзиёев 245 та корхона монопол ҳолатда эканини айтиб, бир қатор тармоқларда энди рақобат муҳити шаклланиши учун 70 та корхонани монополистлар реестридан чиқариш мумкинлигини билдирди. Шу йиғилишда “замон ўзгаряпти, лекин монопол корхоналар ўзгара олмаяпти... қатъий чоралар кўриш вақти келди, иқтисодиётда бу ҳаёт-мамот масаласи” дея кескин баёнот берилди [9]. Мазкур баёнот ортидан мамлакатда монополияга қарши мутлақо янги тизим яратиш ҳақида топшириқлар берилди: давлат улушига эга корхоналарда монополияга қарши комплаенс тизимини жорий этиш, соҳавий раҳбарлар ва мутасаддилар учун рақобат асослари бўйича ўқув курсларини ташкил қилиш, рақобатни чекловчи маъмурий механизмларни бекор қилиш каби чоралар белгиланди. 2022–2023 йилларда эса бир қатор йирик тармоқларда давлат монополиясини тугатиш бўйича амалий қадамлар қўйилди: масалан, нефт-газ таъминоти, электр энергияси ишлаб чиқариш, темир йўл хизмати, аэропорт хизмати каби тармоқларда мавжуд давлат монополияларини бекор қилиш режалари эълон қилинди. Бу ислохотлар давом этар экан, узоқ муддатда Ўзбекистон иқтисодиётида рақобатбардошлик ошиши ва монополияларнинг салбий таъсири пасайиши кутилмоқда.

Хулоса

Юқоридаги таҳлил ва мисоллардан кўриниб турибдики, монопол бозор тузилмасининг давлат иқтисодий ривожланишига таъсири мураккаб ва қарама-қаршилиқларга бой. Монополиялар муайян шарт-шароитларда йирик инвестициялар жалб этиш, инновацион жараёнларни рағбатлантириш ва инфратузилмавий самарадорликка

эришишда ижобий рол ўйнаши мумкин. Бироқ умумий ҳолатда монопол тузилмаларнинг салбий оқибатлари устунлик қилади: улар бозор рақобатини сусайтириб, нархларнинг сунъий ошиб кетишига, ресурсларнинг самарасиз тақсимланишига ва истеъмолчилар танловининг чекланишига олиб келади. Шу сабабли, ҳар қандай мамлакат ривожланиш стратегиясида монополияларни тартибга солиш ва уларнинг зарарли таъсирини чеклаш долзарб вазифа ҳисобланади.

Ўзбекистон шарт-шароитларида монополияларнинг тарихий тузилмаларини босқичма-босқич ислоҳ қилиш ва иқтисодийни либераллаштириш орқали ҳақиқий рақобат муҳитини яратиш устувор мақсад этиб белгиланган. Бу йўлда куйидаги таклиф ва тавсиялар илмий ва амалий жиҳатдан асослидир:

Рақобат сиёсатини кучайтириш ва қонунчиликни татбиқ этиш. Монополияга қарши мавжуд қонун нормаларини қатъий амалга ошириш, бозорда устун мавқе эгаллаган корхоналар фаолияти устидан доимий назорат ўрнатиш лозим. Хусусан, монополистик ҳолатдан суистеъмол қилиш (нархларни асоссиз ошириш, келишиб олиш орқали бозорни бўлишиб олиш ва ҳ.к.) ҳолатлари учун қонун олдида қатъий жавобгарлик механизмларини ишлатиш зарур. Бунда мустақил ва салоҳиятли антимонополия органи фаолиятини кучайтириш муҳим аҳамият касб этади.

Монопол имтиёзларни бекор қилиш ва бозорларга кириш имконини кенгайтириш. Давлат томонидан алоҳида компанияларга берилган эксклюзив ҳуқуқ ва имтиёзларни босқичма-босқич бекор қилиш талаб этилади. Соҳа тартибга солувчи органлар орқали монополиялашган тармоқларга янги иштирокчилар киришини енгиллатувчи ислохотлар амалга оширилиши лозим. Масалан, энергетика, нефть-газ, транспорт каби соҳалардаги давлат монополиялари тугатилиб, ўрнига бозор тамойиллари асосида бир неча рақобатчи компаниялар фаолият юритиши таъминланмоқда – 2024 йилда мазкур йўналишда 17 та йирик давлат монополиясини тугатиш бўйича қарор қабул қилинди. Бу каби чоралар эркин рақобат муҳитини яратиш, тадбиркорликни ривожлантиришга туртки беради.

Табиий монополияларни самарали тартибга солиш. Сув таъминоти, электр тармоқлари, темир йўл каби табиий монопол тармоқларда тўла бозор рақобатини яратиш мумкин эмас. Лекин бундай ҳолда давлат уларни тартибга солувчи сифатида чиқиши керак: мустақил тартибга солувчи идоралар орқали тарифларни шакллантиришда ошкораликка эришиш, истеъмолчилар манфаатларини ҳимоя қилувчи чегара нархларни белгилаш ва сифат стандартларига риоя этилишини назорат қилиш зарур. Шу билан бирга, табиий монополиялар соҳасида хусусий сектор иштирокини тарғиб этиш (масалан, концессия шартномалари орқали) орқали самарадорликни ошириш мумкин.

Монопол корхоналарда самарали корпоратив бошқарув ва инновациявий фаолликни ошириш. Монопол мавқега эга йирик корхоналар (айниқса давлат улуши борлари) да халқаро корпоратив бошқарув тамойилларини жорий этиш лозим. Монополияга қарши комплаенс тизимини ташкил этиш орқали бундай корхоналарнинг ўз фаолиятида рақобат қоидаларига риоя этиши таъминланади. Шунингдек, уларни ички рақобат муҳитини шакллантиришга рағбатлантириш керак: масалан, корпорация ичида турли бўлинмалар ўртасида рақобат руҳини кучайтириш, ходимларни инновацион таклифлар учун рағбатлантириш каби чоралар самара бериши мумкин. Монопол корхоналар олинган юқори даромадларни илмий-тадқиқот ва технологик янгиланишга йўналтириши учун солиқ имтиёзлари ёки давлат-грант дастурлари орқали рағбат яратиш ҳам мақсадга мувофиқдир.

Яқуний хулоса қилиб айтганда, монопол бозорнинг мамлакат ривожланишига таъсири манфий оқибатлар хавфи туфайли эҳтиёткорлик билан бошқарилиши зарур бўлган соҳадир. Маҳсулот ва хизматлар сифати ошган, нархлари адолатли шаклланадиган ва инновациялар тез жорий этиладиган иқтисодий муҳитни таъминлаш учун рақобат тамойиллари устувор бўлиши керак. Шу билан бирга, айрим стратегик тармоқларда йирик корхоналар мавжуд бўлиши табиий ва зарур бўлса, давлат уларнинг фаолиятини шаффоф

ва ҳисобдор этиб ташкил этишга масъулдир. Монополиянинг ижобий жиҳатларини (масалан, инвестициявий салоҳиятини) иқтисодий ривожланиш йўлида сафарбар этиш, салбий таъсирларини эса қонунчилик ва бозор механизмлари орқали чеклаб бориш – бу мамлакатнинг барқарор ва инклюзив тараққиёти учун муҳим шартдир. Рақобатбардошликка эга, очиқ бозор иқтисодиёти эса узоқ муддатда инновацион тараққиёт ва халқ фаровонлигининг энг муҳим кафолати ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг “Рақобат тўғрисида” қонуни <https://lex.uz/docs/6518381>
2. Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 27 декабрдаги 355-I-сон Қонуни “Товар бозорларида монополистик фаолиятни чеклаш ва рақобат тўғрисида” Lex.uz
3. <https://review.uz/oz/post/bugungi-kunda-245-ta-korxona-monopol-holatda-saqlanib-qolmoqda> (2020). Review.uz
4. Hayes A. (2025). Understanding Monopoly: Its Types, Market Impact, and Regulatory Measures.
5. Pettinger T. (2021). Advantages and disadvantages of monopolies. Economics Help
6. Schumpeter J. (1942). Capitalism, Socialism and Democracy. New York: Harper & Bros.
7. Arrow K. (1962). Economic Welfare and the Allocation of Resources for Invention. RAND Journal of Economics, Vol. 3(3)
8. Zurapov A.U. Monopoliya atamasi, turlicha yondashuvlar va monopol korxonalarining YIMdagi ulushi. // Science and Education. – 2023. – №4 (10).

Электрон ресурслар

9. <https://review.uz/oz/post/shavkat-mirziyoyev-monopol-kompaniyalarni-tanqid-qildi>
10. <https://alldata.uz/product/monopoliyaning-ijobiy-va-salbiy-tomonlari/>
11. <https://www.economicshelp.org/blog/265/economics/are-monopolies-always-bad/>
12. <https://openscience.uz/index.php/sciedu/article/download/6371/5797/12224>

O‘ZBEKISTONDA YENGIL SANOAT RIVOJLANISHINING XUSUSIYATLARI VA ASOSIY KO‘RSATKICHLARI

Doniyorova Shaxnoza Doniyorovna

*iqtisodiyot fanlari bo‘yicha
falsafa doktori (PhD)
iqtisodiyot va menejment kafedrası
katta o‘qituvchi*

Geologiya fanlari universiteti

E-mail: shaxnozadoniyorova@gmail.com

ORCID:0009-0008-7620-3900

Annotatsiya. Maqolada O‘zbekiston Respublikasida yengil sanoat sohasining rivojlanish jarayonlari, uning iqtisodiy taraqqiyotdagi o‘rni va ahamiyati o‘rganilgan. Yengil sanoat tarmoqlari – to‘qimachilik, trikotaj, tikuvchilik, charm-poyabzal va boshqa yo‘nalishlar bo‘yicha ishlab chiqarish hajmi, eksport salohiyati hamda investitsiyaviy faollik asosiy tahlil ob’ekti sifatida ko‘rib chiqilgan. Tadqiqotda mustaqillikdan so‘ng sohada olib borilgan islohotlar, xorijiy investorlar ishtiroki va mahalliy ishlab chiqaruvchilar salohiyatining oshishi kabi omillar tahlil etilgan. Shu bilan birga texnologik jihozlarning eskirganligi, xomashyo bazasining cheklanganligi, kadrlar yetishmovchiligi kabi muammolar tadqiq etilib, tegishli hulosalar va tavsiyalar shakllantirilgan.

Kalit so‘zlar: modernizatsiya, milliy iqtisodiyot, yengil sanoat, mahalliy brend, mahalliy resurs, paxta-to‘qimachilik klasterlari, eksport, import,

ОСОБЕННОСТИ И ОСНОВНЫЕ ПОКАЗАТЕЛИ РАЗВИТИЯ ЛЁГКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ УЗБЕКИСТАНА

Даниярова Шахноза Данияровна

*доктор философии (PhD)
по экономическим наукам
ст. препод. кафедры*

экономики и менеджмента

Университет геологических наук

E-mail: shaxnozadoniyorova@gmail.com

ORCID: 0009-0008-7620-3900

Аннотация. В статье изучены процессы развития лёгкой промышленности Республики Узбекистана, её роль и значение в экономическом росте. Рассмотрены текстильная, трикотажная, швейная, кожевенно-обувная отрасли лёгкой промышленности, являющиеся основными направлениями производственного, экспортного потенциала и инвестиционной активности. В работе подчёркивается, что в развитии лёгкой промышленности важную роль сыграли реформы, проведённые после обретения независимости, участие иностранных инвесторов и рост потенциала отечественных производителей. Вместе с тем обращается внимание и на существующие проблемы – изношенность технологического оборудования, ограниченность сырьевой базы, нехватка кадров. По результатам исследования сформулированы выводы и рекомендации.

Ключевые слова: модернизация, национальная экономика, лёгкая промышленность, местные бренды, местные ресурсы, хлопково-текстильные кластеры, экспорт, импорт.

**FEATURES AND KEY INDICATORS OF LIGHT INDUSTRY DEVELOPMENT IN
UZBEKISTAN****Doniyorova Shakhnoza Doniyorovna***Doctor of Philosophy (PhD)
in Economic Sciences**Senior Lecturer**Department of Economics and Management
University of Geological Sciences**E-mail: shaxnozadoniyorova@gmail.com**ORCID: 0009-0008-7620-3900*

Abstract. This article examines the development of light industry in the Republic of Uzbekistan, its role, and significance in economic progress. It examines the textile, knitwear, clothing, and leather and footwear sectors, which represent the main areas of production, export potential, and investment activity. The paper emphasizes the significant role played by reforms implemented after independence, the participation of foreign investors, and the growing potential of domestic producers in the development of light industry. At the same time, it also highlights existing challenges, such as deteriorated technological equipment, limited raw materials, and a shortage of personnel. The study provides conclusions and recommendations.

Keywords: modernization, national economy, light industry, local brands, local resources, cotton-textile clusters, export, import.

Kirish

O‘zbekiston Respublikasining mustaqillikka erishganidan so‘nggi davrda barcha sohalarda bo‘lgani kabi sanoat, xususan, yengil sanoat tarmog‘ini modernizatsiya qilish va barqaror rivojlantirish bo‘yicha keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Milliy iqtisodiyotda yengil sanoat muhim strategik tarmoqlardan biri bo‘lib, u nafaqat ichki bozorni sifatli mahsulotlar bilan ta‘minlashda, balki eksport salohiyatini oshirish, yangi ish o‘rinlarini yaratish va aholining daromadlarini ko‘paytirishda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda O‘zbekistonda yengil sanoat, ayniqsa, to‘qimachilik, tikuv-trikotaj va charm-poyabzal sohalari dinamik rivojlanmoqda. Mazkur yo‘nalishlarda xorijiy investitsiyalar jalb qilinmoqda, zamonaviy texnologiyalar asosida yuqori sifatli mahsulotlar ishlab chiqarilmoqda, mahalliy brendlar shakllanmoqda. Bu esa mamlakatning iqtisodiy taraqqiyotida yengil sanoatning o‘rni tobora ortib borayotganidan dalolat beradi.

Adabiyotlar sharhi

Yengil sanoatning rivojlanishi ijtimoiy barqarorlikni oshirishga yordam beradi. Ish bilan ta‘minlash va daromadlarning oshishi ijtimoiy muammolarni, masalan, qashshoqlik va ishsizlikni kamaytiradi. Yengil sanoat mahalliy ishlab chiqaruvchilarni qo‘llab-quvvatlaydi va mahalliy resurslardan foydalanishni rag‘batlantiradi. Bu esa mahalliy iqtisodiyotning rivojlanishiga hissa qo‘shadi va mahalliy hamjamiyatlarni mustahkamlaydi [2].

2022-yil 21-yanvarda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “To‘qimachilik va tikuv-trikotaj korxonalarida chuqur qayta ishlash va yuqori qo‘shilgan qiymatli tayyor mahsulotlar ishlab chiqarishni hamda ularning eksportini rag‘batlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-53-sonli farmonini imzolanishi ushbu yo‘nalishda yangi bosqichning boshlanishiga zamin yaratdi. Ushbu hujjat mahalliy xomashyoni chuqur qayta ishlash va eksportga mo‘ljallangan, yuqori qo‘shimcha qiymatga ega tayyor mahsulotlar ishlab chiqarishni jadallashtirishga xizmat qildi. Mazkur siyosat natijasida 2023-yilning dastlabki ikki oyida O‘zbekiston tomonidan 15 ta xorijiy davlatga qiymati 45,6 million AQSh dollariga teng bo‘lgan deyarli 8 ming tonna trikotaj mahsuloti eksport qilindi. Bu ko‘rsatkich o‘tgan yilning shu davriga nisbatan 8,4 million dollarga ortgan [1].

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot ishi olib borish jarayonida prognozlash, sintez, tizimli yondashuv, tarkibiy va qiyosiy tahlil, iqtisodiy taqqoslash, ilmiy umumlashtirish, grafik va vizual tahlil usuli, iqtisodiy-statistik hisoblash usullaridan foydalanilgan.

Tadqiqot natijalari O‘zbekistonda yengil sanoat rivojlanishining xususiyatlari va asosiy ko‘rsatkichlari bo‘yicha ilmiy asoslangan takliflarni ishlab chiqish imkonini berdi.

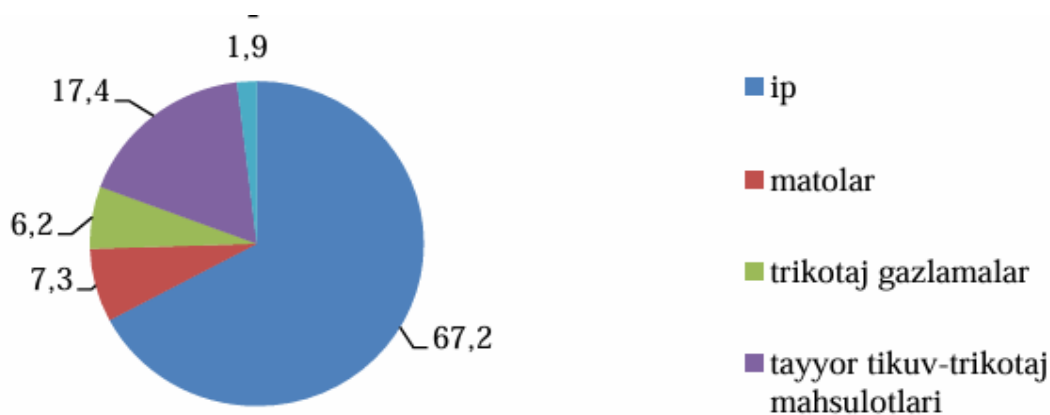
Tahlil va natijalar

Bugungi kunga kelib Respublikada jami 134 ta paxta-to‘qimachilik klasterlari faoliyat yuritmoqda. Paxta-to‘qimachilik klasterlarida paxta terishni zamonaviy usullaridan foydalanilmoqda, jumladan, AQSh (John Deere), Germaniya (Case), Xitoy va boshqa davlatlarda ishlab chiqarilgan paxta terish mashinalarida terib olinmoqda.

Hozirda yurtimizda ishlab chiqarilgan to‘qimachilik mahsulotlari jahonning 50 dan ortiq mamlakatlariga eksport qilinmoqda. Ularning ichida asosiy eksport bozori bo‘lib, MDH davlatlari, xususan, Rossiya Federasiyasi hisoblanadi. Bundan tashqari, Lotin Amerikasi, Yevropa Ittifoqi, Koreya Respublikasi, Xitoy, Singapur, Eron, Isroil, AQSH davlatlariga to‘qimachilik sanoati mahsulotlari eksport qilib kelinmoqda (1-diagramma) [3].

1-diagramma.

Eksport qilinayotgan to‘qimachilik mahsulotlarining tarkibi*

*Stat.uz sayti.

Yuqoridagi rasmdan ko‘rinib turibdiki, to‘qimachilik sanoati korxonalari tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi doimiy ravishda oshib bormoqda. Shu bilan birga, eksport qilinayotgan mahsulotlar tarkibida yuqori qo‘shilgan qiymatga ega, ya‘ni tayyor iste’molga mo‘ljallangan mahsulotlarning ulushi ham o‘sib borayotgan tendensiyasi kuzatilmoqda.

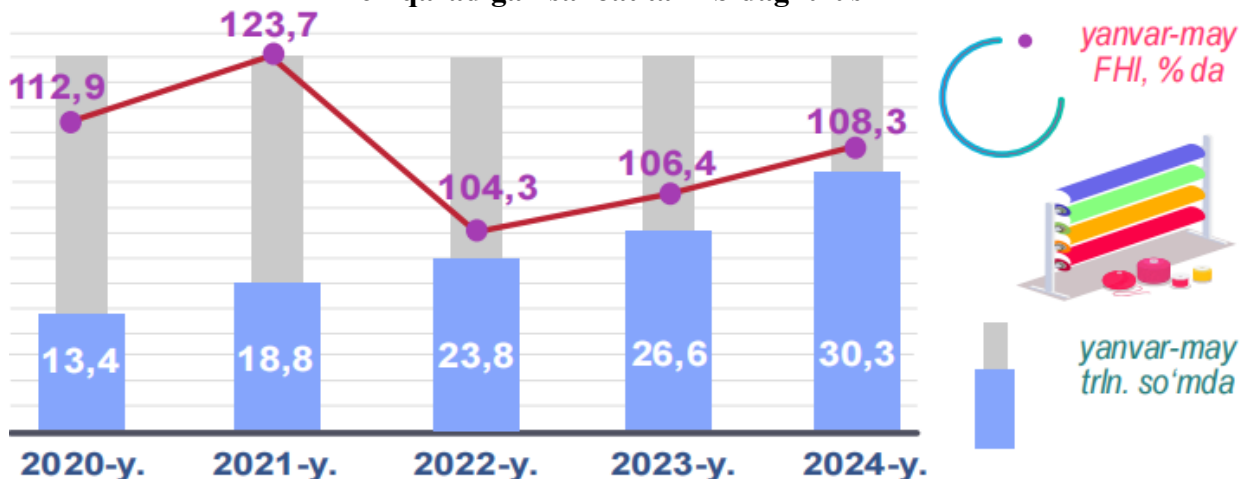
Yengil sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmini ko‘paytirish hozirgi davrning eng asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Chunki bu respublika byudjetiga valyuta tushumlarini ko‘paytirishning muhim manbalaridan biridir. So‘ngi yillarda yengil sanoat korxonalarining o‘rtacha yillik quvvati paxtani qayta ishlash bo‘yicha 460 ming tonnani, ip-kalava ishlab chiqarish 325 ming tonnani, trikotaj ip ishlab chiqarish 80 ming tonnani, mato ishlab chiqarish 276 million kvadrat metrni, trikotaj mahsulotlarini ishlab chiqarish 256 million donani, tikuvchilik mahsulotlarini ishlab chiqarish 10 million donani, shoyi-ipak iplarini ishlab chiqarish 2 million tonnani tashkil etadi.

2024-yilning yanvar-may oylarida to‘qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarishning ishlab chiqaradigan sanoat tarkibidagi ulushi 2020-yilda 13,4 trln so‘mni tashkil etgan bo‘lsa, 2024-yilda bu ko‘rsatkich 30,3 trln so‘mga yetdi. Ko‘rinib turibdiki, so‘ngi besh yilda savdo hajmi yildan yilga barqaror o‘sish tendensiyasini namoyon etmoqda. Xususan, 2020-yilga nisbatan 2024-yilga savdo hajmi qariyb 2,3 barobarga oshgan. Fizik hajm indeksi (FHI) ko‘rsatkichi 2021-yilda eng yuqori darajaga 123,7 foizga etgan bo‘lsada, keying ikki yilda ma‘lum darajada

pasaygan. 2022- yilda FHI 104,3 foizgacha tushgan, bu esa savdo hajmi o'sishi sekinlashganini ko'rsatadi. Ammo 2023-2024 yillarda indeks biroz tiklana boshlab, 2024-yilda 108,3 foizni tashkil etgan (2-diagramma).

2 – diagramma.

O'zbekiston Respublikasi to'qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarishining ishlab chiqaradigan sanoat tarkibidagi ulushi*

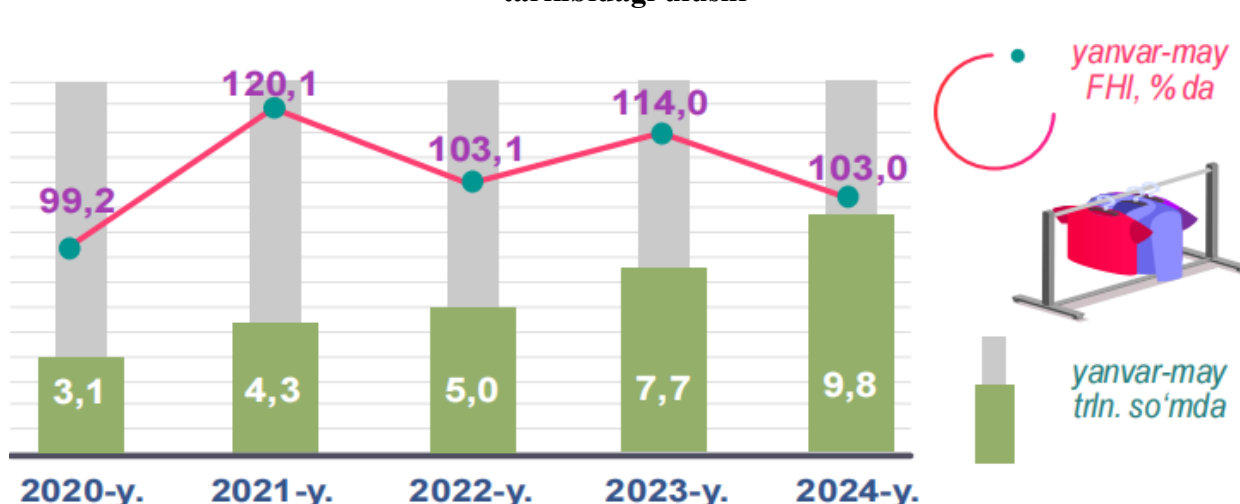

O'zbekiston Respublikasi prezidenti huzuridagi statistika agentligining 2024 yil ma'lumotnomasi.

2020-2024 yillar oralig'ida yengil sanoatda ishlab chiqarish hajmi barqaror o'sganini kuzatish mumkin. Jumladan, 2020-yilda 3.1 trln so'm bo'lgan hajm, 2024-yilga kelib 9,8 trln so'mgacha oshgan, ya'ni qariyb 3,2 barobarlik o'sish kuzatilgan. FHI 2021 va 2023 yillarda yuqori o'sish sur'atlarini namoyon etgan holda 120,1 foiz va 114,0 foizni tashkil etgan. Bu yillarda ishlab chiqarishning haqiqiy o'sishi kuzatilgan. Ammo 2022 va 2024-yillarda FHI nisbatan past (103,1 foiz va 103,0 foiz) bo'lib, o'sish sur'ati pasayganini anglatadi. Bu ko'rsatkichlar inflyatsiya ta'siri yoki mahsulot turlari strukturasidagi o'zgarishlar bilan izoxlash mumkin. (3-diagramma).

3-diagramma.

O'zbekiston Respublikasi kiyim ishlab chiqarishining ishlab chiqaradigan sanoat tarkibidagi ulushi*

*O'zbekiston Respublikasi prezidenti huzuridagi statistika agentligining 2024 yil ma'lumotnomasi.

Mazkur keltirilgan tahlillardan shuni xulosa qilish mumkinki, bugungi kunda yengil sanoat tarmog'ini modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilash bo'yicha olib borilayotgan islohotlarni yanada jadallashtirish va ularning samaradorligini oshirish talab etiladi. Shu nuqtai nazardan, ushbu yo'nalishda olib borilayotgan islohotlarning mohiyati va

tamoyillarini tahlil qilish hamda modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilash jarayonlarining nazariy va metodologik asoslarini tadqiq etish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Respublikamizda soha doirasida amalga oshirilayotgan islohotlar ko‘lami yengil sanoat mahsulotlari hajmini yildan-yilga oshirishning istiqbolli rejalarini tatbiq etmoqda. Jumladan, yengil sanoatning 2023-2030 yillardagi rivojlanishining maqsadli prognoz ko‘rsatkichlariga muvofiq, mazkur sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmi 2030-yilga qadar 6,9 trln.so‘mni tashkil etishi, bunda ip-kalava ishlab chiqarish hajmi 2,5 barobarga, gazlama ishlab chiqarish hajmi 2,8 barobarga, shoyi gazlama ishlab chiqarish hajmi 2,7 barobarga, noto‘qima matolar ishlab chiqarish hajmi 1,5 barobarga, trikotaj matolar ishlab chiqarish hajmi esa 2,7 barobarga ortishi belgilanganligi yuqori ahamiyatga molikdir.

Xulosa

O‘zbekistonda yengil sanoat sohasining rivojlanishi milliy iqtisodiyotning muhim tarmoqlaridan biri sifatida barqaror iqtisodiy o‘sishga, eksport salohiyatining kengayishiga hamda yangi ish o‘rinlari yaratilishiga xizmat qilmoqda. Mustaqillikdan so‘ng amalga oshirilgan islohotlar, xorijiy investitsiyalarning jalb etilishi va mahalliy ishlab chiqaruvchilarning salohiyati ortib borayotgani sohaning raqobatbardoshligini ta‘minlashda muhim omil bo‘ldi. Shu bilan birga, texnologik jihozlarning eskirganligi, xomashyo bazasining cheklanganligi va malakali kadrlar yetishmovchiligi kabi muammolar sanoatning jadal rivojlanishiga to‘sqinlik qilmoqda.

Kelgusida yengil sanoatni modernizatsiya qilish, innovatsion texnologiyalarni keng joriy etish, mahalliy brendlarni qo‘llab-quvvatlash va paxta-to‘qimachilik klasterlari faoliyatini takomillashtirish orqali ushbu tarmoqning mamlakat iqtisodiyotidagi ulushi yanada oshadi. Natijada O‘zbekiston yengil sanoat mahsulotlari nafaqat ichki bozorda, balki jahon bozorida ham yuqori raqobatbardoshlikka ega bo‘lishi kutilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “To‘qimachilik va tikuv-trikotaj korxonalarida chuqur qayta ishlash va yuqori qo‘shilgan qiymatli tayyor mahsulotlar ishlab chiqarishni hamda ularning eksportini rag‘batlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-53-sonli farmoni.
2. Sharafuddinova M. I. Yengil sanoat tarmoqlarida mahsulot ishlab chiqarilishini iqtisodiy va ijtimoiy samaradorligi.//Лучшие интеллектуальные исследования. Часть-37_Том-4. –2025. <https://scientific-jl.com/luch/>
3. Xodjaeva G.A O‘zbekistonda to‘qimachilik sanoati tarmog‘ini rivojlanish tendensiyalari.// O'zbekistonda fanlararo innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar. – 2024. –35-son.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ИЖТИМОЙ ҲИМОЯ СОҲАСИДА СУҒУРТА ТИЗИМИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Хайдаров Аскарбек

*иқтисодиёт бўйича фалсафа
фанлари доктори (PhD)*

*бюджет ҳисоби ва газначилик
кафедраси профессори*

Тошкент давлат иқтисодиёт университети

E-mail: haydarobasqar1970@gmail.com.

ORCID: 0009-0000-0801-5205

Аннотация. Мақолада аҳолини ижтимоий ҳимоя қилишда ижтимоий суғурта тизининг ўрни ёритилган. Ижтимоий суғурта тизимининг йўналишлари тадқиқ этилган. Ўзбекистонда ижтимоий суғурта тизимини ташкил қилиш билан боғлиқ масалалар таҳлил қилинган ва тизимда учраётган муаммо ва камчиликлар ҳамда уларни ҳал этиш бўйича таклиф ва тавсиялар баён этилган.

Калит сўзлар: ижтимоий суғурта, ижтимоий ҳимоя, нафақа, пенсия суғуртаси, ижтимоий риск, камбағаллик, ижтимоий ёрдам.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СИСТЕМЫ СТРАХОВАНИЯ В СФЕРЕ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ УЗБЕКИСТАНА

Хайдаров Аскарбек

доктор философии (PhD)

по экономическим наукам

*профессор кафедры бюджетного
учета и казначейского дела*

*Ташкентский государственный
экономический университет*

E-mail: haydarobasqar1970@gmail.com.

ORCID: 0009-0000-0801-5205

Аннотация. В статье изучены роль системы социального страхования в социальной защите населения. Проанализированы вопросы, связанные с организацией системы социального страхования в Узбекистане, рассмотрены проблемы и недостатки, встречающиеся в системе, а также сформулированы предложения и рекомендации по их решению.

Ключевые слова: социальное страхование, социальная защита, пенсия, пенсионное страхование, социальный риск, бедность, социальная помощь.

SOCIAL PROTECTION SYSTEM IMPROVING THE SOCIAL INSURANCE SUSTEM REPUBLIC OF UZBEKISTON

Khaydarov Asqarbek

Doctor of Philosophy (PhD)

in Economic Sciences

Professor at the department

*of Budget accounting and treasury
Tashkent State University of Economy
E-mail: xaydarobasqar1970@gmail.com.
ORCID: 0009-0000-0801-5205*

Abstract. The article highlights the role of the social insurance system in the social protection of the population. The directions of the social insurance system are given. Issues related to the organization of the social insurance system in Uzbekistan are analyzed, problems and shortcomings encountered in the system are described, as well as proposals and recommendations for solving them.

Keywords: social protection, social insurance, pension, pension insurance, social risk, poverty, social assistance.

Кириш

Жаҳон тажрибасига кўра, ижтимоий суғурта аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш институти, молия тизими ва аҳолини ижтимоий ҳимоялашнинг муҳим воситаси ҳисобланиб, иқтисодиёти ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларда ижтимоий ҳимояга муҳтож аҳолининг энг муҳим ижтимоий кафолати сифатида намоён бўлади. Ижтимоий суғурта тизими аҳолини муҳтожликда, кексаликда, меҳнат қилиш лаёқатини йўқотганида ижтимоий ҳимоялашнинг муҳим молиявий механизмидир.

«Барқарор ривожланиш мақсадлари»ни мамлакат эҳтиёжларига мослаштириш учун жиддий қизиқиш ва интилишлар натижаси сифатида, 2017–2021 йиллар учун Ўзбекистоннинг ҳаракатлар стратегияси натижалари ва ҳозирда амалга оширилаётган «2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси»ни кўрсатиш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони билан тасдиқланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясида «Инсон шаъни ва кадр-қиммати йўлида»ги асосий тамойил халқ фаровонлигини янада ошириш, иқтисодиётни трансформация қилиш, тадбиркорликни ривожлантиришни жадаллаштириш, инсон ҳуқуқ ва манфаатларини таъминлаш ва фаол фуқаролик жамиятини шакллантиришни кўзда тутди.

Шу билан бирга 2030 йилга бориб, аҳоли жон бошига даромадларнинг 4000 АҚШ доллариғача ўсишини таъминлаш орқали ўрта даромадли мамлакатларнинг юқори гуруҳига кириш мақсадини ўз олдига қўяди. Ҳозирги вақтда мамлакатнинг барқарор ривожланишини таъминлашга босқичма-босқич ўтишнинг ҳуқуқий, институционал ва иқтисодий асослари шакллантирилган [1].

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ) ва унинг таркибидаги Болалар фонди (UNICEF), Жаҳон банки (WB), Халқаро меҳнат ташкилоти (ILO) ҳамда Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти (WHO) маълумотларига кўра, «дунё аҳолисининг бор-йўғи 45 фоизи ижтимоий ҳимоя тизими доирасидаги пулли тўловларнинг камида битта тури билан таъминланган, деярли 4 миллиард инсон ижтимоий ҳимоя тизими билан қамраб олинмаган». Таҳлил натижаларидан кўринадики, дунё аҳолисининг салмоқли қисми етарли даражада ижтимоий ҳимояланмаган, хусусан, «жами ишсизларнинг фақат 22 фоизи ишсизлик нафақасини, ногиронлиги бўлганларнинг атиги 28 фоизи ногиронлик нафақасини олади» [2]. Мазкур ҳолатлар аҳолини ижтимоий ҳимоялашда ижтимоий суғурта тизимини такомиллаштириш ва қамров даражасини кенгайтириб бориш долзарб аҳамиятга эга эканлигини кўрсатади.

Сўнгги йилларда мамлакатимизда ижтимоий суғурта тизимида бир қатор ижобий ўзгаришлар амалга оширилмоқда. Жаҳонда бошланган пандемия шароити эса ижтимоий суғурта тизимини янада такомиллаштириш кераклигини кўрсатиб берди. Ўзбекистонни ижтимоий ҳимоя қилиш тизими халқаро ижтимоий таъминот стандартлари билан боғлиқ кўплаб асосий хусусиятларни ўз ичига олади: жумладан; ижтимоий ёрдам ва ижтимоий суғурта элементлари. Аҳолига ижтимоий ёрдам кўрсатишнинг энг мақбул усуллари

бири бу ижтимоий суғурта тизимидир. Юртимизда аҳолини ижтимоий суғурта тизими орқали қамраб олиш даражаси 44 фоизни ташкил этиб, аҳолига турли ижтимоий ёрдамлар (ижтимоий нафақалар орқали) кўрсатиб келинмоқда.

Адабиётлар шарҳи

Ижтимоий ҳимоя тизимида ижтимоий суғурта тизimini такомиллаштириш ва бу орқали аҳолини камбағалликдан чиқариш ва фаровон турмуш тарзини амалга ошириш доимо далзарб масалалардан бири ҳисобланади. Бу эса мазкур соҳада кўплаб тадқиқотлар олиб бориш кераклигини тақозо этади.

Ижтимоий суғурта ижтимоий рискларни олдини олиш учун амалга оширилади. Н.Ю. Борисенконинг фикрича, “Ижтимоий аҳамиятга эга бўлган сабабларга кўра ишдан ёки доимий даромад манбаидан маҳрум бўлиши натижасида молиявий аҳволининг ёмонлашиши, шунингдек ёрдамга муҳтож бўлган оила аъзоларининг тиббий-ижтимоий хизматларга бўлган эҳтиёжини қондиришда қўшимча харажатларга боғлиқлиги ижтимоий хавф ёки ижтимоий риск деб аталади” [3].

Инсонларни ижтимоий хавф-хатарлардан ҳимоя қилишга қаратилган чора-тадбирлар мажмуини ижтимоий ҳимоя тизими дейиш мумкин. Ж.П.Турсуновнинг фикрича “Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш тизими ўзининг ривожланиш тарихига эга. Илк бор аҳолини ижтимоий ҳимоя қилишдиний ташкилотлар томонидан амалга оширилган. Бозор иқтисодиётининг ривожланиши билан ижтимоий ҳимоя тизимида давлатнинг роли ошиб борди” [4].

Тобиас Лаун, Жоҳанна Валлениус “Ижтимоий суғурта ва пенсия: давлатлараро истиқбол” номли мақоласида ижтимоий суғурта турлари ва молиялаштириш асослари тўғрисида келтирилган [5].

Тадқиқот методологияси

Тадқиқот жараёнида илмий абстракциялаш, мантикий фикрлаш, қиёсий таҳлил, монографик тадқиқот, маълумотларни гуруҳлаш, таққослаш каби усулларидадан фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар

Ижтимоий суғуртанинг мазмун-моҳияти ҳамон иқтисодий адабиётларда турлича талқин қилинаётганлигини таъкидлаб ўтиш лозим. Аммо, аксарият келтирилган таърифларда ижтимоий суғурта аҳолини ижтимоий ҳимоя қилишнинг муҳим шакли эканлиги эътироф этилади. Олиб борилган илмий назарий изланишлар натижасига кўра, ижтимоий суғуртага хос бўлган энг муҳим характерли белгилардан биринчиси, аввало, унинг аҳолини ижтимоий жиҳатдан ҳимоя қилишга қаратилганидир. Ижтимоий суғурта орқали аҳолининг ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламини моддий қўллаб қувватлашда махсус жамғармага таянилиши унинг иккинчи муҳим характерли белгиси ҳисобланади.

Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг иқтисодий-ижтимоий ва барча соҳаларда янгиланиш ва тараққиётнинг замонавий, ўзбек миллатининг маънавиятига мос бўлган ўзига хос йўлини босиб ўтмоқда. Шу билан бирга ушбу вақт оралиғида ҳам ижтимоий ҳам иқтисодий жиҳатдан йирик марраларга эришилди. Жамиятда соғлом, ижобий ижтимоий муҳит, фуқаролар ўртасида аҳиллик, сиёсий барқарорликда, фуқароларга ўз қобилят ва истеъдодларини намоён қилишлари учун шарт-шароитлар, тадбиркорлик ва кичик бизнесни ривожлантириш учун барча микониятлар яратиб берилди.

Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш – давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари, нодавлат нотижорат ташкилотлар, ихтисослаштирилган муассасалар, иш берувчилар ва жисмоний шахслар томонидан амалга ошириладиган, аҳолининг ижтимоий заифлигининг олдини олиш ва бартараф этишга қаратилган ўзаро боғлиқ бўлган ҳуқуқий, иқтисодий

чора-тадбирлар ва кафолатлар тизимидир. Аҳолини ижтимоий муҳофаза қилишни тизим кўринишида тасаввур этиш ўрганилаётган объектнинг кўп қисми, бир-бири билан ўзаро алоқадорликда эканлигини намайиш этади. Ижтимоий суғурта тизимида молиявий муносабатлар базис сифатида қатнашиб, бошқа қисмлар ускуртма ҳисобланади.

1-чизма.

Аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш тизимлари*

* Бекназаров З.Э. (2023) Ўзбекистон Республикасида ижтимоий суғурта тизimini такомиллаштириш йўналишлари. Икт. фан. док. (DSc) дисс. автореферати. – Т.: Иқтисод-молия. – 91 б.

Ижтимоий суғурта институтлари эса тизимнинг бошқа қисми сифатида қатнашади, яъни улар пул оқимларини бошқаради. Ижтимоий суғурта тизими қуйидаги тўртта қисмни мужассамлаштира олгандагина яхлит ва объектив бўлади.

Кейинги беш йиллик маълумотларидан кўринадики, Ўзбекистонда ўқиш, билим олиш, касб танлаш тайёрланаётган мутахассисларни тайёрлашнинг ўзбек миллий дастури бўйича такомиллаштирилмоқда. Ижтимоий соҳага ажратилаётган маблағлар давлат бюджетининг 60 фоиз маблағи сарфланмоқда. Ушбу кўрсаткич маҳаллий бюджетлар асосида энг юқори кўрсаткичлардан ҳисобланади. Хусусан тиббиёт соҳасида амалга оширилаётган ўзгаришлар натижасида аҳолига соғлиқни сақлаш соҳасида кўрсатилаётган сифатли тиббиёт хизматлар самарадорлигини кўтариш чоратадбирлари ишлаб чиқилиб амалиётга жорий этилмоқда. Ижтимоий ҳимоя тизimini молиялаштиришда энг асосий кўрсаткичлардан бири бу инфляцияни жиловлашдир. Агарда инфляция етарли даражада жиловланса, ижтимоий соҳага ҳам ютуқдир, нарх-новаларнинг ўзгаришсиз қолиши фуқароларнинг харид қилиш қобилиятини оширади.

Миллий ижтимоий суғурта тизimini шакллантириш мураккаб жараён бўлиб, у табиий равишда иш ҳақи, солиқ тизими, ижтимоий сиёсат ва меҳнат бозори ҳолати, амалдаги демографик вазият ва унинг истикболи билан боғлиқ бўлади.

Ижтимоий суғурта тизими йўналишлари*

* Давронов Ш.З. (2022) Ўзбекистон Республикасида ижтимоий суғурта тизимини ташкил этишнинг методологик асосларини такомиллаштириш. Икт. фан. док. (DSc) дисс. автореферати. – Т.: Иқтисод-молия. – 90 б.

Ижтимоий суғурта тизимини шаклланиши қатор омиллар, яъни пенсия ва бошқа суғурта тўловларини тарифи, ходимларни даволаш ва соғломлаштириш бўйича хизматлар сифати ва ҳажми билан боғланмас экан, мамлакатда самарали ижтимоий ҳимоя тизимини шакллантириш мураккаб кечади. Ижтимоий суғуртанинг характерли белгиларидан келиб чиқиб, давлат ижтимоий суғуртаси бўйича моддий таъминотнинг бир қанча турларини алоҳида ажратиш кўрсатиш мумкин.

1. Пенсия суғуртаси. Аҳоли узоқ умр кўриши давомийлигининг ошиб бориши пенсионерлар сонининг кўпайишига ва бу Пенсия жамғармасининг молиявий ҳолатига бевосита таъсир кўрсатади. 2020-2024 йиллар давомида Пенсия жамғармаси харажатлари 6,3 мартага ошган бўлсада унинг даромадлари ҳажми мос равишда 4,3 мартага ўсган. Ўз навбатида, пенсия жамғармаси даромадларини мамлакат ЯИМ ҳажмидаги улуши пасайиб борганлигини қайд этиш мумкин.

2. Ижтимоий тиббий суғурта. ЖССТ маълумотларига кўра, дунё аҳолисининг деярли ярми энг керакли тиббий хизматлар билан тўлиқ қамраб олинмаган. «800 миллиондан ортиқ аҳоли ёхуд дунё аҳолисининг 12 фоизи даромадларининг камида 10 фоизини соғлиқни сақлаш харажатларига сарфлашади. Тараққий этган мамлакатларда тиббий суғуртанинг ихтиёрий ва мажбурий тури бир вақтнинг ўзида амал қилади ва ўзининг ривожланган тизимига эга. «Соғлиқни сақлаш тизимини молиялаштиришда мажбурий тиббий суғуртанинг улуши Россияда 34 фоизни, Хитойда 37 фоизни, Сингапурда 10 фоизни ташкил қилади». Ўзбекистонда эса тиббиёт соҳаси тўлиқ тиббий суғурта билан қамраб олинмаган. Бу эса аҳолининг ушбу хизматлардан фойдаланиш имкониятлари кўриб чиқилиши зарурлигини тақозо этади.

3. Ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодиса ва касб касаллигидан ижтимоий суғурталаш. Ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисалар ва касб касалликларидан мажбурий ижтимоий

суғурталашнинг мақсади фуқароларнинг улар бўйича мажбурий ижтимоий суғурталанишига бўлган ҳуқуқларини рўёбга чиқариш орқали суғурталаш объекти сабаб ходимнинг ҳаёти ва соғлиғига зарар етиши муносабати билан суғурта товони тўланиши асосида ижтимоий ҳимояланишини таъминлаш, шунингдек, меҳнатни муҳофаза қилиш ҳолатини ва меҳнат шароитларини яхшилаш, ходимларнинг соғлиғини сақлашдан иборат. Мазкур ижтимоий суғурта турини молиялаштириш, асосан, суғурта қилдирувчиларнинг суғурта бадаллари ва Пенсия жамғармаси маблағлари ҳисобидан амалга оширилади.

4. Ижтимоий нафақалар. Мамлакатимизда ижтимоий нафақаларнинг қуйидаги турлари амал қилади: пенсия тайинлаш учун зарур бўлган иш стажига эга бўлмаган қарияларга, меҳнатга лаёқатсиз фуқароларга ҳамда болаликдан ногиронлиги бўлган фарзанди бор оналарга нафақалар; кам таъминланган оилаларга ижтимоий нафақалар ва бошқа турдаги нафақалар тўланади.

5. Ишсизлик нафақаси. Ишсизлик нафақаси ишсиз деб эътироф этилган шахсга у иш қидираётган шахс сифатида маҳаллий меҳнат органида рўйхатдан ўтган кундан тайинланади.

Хулоса

Хулоса сифатида шуни таъкидлаш жоизки, ижтимоий суғурта нафақалари орқали аҳолини молиявий жиҳатдан ҳимоялаш энг мақбул йўл ҳисобланади. Мамлакат аҳолисини ижтимоий ҳимоялашда ижтимоий суғурта тизимини янада ривожлантириш бўйича қуйидаги таклиф ва тавсияларни бериш мақсадга мувофиқ:

ижтимоий суғуртанинг иқтисодий моҳиятини ифодалашга хизмат қилувчи иқтисодий адабиётларда келтирилган таърифларни қиёсий таҳлил қилиш асосида, ижтимоий суғурта тижорат асосида эмас балки ижтимоий рискларни олдини олишга қаратилганлиги билан изоҳланиши керак;

ижтимоий суғурта тизимини такомиллаштиришнинг институционал асослари, пенсия ва ишсизлик нафақаси ҳамда давлатнинг ижтимоий суғурта тизимидаги нафақаларини ўрганиш ижтимоий суғурта тизимини такомиллаштиришнинг муҳим гарови бўлиб хизмат қилади;

ижтимоий суғурта асосида ҳўжалик юритувчи субъектларда фаолият кўрсатаётган аёллар учун ҳомиладорлик ва туғиш нафақасини иш берувчилар томонидан тўланишини қатъий назорат қилиш ва келажақда мазкур нафақа тўловларини Ижтимоий суғурта жамғармаси маблағлари ҳисобидан амалга оширилишини таъминлаш мақсадга мувофиқ.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сонли фармони.

2. Доклад о Целях в области устойчивого развития. Организация Объединенных Наций. Нью-Йорк, 2019. – С.21-23.

(https://unstats.un.org/sdgs/report/2019/TheSustainable-Development-Goals-Report-2019_Russian.pdf)

3. Борисенко Н.Ю. Построение национальной системы пенсионного обеспечения: теория и практика // Финансы и кредит. – № 17. – С. 54–65.

4. Турсунов Ж.П. Ўзбекистонда пенсия таъминоти тизими: бугунги ҳолат ва ривожланиш истикболлари. // Иқтисодиёт ва молия. – 2018 –№3.

5. OECD, Pensions at a Glance 2019: OECD and G20 Indicators, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/b6d3dcfc-en>.

**SUG‘URTA BOZORIDA KAPITALLASHUVNI RAG‘BATLANTIRISHNING
MOLIYAVIY MEXANIZMLARI: DAVLAT ISHTIROKI VA BOZOR
INSTRUMENTLARI**

Abdullayev Erkinjon A'zamovich

*moliya va moliyaviy texnologiyalar
kafedrasining katta o'qituvchisi
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
“FAROVON SUG‘URTA” AJ bosh direktori
E-mail: erkin.azamovich@gmail.com
ORCID:0009-0004-1749-098X*

Annotatsiya. Mazkur maqolada sug‘urta bozorida kapitallashuv jarayonlarini jadallashtirish va sug‘urta tashkilotlarining moliyaviy barqarorligini ta’minlash masalalari yoritilgan. Sug‘urta kompaniyalari kapitallashuv darajasi ularning to‘lovga layoqatlilikini, tavakkalchiliklarni bartaraf etish salohiyatini va investitsion faolligini belgilovchi muhim omil sifatida ko‘rib chiqiladi. Maqolada davlat tomonidan amalga oshirilayotgan tartibga solish choralarining (minimal ustav kapitali talablari, prudensial nazorat, qayta sug‘urtalash tizimi va soliq imtiyozlari) samaradorligi tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: prudensial nazorat, kapitallashuv, moliyaviy mexanizmlar, moliyaviy barqarorlik, sun’iy kapitallashuv

**ФИНАНСОВЫЕ МЕХАНИЗМЫ СТИМУЛИРОВАНИЯ КАПИТАЛИЗАЦИИ
НА СТРАХОВОМ РЫНКЕ: ГОСУДАРСТВЕННОЕ УЧАСТИЕ И РЫНОЧНЫЕ
ИНСТРУМЕНТЫ**

Абдуллаев Эркинжон Аъзамович

*старший преподаватель кафедры
финансы и финансовые технологии
Ташкентский государственный
экономический университет
генеральный директор
АО «FAROVON SUG‘URTA»
E-mail: erkin.azamovich@gmail.com
ORCID:0009-0004-1749-098X*

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы ускорения процессов капитализации на страховом рынке и обеспечения финансовой устойчивости страховых компаний. Уровень капитализации страховых компаний рассматривается как важнейший фактор, определяющий их платежеспособность, способность покрывать риски и инвестиционную активность. В статье анализируется эффективность финансовых мер государственного регулирования, таких как требования к минимальному уставному капиталу, пруденциальный надзор, система перестрахования и налоговые льготы.

Ключевые слова: пруденциальный надзор, капитализация, финансовые механизмы, финансовая устойчивость, фиктивная капитализация

**FINANCIAL MECHANISMS FOR PROMOTING CAPITALIZATION IN THE
INSURANCE MARKET: GOVERNMENT PARTICIPATION AND MARKET
INSTRUMENTS**

Abdullaev Erkinjon Azamovich

*senior teacher of the department
finance and financial technologies
Tashkent State University of Economics
General Director of
JSC "FAROVON SUG'URTA"
E-mail: erkin.azamovich@gmail.com
ORCID:0009-0004-1749-098X*

Abstract. This article examines the issues of accelerating capitalization processes in the insurance market and ensuring the financial stability of insurance companies. The level of capitalization of insurance companies is considered a key factor determining their solvency, ability to cover risks, and investment activity. The article analyzes the effectiveness of financial regulatory measures implemented by the state, such as minimum charter capital requirements, prudential supervision, the reinsurance system, and tax incentives.

Keywords: prudential supervision, capitalization, financial mechanisms, financial stability, artificial capitalization

Kirish

Har bir mamlakatda iqtisodiy jarayonlarning faollashuvi natijasida turli xildagi tavakkalchiliklar va oldindan aniqlash imkoniyati mavjud bo'lmagan holatlar yuzaga kelishi mumkin. Bunday holatlarda sug'urta jamiyat barqarorligini ta'minlaydigan asosiy vosita bo'lib hisoblanadi. Sug'urta tashkilotlari hamda sug'urta bozorining professional ishtirokchilari uchun moliyaviy resurslari, kapitallashuv darajasi barqaror bo'lish, zarurat tug'ilganda barcha majburiyatlarini bajarish imkoniyatiga ega bo'lish nihoyatda muhim hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining sharhiga ko'ra O'zbekiston sug'urta bozorida 2023-yilda sug'urta xizmatlari zichligi ko'rsatkichi 27 foizga oshib, aholi jon boshiga 219 ming so'mlik sug'urta mukofotlari to'g'ri keldi. Shuningdek, 2023-yilda jami sug'urta mukofotlarining nominal YaIMga nisbatida o'sish kuzatilib, yil yakuniga sug'urta xizmatlari ommalashish darajasi 7,6 promilleni tashkil etdi. Shunga qaramasdan, iqtisodiy rivojlanish darajasi o'xshash bo'lgan ayrim mamlakatlar bilan solishtirganda O'zbekiston uchun ushbu ko'rsatkich nisbatan past darajada saqlanib qolmoqda [1].

2024-yil yakuniga ko'ra, O'zbekiston sug'urta bozori rivojlanishida ijobiy o'zgarishlar kuzatilgan bo'lsada, sug'urta bozori ko'lamini nisbatan past bo'lgan mamlakatlar qatorida qolmoqda. Xususan, O'zbekistonda sug'urta xizmatlarining zichligi 14 foizga oshib, 2024-yil oxirida 20 AQSh dollariga yetdi. Shunga qaramasdan, O'zbekiston Markaziy Osiyo va Kavkaz mintaqasining ayrim davlatlari tarkibidagi nisbatan past ko'rsatkichga ega mamlakatlar qatorida joylashgan. Shuningdek, 2024-yil yakunida sug'urta xizmatlarining ommalashish darajasi 7 promilleni tashkil etib, 2023-yilga nisbatan o'zgarishsiz shakllangan. [2].

Adabiyotlar sharhi

Kapitallashuv tushunchasini xo'jalik yurituvchi subyektlar darajasida hamda sug'urta tashkilotlari miqyosida mohiyatini anglashga oid nazariy manbalarni o'rganish ikki asosiy xulosani chiqarishga imkon beradi.

Birinchidan, olimlar kapitallashuvni alohida xo'jalik yurituvchi subyekt, shuningdek bozor, davlat yoki mintaqa darajasida, ya'ni makro darajada segmentlarga ajratadilar.

Ikkinchidan, kapitallashuv xo'jalik yurituvchi subyektning o'z kapitalini oshirish jarayoni yoki ushbu jarayonning natijasi sifatida talqin qilinadi.

Kapitallashuv – iqtisodiy kategoriya sifatida yetarlicha bahsli tushuncha bo'lib, uni amalda tez-tez qo'llanilishiga qaramay, mazmuni ko'plab hollarda turlicha talqin qilinadi. Kapitallashuvni iqtisodiy hodisa sifatida tadqiq etgan eng mashhur olimlar – S.A.Umarov, R.S.Azimov, I.A. Blank, N.E. Bryuxovetskaya, I.P. Buleyev, V.M. Geets, A.A. Gritsenko, V.S. Zagorskiy, M.A. Kozorez, I.P. Poleyeva, D.M. Rozenberg, E.E. Rumyantseva va boshqalar

kiradi.

Shuningdek, g'arb olimlarining tadqiqotlarida kapitallashuv ko'pincha korxonaning aksiyalarining umumiy bozor qiymati sifatida tushuntiriladi. Bunda gap ochiq aksiyadorlik jamiyatlari haqida boradi, ya'ni ularning aksiyalari fond bozorida muntazam ravishda kotirovka qilinadi.

Mazkur yondashuvga ko'ra, kapitallashuv aksiyaning birja narxini muomaladagi aksiyalar soniga ko'paytirish yoki mazkur emitent aksiyalarining umumiy miqdorini ushbu aksiyalar bo'yicha eng yaxshi kotirovka narxlarining o'rtacha qiymatiga ko'paytirish yo'li bilan hisoblab chiqiladi. A.A. Gritsenkoning ta'rifiga ko'ra, kapitallashuv – bu turli xil resurslarning kapitalga, ya'ni qo'shimcha qiymat yarata oladigan jarayoni sifatida qaraladi. Uning fikricha, kapitallashuv – bu butun iqtisodiyot miqyosini qamrab oluvchi, daraja, soha va mexanizmlariga qarab o'zgarib boruvchi murakkab ko'p bosqichli jarayon hisoblanadi [3].

Bunday kapitallashuvni aniqlash metodikasiga G.L. Voznyuk, A.G. Zagorodniy, va T.S. Smovjenko ham tadqiq etdilar. Ular birja kapitallashuvini aksiyadorlik jamiyatining qiymatini aniqlash usuli, ya'ni kompaniya tomonidan chiqarilgan aksiyalar sonini ularning birja kursiga ko'paytirish orqali baholash sifatida izohlaydilar [4].

M.A. Kozorez kapitallashuvni “xo'jalik yurituvchi sub'yektlar o'rtasida ularning o'z kapitalini taqsimlash, baholash va foydalanish yo'nalishlariga oid moliyaviy-iqtisodiy munosabatlarning mohiyatiga asoslangan iqtisodiy kategoriya” sifatida ko'radi [5]. Bu yerda xo'jalik yurituvchi subyektlar sifatida davlat, mintaq, korporatsiya, korxona yoki jismoniy shaxslar qatnashishi mumkin.

Uilyam F. Sharp, Gordon J. Aleksander va Jeffri V. Beyli o'zlarining “Investitsiyalar” nomli fundamental asarlarida kapitallashuvni aktiv tomonidan yaratiladigan kelajakdagi pul oqimlarining diskontlangan yig'indisiga teng adolatli qiymat sifatida ta'riflaydilar [6]. Ushbu yondashuvning qadri shundaki, u daromadlarga asoslanadi, aksincha, aksiyalar kursi ko'pincha sub'yektiv va barqaror bo'lmagan bo'ladi.

E.E. Rummyantseva kapitallashuvni “ma'lum vaqt ustunliklari normasini inobatga olgan holda, kelajakdagi pul oqimi ustidan mulk huquqini qo'lga kiritish uchun bugun to'lanadigan pul miqdori” sifatida ta'riflaydi [7]. Biroq bu ta'rif aniq emas deb hisoblanadi, chunki muayyan ob'ekt kapitallashuvi haqida so'z borganda, uni sotish yoki sotib olish sharti har doim ham zarur bo'lmaydi.

J. Xiks kapitallashuvni bosqichma-bosqich jarayon sifatida ko'rib chiqqan: “Kapital (ishlab chiqarish vositalari)ni jamg'arish yangi tovarlar, xususan, kapital tovarlarini yaratishni rag'batlantiradi, bu esa tadbirkorlar daromadlarini ishlab chiqarishga kiritilgan investitsiyalar hajmidagi foiz miqdorida oshiradi. Natijada ularning aktivlari qiymati ortadi va foydaning bir qismini iste'molga yo'naltirish imkoniga ega bo'ladilar. Umuman olganda, kapitallashuv egalarining farovonligi o'sishiga olib keladi” [8].

D.M. Rozenberg esa kapitallashuvni “resursni kapitalga aylantirish jarayoni” sifatida ta'riflagan [9]. Olimning fikricha, kapitallashuv jarayoni natijasida kompaniyaning qiymati, uning asosiy va aylanma kapitali hajmi ortadi. Ushbu ta'rif amaliy mazmunga ega bo'lib, muallifning yondashuvi boshqalaridan farqli o'laroq, asosiy va aylanma kapital hajmining o'sishi o'z mablag'lari hisobidan emas, balki boshqa moliyalashtirish manbalari hisobiga ham yuz berishi mumkinligini ta'kidlaydi.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur ilmiy maqolada tizimli tahlil va yondashuv, mantiqiy va tarkibiy tahlil qilish, guruhlashtirish va umumlashtirish, prognozlash, o'zaro va qiyosiy taqqoslash usullaridan foydalangan.

Tahlil va natijalar

Sug'urta kompaniyalari kapitallashuv darajasi ularning moliyaviy barqarorligi, to'lovga qobiliyatligi va risklarni qoplash imkoniyatlarini belgilovchi asosiy ko'rsatkich hisoblanadi.

Yuqori kapitallashuv:

- moliyaviy barqarorlikni oshiradi;
- xalqaro reyting agentliklari tomonidan ishonch darajasini ko‘taradi;
- investitsion faoliyatni kengaytiradi;
- yangi sug‘urta turlarini joriy etish uchun asos yaratadi.

O‘zbekiston sug‘urta bozorida kapitallashuv darajasi so‘nggi yillarda oshib bormoqda, biroq u rivojlangan mamlakatlar darajasiga yetmagan. Ayrim kompaniyalarda ustav kapitali minimal talab darajasida bo‘lib, ularning to‘lovga qobiliyatlilik marjasi (solvency margin) cheklangan.

Davlat sug‘urta bozorida kapitallashuvni rag‘batlantirish maqsadida bir qator bevosita va bilvosita moliyaviy mexanizmlarni qo‘llaydi:

a) Soliq imtiyozlari va preferensiyalar

Sug‘urta kompaniyalarining qayta investitsiya qilingan foydasi uchun soliq yengilliklari joriy etilishi mumkin.

Sug‘urta zaxiralari bo‘yicha foiz daromadlariga nisbatan soliq imtiyozlari kapitalning tezroq o‘shishiga yordam beradi.

b) Davlat kafolatlari va qo‘shimcha kapital qo‘shish mexanizmlari

Strategik ahamiyatga ega sug‘urta kompaniyalarini qo‘llab-quvvatlash uchun davlat investitsion fondlari orqali kapital qo‘shish amaliyoti mavjud (masalan, “O‘zagrosug‘urta” misolida).

d) Regulyativ mexanizmlar (prudensial nazorat)

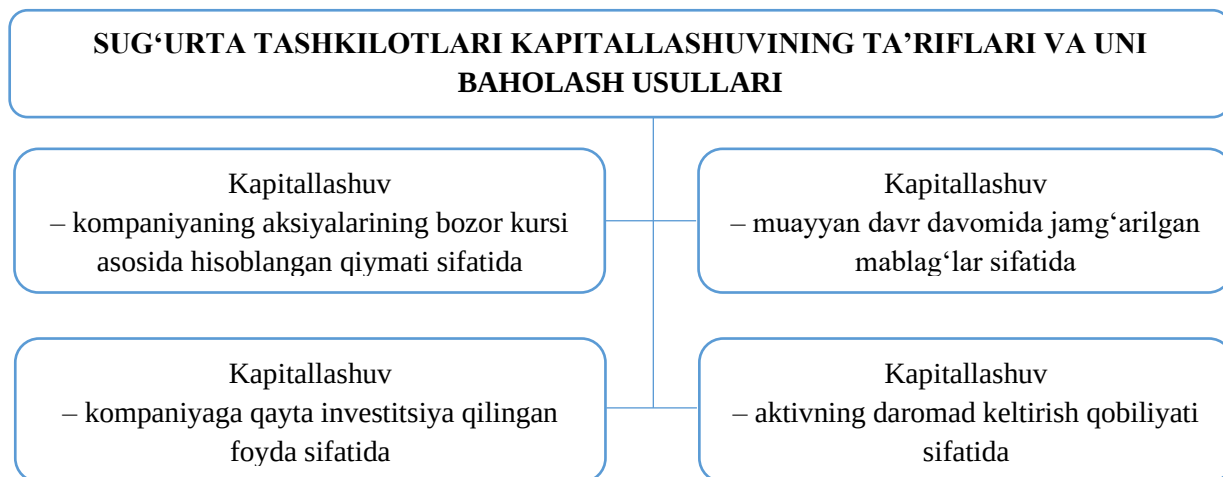
Solvency II kabi talablarni bosqichma-bosqich joriy etish kapitallashuv darajasini oshirishga turtki beradi.

Kapital yetariligi bo‘yicha minimal me‘yorlarni oshirish orqali sug‘urta kompaniyalari qo‘shimcha kapital jalb qilishga majbur bo‘ladi.

Birinchi yondashuvni bozorda erkin muomalada bo‘lgan aksiyalarga ega ochiq aksiyadorlik jamiyati shaklida tashkil etilgan har qanday sug‘urta kompaniyasi qo‘llashi mumkin. Bunday kompaniyalar hozircha kam, biroq sug‘urta bozori va fond bozorining rivojlanishi bilan ularning soni albatta ortib boradi.

1-rasm.

Sug‘urta tashkilotlari kapitallashuvini baholash usullari*

*Muallif tomonidan tayyorlangan.

Moliyaviy adabiyotlarda bozor (birja) kapitallashuvini aniqlash jarayoni quyidagi ketma-ketlikda amalga oshirish taklif etiladi:

Aksiyalarning balans kursi – bu o‘z kapitalining ustav kapitaliga nisbati sifatida aniqlanadi (agar bu ko‘rsatkich 1 dan katta bo‘lsa, kompaniya ijobiy rivojlanayotganini bildiradi);

- Kapitalizatsiyalangan qiymat bo'yicha aksiyalar kursi – bu kapitalizatsiyalangan qiymatning ustav kapitaliga nisbati orqali aniqlanadi;
- Hisoblangan ko'rsatkichlar asosida kompaniyaning moliyalashtirish manbalari – ichki yoki tashqi ekanligi haqida xulosa qilinadi (odatda, taqsimlanmagan foyda hisobidan moliyalashtirilayotgan kompaniya eng barqaror hisoblanadi);
- Aksiyalarning nominal qiymati bilan ularning haqiqiy (bozor) qiymati taqqoslanadi;
- Bozor kapitallashuvi esa muomaladagi aksiyalar sonini bitta aksiyaning haqiqiy (bozor) qiymatiga ko'paytirish yo'li bilan hisoblab chiqiladi.

Ikkinchi yondashuv sodda va universal bo'lsada, kompaniya menejmenti tomonidan faoliyat davrida to'plangan mablag'lar summasining ataylab oshirib ko'rsatilish ehtimolini inobatga olish zarur.

Uchinchi yondashuvga ko'ra, kapitallashuv kompaniyaning o'z faoliyatini (yoki rivojlanishini) reinvestitsiya qilingan foyda hisobidan moliyalashtirish qobiliyati sifatida baholanadi. Bunda shartli ravishda kompaniya tomonidan olingan butun foyda miqdori reinvestitsiya qilinadi, deb hisoblanadi. Kapitallashuv sof foydaning diskont omiliga nisbati orqali aniqlanadi.

To'rtinchi yondashuv esa kapitallashuvni sug'urta kompaniyasining barcha faoliyat turlaridan keladigan kelajakdagi daromad oqimlarining diskontlangan summasi sifatida belgilaydi. Ushbu usulning asosiy afzalligi shundaki, u kompaniyaning barcha faoliyat turlaridan olinadigan daromadlar qiymatini inobatga oladi. Ammo asosiy kamchiligi – olingan daromadlarning qanday ishlatilishi e'tiborga olinmasligidir.

Eng to'g'ri va amaliy qo'llanilishi mumkin bo'lgan yondashuv shundan iboratki, kompaniya o'z kapitallashuvini oshiradi, agar olingan daromad faoliyat hajmini kengaytirishga yo'naltirilsa, ya'ni kompaniya ichiga qayta kiritilsa kapitallashuvni aniqlash xususiy kapitaldagi salmog'i orqali aniqlanadi.

Bunday kapitallashuvni aniqlash metodikasi, oldingi (*foydani reinvestitsiya qilish asosidagi*) usul kabi, amalda qo'llashda bir muammoga ega – bu diskont omilini aniqlashdagi murakkablikdir.

Diskont stavkasini aniqlash – eng bahsli masalalardan biridir, ayniqsa bu barqaror bo'lmagan iqtisodiyotlarga taalluqli bo'lsa. Rivojlangan mamlakatlarda, faol ishlaydigan fond bozori mavjud sharoitda, tavsiya etilgan o'rtacha diskont stavkasi odatda reyting agentliklari yoki moliya bozorini tartibga soluvchi davlat organlari tomonidan belgilanadi.

Asosiy stavkaga biznes yoki alohida investitsiya loyihasining tavakkalchilik darajasiga qarab qo'shimcha koeffitsientlar qo'llanadi. Ko'pincha diskont stavkasi sifatida kompaniyaning o'rtacha tortilgan kapital qiymatini (WACC) olish taklif etiladi [10].

Rivojlanmagan fond bozori sharoitida esa quyidagi yondashuvni qo'llash mumkin: bank depozitlari stavkasi, hisob stavkasi yoki davlat qimmatli qog'ozlari stavkasiga (*ular shartli ravishda xavfsiz deb hisoblanadi*) kompaniyaning faoliyat turi, bozordagi o'rni yoki alohida investitsiya loyihasi xavf darajasiga qarab risk uchun mukofot qo'shiladi.

Diskont omilini aniqlashning ko'plab usullari muayyan darajada sub'ektivlikka ega yoki sifat jihatdan yetarli bo'lmagan ma'lumotlarga asoslanadi, bu esa hisob-kitoblarda xatolarga olib kelishi mumkin.

Kapital mohiyatini va sug'urta faoliyatining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish natijasida sug'urta kompaniyalari kapitalini boshqarishda uchta atamani qo'llashni taklif etish mumkin: sug'urta kompaniyasining bozor kapitallashuvi, sug'urta kapitallashuvi, sun'iy kapitallashuv.

Sug'urtalovchining bozor kapitallashuvi, boshqa har qanday aksiyadorlik jamiyati kabi, muomaladagi aksiyalar sonini ularning bozor kursiga ko'paytirish yo'li bilan, yoki agar sug'urta kompaniyasi xususiy aksiyadorlik jamiyati, qo'shimcha mas'uliyatli jamiyat, to'liq shirkat shaklida tuzilgan bo'lsa yoki uning aksiyalari fond bozorida kotirovka qilinmasa, unda kompaniyaning o'z kapitali moddalari yig'indisi asosida hisoblanadi. O'zbekistonda 2022-yil

25-fevraldan boshlab sugʻurta tashkilotlarining tashkiliy huquqiy shakli faqat aksiyadorlik jamiyati shaklida tashkil etish belgilangan.

“Sugʻurta kapitallashuvi” atamasi sugʻurta faoliyatining oʻziga xos xususiyatlarini aks ettiradi. Sugʻurta kapitallashuvi deganda sugʻurta kompaniyasining oʻz kapitali va sugʻurta zaxiralari yigʻindisi tushuniladi. Ushbu ikki tarkibiy qism sugʻurtalovchining kapitalida muhim ahamiyatga ega boʻlib, ular kompaniya tomonidan jamgʻarilgan mablagʻlarni, shuningdek vaqt oʻtishi bilan foyda keltiradigan resurslarni ifodalaydi.

Oʻzbekiston Respublikasi “Sugʻurta faoliyati toʻgʻrisida”gi Qonunining 40-moddasida Sugʻurtalovchilar (qayta sugʻurtalovchilar) ustav fondining eng kam miqdori qonunchilikda belgilanishi, ustav fondini shakllantirish uchun kreditga, garovga olingan mablagʻlardan va boshqa jalb qilingan mablagʻlardan foydalanishga yoʻl qoʻyilmasligi belgilangan.

Sugʻurtalovchi (qayta sugʻurtalovchi) boshqa sugʻurtalovchilarning (qayta sugʻurtalovchilarning) ustav fondida (ustav kapitalida) ishtirok etishiga **yoʻl qoʻyilmasligi**, bundan sugʻurtaning **boshqa tarmoqlaridagi** sugʻurtalovchilarning (qayta sugʻurtalovchilarning) ustav fondida (ustav kapitalida) oʻzaro ishtirokini cheklash shartlarida ishtirok etish hollari mustasno deb koʻrsatilgan [11].

Shunday qilib, sugʻurta kapitallashuvi qancha yuqori boʻlsa, sugʻurtalovchi oʻz zimmasida ushlab qolishi mumkin boʻlgan xavf hajmi ham shuncha katta boʻladi.

Sunʼiy kapitallashuv tushunchasi esa murakkab boʻlib, u makrodarajada ham, alohida xoʻjalik subyekti (bizning holatda – sugʻurta kompaniyasi) darajasida ham qoʻllanilishi mumkin.

1-jadval.

Sugʻurta kompaniyasining kapitalizatsiyasini daromadlarning taqsimlanishini inobatga olgan holda diskontlangan daromadlar usuli boʻyicha aniqlash usullari*

Koʻrsatkichlar	Diskont omili	Taqsimotlarni hisobga olgan holda diskontlangan kapitallashtirilgan daromad
Sugʻurta faoliyatidan daromadlar (X)	d	$X \times d = Xd$
Investitsiya faoliyatidan daromadlar (Y)	d	$Y \times d = Yd$
Boshqa xoʻjalik faoliyatidan daromadlar (Z)	d	$Z \times d = Zd$
Dastlabki kapitallashuv (taqsimotdan avval)	-	$Xd \times Yd + Zd$
Dividendlar va boshqa kapitallar kamayishlari miqdori (D)	d	$D \times d = Dd$
Ikkinchi darajali kapitalizatsiya (taqsimotdan soʻng)	-	$Xd + Yd + Zd - Dd$

*Muallif tomonidan tayyorlangan.

Sunʼiy kapitallashuv iqtisodiy hodisa sifatida haqiqiy aktivning oʻzidan koʻra unga egalik huquqining (mulk huquqining) qiymati yuqoriroq boʻlgan holatlarda yuzaga keladi.

Sunʼiy kapitalning kelib chiqishi odatda qimmatli qogʻozlar (aksiyalar, obligatsiyalar, veksellar) paydo boʻlishi bilan bogʻlanadi, yaʼni tovar xususiyatiga ega boʻlmagan aktivlar bilan. Sunʼiy kapital oʻzining dastlabki mohiyatida daromad (dividend yoki foiz) olish huquqini beruvchi mulk huquqi sarlavhasi (titul) sifatida namoyon boʻladi. Bu kapital shaklining “sunʼiyligi” shundan iboratki, qimmatli qogʻozlarning oʻzi isteʼmol qiymatiga ega emas, ammo mulk huquqini ifodalovchi hujjat sifatida ular kapitallashtirilgan daromadga asoslangan irratsional narxga ega boʻladi. Moliyaviy aktivlarning narxlari ular ifodalayotgan miqdorlarning haqiqiy qiymatiga bogʻliq emasligi sababli irratsional tus oladi. Bu esa haqiqiy kapital bilan sunʼiy kapital oʻrtasidagi asosiy farq hisoblanadi.

Sunʼiy kapital bevosita ishlab chiqarish (takror ishlab chiqarish) jarayonida ishtirok etmaydi va maxsus bozor – fond bozorida muomalada boʻladi. Shu bilan birga, qimmatli qogʻozlar savdosi natijasida mulk egasining almashishi haqiqiy kapitalning harakati va uning iqtisodiy faoliyat sohasiga deyarli taʼsir koʻrsatmaydi.

Sunʼiy va haqiqiy kapital oʻrtasidagi farq ularning miqdoriy baholash usullarining farqlanishi bilan izohlanadi. Haqiqiy kapital odatda fizik shaklga ega boʻladi va aktivlarning qiymatini bevosita baholash imkonini beradi. Bunday baholashning uchta asosiy parametri mavjud:

- avvalgi faoliyat natijalari (tarkibiy va dinamik tahlil asosida);

- biznes faoliyati xavflarini baholash (huquqiy, soliq, korporativ, texnologik, kadrlar, kredit va moliyaviy xavflar);

- korxona faoliyati samaradorligini belgilovchi omillarni o'rganish (bozor holati va kon'yunktura, kompaniyaning raqobatbardoshligi, tarmoqdagi raqobat darajasi).

Sun'iy kapitalni baholash uchun maxsus moliyaviy usullar qo'llaniladi, biroq bunday baholashning aniqligi ko'pincha shubha ostiga olinadi. Shuningdek, sun'iy kapitalning qiymat bahosi tez o'zgaruvchan ekani ham inkor etib bo'lmaydigan haqiqatdir.

Sun'iy kapitalning oshishi yoki kamayishi faqatgina fond bozoridagi aksiyalar narxining (kotirovkasining) o'zgarishiga bog'liq bo'ladi. Aksiyalar narxiga esa obyektiv hamda subyektiv omillar ta'sir ko'rsatadi.

Obyektiv omillar jumlasiga quyidagilar kiradi:

aksiyadorlik jamiyatlarining moliyaviy holati;

joriy foyda miqdori va dividendlar hajmi;

kompaniya faoliyat yuritayotgan sohaning istiqbolliligi;

tovar bozorlarining kon'yunktura, ayniqsa qimmatbaho metallar va ko'chmas mulk bozorlarining holati, chunki ular investitsiya uchun muqobil yo'nalishlar hisoblanadi.

Shuni ta'kidlash kerakki, yuqorida sanab o'tilgan omillar bir yo'nalishda harakat qilmaydi, shu sababli ularning ta'sirini baholashda har bir fond bozori ishtirokchisi o'z mezonlarini qo'llaydi.

Subyektiv omillar esa quyidagilardan iborat:

tahlil va prognozlash metodikasining tanlanishi;

majoritar aksiyadorlarning (asosiy aksiyalar egalarining) aksiyalar narxiga ta'sir o'tkazish imkoniyati;

insayderlik ma'lumotlari (ya'ni ichki, maxfiy ma'lumotlar)dan foydalanish.

Bunda asosiy subyektiv omil – bu sun'iy kapital bozorining o'zi bo'lib, u aslida spekulativ xarakterga ega va aksiyalar kursining oshishi yoki pasayishi haqidagi prognoz qilingan kutilmalar asosida faoliyat yuritadi, daromadning ortishiga bo'lgan kutilmalarga emas.

Spekulativ kutilmalarining ta'siri natijasida narx belgilovchi omillar tizimidagi muvozanat subyektivlik tomon og'adi. Natijada haqiqiy (real) va sun'iy kapital harakatining dinamikasi iqtisodiy siklning turli bosqichlarida turlicha bo'ladi.

Ya'ni, iqtisodiy o'sish davrida sun'iy kapitalning o'sishi haqiqiy kapital o'sishidan ancha tezroq kechadi, inqiroz yoki pasayish davrida esa – aksincha, sun'iy kapital tezroq kamayadi.

2008–2009-yillardagi moliyaviy-iqtisodiy inqiroz davrida dunyo miqyosida real sektorning pasayishi 3%ni tashkil etdi. Biroq moliyaviy sektorda bu pasayish ancha chuqurroq bo'lgan. 2007-yil inqirozgacha bo'lgan davrda, ya'ni o'sish cho'qqisida, jahon moliya bozorining kapitallashuvi 61,26 trillion AQSh dollarini tashkil etgan bo'lsa, 2009-yil mart oyida bu ko'rsatkich 35,67 trillion dollargacha qisqargan, ya'ni avvalgi darajaning 58,2 foiziga teng bo'lgan.

Shunday qilib, sun'iy kapital hajmining o'zgarishi faqat qisman real kapital harakati bilan bog'liq, ammo ular o'rtasida muayyan o'zaro ta'sir mavjudligini inkor etib bo'lmaydi. Sun'iy kapital ma'lum ma'noda iqtisodiy tizim holatini aks ettiruvchi informatsion barometr hisoblanadi. Turli fond indeksleri esa real kapital harakatiga, ya'ni investitsiyalarning yo'nalishi, shakllari, hajmi va eng muhimi – ularning amalga oshirilish sohasiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Ma'lum darajada sun'iy kapital real kapitalning inertligini bartaraf etishga yordam beradi, ammo u real va sun'iy kapital o'rtasidagi asinxronlik va nomutanosiblik muammosini na alohida mamlakatlar iqtisodiyotida, na jahon iqtisodiyotida to'liq hal eta olmaydi.

Sun'iy kapital ayrim kompaniya darajasida spontan tarzda, ya'ni investorlar tarmoq rivojlanish sur'atlarini ortiqcha baholagan hollarda paydo bo'lishi mumkin. Bunday vaziyatning klassik namunasi – 2001-yilda AQShda yuqori texnologiyali kompaniyalar aksiyalari bilan bog'liq inqiroz, bunda bunday aksiyalarga kiritilgan mablag'larning qadrsizlanishi 50 foiz va undan ortiqni tashkil etgan.

Shuningdek, sun'iy kapitalni ko'paytirish kompaniya rahbariyati tomonidan investitsion jozibadorlikni oshirish yoki iqtisodiy me'yorlarga rioya etish (masalan, sug'urta kompaniyalari uchun – amaldagi to'lovga qobiliyatlilik zaxirasini oshirish) maqsadida ongli ravishda amalga oshirilishi ham mumkin.

Aktivlarning qimmatini pasaytirish va sug'urtachining sun'iy kapitalizatsiyasi – ma'lum bir darajada o'zaro bog'liq bo'lgan hodisalardir. Biroq, sun'iy kapitalizatsiya faqat aktivlar ularning adolatli qiymatidan oldin pasaytirilgan narxda sotib olinganda yoki aktivlarni qayta baholash uchun asos bo'lmaganda amalga oshirilganda yuzaga keladi. Ya'ni, sun'iy kapitalizatsiya jarayonini keltirib chiqaruvchi omillar subyektiv xarakterga ega. Aktivlarning qiymatini pasaytirish esa ham subyektiv, ham obyektiv sabablar tufayli yuzaga kelishi mumkin. Moliyaviy-iqtisodiy inqiroz tajribasi shuni ko'rsatdiki, eng investitsion jozibador moliyaviy aktivlarning qiymati ularning inqirozdan oldingi davrdagi sotib olish qiymatining 70% gacha kamaygan.

Birinchi bosqich quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$X_1 = X + f_{1,2} - f_3$$

X - hisobot sanasi boshiga sug'urta kompaniyasining investitsion portfeli; *X*₁ - hisobot sanasi ohiriga sug'urta kompaniyasining investitsion portfeli; *f*_{1,2} - aktivlarni sotib olish yoki qayta baholash natijasida sug'urtalovchining investitsiya portfelining o'sishi; *f*₃ - aktivlarni sotish, pasaytirish yoki hisobdan chiqarish natijasida sug'urtalovchining investitsiya portfelining kamayishi;

Sun'iy kapitalizatsiya turli maqsadlarni ko'zlashi mumkin, masalan:

Sug'urta kompaniyasini sotish oldidan uning kapitalini kengaytirish;

regulyator tomonidan belgilangan sug'urtalovchilarning to'lov qobiliyati normalariga rioya qilishni ta'minlash.

Xulosa

Sug'urta kompaniyalarining kapitallashuv darajasi ularning moliyaviy barqarorligi va to'lovga qobiliyatlilik darajasining asosiy ko'rsatkichi hisoblanadi. Shu boisdan, kapitallashuvni oshirish mexanizmlarini takomillashtirish sug'urta bozorining barqaror rivojlanishi uchun zaruriy shartdir.

Davlat tomonidan kapitallashuvni rag'batlantirishda prudensial nazorat, minimal ustav kapitali talablari, soliq imtiyozlari va qayta sug'urtalash tizimi muhim o'rin tutadi. Bular sug'urta tashkilotlarining moliyaviy intizomini mustahkamlash bilan birga, bozorning raqobatbardoshligini oshiradi.

Bozor instrumentlari orqali kapitallashuvni kuchaytirish, xususan, investitsion faoliyatni kengaytirish, obligatsiyalar yoki aksiyalar emissiyasi, qayta investitsiya siyosati kabi mexanizmlar sug'urta kompaniyalari uchun yangi moliyaviy imkoniyatlarni yaratadi.

Sun'iy kapitallashuv (ya'ni asoslanmagan aktivlarni qayta baholash yoki qiymatdan past aktiv sotib olish) sug'urta tizimining barqarorligiga xavf tug'diradi. Shu sababli, kapitallashuv jarayonlari faqat iqtisodiy asoslangan, shaffof va davlat nazorati ostida amalga oshirilishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2024-yil maydagi “2023-yil uchun Moliyaviy barqarorlik sharhi” https://cbu.uz/uz/financial-stability/press-releases/2484470/?sphrase_id=555340

2. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2025-yil maydagi “2024-yil uchun Moliyaviy barqarorlik sharhi” https://cbu.uz/uz/financial-stability/press-releases/2481502/?sphrase_id=555340

3. Грищенко А.А. Капитализация и социализация экономики в ретроспективе и перспективе. 2009. С. 191–195.

4. Загородний А.Г., Вознюк Г.Л., Смовженко Т.С. Финансовый словарь. 4-те вид., випр. та доп. К.: Т-во «Знання», КОО; Л.: Вид-во Львів. банк. ін-ту НБУ, 2002. 566 с.

5. Козориз М.А. Роль и функции капитализации в обеспечении экономического розвитку субъектив господарювання // Региональна экономика. 2007. №2. С. 42–48.
6. Шарп У., Александер Г., Бэйли Дж. Инвестиции: пер. с англ. М.: Инфра-М, 1999. XII, 1028 с.
7. Румянцева Е.Е. Новая экономическая энциклопедия. 2-е изд. М.: Инфра-М, 2006. Т. VI. 810 с.
8. Хикс Дж.Р. Стоимость и капитал: пер. с англ. / общ. ред. и вступ. ст. Р.М. Энтонна / Дж.Р. Хикс. М.: Прогресс, 1993. 488 с.
9. Розенберг Дж.М. Инвестиции: терминологический словарь / Дж.М. Розенберг. М.: Инфра-М, 1997. 400 с.
10. Валдайцев С.В. Оценка бизнеса и управление стоимостью предприятия: учеб. пособие для вузов. М.: Юнити-Дана, 2001. 720 с.
11. O‘zbekiston Respublikasining 2021-yil 23-noyabrdagi O‘RQ-730-sonli “Sug‘urta faoliyati to‘g‘risida”gi Qonuni, <https://lex.uz/docs/-5739117>

НОДАВЛАТ НОТИЖОРАТ ТАШКИЛОТЛАРДА АСОСИЙ ВОСИТЛАР АУДИТИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Ҳожиёв Меҳриддин Сулаймонович

*аудит кафедрасининг профессори
Тошкент давлат иқтисодиёт
университети*

E-mail: mehridin4494@gmail.com

ORCID: 0000-0002-0968-5726

Аннотация. Мақолада нодавлат нотижорат ташкилотлари (ННТ)да асосий воситалар аудитини ташкил этиш ва ўтказишни такомиллаштириш муаммолари ўрганилган. Бу эса, ўз навбатида, нодавлат нотижорат ташкилотлари мақсадли фойдаланишга олинган асосий воситалар ҳаракати ҳисоби хусусиятлари тўғрилиги ва уларни ҳисобдан чиқариш операциялари аудитини такомиллаштириш масалалари ёритилишига хизмат қилади. Шунингдек, ННТларда асосий воситалар аудитининг якуний натижалари бўйича иштирокчи (таъсисчи)ларга ижрочи директор ва бухгалтерия ҳисоби хизмати масъулларининг уставдаги иш фаолияти юзасидан ҳолисона, ҳаққоний баҳо бериш учун аудиторлик ҳулосаси тақдим этишга асос бўлади. Тадқиқот якунида илмий амалий тақлифлар берилган.

Калит сўзлар: нодавлат нотижорат ташкилот, тижорат ташкилот, активлар, асосий восита, мол-мулк, аудиторлик текшируви, мажбурий аудит, ихтиёрий аудит, аудиторлик ҳулосаси, пул маблағлари, мақсадли тушумлар, грантлар, молиявий ҳисобот.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ АУДИТА ОСНОВНЫХ СРЕДСТВ В НЕГОСУДАРСТВЕННЫХ НЕКОММЕРЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЯХ

Хожиёв Меҳриддин Сулейманович

*профессор кафедры аудита
Ташкентский государственный
экономический университет*

E-mail: mehridin4494@gmail.com

ORCID: 0000-0002-0968-5726

Аннотация. В статье рассмотрены решения проблемы совершенствования организации и проведения аудита основных средств. Это, в свою очередь, способствует уточнению вопросов корректности особенностей бухгалтерского учета движения основных средств негосударственных некоммерческих организациях (ННО) и совершенствованию операций по их списанию. Также итоговые результаты аудита основных средств ННО являются основанием для представления участникам (учредителям) аудиторского заключения для объективной, справедливой оценки деятельности исполнительного директора и руководителей бухгалтерской службы в соответствии с уставом. По итогам исследования сформулированы научно-практические предложения для негосударственных некоммерческих организаций.

Ключевые слова: негосударственная некоммерческая организация, коммерческая организация, активы, основные средства, имущество, аудит, обязательный аудит, инициативный аудит, аудиторское заключение, денежные средства, целевые доходы, гранты, финансовая отчетность.

IMPROVING FIXED ASSETS AUDIT IN NON-GOVERNMENT NON-PROFIT ORGANIZATIONS

Khojiyev Mexriddin Sulaymonovich

*Professor of the Department of Auditing
Tashkent State University of Economics
E-mail: mehridin4494@gmail.com
ORCID: 0000-0002-0968-5726*

Abstract. This In given to article examines solutions to the problem of improving the organization and conduct of fixed asset audits, and also highlights scientific and practical proposals in non-state non-profit organizations (NSNPOs).

This, in turn, helps to clarify issues of the correctness of the accounting features of the movement of fixed assets in non-state non-profit organizations (NSNPOs) and improve operations for their write-off. Also, the final results of the audit of fixed assets in a NSNPOs are the basis for presenting to the participants (founders) an audit report for an objective, fair assessment of the activities of the executive director and heads of the accounting department in accordance with the charter.

Keywords: non-state non-profit organizations, commercial organization, assets, fixed assets, property, audit, mandatory audit, voluntary audit, auditor's report, funds, target income, grants, financial statements.

Кириш

Ўзбекистонда иқтисодий инновацион ривожлантиришда иқтисодий-ижтимоий муносабатларни демократлаштириш ҳамда аҳолининг юқори даражада ривожланган ҳуқуқий маданиятини ошириш, чинакам фуқаролик жамиятни ва унга асосланган ҳуқуқий давлатни барпо этишда молиявий мустақил нодавлат ноtijорат ташкилотларини ташкил этиш замонавий жамиятнинг талабидир.

Ўзбекистон Республикасининг “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегияси”сида таъсирчан жамоатчилик назоратини амалга оширишнинг ташкилий-ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш мақсадида нодавлат ноtijорат ташкилотлар ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтларини давлат томонидан субсидиялар, грантлар ҳамда ижтимоий буюртмалар шаклларида қўллаб-қувватлаш ҳажмини икки баробарга ошириш [3] каби муҳим вазифалари белгиланган. Шу ўринда қонун ҳужжатларига мувофиқ, ННТлар молиявий мустақил иқтисодий субъектлар ҳисобланади. Улар бошқа иқтисодий субъектлардан турли хусусиятларига ва жамият аҳолисини ижтимоий ҳимоя қилиш жиҳатларига кўра фарқланади.

Шу ўринда мамлакатимизда ижтимоий-иқтисодий соҳадаги ислохотлар устидан жамоатчилик назорати самарадорлигини оширишда нодавлат ноtijорат ташкилотларида молиявий мустақилликни таъминловчи ўз мол-мулкига эга бўлиши, яъни асосий воситалар ҳисобини юритиш ва уларнинг ишлатилиши, мавжудлиги, сақланишини, шунингдек ҳисобдан чиқарилиши операциялари аудити муаммоларига алоҳида тўхталиб ўтиш долзарб масалалардан бири ҳисобланади.

Адабиётлар шарҳи

Асосий фаолияти фойда олишга қаратилган йирик тижорат ташкилотлари, жумладан акциядорлик жамиятлари ва хусуий сектор субъектларида аудит ўтказиш масалаларига норматив ҳуқуқий ҳужжатлар ва бир қатор иқтисодчи олимларнинг илмий асарларида кенг эътибор қаратилган.

Хусусан, хорижий иқтисодчи олимлар Э.А. Аренс, Р. Адамс, Х. Андерсон, М. Бенис, Р. Додж, М. Корренбауэр, Д.Р. Кармайл, Д. Колдуэлл, Дж. Лоббек, П. Фридман, Дж. Робертсон асарларида ҳўжалик юритувчи субъектларда аудиторлик текширувларини ташкил этиш ва аудиторлик ҳисоботларини тузиш услубиёти батафсил ёритилган [4, 5].

МДХ мамлакатларида айнан нодавлат ноtijорат ташкилотларида бухгалтерия ҳисоби ва аудитни ташкил этишнинг айрим методологик жиҳатлари М.В. Батурина, Л.В. Егорова, Л.В. Гусарова, Г.Г. Ягудина каби олимлар асарларида умумий ёритилган [6, 7, 8].

Шу ўринда М.В. Батурина ўз илмий асарларида ННТ мақсадли капиталдан фойдаланишда асосий воситалар аудити методологиясини такомиллаштириш ҳамда ННТда аудиторлик текширувларида бухгалтерия ҳисобидаги одатий хатоликларни аниқлаш бўйича натижаларни умумлаштириш масалаларини эътироф этган.

Республикамизда нодавлат нотижорат ташкилотларида аудиторлик текширувларини ташкил этиш нисбатан кам ўрганилганлиги сабабли иқтисодчи олимлар илмий асарларида ННТда асосий воситалар аудитининг хусусиятлари етарли даражада ёритилмаган. Аммо умумий бухгалтерия ҳисобини юритиш ва молиявий ҳисобот тузиш, ички назорат ва аудитни ташкил этишнинг назарий ҳамда услубий жиҳатлари А.А. Каримов, С.У. Меҳмонов, А.Х. Пардаев, И.Н. Қўзиев, И.К. Очилов, А.З. Авлоқулов, А.А. Остонакулов каби олимларнинг илмий асарларида тадқиқ қилинган [9]. О.И. Неъматовнинг илмий ишларида ННТда бухгалтерия ҳисоби ва аудитни ташкил этиш [10] бўйича айрим масалалари ёритилган.

Юқорида таъкидланган фикрлардан кўриниб турибдики, иқтисодчи олимларнинг асарларида асосан йирик тижорат компанияларида умумий аудитни ташкил этиш ва ўтказиш масалалари ёритилган. Бироқ нодавлат нотижорат ташкилотларида асосий воситалар аудитининг алоҳида хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда такомиллаштиришга етарли даражада эътибор қаратилмаган.

Тадқиқот методологияси

Мақола мавзуси бўйича тадқиқотлар жараёнида ННТларда асосий воситалар аудитини такомиллаштиришда умумлаштириш, гуруҳлаштириш, қиёсий таҳлил, икки ёқлама ёзув, индуктив ва дедуктив, далиллар олиш, жараёнларни кузатиш каби илмий усуллардан фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар

Бугунги кунда нодавлат нотижорат ташкилотларини жамиятимизнинг ижтимоий-иқтисодий манфаатларини ҳимоя қилишда жаҳон амалиёти тажрибасини янада чуқурроқ ўрганиши учун техник ва технологик жиҳатдан модернизациялаш, яъни асосий воситалар билан таъминланганлик даражасини ошириш долзарб муаммолардан биридир.

Замонавий иқтисодиётда ННТлар молиявий ресурсларни олишнинг учта асосий манбасидан фойдаланишлари мумкин.

ННТларда асосий воситалар аудитини ўтказишнинг ўзига хос хусусиятлари нотижорат ташкилотларда уларни ҳисобга олишнинг ўзига хос хусусиятлари билан боғлиқ. Ушбу ўзига хос хусусиятларга мувофиқ, ННТларда активлар аудитининг асосий йўналишларини белгилаб олиш зарур.

ННТнинг мол-мулки орасида бепул олинган асосий воситалар ва моддий бойликларнинг мавжудлиги уларнинг реал баҳоланишини ва аниқ ҳисобини текширишни талаб қилади. Шундай қилиб, активларни баҳолаш бозор нархларига ёки шунга ўхшаш активларнинг нархига асосланиши керак. Агар аудитор бепул олинган активларнинг баҳоланган қийматини аниқлашда қийналса, у баҳоловчилар билан маслаҳатлашиши ёки статистика органларига талабнома бериши мумкин. Таъкидлаш жоизки, қўшилган қиймат солиғи (ҚҚС) ННТнинг устав фаолияти учун текин олинган ёки сотиб олинган асосий воситалардан ундирилмайди, чунки бу ҳолда у қайтарилмайдиган солиқ ҳисобланади.

ННТларда айрим хўжалик операциялари бирламчи ҳужжатлар асосида емас, балки амалдаги меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар, йўриқномалар, қарорлар, қонунлар асосида амалга оширилади. Масалан, бу асосий воситаларнинг амортизациясини ҳисоблаш ва турли солиқлар ва тўловларни ҳисоблашни ўз ичига олади. Ҳар бир бундай ҳисоб-китоб ва ҳар бир ҳужжатсиз операция учун бухгалтерия ҳисоби тузилиши керак. Бу ҳолатда аудитор молиявий ҳисоботларда мақсадли олинган асосий воситалар мавжудлиги ва фойдаланилаётгани ёки ҳисобдан чиқарилганлиги тўғрисидаги ахборот манбаларни

ўрганиш тавсия этилади.

Юқоридагилардан келиб чиқиб Ўзбекистон Республикаси 5-сонли “Асосий воситалар” номли БХМСга асосан асосий воситалар – корхона томонидан узоқ муддат давомида ҳўжалик фаолиятини юритишда маҳсулот ишлаб чиқариш, ишларни бажариш ёки хизматлар кўрсатиш жараёнида ёхуд маъмурий ва ижтимоий-маданий вазифаларни амалга ошириш мақсадида фойдаланиш учун тутиб туриладиган моддий активлардир [1].

Асосий воситалар таркибига қуйидаги мезонларга бир вақтнинг ўзида жавоб берадиган моддий активлар киритилади [4]:

1) бир йилдан ортиқ хизмат қилиш муддати;
2) бир бирлик (тўплам) учун қиймати Ўзбекистон Республикаси (харид пайтида) белгиланган базавий ҳисоблаш миқдорининг эллик бараваридан ортиқ бўлган буюмлар.

Хизмат муддати ва қийматидан қатъий назар, қуйидагилар асосий воситалар таркибига киритилмайди:

а) махсус асбоблар ва мосламалар (муайян буюмларни туркумлаб ва ёппасига ишлаб чиқариш учун ёки яқка тартибдаги буюртмаларни тайёрлаш учун мўлжалланган, мақсадли йўналтирилган асбоблар ва мосламалар);

б) махсус ва санитария кийим-кечаклари, махсус пойабзаллар;

в) кўрпа-тўшак анжомлари;

г) ёзув-чизув анжомлари (калькуляторлар, стол устига қўйиладиган асбоблар ва бошқалар);

д) ошхона анжомлари, шунингдек ошхона учун дастурхон-сочиқлар;

е) тикланиши бўйича харажатлар қурилиш-монтаж ишлари таннархига киритиладиган вақтинчалик (нотитул иншоотлар) мосламалар ва қурилмалар;

ж) камида бир йиллик фойдаланиш муддатига эга бўлган алмаштириладиган ускуналар;

з) ов қуруллари (траллар, тўрлар, қармоқлар, матраплар, мережалар ва бошқалар).

Агарда ННТ юқорида санаб ўтилган мезонларга жавоб берадиган мулкни (сотиб) ўз эҳтиёжлари ва ўзи фойдаланиши учун эмас, бошқага бериш ёки сотиш мақсадида олса, унда ушбу мулк узоқ муддатли активлар таркибига киритилмайди, балки жорий активлар таркибида товарларни ҳисобга олувчи сётлар (2900) таркибига киритилади.

Бунда мақсадли тушумлар ва бошқа манбалар ҳисобига олинган мол-мулкнинг аналитик ҳисобини ташкил қилиш мақсадга мувофиқ. Аналитик ҳисобни юритиш усулини ННТ ҳисоб сиёсатида белгилаб қўйиш зарур. Мақсадли тушумлар ҳисобига олинган асосий воситалар ҳисоби учун ишчи сётлар режасида қуйидаги сётни очиш зарурлиги тақлиф қиламиз:

0821 “Мақсадли ишлатиш учун асосий воситаларни сотиб олиш” сёти.

Битта асосий воситада турлича фойдали фойдаланиш муддатига эга бўлган бир нечта мустақил объектлар мавжуд бўлган ҳолатда ҳар бир бундай объект бухгалтерия ҳисобида алоҳида мустақил инвентарь объекти сифатида тан олинади.

Эксплуатация даврида ушбу объектларнинг сақланишини таъминлаш мақсадида ташкилотда уларнинг ҳаракатлари бўйича зарур назорат ташкил қилиниши лозим. Ҳисоб сиёсатида назорат тартиби акс эттирилади.

5-сонли БХМС “Асосий воситалар”га асосан асосий воситаларнинг ҳақиқатда мавжудлигини аниқлаш ва уларнинг бутлигини назорат қилиш мақсадида корхоналар томонидан вақти-вақти билан, бироқ икки йилда камида бир марта асосий воситалар бўйича инвентаризация ўтказилади, кутубхона фондлари бўйича эса беш йилда бир марта инвентаризация ўтказилади.

Асосий воситалар қуйидагилар натижасида ННТ балансига киритилади [2]:

а) капитал қўйилмалар тугаганидан сўнг тикланган объектни қабул қилиш-топшириш;

б) олди-сотди шартномаси бўйича объектни сотиб олиш;

в) ННТ таъсисчилари ва аъзоларидан мақсадли мулкӣ ҳисса, донор-мамлакатлардан қайтармаслик шарти билан (текинга) техник ёрдам (грант) сифатида олинган;

г) текинга келиб тушиш (ҳадя шартномаси бўйича);

д) айирбошлаш;

е) товар-моддий захиралар таркибидан ўтказиш;

ж) молиявий ижара (лизинг) шартномаси бўйича олиш;

и) қиймати белгиланган асосий воситаларга капитал қўйилмалар;

к) асосий воситаларнинг ортиқча (ҳисобга олинмаган) объектларини аниқлаш.

Асосий воситалар актив сифатида тан олинганда улар бошланғич қиймат бўйича баҳоланиши керак. Мақсадли маблағлар ҳисобига сотиб олинган асосий воситалар аудитида объектнинг бошланғич қиймати куйидаги харажатлардан ташкил топганлигини ўрганилади:

а) активларни етказиб берувчиларга ҳамда шартнома бўйича қурилиш-монтаж ишларини бажарганлик учун пудратчиларга тўланадиган суммалар;

б) асосий воситалар объектига доир ҳуқуқни сотиб олиш (олиш) муносабати билан амалга оширилган рўйхатдан ўтказиш йиғимлари, давлат божлари ва бошқа шунга ўхшаш тўловлар;

в) божхона божлари ва йиғимлари;

г) асосий воситалар объектларини сотиб олиш (барпо қилиш) муносабати билан солиқлар ва йиғимлар суммалари (агар улар қопланмаса);

д) асосий воситалар объектларини сотиб олиш (барпо қилиш) билан боғлиқ ахборий ва маслаҳат хизматлари учун тўланган суммалар;

е) асосий воситалар объектларини етказиб бериш (барпо қилиш) хатарини суғурталаш бўйича харажатлар;

ж) асосий воситалар объектини сотган воситачиларга тўланадиган ҳақлар;

з) асосий воситаларни ўрнатиш, монтаж қилиш, созлаш ва ишга туширишга оид харажатлар;

и) активдан мўлжал бўйича фойдаланиш учун уни ишчи ҳолатга келтириш билан бевосита боғлиқ бошқа харажатлар.

Кредитдан фойдаланганлик учун фоизларни тўлашга доир харажатлар қарзга олинган сармоя ҳисобидан буткул ёки қисман сотиб олинган асосий воситаларнинг бошланғич қийматига киритилмайди.

Масалан, ННТнинг устав вазифаларини бажариш учун хизмат Автомашинаси олинди. Автомашинанинг шартнома қиймати – 2400 минг сўм, шу жумладан ҚҚС – 400 минг сўм. Жиҳозлаш ишлари учун пудратчига харажатлар тўланди – 600 минг сўм, ишга тушириш ишлари – 200 минг сўм ва етказиб бериш учун транспорт харажатлари – 100 минг сўм.

Автомашинанинг бошланғич қиймати – 3300 минг сўмни ташкил этади.

(2400 минг сўм + 600 минг сўм + 200 минг сўм + 100 минг сўм)

1-жадвал.

Бухгалтерия ҳисобида асосий воситаларни (автомашина) сотиб олишини акс эттириш*

Дебет	Хўжалик счетнинг номланиши	Кредит	Хўжалик счетнинг номланиши	Сумма (минг сўм)
1.	<i>Етказиб берувчига тўланган 50 % бўнак суммасига:</i>			
4320	“Узоқ муддатли активлар учун мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга берилган бўнақлар”	5110	“Ҳисоб-китоб счёти”	1200
2.	<i>Ўрнатиш ишлари талаб қиладиган Автомашинани ҳисобга олиш:</i>			
0160	“Транспорт воситаси” счёти	6010	“Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланадиган	2400

			счётлар”	
3.	<i>Етказиб берувчига насос учун қолган сўмма тўлаб берилди:</i>			
6010	“Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланадиган счётлар”	5110	“Ҳисоб-китоб счёти”	1200
4.	<i>Тўланган бўнақ ҳисобга олинди:</i>			
6010	“Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланадиган счётлар”	4320	“Узоқ муддатли активлар учун мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга берилган бўнақлар”	1200
5.	<i>Пудратчига ишга тушириш ва монтаж ишлари учун шартнома бўйича 100 % олдиндан тўлов амалга оширилди: (600 минг сўм+ 200 минг сўм):</i>			
4320	“Узоқ муддатли активлар учун мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга берилган бўнақлар”	5110	“Ҳисоб-китоб счёти” счёти	800
6.	<i>Автомашини ўрнатиш учун пудратчи ташиқлотга берилди:</i>			
0821	“Мақсадли ишлатиш учун асосий воситаларни сотиб олиш”	6010	“Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланадиган счётлар” счёти	2400
7.	<i>Пудратчи ташиқлот ишга тушириш ва жиҳозлаш ишларини бажарди:</i>			
0821	“Мақсадли ишлатиш учун асосий воситаларни сотиб олиш”	6010	“Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланадиган счётлар”	800
8.	<i>Олдин тўланган бўнақ ҳисобга олинди:</i>			
6010	“Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланадиган счётлар”	4320	“Узоқ муддатли активлар учун мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга берилган бўнақлар”	800
9.	<i>Автомашинани етказиш учун транспорт харажатлари ҳисобланди:</i>			
0821	“Мақсадли ишлатиш учун асосий воситаларни сотиб олиш”	6990	“Бошқа мажбуриятлар”	100
10.	<i>Транспорт ташиқлотига тўлов амалга оширилди:</i>			
6990	“Бошқа мажбуриятлар”	5110	“Ҳисоб-китоб счёти”	100
11.	<i>Автомашинани бошланғич қиймати бўйича эксплуатацияга киритиш далолатномаси ва инвентар карточкасига асосан асосий воситалар таркибига киритилди:</i>			
0160	“Транспорт воситаси”	0821	“Мақсадли ишлатиш учун асосий воситаларни сотиб олиш”	3300
12.	<i>Аъзолик бадаллари ҳисобига йиғилган 3300 минг сўмлик пул маблағини ишлатилиши акс эттирилганда:</i>			
8830	“Аъзолик бадаллари”	8850	“Асосий воситалар (шу жумладан амортизация харажатлари) манбалари”	3300
13.	<i>Ҳар ойлик амортизация ҳисобланди:</i>			
8850	“Асосий воситалар (шу жумладан амортизация харажатлари) манбалари”	0260	“Транспорт воситасининг эскириши”	ҳисобланган микдорда

*Муаллиф ишланмаси.

Бу вазиятда ташкилотнинг ўзида тайёрланган асосий воситаларнинг бошланғич қиймати сифатида асосий воситаларнинг мазкур объектларини тиклаш (куриш, куриб битказиш) бўйича ҳақиқий харажатлар суммаси тан олиш таклиф этилади.

Аудит жараёнида аниқланган асосий воситаларнинг камомади бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

- а) кам чиққан асосий воситанинг бошланғич қиймати ҳисобдан чиқарилганда:
дебет 9210 “Асосий воситаларнинг чиқиб кетиши” счёти;
кредит (0100) Асосий воситаларни ҳисобга олувчи счётлар;

б) кам чиққан асосий воситага ҳисобланган амортизация суммаси ҳисобдан чиқарилганда:

дебет (0200) асосий воситаларнинг эскиришини ҳисобга олувчи счётлар;

кредит 9210 “Асосий воситаларнинг чиқиб кетиши” счёти;

в) резерв капитални ҳисобга олувчи счётларда қайд қилинган кам чиққан асосий воситанинг қайта баҳолаш натижаси (қолдиқ) суммасига:

дебет 8510 “Узоқ муддатли активларни қайта баҳолаш бўйича тузатишлар” счёти;

кредит 9210 “Асосий воситаларнинг чиқиб кетиши” счёти;

д) кам чиққан асосий воситанинг чиқиб кетишидан кўрилган зарар суммасига:

дебет 5910 “Камомадлар ва қийматликларнинг бузилишидан йўқотишлар” счёти;

кредит 9210 “Асосий воситаларнинг чиқиб кетиши” счёти.

Моддий жавобгар шахс (ёки бошқа ходим) айбдор деб тан олинган ҳолларда ва агар баҳолаш натижасида кам чиққан асосий воситанинг бозор қиймати (ундириладиган сумма) кам чиққан асосий воситанинг чиқиб кетишидан кўрилган зарардан юқори бўлса, даромад суммаси бугалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

дебет 4730 “Моддий зарарни қоплаш бўйича ходимларнинг қарзи” счёти - айбдор шахс ёки моддий жавобгар шахсдан ундирилиши лозим бўлган кам чиққан асосий воситанинг бозор қийматига;

кредит 5910 “Камомадлар ва қийматликларнинг бузилишидан йўқотишлар” счёти - кам чиққан асосий воситанинг чиқиб кетишидан кўрилган зарар суммасига;

кредит 9310 “Асосий воситаларнинг чиқиб кетишидан фойда” счёти - айбдор шахс ёки моддий жавобгар шахсдан ундирилиши лозим бўлган кам чиққан асосий воситанинг бозор қиймати ва кам чиққан асосий воситанинг чиқиб кетишидан кўрилган зарар суммаси ўртасидаги фарқига.

Моддий жавобгар шахс (ёки бошқа ходим) айбдор деб тан олинган ҳолларда ва агар баҳолаш натижасида кам чиққан асосий воситанинг бозор қиймати (ундириладиган сумма) кам чиққан асосий воситанинг чиқиб кетишидан кўрилган зарардан паст бўлса, зарар суммаси бугалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

дебет 4730 “Моддий зарарни қоплаш бўйича ходимларнинг қарзи” счёти - айбдор шахс ёки моддий жавобгар шахсдан ундирилиши лозим бўлган кам чиққан асосий воситанинг бозор қийматига;

дебет 9430 “Бошқа операцион харажатлар” счёти - айбдор шахс ёки моддий жавобгар шахсдан ундирилиши лозим бўлган кам чиққан асосий воситанинг бозор қиймати ва кам чиққан асосий воситанинг чиқиб кетишидан кўрилган зарар суммаси ўртасидаги фарқига;

кредит 5910 “Камомадлар ва қийматликларнинг бузилишидан йўқотишлар” счёти - кам чиққан асосий воситанинг чиқиб кетишидан кўрилган зарар суммасига.

Камомаднинг аниқ айбдори топилмаган ёки моддий жавобгар шахслардан ундириб олиш имкони бўлмаган ҳолларда, кам чиққан асосий воситанинг чиқиб кетишидан кўрилган зарар молиявий натижаларга олиб борилади ва бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

дебет 9430 “Бошқа операцион харажатлар” счёти;

кредит 5910 “Камомадлар ва қийматликларнинг бузилишидан йўқотишлар” счёти.

Инвентаризация жараёнида аниқланган ҳисобга олинмаган асосий воситалар, ортиқча чиқиш аниқланган санадаги айнан шунга ўхшаш асосий воситаларнинг бозор қиймати бўйича уларнинг ҳақиқий аҳволини ҳисобга олган ҳолда баҳоланади (ортиқча чиқиш сабаблари ва айбдор шахслар кейинчалик аниқланади) ва бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

дебет асосий воситаларни ҳисобга олувчи счётлар (0100);

кредит 9390 “Бошқа операцион даромадлар” счёти.

Ҳисобга олинмаган асосий воситалар бўйича амортизация ажратмасини ҳисоблаш

ушбу асосий восита, асосий воситалар таркибига қўшилган ойдан кейинги ойнинг биринчи санасидан бошланади ва ушбу асосий воситанинг амортизация қилинадиган қиймати қоплангунча ёки ушбу асосий восита балансдан чиқарилганга қадар амалга оширилади.

Хулоса

ННТда таъсисчилар ва аъзоларининг мақсадли мулккий ҳиссалар ҳисобига олинган асосий воситаларнинг бошланғич қиймати аудитида, агар Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларида бошқа ҳолат назарда тутилмаган бўлса, ННТ таъсисчилари ва аъзолари томонидан келишилган асосий воситаларнинг пулдаги баҳоси тан олинмиша тавсия этилади.

Асосий воситалар йўқотилиши ва яроқсиз ҳолатга келиши учун айбдор шахс ёки моддий жавобгар шахслардан камомад суммасини ундириш тавсия этилади. Бу ҳолатни ННТ бухгалтерия ҳисобида қуйидагича ёзувлар орқали аудит ўтказиш таклиф этилади:

дебет (5000-5500) Пул маблағларини ҳисобга олувчи счётлар ёки меҳнат ҳақи бўйича ходим билан ҳисоблашишларни ҳисобга олувчи счётлар (6700) ёки бошқа активларни ҳисобга олувчи счётлар;

кредит 4730 “Моддий зарарни қоплаш бўйича ходимларнинг қарзи” счётида акс эттириш.

ННТда аудит жараёнида аниқланган асосий воситаларининг камомоди ҳақиқий (баланс) қиймати бўйича ҳисобдан чиқарилади ва юқорида келтирилган тартибда бухгалтерия ҳисобида акс эттирилади. Бу вазиятда ННТ устав вазифаларини бажариш учун берилган мақсадли маблағлар ҳисобига олинган мулкларни мақсадли ишлатилишига хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг “Аудиторлик фаолияти тўғрисида”ги Қонуни, ЎРҚ№677-сон, 2021 йил 25 февраль. – <https://lex.uz/uz/docs/5307886>
2. Ўзбекистон Республикаси “Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида”ги Қонуни, №763-И сонли 14.04.1999 йил. – <https://lex.uz/docs/11360>
3. Ўзбекистон Республикасининг “2022 – 2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси”, ПФ-60-сон, 2022 йил 28 январь.
4. Аренс А., Лоббек Дж. Аудит. Пер. с англ. под ред. Я.В. Соколова. – М.: Финансы и статистика, 1995. – 560 с.
5. Робертсон Дж. Аудит. Пер. с англ. – М.: KPMG, Аудиторская фирма «Контакт», 1993. – 286 с.; Кармайл Д.Р., Бенис М. Стандарты и нормы аудита. Пер. с англ. – М.: Аудит. ЮНИТИ, 1995. – 527 с.
6. Батурина М.В. Учет и аудит негосударственных некоммерческих организаций: автореф. дис. ... канд. экон. наук. – Санкт-Петербург, 2007. – 21 с.
7. Егорова Л.В. Учет и аудит в некоммерческих организациях: теория, методология и практика: автореф. докт. дис. – Ростов-на-Дону, 2008, – С.4.
8. Гусарова Л.В. Концепция бухгалтерского учета, аудита и анализа в некоммерческих организациях: монография. – Казань: Познание, 2009. – С. 264.
9. Хожиев, М. С. (2022). Совершенствование составления бюджета негосударственных некоммерческих организациях в Узбекистан. Архив научных исследований, 4(1).
10. Хожиев, М. С. Составление бюджета негосударственных некоммерческих организаций в Узбекистане. Современные проблемы социально-экономических систем в условиях глобализации. 2017.

ТОВАР-МОДДИЙ ЗАХИРАЛАРНИ ХАРИД ҚИЛИШДА ЧЕГИРМАЛАРНИ ХИСОБГА ОЛИШ

Шеримбетов Иномжон Халилulloлаевич

*аудит кафедраси доценти
Ташкент давлат иқтисодиёт
университети
E-mail: inom23@gmail.com
ORCID: 0000-0001-6704-6853*

Аннотация. Мақолада Ўзбекистон Республикасида молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиш жараёнида бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартларини уйғунлаштиришнинг долзарб масалалари ёритилган. Хусусан, “Товар-моддий захиралар” (4-сонли БХМС) стандартида белгиланган нормалар асосида чегирмаларни бухгалтерия ҳисобида тўғри акс эттириш тартиби таҳлил қилинган. Мақолада турли ҳолатларда – товар-моддий захираларни чегирма асосида харид қилиш, мол етказиб берувчилар томонидан берилган пулли ва натурал чегирмаларни ҳисобга олиш, ҳамда уларнинг молиявий натижаларга таъсири бўйича аниқ мисоллар келтирилган. Тадқиқот натижалари бухгалтерия ҳисобини халқаро талабларга мос равишда юритиш ва молиявий ҳисоботнинг ишончлилигини оширишда амалий аҳамиятга эга.

Калит сўзлар: бухгалтерия ҳисоби, молиявий ҳисобот, халқаро стандартлар, миллий стандартлар, товар-моддий захиралар, чегирма, натурал чегирма, молиявий натижа, ҳисоб сиёсати.

УЧЕТ СКИДОК ПРИ ЗАКУПКЕ ТОВАРНО-МАТЕРИАЛЬНЫХ ЗАПАСОВ

Шеримбетов Инамджан Халилulloлаевич

*доцент кафедры аудита
Ташкентский государственный
экономический университет
E-mail: inom23@gmail.com
ORCID: 0000-0001-6704-6853*

Аннотация. В статье освещены актуальные вопросы гармонизации национальных стандартов бухгалтерского учета в процессе перехода на международные стандарты финансовой отчетности в Республике Узбекистан. В частности, проанализирован порядок правильного отражения в бухгалтерском учете скидок на основе норм, установленных стандартом «Товарно-материальные запасы» (НСБУ № 4). В статье приводятся конкретные примеры в различных случаях – приобретение товарно-материальных запасов на основе скидок, учет денежных и натуральных скидок, предоставляемых поставщиками, и их влияние на финансовые результаты. Результаты исследования имеют практическое значение для ведения бухгалтерского учета в соответствии с международными требованиями и повышения достоверности финансовой отчетности.

Ключевые слова: бухгалтерский учет, финансовая отчетность, международные стандарты, национальные стандарты, товарно-материальные запасы, скидки, натуральные скидки, финансовый результат, учетная политика.

ACCOUNTING FOR DISCOUNTS IN THE PURCHASE OF INVENTORY

Sherimbetov Inomzhon Khalilullavich

Associate Professor of the

*Department of Audit
Tashkent state university
of Economics
E-mail: inom23@gmail.com
ORCID: 0000-0001-6704-6853*

Abstract. This article covers topical issues of harmonization of national accounting standards in the process of transition to international financial reporting standards in the Republic of Uzbekistan. In particular, the procedure for the correct reflection of discounts in accounting on the basis of the norms established by the standard "Inventory" (NSBU No. 4) was analyzed. The article provides specific examples in various cases - the acquisition of inventory on the basis of discounts, accounting for cash and in-kind discounts provided by suppliers, and their impact on financial results. The results of the study are of practical importance for maintaining accounting in accordance with international requirements and improving the reliability of financial statements.

Keywords: accounting, financial reporting, international standards, national standards, inventory, discounts, natural discounts, financial result, accounting policy.

Кириш

Бозор муносабатларининг жадал ривожланиши, мамлакат иқтисодиётида интеграция жараёнларининг фаоллашиши, мулк эгаларининг турли-туманлиги бухгалтерия ахборотларига, хусусан ташкилотларни жорий ва стратегик ривожлантириш бўйича самрали ва асослантирилган бошқарув қарорларини қабул қилиш учун муҳим ахборот манбаси - молиявий ҳисоботга бўлган қизиқиш ортмоқда.

Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига (МХХС) мувофиқ тақдим этилган молиявий ҳисоботлар ташкилот фаолияти натижаларидан манфаатдор бўлган инвестор ва мулкдорлар учун ташкилотнинг молиявий ҳолати тўғрисидаги ишончли ва фойдали ахборотлар тизимини шакллантириш имконини беради. Ҳозирги кунда Ўзбекистон Республикасида МХХСга ўтиш доирасида молиявий ҳисоботларни шаффофлиги ва ишончлигини янада ошириш бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботни ислоҳ қилишнинг асосий йўналишларидан бири ҳисобланади.

Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтишни жадаллаштириш орқали хорижий инвесторларни зарур ахборот муҳити билан таъминлаш ва халқаро молия бозорларига кириш имкониятларини кенгайтириш, шунингдек, ҳисоб ва аудит соҳалари мутахассисларини халқаро стандартлар бўйича тайёрлаш тизимини такомиллаштириш мақсадида 2020 йил 24 февралда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-4611-сон қарори қабул қилинди.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, бухгалтерия ҳисоби миллий тизимини ривожланиш босқичининг амалдаги босқичида бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартларини (БХМС) МХХСга мувофиқлиги масалаларининг долзаблиги ортмоқда.

Адабиётлар шарҳи

Товар-моддий захираларнинг моҳияти, уларни таснифлаш ва баҳолаш масалалари билан кўпгина иқтисодчи олимлар шуғулланишган.

Иқтисодчи олимлар А.А. Каримов, Ф.Р. Исломов ва А.З. Авлокуловлар ишлаб чиқариш захиралари хусусида тўхталиб, куйидаги фикрларни келтириб ўтган: «Ишлаб чиқариш захиралари хўжалик юритувчи субъектнинг ишлаб чиқариш фаолиятини нормал давом этишини таъминлайди» [2].

З.И. Кругляк ва М.В. Калининскаяларнинг фикрича, «Ишлаб чиқариш захиралари ташкилот хўжалик фаолиятининг асосий элементи ҳисобланиб, молиявий ҳолат ва иқтисодий салоҳиятни аниқлашда муҳим ўрин тутди, чунки улар активлар таркибида

катта салмоққа эга» [3].

Ж. Шрайбфедер захираларнинг самарали бошқарилиши истеъмолчилар талабларининг қондирилишига ва соф фойданинг максималлаштирилишига хизмат қилади, деб таъкидлайди [4].

Профессор С.Н. Ташназаровнинг фикрича, «миллий стандартимизда товар-моддий захираларга берилган таърифда «...маъмурий ва ижтимоий-маданий вазифаларни амалга ошириш» деган жумлани олиб ташлаш керак, деб ўйлаймиз, чунки бу жумлалар узок муддатда фойдаланадиган моддий активларнинг таърифида ҳам келтирилган» [5].

Доцент М.Т. Хайдаров «Товар-моддий захираларга ташкилотга тегишли бўлган ва хизмат қилиш муддати бир йилдан ортиқ бўлмаган ёки бир операцион цикл мобайнида фойдаланиладиган мол-мулклар киритилади» [6], деган хулосага келган.

Таъкидлаш керакки, товар-моддий захиралар иқтисодий моҳияти ҳақидаги фикрларни умумлаштиришга кўра, аксарият ҳолларда муаллифлар миллий ва халқаро стандартларда тақдим этилган таърифнинг анъанавий ифодасига риоя этганлигини кўрсатди.

Товар-моддий захиралар ишлаб чиқариш жараёнида истеъмол қилинадиган моддий активлар ҳисобланиб, уларнинг қиймати тайёр маҳсулотлар қийматига тўлиқ ўтказилади. Улар харажатлар таркибида энг катта улушни эгаллайди ва молиявий натижаларга сезиларли таъсир кўрсатади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти қарори ижросини таъминлаш, шунингдек бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартларини МХХСга мувофиқлаштириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан ишлаб чиқилган “Товар-моддий захиралар” (4-сонли БХМС) бухгалтерия ҳисобининг миллий стандарти қабул қилинди ва Адлия вазирлиги томонидан 2020 йил 30 июнда 3259-сон рўйхат рақами билан давлат рўйхатга олинган.

Қабул қилинган стандарт товар-моддий захиралар ҳисоби бўйича қуйидагиларни, яъни:

тан олиш пайтини аниқлаш, таснифлаш, баланс қийматини баҳолашни;

товар-моддий захиралар таннархига киритиладиган харажатларни аниқлаш, келгусида харажатларни, шу жумладан товар-моддий захиралар қийматини харажат сифатида тан олишни;

товар-моддий захиралар қийматини реализация қилишнинг соф қийматига қадар камайтириш (баҳолаш)ни;

товар-моддий захираларнинг чиқиб кетишидан молиявий натижаларни аниқлаш ҳамда молиявий ҳисоботда улар бўйича ахборотни ёритиб бериш тартибини белгилайди [1].

Товар-моддий захиралар ҳисоби услубиёти халқаро стандартларга уйғунлаштирилди.

Стандарт янги нормалар билан тўлдирилди. Хусусан, товар-моддий захиралар чегирмалар билан харид қилинганда, уларни ҳисоби аниқлаштирилди ва товар-моддий захиралар харид қилинганда улар қийматини аниқлаш бўйича махсус норма киритилди.

Тадқиқот методологияси

Товар-моддий захиралар ҳисобини ташкил этиш қоидалари норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда ўз аксини топган. Ўзбекистон Республикасида фаолият юритувчи хўжалик юритувчи субъектларда товар-моддий захиралар ҳисобини молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари асосида ташкил этиш бухгалтерия ҳисобининг илмий-методологик аппаратини такомиллаштиришда муҳим аҳамият касб этади.

Таҳлил ва натижалар

Қуйида биз 4-сонли БХМСнинг 16-банди - товар-моддий захираларни чегирма

асосида харида қилинганда бухгалтерия ҳисобида акс эттириш тартибини мисоллар асосида кўриб чиқамиз.

Ўзбекистон Республикаси “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги Қонунининг 10-моддасига мувофиқ хўжалик шартномаси етказиб бериладиган товарнинг (ишнинг, хизматнинг) миқдори, баҳоси ҳисоб-китоб шакллари ва бошқа муҳим шартларни ўз ичига олиши керак. Шундан келиб чиққан ҳолда харидорга чегирма тақдим этиш шартлари шартномда кўзда тутилиши лозим.

Ўзбекистон Республикаси бухгалтерия ҳисобининг миллий стандарти “Товар-моддий захиралар” (4-сонли БХМС)нинг 16-бандига мувофиқ – шартномага мувофиқ товар-моддий захираларни чегирма асосида харид қилинганда бухгалтерия ҳисобида қуйидаги тартибда акс эттирилади:

1. Харидор томонидан товар-моддий захираларни қабул қилиш санасида фойдаланилган чегирмалар, агар тасдиқловчи бирламчи ҳисоб ҳужжатлари мавжуд бўлганда, улар харид қилинган товар-моддий захиралари қийматини камайтиришга олиб борилади (сотиб олиш харажатлари таркибига киритилмайди).

Мисол.

“Юлдуз” МЧЖ савдо ташкилоти “Нурли” МЧЖдан “А” номли товарни сотиб олиш учун шартнома имзолади. Шартнома шартларига мувофиқ “А” номли товар бир бирлигининг нархи 8 500 сўм. Шунингдек, шартномада “А” номли товарни маълум бир миқдори харид қилинганда чегирмалар тақдим этишнинг қуйидаги шартлари кўрсатилган:

500 дан – 1000 донагача – харид нархининг 3 % миқдорида;

1001 дан – 2000 донагача – харид нархининг 5 % миқдорида;

2000 данадан ортса – харид нархининг 7 % миқдорида.

“Юлдуз” МЧЖ савдо ташкилоти чегирмалар тақдим этиш шартларидан фойдаланган ҳолда “А” номли товардан 1000 дона, яъни 8 245 000 сўмга ($8\,500 \cdot 1000$) * $(100-3\%)/100$ ёки (чегирма ҳисобга олинмаган ҳолдаги товарнинг қиймати: $8\,500 \cdot 1000$ дона = 8 500 000 сўм; чегирма суммаси: $8\,500\,000 \cdot 3\% = 255\,000$ сўм; чегирма ҳисобга олинган ҳолдаги товар қиймати: $8\,500\,000 - 255\,000 = 8\,245\,000$ сўм) харид қилди.

Товар-моддий захираларни олинган чегирмаларни ҳисобга олган ҳолда харид қилиш операциялари бухгалтерия ҳисобида қуйидаги тартибда акс эттирилади:

дебет материалларни ҳисобга олувчи счетлар (1000) ёки товарларни ҳисобга олувчи счетлар (2900) – 8 245 000 сўмга;

кредит мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланадиган счётлар (6000) - 8 245 000 сўм.

Ёки (агар товарларни харид қилиш бўйича бирламчи ҳисоб ҳужжатларида чегрима суммаси алоҳида ажратиб кўрсатилган бўлса):

дебет материалларни ҳисобга олувчи счетлар (1000) ёки товарларни ҳисобга олувчи счетлар (2900) – 8 500 000 сўмга;

кредит мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланадиган счётлар (6000) - 8 500 000 сўм;

бир вақтнинг ўзида, чегирма суммасига

дебет мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланадиган счётлар (6000) – чегирма суммасига 255 000 сўм;

кредит материалларни ҳисобга олувчи счетлар (1000) ёки товарларни ҳисобга олувчи счетлар (2900) – чегирма суммасига 255 000 сўм;

2. Товар-моддий захиралари қабул қилинган санадан сўнг уларни харид қилиш бўйича шартнома шартларини бажариш натижасида юзага келган (олинган) чегирмалар, ташкилотнинг молиявий натижаларига олиб борилади ва сотиб олинган товар-моддий захиралар қийматини камайтирмайди.

Мисол.

“Юлдуз” МЧЖ савдо ташкилоти “Нурли” МЧЖдан “А” номли товарни сотиб олиш учун шартнома имзолади. Шартнома шартларига мувофиқ “А” номли товар бир бирлигининг нархи 8 500 сўм. Шунингдек, шартномада чегирмалар тақдим этишнинг қуйидаги, яъни:

товар етказиб берилгандан сўнг тўлов 15 кун ичида амалга оширилса – етказиб бериш қийматининг 3% миқдорида;

товар етказиб берилгандан сўнг тўлов 10 кун ичида амалга оширилса – етказиб бериш қийматининг 4% миқдорида;

товар етказиб берилгандан сўнг тўлов 5 кун ичида амалга оширилса – етказиб бериш қийматининг 5% миқдорида шартлари кўрсатилган.

“Юлдуз” МЧЖ савдо ташкилоти 1000 дона товарни 8 500 000 сўмга (1000 дона*8 500) харид қилди ва товар-моддий захираларни қабул қилиш пайтида тўлов қачон амалга оширилиши аниқ эмас, чунки шартномага мувофиқ етказиб берилган товарлар учун тўлов 60 кун ичида амалга ошириш мумкинлиги белгиланган.

Товар-моддий захираларни харид қилиш билан боғлиқ мазкур операциялар бухгалтерия ҳисобида қуйидаги тартибда акс эттирилади:

дебет материалларни ҳисобга олувчи счетлар (1000) ёки товарларни ҳисобга олувчи счетлар (2900) – 8 500 000 сўм;

кредит мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланадиган счётлар (6000) - 8 500 000 сўм.

“Юлдуз” МЧЖ савдо ташкилоти тақдим этилган чегирма шартларидан фойдаланиш тўғрисида қарор қабул қилиб, товар учун тўловни товар етказиб берилган кундан 12 кун кейин амалга оширди. Шу тариқа, “Юлдуз” МЧЖга чегирма шарти амал қиладиган давр ичида тўловни амалга оширганлиги сабабли 3 фоизлик чегирма тақдим этилди. Ушбу ҳолда чегирма суммаси 255 000 сўмни ($8\,500\,000 \cdot 3\% = 255\,000$) ташкил этади.

Чегирма шартларининг бажарилишини ҳисобга олган ҳолда етказиб берилган товарлар учун тўлов бухгалтерия ҳисобида қуйидаги тартибда акс эттирилади:

дебет мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланадиган счётлар (6000) – 8 500 000 сўм.

кредит ҳисоб-китоб счётидаги пул маблағларини ҳисобга олувчи счётлар (5100) – 8 245 000 сўм.

кредит 9390 “Бошқа операцион даромадлар” счёти – 255 000 сўм.

3. Қўшимча товар-моддий захиралар бепул олинганда, агар тасдиқловчи бирламчи ҳисоб ҳужжатлари мавжуд бўлганда, сотиб олинган товар-моддий захиралар қиймати барча олинган товар-моддий захиралар миқдорида (бепул олинган товар-моддий захираларини ҳам ҳисобга олган ҳолда) тақсимлаш орқали уларнинг таннари аниқланади.

Мисол.

“Юлдуз” МЧЖ савдо ташкилоти “Нурли” МЧЖ билан “А” номли товарни сотиб олиш учун шартнома имзолади. Шартнома шартларига мувофиқ “А” номли товар бир бирлигининг нархи 8 500 сўм. Шунингдек, шартномада “А” номли товарни маълум бир миқдори харид қилинганда натурал турдаги чегирмалар (натурал чегирма) тақдим этишнинг қуйидаги шартлари кўрсатилган:

500 дан – 1000 донагача – натурал чегирма сифатида қўшимча 50 дона бепул;

1001 дан – 2000 донагача – натурал чегирма сифатида қўшимча 100 дона бепул;

2000 донадан ортса – натурал чегирма сифатида қўшимча 150 дона бепул.

“Юлдуз” МЧЖ савдо ташкилоти чегирма бериш шартидан фойдаланган ҳолда 1000 дона “А” номли товарни харид қилди ва бир пайтнинг ўзида айнан шу товардан натурал чегирма сифатида қўшимча 50 дона бепул олди.

Шундай қилиб, “А” номли товарнинг бир бирлигининг қиймати, натурал чегирма сифатида қўшимча бепул олинганини ҳам ҳисобга олган ҳолда 8095,24 сўмни ($8\,500\,000 / (1000 + 50)$) ташкил этади.

Товар-моддий захираларни натурал чегирмани ҳисобга олган ҳолда харид қилиш бўйича мазкур операция бухгалтерия ҳисобида қуйидаги тартибда акс эттирилади:

дебет материалларни ҳисобга олувчи счетлар (1000) ёки товарларни ҳисобга олувчи счетлар (2900) – 8 500 000 сўмга (1050 дона товар ҳар бирининг таннархи 8095,24 сўм бўйича);

кредит мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланадиган счётлар (6000) - 8 500 000 сўм.

Ушбу ҳолда аналитик ҳисобда 1050 дона “А” номли товарнинг ҳар бирининг таннархи 8095,24 сўни ташкил этади.

3. Аввал етказиб берилган товар-моддий захиралар ҳисобидан қўшимча товар-моддий захиралар бепул олинганда, 4-сонли БХМСнинг 16-бандида белгиланган тартибда ҳисоблаб чиқарилган қўшимча олинган товар-моддий захиралар таннархи ҳисобот даврининг молиявий натижаларига олиб борилади.

Агарда товар-моддий захираларини сотиб олиш пайтида аввалги харид қилинган товар-моддий захираларини ҳисобга олган ҳолда қўшимча товар-моддий захиралари бепул олинганда, аввал харид қилинган ва охириги харид қилинган товар-моддий захираларига тўғри келадиган қўшимча бепул олинган товар-моддий захиралари улушлари аниқланади. Бунда охириги харид қилинган товар-моддий захиралари қиймати уларга тўғри келадиган қўшимча бепул олинган товар-моддий захиралари улушини ҳисобга олган ҳолда кирим қилинади.

Мисол.

“Юлдуз” МЧЖ ташкилоти “Нурли” МЧЖ билан “В” номдаги товарни харид қилиш бўйича 15.03.2020 йилда шартнома имзолади. Шартнома шартларига мувофиқ “В” номдаги товар бир бирлигининг нархи 25 000 сўмни ташкил этади. Шартноманинг махсус шартларига мувофиқ, агар харидор “В” номдаги товардан йил давомида жами 1200 донадан ортиқ харид қилса, сотувчи томонидан натурал чегирма сифатида айнан шу товардан қўшимча 50 дона бепул берилиши белгиланган.

“Юлдуз” МЧЖ ташкилоти 16.05.2020 йили 1000 дона ва 10.08.2020 йили яна 400 дона товар харид қилган натижада “Нурли” МЧЖ томонидан “В” номдаги товардан натурал чегирма сифатида 50 дона қўшимча товар бепул берилди (чунки “Юлдуз” МЧЖ ташкилоти жами 1400 дона “В” номдаги товарни харид қилмоқда).

1. Харид қилинган ҳар бир партиядоги товарлар улуши аниқланади:

(i) жами сотиб олинган товарлар ҳажмида аввалги сотиб олинган товарлар партиясининг улуши (16.05.2020 й)

$$1000/1400 * 100\% = 71,4\%;$$

(ii) жами сотиб олинган товарлар ҳажмида охириги харид қилинган товарлар партиясининг улуши

$$400/1400 * 100\% = 28,6 \%$$

2. Чегирма сифатида бепул олинган қўшимча товарлар аввал харид қилинган ва охириги харид қилинган товарлар партиясини улушларига тақсимланади.

(i) аввал харид қилинган товарлар партиясини (16.05.2020 й.) улушига тўғри келадиган бепул олинган товарлар миқдори

$$71,4\% * 50 = 36 \text{ дона};$$

(ii) охириги харид қилинган товарлар партиясининг (10.08.2020 й.) улушига тўғри келадиган бепул олинган товарлар миқдори

$$28,6\% * 50 = 14 \text{ дона}.$$

Охириги харид қилинган товарлар, шу жумладан охириги харид қилинган товарлар партиясининг улуши тўғри келадиган бепул олинган товарларни ҳисобга олган ҳолда бир бирлигининг таннархи 24 155 сўмни $(25\,000 * 400)/(400+14)$ ташкил этади.

Аввалги харид қилинган партия улушига тегишли 36 дона бепул олинган товарлар қиймати $868\,725$ сўмни $(25\,000 * 1000)/(1000+36)$ ташкил этиб, мазкур сумма ҳисобот

даврининг молиявий натижаларига олиб борилади.

Юқорида қайд этилган товар-моддий захираларни натурал чегирмани ҳисобга олган ҳолда харид қилиш бўйича операциялар бухгалтерия ҳисобида қуйидаги тартибда акс эттирилади:

а) биринчи партия товарлар 16.05.2020 йилда харид қилинганда (1000 дона товар 25 000 сўмдан):

дебет материалларни ҳисобга олувчи счетлар (1000) ёки товарларни ҳисобга олувчи счетлар (2900) – 25 000 000 сўмга;

кредит мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланадиган счётлар (6000) – 25 000 000 сўм.

б) охириги партия товарлар 10.08.2020 йилда харид қилинганда (10 000 000 сўмга 414 (400+14) дона ва 868 725 сўмга 36 дона товар қирим қилинади):

дебет материалларни ҳисобга олувчи счетлар (1000) ёки товарларни ҳисобга олувчи счетлар (2900) – 10 868 725 (10 000 000+868 725) сўмга;

кредит мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланадиган счётлар (6000) – 10 000 000 сўм.

кредит 9390 “Бошқа операцион даромадлар” счёти – 868 725 сўм.

Хулоса

Шундай қилиб, бухгалтерия ҳисобида чегирмаларни акс эттириш учун харидорга шартномага мувофиқ чегирма такдим этилганлигини тасдиқловчи ҳужжатлар талаб этилади. Ўзбекистон Республикаси “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида”ги Қонунининг 14-моддасига ва “Бухгалтерия ҳисобида ҳужжатлар ва ҳужжатлар айланиши тўғрисида”ги Низомга (рўйхат рақами 1297, 2004 йил 14 январь) мувофиқ ташкилотлар томонидан амалга ошириладиган барча хўжалик операциялари уларни тасдиқловчи ҳужжатлар билан расмийлаштирилиши ва бухгалтерия ҳисоби юритиш учун асос бўлиши белгиланган.

Сотувчида чегирмаларни бухгалтерия ҳисоби Ўзбекистон Республикаси Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандарти (21-сон БҲМС) “Хўжалик юритувчи субъектларда бухгалтерия ҳисобининг ҳисобварақлар режаси ва уни қўллаш бўйича йўриқнома”нинг (рўйхат рақами 3593, 2024 йил 27 декабрь) 382-бандида келтирилган тартибда амалга оширилади. Шартнома шартларига мувофиқ берилган сотув чегирмалари ҳисоби 9050 “Харидорлар ва буюртмачиларга берилган чегирмалар” счёти орқали юритилади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси бухгалтерия ҳисобининг миллий стандарти “Товар-моддий захиралар” (4-сонли БҲМС).

2. Каримов А.А., Исломов Ф.Р., Авлокулов А.З. Бухгалтерия ҳисоби: дарслик. -Т: «Шарқ» НМАК. 2004. – Б. 592. (235-б).

3.Кругляк З.И., Калинин М.В. Экономическая сущность и классификация запасов, как объекта бухгалтерского учета. //Научный журнал КубГАУ, – 2014. –№99 (05).

4. Шрайбфедер Дж. Эффективное управление запасами / Джон Шрайбфедер: Пер. с англ. – 2-е изд. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2006. – С. 15.

5. Ташназаров С.Н. Товар-моддий захиралар таннари ва уларни молиявий ҳисоботда акс эттириш масалалари. // Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар илмий электрон журнали. – 2017 йил – № 6, ноябрь-декабрь.

6. Хайдаров М.Т. Бюджет ташкилотларида товар-моддий захиралар ҳисобини юритиш тартиби. //Иқтисод ва молия. – 2015 йил –8-сон. – Б. 61.

**ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИДА ТАЛАБАЛАРНИ РАЎБАТЛАНТИРИШ
ЖАМҒАРМАСИ МАБЛАҒЛАРИ
ҲИСОБИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ**

Ибрагимов Иномжон Илҳомович

*мустақил изланувчи
Ўзбекистон Республикаси
Банк-молия академияси
E-mail: ibragimov_i84@mail.ru
ORCID: 0009-0000-3913-0249*

Аннотация. Мақолада олий таълим муассасаларида талабаларни рағбатлантириш жамғармаси маблағларини режалаштириш тартиби, режалаштирилган маблағлардан самарали фойдаланиш, ҳисобини юритишда мавжуд муаммолар ва уларнинг ечимлари бўйича таклифлар ёритилган. Шунингдек, талабаларни рағбатлантириш жамғармаси ҳисобини юритишни соддалаштириш ва бюджет ташкилотлари бухгалтерия ҳисоби счётлар режасига қўшимчалар киритиш тавсиялар берилган.

Калит сўзлар: олий таълим муассасаси, давлат бюджетидан ажратиладиган маблағ, тўлов-контракт, тушум, шахсий ҳисоб рақам, стипендия, талаба, рағбатлаштириш жамғармаси.

**СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ УЧЁТ ФОНДА СТИМУЛИРОВАНИЯ
СТУДЕНТОВ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ**

Ибрагимов Инамджан Илхамович

*самостоятельный соискатель
Банковско-финансовая академия
Республики Узбекистан.
E-mail: ibragimov_i84@mail.ru
ORCID: 0009-0000-3913-0249*

Аннотация. В статье рассматривается порядок планирования средств фонда стимулирования студентов в высших учебных заведениях, эффективное использование запланированных средств, существующие проблемы в бухгалтерском учете и предложения по их решению. Также даны рекомендации по упрощению учета фонда стимулирования студентов и внесению дополнений в план бухгалтерского учета бюджетных организаций.

Ключевые слова: высшее учебное заведение, средства, выделяемые из государственного бюджета, поступления от платно-контрактной формы обучения, номер лицевого счета, стипендия, фонд поощрения студентов.

**IMPROVING THE ACCOUNTING OF STUDENT INCENTIVE FUND IN
HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS**

Ibragimov Inomjon Ilhomovich

*Independent researcher
Banking and Finance Academy
of the Republic of Uzbekistan
E-mail: ibragimov_i84@mail.ru
ORCID: 0009-0000-3913-0249*

Abstract. This article discusses the procedure for planning the funds of the Student Incentive Fund in higher education institutions, the effective use of planned funds, existing problems in accounting and proposals for their solutions. Also, recommendations are given to simplify the accounting of the Student Incentive Fund and introduce additions to the accounting

chart of accounts of budgetary organizations.

Keywords: higher education institution, funds allocated from the state budget, income from the paid-contractual form of education, personal account, scholarship, Student Incentive Fund.

Кириш

Ўзбекистонда олий таълим тизимини ислоҳ қилишнинг асосий йўналишларидан бири талабаларга илғор хорижий тажрибалар асосида таълим беришни такомиллаштириш, талабаларнинг билим олиш шароитларини яхшилаш, уларни моддий ва маънавий қўллаб-қувватлашга қаратилган.

“2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси”нинг 5-устувор йўналишида Таълим ва илм-фан соҳасини ривожлантириш: сифатли таълимни таъминлаш, 6-йўналишида Миллий маънавиятни юксалтириш ва ёшларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш: ёшлар сиёсатини такомиллаштириш масаласи алоҳида эътибор қаратилган.

2025 йил 13 феврал куни бўлиб ўтган йиғилишда Ўзбекистон Республикаси Президенти таъкидлаганидек, ҳозирги кунда мамлакатимизда олий таълим муассасалари сони 203 тага етди. Ушбу муассасаларда кундузги таълим шаклида таҳсил олаётган талабалар сони 700 минг нафардан ошган.

Шунга қарамай, талабаларнинг моддий таъминоти, талабаларни моддий рағбатлантириш, ижтимоий ёрдам кўрсатиш масалалари ҳали ҳам долзарблигича қолмоқда. Ушбу мақолада олий таълим ташкилотларида талабаларни моддий қўллаб-қувватлаш йўналишлари, талабаларни моддий рағбатлантириш жамғармасининг шаклланиши ва сарфланиши ва бошқа молиявий ёрдам чораларини такомиллаштириш йўллари кўриб чиқилади.

Мамлакатимизда сўнгги йилларда таълим хизматлари ҳажми жадал суратларда ўсиб бормоқда. 2019 йилда олий таълим муассасалари сони 108 тани ташкил этган бўлса, 2024 йилга келиб бў кўрсатки 210 тани ташкил этди ва икки баробардан кўпга ортди. Шунингдек, олий таълим муассасаларида таълим олаётган талабалар сони да ҳам катта ўзгарши бўлган, жумладан 2019 йилда 440 минг нафарни ташкил этган бўлса, 2024 йилга келиб талабалар сони 1 миллион 400 мингга яқинлашган ва охириги 5 йилда деярли 3 баробарга ортган.²

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2024 йил 27 майдаги ПФ-82-сон “Олий ва профессионал таълим ташкилотлари талабалари ва ўқувчиларига бюджет маблағлари ҳисобидан таълим кредитини ажратиш тартибини такомиллаштириш тўғрисида”ги фармони, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 31 январдаги 59-сон “Олий таълим муассасалари талабаларига тўланадиган стипендиялар миқдорларини белгилаш ҳамда стипендиялар тайинлаш ва тўлаш тартибини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори, 2021 йил 24 сентябрдаги 605-сон “Ижара ҳуқуқи асосида яшаётган талабалар томонидан тўланадиган ижара тўловларини қоплаб бериш тизимини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори, 2022 йил 15 августдаги 447-сон “Давлат олий таълим муассасалари магистратура босқичида таълим олаётган хотин-қизларнинг тўлов-контракт маблағларини тўлаб бериш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорлари шулар жумласидан.

Талабаларни моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш давлат сиёсатида устувор йўналишлардан бири ҳисобланади. Жумладан, талабаларни моддий қўллаб-қувватлаш мақсадида Давлат бюджетидан 2021 йилда 300,0 млн сўм, 2022 йилда 812,0 млн сўм, 2023 йилда 1750,0 млн сўм, 2024 йилда эса 2445,5 млн сўм имтиёзли таълим кредитлари

² Ўзбекистон Республикаси Олий таълим, фан ва инновациялар вазирлиги маълумотлари асосида шакллантирилган.

ажратилган. Ўз навбатида 2021 йилда 25312 нафар, 2022 йилда 174412 нафар, 2023 йилда 228154 нафар талабалар ушбу имтиёздан фойдаланган.³

Адабиётлар шархи

Олий таълим муассасалари (ОТМ)да рағбатлантириш жамғармаси маблағлари ҳисобини такомиллаштириш, жумладан бюджет ва бюджет ташқари маблағлар ҳисобини юритиш масалаларига норматив ҳуқуқий ҳужжатлар ва бир қатор иқтисодчи олимларнинг илмий асарларида кенг эътибор қаратилган.

Америкалик иқтисодчи олим Burton R. Clarkнинг “Координация учбурчаги” моделида давлат, бозор ва академик муҳит ўртасидаги мувозанат таълим тизимининг самарадорлигини белгилайди. Унинг фикрича, талабаларни рағбатлантириш жамғармалари университетларнинг молиявий мустақиллигини таъминлаб, таълим сифатини оширишга хизмат қилади [2]. Австралиялик иқтисодчи олим Simon Marginson таълимда тенглик ва имкониятлар баробарлигини рағбатлантиради. Унинг таъкидлашича, талабаларни қўллаб-қувватлаш учун ажратиладиган жамғармалар ижтимоий адолатни таъминлайди ва паст даромадли оилалардан чиққан талабаларнинг имкониятларини кенгайтиради [3]. Америкалик яна бир олим Philip Altbach таълим муассасаларида жамғарма орқали инновация ва тадқиқотларга туртки бериш мумкинлигини кўрсатади. Унинг фикрича, рағбатлантириш жамғармалари университетнинг глобал нуфузига таъсир кўрсатади ва талабаларнинг ижодий ҳамда тадқиқот салоҳиятини қўллаб-қувватлаш орқали инновацион муҳит яратилган [4].

Мамлакатимизда олий таълим муассасаларида бухгалтерия ҳисоби ва аудитни ташкил этиш нисбатан кам ўрганилганлиги сабабли иқтисодчи олимлар илмий асарларида ОТМда талабаларни рағбатлантириш жамғармаси маблағлари ҳисобини такомиллаштиришнинг хусусиятлари етарли даражада ёритилмаган. ОТМларда умумий бухгалтерия ҳисобини юритиш ва молиявий ҳисобот тузиш, ички назорат ҳамда аудитни ташкил этишнинг назарий ҳамда услубий жиҳатлари А.А. Каримов, С.У. Меҳмонов, А.З. Авлоқулов, А.А. Остонакулов каби олимларнинг илмий асарларида тадқиқ қилинган.

Юқорида таъкидланган фикрлардан кўриниб турибдики, иқтисодчи олимларнинг асарларида асосан бюджет ташкилотлари ва уларнинг бюджетдан ташқари маблағлари ҳисоби ва аудити ташкил этиш ҳамда ўтказиш масалалари ёритилган. Бироқ олий таълим муассасаларида талабаларни рағбатлантириш жамғармаси маблағлари ҳисобини алоҳида хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда такомиллаштиришга етарли даражада эътибор қаратилмаган.

Тадқиқот методологияси

Мақола мавзуси бўйича тадқиқотлар жараёнида ОТМларда талабаларни рағбатлантириш жамғармаси маблағлари ҳисобини такомиллаштиришда умумлаштириш, гуруҳлаштириш, қиёсий таҳлил, икки ёқлама ёзув, индуктив ва дедуктив, далиллар олиш, жараёнларни кузатиш каби илмий усуллардан фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар

Ўзбекистонда олий таълим муассасалари талабалари учун стипендиялар тайинлаш ва тўлаш тартибини янада такомиллаштириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан 2020 йил 31 январда 59-сонли “Олий таълим муассасалари талабаларига тўланадиган стипендиялар миқдорларини белгилаш ҳамда стипендиялар тайинлаш ва тўлаш тартибини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори қабул қилинган. Мазкур қарор билан олий таълим муассасалари талабаларига стипендиялар тайинлаш ва тўлаш тартиби тўғрисидаги низом тасдиқланган. Низомнинг 7-бобида талабаларни рағбатлантириш жамғармасини шакллантириш ва жамғарма маблағлари ҳисобига талабаларга моддий рағбатлантиришларни тайинлаш ва

³ Ўзбекистон Республикаси Марказий банки маълумотлари асосида шакллантирилган.

тўлаш тартиби белгиланган.

Мазкур Низомнинг 7-боби 17-бандида Талабаларни рағбатлантириш жамғармаси тўғрисида тегишли молия йилида олий таълим муассасаларида стипендия тўловлари учун режалаштирилган бюджет маблағларига нисбатан 10 фоиз миқдоридаги маблағлар, шунингдек, тегишли молия йилида тўлов-контракт бўйича режалаштирилган тушумларнинг 2 фоизи миқдоридаги маблағлар ҳисобидан шаклланиши белгиланган.

Бюджет маблағлари ва тўлов-контракт маблағлари бўйича талабаларни рағбатлантириш жамғармаси маблағлари шаклланишини қуйидаги мисолларда кўриб чиқишимиз мумкин:

Биринчи вазиятда олий таълим муассасасида йил бошида 100 нафар талаба давлат бюджети асосида таълим олаётган бўлса, шундан 80 нафари стипендия оладиган талабалар, 65 нафари 1,0 коэффицентда ва 15 нафари 1,2 коэффицент (аъло баҳо)да стипендия олувчи талабалар;

1-март ҳолатига 1-ярим йиллик семестр натижалари бўйича талабалар сони 95 нафарни ташкил этди, шундан стипендия олувчилар 78 нафарни, бундан 60 нафари 1,0 коэффицентда, 18 нафари 1,2 коэффицентда стипендия олади;

Ўқув йили якуни бўйича 25 нафар талаба ўқишни битиради, бунда 20 нафари 1,0 коэффицентда, 5 нафари 1,2 коэффицентда (аъло баҳо)да стипендия олган;

Янги ўқув йилида 30 нафар давлат бюджети асосида талаба ўқушга қабул қилинганда, янги ўқув йилидан жами талабалар сони 102 нафарни ташкил этиб, шундан стипендия оладиганлари 84 нафарни, бунда 68 нафари 1,0 коэффицентда, 16 нафари 1,2 коэффицент (аъло баҳо)да стипендия олади.

1-жадвал.

**Давлат бюджети ҳисобидан жорий молия йилида режалаштириладиган
стипендия ва талабаларни рағбатлантириш жамғармаси
мблағлари ҳисоб-китоби***

Стипендия номи	Талабалар сони	Стипендия миқдори	Сумма (минг сўм)
январь-февраль ойлари			
«аъло» ўзлаштириш кўрсаткичига эга бўлган талабалар учун стипендия (1,2 коэффицент)	15	720 000	10 800,0
базавий стипендия (1,0 коэффицент)	65	600 000	39 000,0
жами 2 ойда:			99 600,0
март-август ойлари			
«аъло» ўзлаштириш кўрсаткичига эга бўлган талабалар учун стипендия (1,2 коэффицент)	18	720 000	12 960,0
базавий стипендия (1,0 коэффицент)	60	600 000	36 000,0
жами 6 ойда:			293 760,0
битирувчилар июль-август ойлари			
«аъло» ўзлаштириш кўрсаткичига эга бўлган талабалар учун стипендия (1,2 коэффицент)	5	720 000	3 600,0
базавий стипендия (1,0 коэффицент)	20	600 000	12 000,0
жами 2 ойда:			-31 200,0
сентябрь-декабрь ойлари			
«аъло» ўзлаштириш кўрсаткичига эга бўлган талабалар учун стипендия (1,2 коэффицент)	16	720 000	11 520,0
базавий стипендия (1,0 коэффицент)	68	600 000	40 800,0
жами 4 ойда:			209 280,0
Жами йиллик:			571 440,0
Талабаларни рағбатлантириш жамғармаси (стипендия жамғармасининг 10 %и)			57 144,0

* Муаллиф ишланмаси.

Агар базавий стипендия миқдорини шартли равишда 600,0 минг сўм деб белгиласак, стипендия фонди январь - февраль ойларида 99 600,0 минг сўмни $((10\,800 + 39\,000) \times 2 \text{ ойга})$ ташкил этади, март - август ойларида 293 760,0 минг сўмни $((12\,960 + 36\,000) \times 6 \text{ ойга})$, битирувчилар ҳисобига июль - август ойлари учун 31 200,0 минг сўм $(3\,600 + 12\,000) \times 2 \text{ ойга})$ чегирилади ва сентябрь – декабрь ойларида 209 280,0 минг сўмни $(11\,520 + 40\,800) \times 4 \text{ ойга})$ ташкил этади. Жорий йилда стипендия фонди 571 440,0 минг сўмни $(99\,600 + 293\,760 - 31\,200 + 209\,280)$, талабаларни рағбатлантириш жамғармасига 57 144,0 минг сўм $(571\,440 \times 10\%)$ маблағ режалаштирилган бўлиши лозим.

Иккинчи вазиятда олий таълим муассасасида режалаштирилаётган йил бошида талабалар сони 3та таълим йўналиши бўйича жами 186 нафарни, йил давомида битирувчилар 42 нафарни, янги қабул қилинганлар 54 нафарни, йил охирида талабалар сони 198 нафарни ташкил этади. Мос равишда йиллик тўлов-контракт миқдорлари 11,0 млн сўм, 9,0 млн сўм, 13,0 млн сўм этиб белгиланган. Йил бошида тўлов-контракт маблағлари бўйича шахсий ҳисоб рақамда 493 000,0 минг сўм қолдиқ маблағ қолган. Йил бошида 1-ярим йиллик учун талабалар томонидан вақтида тўланмаган тўлов-контракт миқдори 267000,0 минг сўмни ташкил этади.

2-жадвал.

**Ўқитишнинг тўлов-контракт шакли маблағлари ҳисобидан
жорий молия йилида режалаштириладиган стипендия ва
талабаларни рағбатлантириш жамғармаси маблағлари ҳисоб-китоби***

Маълумотлар		Қатор	1-таълим йўналиши	1-таълим йўналиши	1-таълим йўналиши	Жами
Йиллик тўлов-контракт миқдори (минг сўм)		A	11 000,0	9 000,0	13 000,0	
Талаба сони	01.03. ҳолатига	B	88	42	56	186
	01.10. ҳолатига	C	92	46	60	198
Йил бошида шахсий ҳисоб рақамдаги қолган маблағ		D				493000,0
01.03. ҳолатига (2-ярим йиллик + ўтувчи қарз) кутилаётган тушум		$E=(A \times B)/2$	608 000,0	280 000,0	416 000,0	1304000,0
01.10. ҳолатига (кейинги ўқув йили 1-ярим йиллик) кутилаётган тушум		$F=(A \times C)/2$	506 000,0	207 000,0	390 000,0	1103000,0
Ҳисоб рақамда йил охирида мажбурий қолдиқ (январь- февраль ойлари харажатларини қоплаш учун)		$J=F/6 \times 2$				367667,0
Йиллик харажат қилиш учун ажратилиши мумкин бўлган маблағ		$I=D+E+ F-J$				2532333,0

* Муаллиф ишланмаси.

Юқоридаги вазиятда берилган маълумотлар бўйича режалаштирилаётган йил 1-март ҳолатига талабалар томонидан 2-ярим йиллик учун тўлов-контракт миқдори 1 307 000,0 минг сўм ва ўтувчи қарз (1-ярим йилликда ундирилмаган) 267 000,0 минг сўм билан бирга жами 1 304 000,0 минг сўмни ташкил этади. Шунингдек, 1 октябрь ҳолатига талабалар томонидан янги ўқув йили 1-ярим йиллиги учун 1 103 000,0 минг сўм маблағ даромад шаклланади. Шунда жами кутилаётган даромад 2 900 000,0 минг сўмни, шахсий ҳисоб рақамда келгуси йил январь-февраль ойлари харажатларини қоплаш учун мажбурий қолдиқ 367 667,0 минг сўмни чегириб қолганда, режалаштирилаётган йилда ўқитишнинг тўлов-контракт шакли маблағлари бўйича 2 532 333,0 минг сўмга харажатларни режалаштириш мумкин.

Талабаларни рағбатлантириш жамғармаси учун йил давомида ўқитишнинг тўлов-

контракт шакли бўйича кутилаётган тушумнинг 2 фоизи режалаштирилади. Юқоридаги мисолда 1-март ҳолатига 1 037 000,0 минг сўм, 1- октябрь ҳолатига 1 103 000,0 минг сўм, жами 2 140 000,0 минг сўм тушумни ташкил этса, талабаларни рағбатлантириш жамғармаси учун 42 800,0 минг сўм маблағ режалаштирилганлиги текширилади.

Келтирилган мисоллардан кўриш мумкинки, давлат бюджети асосида таълим олаётган 1 нафар талаба учун ўртача 1 йиллик талабаларни рағбатлантириш жамғармаси ҳисобидан 550-570 минг сўм, ўқитишнинг тўлов-контракт шакли бўйича таълим олувчи талабалар учун 220-230 минг сўмни ташкил этмоқда.

Мазкур шаклланган маблағлар ҳисобидан олий таълим муассасаларида ташкил этилган талабаларни моддий рағбатлантириш комиссиялари қарори билан талабалар моддий рағбатлантирилади. Рағбатлантириш икки хил шаклда, бир маротабалик моддий рағбатлантириш ёки устама кўринишида маълум бир муддатга тайинланади. Амалдаги тартибда талабаларни моддий рағбатлантириш давлат бюджети ва тўлов-контракт асосида таълим оладиган талабалар ўртасида номутаносиблик келтириб чиқаради. Сабаби талабалар сонига нисбатан олганда бюджетдан ажратиладиган маблағ, тўлов-контракт ҳисобидан шаклландиган маблағларга нисбатан улуши кўпроқни ташкил этади. Табиийки, давлат бюджети асосида таълим олаётган талабани моддий рағбатлантириш эҳтимоли нисбатан юқори ҳисобланади.

Кўплаб давлат олий таълим муассасаларида бюджетдан ажратилган маблағни имкон қадар тўлиқ сарфланиши, тўлов-контракт маблағларидан ажратиладиган маблағни имкон қадар иқтисод қилган ҳолда сарфланиши кузатилади. Давлат бюджетидан ажратилган маблағларнинг сарфланмай қолган қисми йил охирида бюджетга қайтарилади. Тўлов-контракт шакли бўйича сарфланмай қолиб кетган маблағ келгусида олий таълим муассасаси ҳисоб рақамида қолади ва ушбу маблағлар бошқа харажатларни қоплаш учун сарфланиши мумкин.

Шунингдек, ҳозирги кунда деярли барча давлат олий таълим муассасаларида ўқитишнинг тўлов-контракт шакли бўйича йиллик ўқитиш харажатлари белгиланган контракт миқдорларига нисбатан кўпроқни ташкил этади. Яъни бирор бир таълим йўналиши бўйича талабани бир йиллик ўқитиш харажати шартли равишда 12,0 – 14,0 млн сўмни ташкил этса, йиллик тўлов-контракт миқдори 6,5 - 7,0 млн сўмни ташкил этади, табиийки олий таълим муассасаси биринчи даражали харажатларни қоплашга асосий эътиборни қаратади ва ундан кейин рағбатлантириш билан боғлиқ харажатларни қоплаш учун маблағ режалаштирилади.

Ўзбекистон Республикаси молия вазирининг 2010 йил 20 августдаги 65-сон “Бюджет таснифини қўллаш бўйича йўриқномани тасдиқлаш ҳақида”ги буйруғига (2010 йил 11 октябрь, 2146-сон) ўзгартириш киритилиб, 2024 йилдан талабаларни рағбатлантириш жамғармаси маблағлари 48 21 410 харажат моддасида юритилиши амалиётга жорий қилинди. Шу пайтгача талабаларни рағбатлантириш жамғармаси билан боғлиқ харажатлар 48 21 400 харажат моддасида юритилган.

Талабаларни рағбатлантириш жамғармасини шакллантириш ва маблағларни мақсадли сарфланишини таъминлаш мақсадида ҳар бир олий таълим муассасасида талабаларни моддий рағбатлантириш жамғармасини алоҳида шахсий ғазна ҳисоб рақам очган ҳолда ташкил этиш ва ушбу ҳисоб рақамга давлат бюджетидан режалаштирилладиган стипендия фондининг 10 фоизи ва ўқитишнинг тўлов-контракт шакли бўйича тушумнинг 2 фоизи йўналтириш мақсадга мувофиқ. Ушбу маблағлар ҳисобидан ташкил топган жамғарма ҳисобидан олий таълим муассасаларида ташкил этилган талабаларни рағбатлантириш комиссияси томонидан давлат бюджети ва тўлов-контракт асосида таълим олаётган талабаларга бир хил шартлар ва ёндашувлар асосида рағбатлантириш амалга оширилади.

Янги очилган ғазна ҳисоб рақамига ўтказилган маблағлар йил якунига бориб қолдиқ миқдори ҳисоб рақамда қолдирилади, келгуси йил харажатлари учун

йўналтирилади. Шунингдек ушбу жамғарма маблағлари ҳисобидан амалга ошириладиган харажатлар турларини кенгайтириш лозим, масалан: талабаларга қилинадиган бошқа харажатлар, яъни талабалар турар жойида яшаганлик учун тўловларни қоплаб бериш. Агар талаба жамоат ишларида фаол бўлса, талабалар турар жойларида яшаш давомида бошқа талабаларга ўртак бўладиган ишларни амалга оширса, ушбу талабаларга талабаларни рағбатлантириш жамғармаси ҳисобидан яшаганлик учун тўловнинг бир қисmini қоплаб бериш механизми жорий қилиниши лозим.

Бундан ташқари давлат бюджетидан ажратиладиган маблағлар ҳисобидан ижарада яшовчи талабаларнинг ижара ҳақини бир қисmini қоплаб бериш тартиби жорий қилинган бўлиб, қарорда ушбу мақсад учун олий таълим муассасасидаги ижара ҳуқуқи асосида таълим оладиган талабаларнинг 60 фоизгача бўлган қисми учун ажратилади. Йил якунларига кўра, агар жамғармада маблағ қолиб кетадиган бўлса, бюджетдан қопланмай қолган ижара тўловлари учун йўналтирилиши мумкин. Умуман олганда талабалар учун амалга оширилиши кўзда тутилган харажатларнинг бир қисmini қоплаш учун йўналтириш мумкин бўлади.

Давлат бюджети асосида таълим олаётган йил бошидаги талабалар сони, шундан стипендия оладиганлари, семестр якуни бўйича 1-март ҳолатига талабалар сони, шундан стипендия оладиганлар, ўқув йилида битирувчилар ва янги ўқув йилидан қабул қилинган талабалар сони ва йил якунидан талабалар сони, шундан стипендия олувчилар тўғрисидаги маълумотлар ўрганилиб, шаклланган йиллик стипендия фонди ва ушбу стипендия фондидан 10 фоиз миқдорда талабаларни рағбатлантириш жамғармасига ҳисобланган маблағлар ҳисоби текширилади.

Тўлов-контракт маблағлари бўйича кутилаётган даромадлар, жумладан, йил бошида шахсий ҳисоб рақамдаги қолдиқ маблағ, 1-март ҳолатига ўқув йилининг 2-ярим йиллиги учун кутилаётган тушум, янги ўқув йилида қабул бўйича 1-ярим йилликда кутилаётган тушумлар ва йил якуни бўйича шахсий ҳисоб рақамда кутилаётган қолдиқ маблағ текширилади.

Хулоса

Юқорида келтирилган таҳлилий фикр мулоҳазаларимиз натижасида шуни хулоса қилишимиз мумкинки, давлат олий таълим ташкилотларида талабаларни моддий рағбатлантириш жамғармаси бўйича ягона алоҳида ғазна шахсий ҳисоб рақамини очиш таклиф этилади. Бунинг натижасида қуйидаги натижаларга эришилади:

Биринчидан, давлат бюджети ҳамда тўлов-контракт асосида таълим олаётганлар талабаларни бир хил мезонлар асосида моддий рағбатлантиришга имконият яратилади;

Иккинчидан, давлат бюджети ҳисобидан ажратилган маблағларни йил якунида қолдиқ маблағ қолдирмаслик мақсадида нолойиқ талабаларга рағбатлантиришларга чек қўйиш тартибида маблағлар мақсадли йўналтирилишига эришилади;

Учинчидан, тўлов-контракт асосида шаклланган талабаларни рағбатлантириш жамғармаси йил якунида қолдиқ сифатида қолиб кетган маблағ келгуси йилда бошқа мақсадлар учун сарфланишига йўл қўйилмайди;

Тўртинчидан, талабаларни рағбатлантириш жамғармаси маблағларининг йил якунида қолдиқ бўлиб қолган қисми келгуси йилга ўтказиш таклиф этилади ва бу маблағларни харажат қилиш бўйича узилишлар бўлмаслигини ҳамда ишончли рағбатлантириш тизими шаклланишига имконият яратади.

Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёт ва молия вазирининг 2018-йил 10-сентябрдаги 125-сон буйруғи (2018 йил 20-октябрь, 3078-сон) билан тасдиқланган “Ўзбекистон Республикаси бюджет ҳисобининг стандарти (2-сонли БҲС) “Ягона счётлар режаси”га талабаларни рағбатлантириш жамғармаси бўйича шахсий ғазна ҳисоб рақамидagi маблағлар ҳаракатини бухгалтерия ҳисобида акс эттириш учун 102 420 “Талабаларни рағбатлантириш жамғармаси”, 743 000 “Талабаларни рағбатлантириш

жамғармаси маблағлари ҳисобидан амалга оширилган ҳақиқий харажатлар” счётлар жорий этишни таклиф этамиз.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 31 январдаги “Олий таълим муассасалари талабаларига тўланадиган стипендиялар миқдорларини белгилаш ҳамда стипендиялар тайинлаш ва тўлаш тартибини такомиллаштириш чоратadbирлари тўғрисида”ги 59-сон қарори. <https://lex.uz/docs/4725554>;
2. Clark, B. R. (1983). The Higher Education System: Academic Organization in Cross-National Perspective. University of California Press.
3. Marginson, S. (2018). "Higher education should be funded as a public good". Research Centre for Global Higher Education.
4. Altbach, P. G. (2010). The Past, Present, and Future of the Research University. Economic and Political Weekly, 45(31).
5. Мехмонов С.У., Кулибоев А.Ш. Бюджет ташкилотларининг бюджетдан ташқари жамғармалари ҳисоби: ўқув қўлланма. – Тошкент: Иктисод-молия: 2018. – Б. 186.

БЮДЖЕТ ТАШКИЛОТЛАРИДА БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИ ВА ҲИСОБОТЛАРНИ РАҚАМЛИ ТЕХНОЛОГИЯЛАР АСОСИДА ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Маннапова Раъно Абборовна

*иқтисодиёт фанлари бўйича
фалсафа доктори (PhD)
бюджет ҳисоби ва газначилик
кафедраси доценти
Тошкент давлат иқтисодиёт
университети
E-mail: r.mannapova@tsue.uz
ORCID: 0000-0003-4577-8847*

Халлиева Асалои Мурод кизи

*4- босқич талабаси
Тошкент давлат иқтисодиёт
университети*

Аннотация. Мақолада бюджет ташкилотларида бухгалтерия ҳисоби ва ҳисобот тизимини рақамли технологиялар асосида такомиллаштириш масалалари ёритилган. Рақамли ечимлардан фойдаланиш орқали ҳисоб-китоб жараёнлари автоматлаштирилиш, молиявий маълумотларни қайта ишлаш тезлиги ва аниқлиги ошиши, ҳисоботларни шакллантиришда шаффофлик ва ишончлилиқни таъминланиш каби муаммолар ўрганилган. Тадқиқот натижари асосида тегишли тавсиялар тақдим этилган.

Калит сўзлар: бюджет ташкилоти, бухгалтерия ҳисоби, молиявий ҳисобот, рақамли технологиялар, автоматлаштириш, аниқлик ва шаффофлик, ахборот хавфсизлиги, самарадорлик, халқаро стандартлар.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА И ОТЧЕТНОСТИ В БЮДЖЕТНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ НА ОСНОВЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Маннапова Рано Аббаровна

*доктор философии (PhD)
по экономическим наукам
доцент кафедры бюджетного
учета и казначейства
Ташкентский государственный
экономический университет
E-mail: r.mannapova@tsue.uz
ORCID: 0000-0003-4577-8847*

Халлиева Асалои Мурод кизи

*студентка 4- курса
Ташкентского государственного
экономического университета*

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы совершенствования системы бухгалтерского учета и отчетности в бюджетных организациях на основе цифровых технологий. На основе использования цифровых решений исследованы такие проблемы, как автоматизация расчетных процессов, повышение скорости и точности обработки финансовых данных, обеспечение прозрачности и достоверности отчетности. По результатам исследования представлены соответствующие рекомендации.

Ключевые слова: бюджетные организации, бухгалтерский учет, финансовая отчетность, цифровые технологии, автоматизация, точность и прозрачность, информационная безопасность, эффективность, международные стандарты.

IMPROVEMENT OF ACCOUNTING AND REPORTING IN BUDGET ORGANIZATIONS BASED ON DIGITAL TECHNOLOGIES

Mannapova Rano Abrorovna

*Doctor of Philosophy (PhD)
in Economic Sciences
Associate Professor of the
Department of Budget Accounting
and Treasury
Tashkent State University of Economics
E-mail: r.mannapova@tsue.uz
ORCID: 0000-0003-4577-8847*

Khallieva Asaloy Murod kizi

*4th-year student of the
Tashkent State University of Economics*

Abstract. The article covers the issues of improving the accounting and reporting system in budget organizations based on digital technologies. Through the use of digital solutions, problems such as the automation of settlement processes, the increase in speed and accuracy of financial data processing, and the provision of transparency and reliability in reporting have been studied. Based on the results of the research, relevant recommendations are presented.

Keywords: budget organizations, accounting, financial reporting, digital technologies, automation, accuracy and transparency, information security, efficiency, international standards.

Кириш

Ҳозирги глобал рақамли трансформация жараёнлари давлат бошқаруви ва бюджет ташкилотлари фаолиятида ҳам ўз аксини топмоқда. Бюджет ташкилотларида бухгалтерия ҳисоби ва ҳисобот тизими анъанавий усулларда юритилганда кўп вақт ва ресурс талаб этади, инсон омили билан боғлиқ хатолар эса ҳисоботларнинг ишончилигига салбий таъсир кўрсатади.

Замонавий рақамли технологияларни жорий этиш орқали мазкур муаммоларни бартараф этиш мумкин. Автоматлаштирилган ҳисоб дастурлари ва ахборот тизимлари молиявий маълумотларни тез ва аниқ қайта ишлаш, ҳисоботларни халқаро стандартларга мувофиқ тайёрлаш ҳамда ахборот хавфсизлигини таъминлаш имкониятини яратади.

Шу билан бирга, рақамли ечимлар бюджет ташкилотларида шаффофликни ошириш, молиявий ресурслардан самарали фойдаланиш ва масъулиятни кучайтиришда муҳим аҳамият касб этади. Шу боис бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботларни рақамли технологиялар асосида такомиллаштириш масаласи бугунги кунда долзарб аҳамиятга эга ҳисобланади.

Адабиётлар шарҳи

Сўнгги йилларда бухгалтерия ҳисоби ва ҳисобот тизимини рақамли технологиялар асосида ривожлантиришга оид илмий тадқиқотлар сони ортиб бормоқда. Халқаро тажрибада мазкур масала кўпроқ автоматлаштирилган ҳисоб дастурлари, электрон ҳисобот тизимлари ва булутли хизматлар (cloud accounting) йўналишида ўрганилган.

Хорижий муаллифлардан М. Ромни ва П. Стейнбарт [4] асарларида рақамли бухгалтерия ахборот тизимларининг назарий ва амалий жиҳатлари ёритилган. К. Уоррен,

Ж. Рив ва Дж. Дучак [5] молиявий ва бошқарув ҳисоби жараёнларига замонавий технологияларни интеграция қилиш масаласига алоҳида эътибор қаратган. Шунингдек, IFRS Foundation [7] томонидан қабул қилинган халқаро стандартларда рақамли ҳисоботни шакллантириш ва унинг шаффофлигига оид талаблар белгиланган.

Ўзбекистон олимлари Н. Абдурахмонов, М. Йўлдошев, Д. Маҳмудов [3] ва бошқаларнинг илмий ишларида миллий шароитларда рақамли технологияларни жорий этиш масалалари кўриб чиқилган. Улар, айниқса, бюджет ташкилотларида молиявий ҳисобот юритишда ахборот хавфсизлиги, автоматлаштириш ва дастурий таъминотдан самарали фойдаланиш масалаларига урғу берганлар.

Амалиётда эса 1С: Бухгалтерия, SAP, Oracle Accounting, QuickBooks каби дастурий таъминот воситалари кенг қўлланилмоқда. Адабиётларда ушбу дастурларнинг ҳисоб-китоб жараёнларини автоматлаштириш, ҳисоботларни тезкор тайёрлаш ва инсон омили билан боғлиқ хатоларни камайтиришдаги аҳамияти қайд этилган.

Тадқиқотларда бюджет ташкилотларида рақамли технологияларни жорий этиш орқали шаффофликни таъминлаш, молиявий ресурслардан самарали фойдаланиш ва ҳисобот тизимини халқаро талабларга мослаштириш зарурлиги таъкидланган.

Тадқиқот методологияси

Мақола “Бюджет ташкилотларида бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботларни рақамли технологиялар асосида такомиллаштириш” мавзусига бағишланган бўлиб, унда назарий, қиёсий ва амалий таҳлил усуллари уйғун равишда қўлланилган.

Тадқиқотда тизимли ёндашув асос қилиб олинган. Бюджет ташкилотларидаги бухгалтерия ҳисоби жараёнлари бир бутун ахборот тизими сифатида кўриб чиқилади ва рақамли технологиялар унинг асосий драйвери сифатида баҳоланади.

Тадқиқот мақсади рақамли технологиялар ёрдамида бюджет ташкилотларида ҳисоб ва ҳисобот тизимини такомиллаштириш имкониятларини ўрганиш, мавжуд муаммоларни таҳлил қилиш ва амалий ечимларни таклиф қилиш.

Асосий вазифалар:

- бюджет ташкилотларида бухгалтерия ҳисоби назарий асосларини қайта кўриб чиқиш;
- замонавий рақамли ечимларнинг (автоматлаштирилган дастурлар, электрон ҳисобот тизимлари) имкониятларини таҳлил қилиш;
- анъанавий ва рақамли ҳисоб усуллари қиёсий ўрганиш;
- рақамли технологияларни жорий этишдаги афзалликлар ва хавф-хатарларни аниқлаш;
- илмий ва амалий тавсиялар ишлаб чиқиш.

Тадқиқотда қўлланилган усуллар

Назарий таҳлил - илмий адабиётлар, қонун ҳужжатлари ва халқаро стандартлар таҳлили;	Қиёсий таҳлил - рақамли ва анъанавий ҳисоб юритиш жараёнларини солиштириш;	Иқтисодий-статистик таҳлил - рақамли технологиялар жорий этилган ташкилотларда самарадорлик кўрсаткичларини ўрганиш;	Тизимли таҳлил - бухгалтерия ҳисобининг барча босқичларини рақамли муҳитда уйғун ҳолда баҳолаш;	Хулосавий умумлаштириш - олинган натижалар асосида амалий таклифлар ишлаб чиқиш.
---	--	--	---	--

Методология асосида олинган натижалар бюджет ташкилотларида ҳисоб юритиш жараёнларини самарали ташкил этиш, рақамли ечимларни жорий этишдаги муаммоларни

бартараф қилиш ва ахборот хавфсизлигини кучайтиришда қўлланилиши мумкин.

Таҳлил ва натижалар

Бюджет ташкилотларида бухгалтерия ҳисоби ва ҳисобот тизими анъанавий усулларда юритилганда кўп вақт ва ресурс талаб этади, шунингдек инсон омили билан боғлиқ хатолар юзага келиши мумкин. Бу эса ҳисоботларнинг ишончлилигига салбий таъсир кўрсатади.

Рақамли технологияларни жорий этиш бу муаммоларни ечишга ёрдам беради. Масалан, 1C: Бухгалтерия, SAP, Oracle Accounting, QuickBooks каби дастурий таъминот воситалари орқали ҳисоб-китоб жараёнлари автоматлаштирилади, маълумотларни қайта ишлаш тезлиги бир неча баробар ошади, ҳисоботлар эса шаффоф ва ишончли бўлади.

Булутли ва онлайн хизматлар бухгалтерлар ишига катта ҳисса қўшмоқда. Шунингдек, улар мижозларнинг эҳтиёжларига жавоб беришни осонлаштиради.

Бухгалтерия хизматида “булутли технологиялар” ажралмас ва фойдали таркибий қисмга айланиб, улардан фаол фойдаланилмоқда. Булутли бухгалтерия тизимлари туфайли кўплаб компаниялар исталган вақтда ва исталган жойдан ўзларининг рақамли тизимларига осон кириш имкониятига эга бўлишди. Бухгалтерларнинг аксарияти ўз ишларини сифатини яхшилайдиган булутли ечимларни жорий қилишни маъқуллашади. Булутли технологиялар маълумотларга кириш, файлларни алмашиш, таҳрирлаш, нусхалаш ва бошқариш имконини беради. Мазкур технология масофадан туриб харажатларни текшириш, совдо жараёни ва инвентаризацияни кузатиш имконини яратади.

Блокчейн бухгалтерия китобларини юритишдаги харажатларни камайтириш, шунингдек активларга эга бўлиш ишончини тامينлаш эвазига бухгалтерия фаолиятини яхшилаш солоҳиятига эга.

Big Data технологияси ҳар доим молиявий экспертлар ва бухгалтерлар учун афзал усул бўлиб келган. Бу технология маълумотлар тўпламини ўзгартириш, динамик маълумотларни таҳлил қилиш учун жуда муҳимдир.

Рақамли ечимлар ахборот хавфсизлигини таъминлайди ва халқаро стандартларга мувофиқ ҳисобот юритиш имконини яратади. Таҳлил шуни кўрсатадики, рақамли технологиялардан фойдаланиш бюджет ташкилотлари учун нафақат самарадорликни яхшилади, балки молиявий интизомни кучайтиради, масъулиятни оширади ва давлат маблағларидан мақсадли фойдаланишга шароит яратади.

1-чизма.

Рақамли технологияларни жорий этиш устуворлиги

- **Рақамли технологияларнинг жорий этилиши ҳисоб-китоб жараёнларини автоматлаштириб, тезкор ва аниқ молиявий маълумотларни шакллантириш имконини беради.**
- **Замонавий дастурий таъминот воситалари бюджет ташкилотларида ҳисоботларни шаффоф ва халқаро стандартларга мос равишда тайёрлаш имконини яратади.**
- **Рақамли технологиялар ахборот хавфсизлигини кучайтириш ва маълумотларни ишончли сақлашга хизмат қилади.**
- **Бухгалтерия ҳисоби жараёнларида рақамли ечимлардан фойдаланиш молиявий интизом ва самарадорликни ошириши аниқланди.**
- **Шу билан бирга, рақамли технологияларни жорий этишда малакали кадрлар етишмаслиги, инфратузилма ва хавфсизлик муаммолари мавжуд эканлиги қайд этилди.**
- **Ушбу муаммоларни бартараф этиш учун бухгалтерлар рақамли саводхонлигини ошириш, қонунчилик базасини такомиллаштириш ва техник инфратузилмани ривожлантириш зарур.**

Хулоса

Бюджет ташкилотларида бухгалтерия ҳисоби ва ҳисобот тизимини рақамли технологиялар асосида такомиллаштириш бугунги кунда муҳим стратегик йўналишлардан бири ҳисобланади. Тадқиқот натижалари шуни кўрсатадики, замонавий ахборот тизимлари ва автоматлаштирилган дастурлардан фойдаланиш ҳисоб-китоб жараёнларини тезкор, аниқ ва ишончли тарзда амалга ошириш имконини яратади.

Рақамли ечимлар нафақат молиявий ҳисоботларни шаффоф ва халқаро стандартларга мувофиқ юритишга, балки ахборот хавфсизлигини таъминлаш, давлат маблағларидан самарали фойдаланиш ва масъулиятни оширишга хизмат қилади.

Шу билан бирга, рақамли технологияларни жорий этиш жараёнида кадрлар малакасини ошириш, техник инфратузилмани ривожлантириш ва ахборот хавфсизлигини мустаҳкамлаш каби масалалар ҳал этилиши зарур.

Бухгалтерия ҳисоби ва ҳисобот тизимини рақамли асосда такомиллаштириш бюджет ташкилотлари фаолияти самарадорлигини ошириш, молиявий интизомни кучайтириш ва жамоатчилик ишончини мустаҳкамлашда муҳим аҳамият касб этади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ-6079-сонли Фармони “Рақамли иқтисодиётни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” 2020 йил.
2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 2 мартдаги “Давлат молияси бошқарувида рақамли технологияларни жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори.
3. N.Abdurakhmanov, M.Yuldashev, D.Makhmudov Buxgalteriya hisobi nazariyasi va amaliyoti. - Toshkent: Iqtisodiyot, 2021.
4. M.Romney, P.Steinbart Accounting Information Systems. – Pearson, 2021.
5. C.Warren, J.Reeve, J.Duchac Financial and Managerial Accounting. – Cengage Learning, 2020.
6. Ш.Т.Эргашева, А. Тошпўлатов, Ё.Суюнов, Р.А.Маннапова. “Корпоратив молиявий ҳисобот”. (Дарсик). -Т.: "Инновацион ривожланиш нашриёт-матбаа уйи”, 2024.
7. IFRS Foundation. International Financial Reporting Standards. - London, 2022.

MOLIYAVIY HISOBOTLAR AUDITIDA TAHLILIIY AMALLARNI QO‘LLASHNI TAKOMILLASHTIRISH

Elomonov Dadaxon Ozodullayevich

Toshkent davlat iqtisodiyot

universiteti tadqiqotchisi

E-mail: dadaxonelomonov9006@gmail.com

ORCID: 0009-0001-6331-1960

Annotatsiya. Maqolada moliyaviy hisobotlar auditida tahliliy amallarni qo‘llash samaradorligini oshirish masalalari yoritilgan. Shuningdek, tadqiqotda taqqoslama va statistik tahlil, regressiya, hamda riskga asoslangan yondashuvlardan foydalanilgan. Xususan, 2024-yil yakunida o‘tkazilgan auditlarning 18–20 foizida xatoliklar aniqlangani tahliliy amallarni takomillashtirish zarurligini ko‘rsatdi. Muallif tomonidan tahliliy amallarni raqamlashtirish, xalqaro standartlarga moslashtirish va auditorlar malakasini oshirish bo‘yicha takliflar keltirgan.

Kalit so‘zlar: moliyaviy hisobot, audit, tahliliy amallar, raqamlashtirish, xalqaro audit standartlari, riskga asoslangan yondashuv, sun‘iy intellekt, samaradorlik.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПРИМЕНЕНИЯ АНАЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕДУР В АУДИТЕ ФИНАНСОВОЙ ОТЧЕТНОСТИ

Эломонов Дадахон Озодуллаевич

исследователь

Ташкентского государственного

экономического университета

E-mail: dadaxonelomonov9006@gmail.com

ORCID: 0009-0001-6331-1960

Аннотация. В статье раскрыты вопросы повышения эффективности применения аналитических процедур в аудите финансовой отчетности. В исследовании использованы методы сравнительного и статистического анализа, регрессии, а также риск-ориентированный подход. В частности, установлено, что по итогам аудиторских проверок 2024 года в 18–20% случаев были выявлены ошибки, что указывает на необходимость совершенствования аналитических процедур. Автором предложены меры по цифровизации аналитических процедур, их адаптации к международным стандартам и повышению квалификации аудиторов.

Ключевые слова: финансовая отчетность, аудит, аналитические процедуры, цифровизация, международные аудиторские стандарты, риск-ориентированный подход, искусственный интеллект, эффективность.

IMPROVEMENT OF THE APPLICATION OF ANALYTICAL PROCEDURES IN THE AUDIT OF FINANCIAL STATEMENTS

Elomonov Dadaxon Ozodullayevich

Researcher

Tashkent state university of economics

E-mail: dadaxonelomonov9006@gmail.com

ORCID: 0009-0001-6331-1960

Abstract. The article addresses the issues of improving the effectiveness of analytical procedures in the audit of financial statements. The study employs comparative and statistical analysis methods, regression, as well as a risk-based approach. In particular, it was found that,

according to the results of audit inspections conducted in 2024, errors were identified in 18–20% of cases, indicating the need to enhance analytical procedures. The author proposes measures for the digitalization of analytical procedures, their adaptation to international standards, and the improvement of auditors' qualifications.

Keywords: financial statements, audit, analytical procedures, digitalization, international auditing standards, risk-based approach, artificial intelligence, efficiency.

Kirish

Bugungi kunda global iqtisodiy muhitda moliyaviy hisobotlarning ishonchliligi va shaffofligini ta'minlash masalasi juda katta ahamiyat kasb etmoqda. Xususan, jahon bozoridagi raqobat muhitida korxonalar faoliyatining haqqoniy baholanishi va investitsiya muhitining barqaror rivojlanishi auditorlik tekshiruvlarining samaradorligiga bevosita bog'liq. Shu nuqtai nazardan, moliyaviy hisobotlar auditida tahliliy amallarni qo'llashni takomillashtirish masalasi bugungi kunning dolzarb ilmiy va amaliy yo'nalishlaridan biriga aylanmoqda.

Xalqaro audit amaliyotida tahliliy amallar (Analytical Procedures) auditorlik dalillarini shakllantirishda muhim instrument sifatida qoraladi. Xalqaro audit standartlarining (ISA 520) talablariga ko'ra, tahliliy amallar auditor tomonidan tekshirishning barcha bosqichlarida — rejalashtirish, amalga oshirish va yakuniy baholash jarayonlarida — qo'llanilishi lozim. Biroq, amalda ko'plab mahalliy auditorlik tashkilotlarida bu usullarning samarali tatbiq etilishi yetarli darajada emas.

O'zbekiston Respublikasida moliyaviy hisobotlarning to'g'ri va xolis axborot berishini ta'minlash masalasi ayniqsa so'nggi yillarda davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. 2023 yil yakuniga ko'ra, respublikada 1500 dan ortiq auditorlik tashkilotlari faoliyat yuritgan bo'lib, ular tomonidan 50 mingga [1] yaqin sub'ektlarda audit tekshiruvlari o'tkazilgan. Shu bilan birga, Moliya vazirligi va Davlat soliq qo'mitasi ma'lumotlariga ko'ra, tekshirilgan korxonalarning 17–20 foizida moliyaviy hisobotlarda muhim xato va bo'yin tovlash holatlari aniqlangan. Bu esa tahliliy amallarning samaradorligini oshirish zarurligini yanada yaqqol namoyon etadi.

Hozirgi kunda iqtisodiyotning raqamlashuvi va sun'iy intellekt texnologiyalarining jadal rivojlanishi auditorlik faoliyatida yangi yondashuvlarni talab etmoqda. Jumladan, 2024–2025 yillarda O'zbekistonda “Raqamli audit” tizimini joriy etish bo'yicha amalga oshirilayotgan islohotlar tahliliy amallarni avtomatlashtirishga zamin yaratmoqda. Biroq, amaldagi ilmiy tadqiqotlar va amaliyot tajribasi shuni ko'rsatadiki, tahliliy amallardan foydalanishning metodologik asoslari yetarlicha takomillashmagan, avtomatlashtirish darajasi past va auditorlarning tahliliy fikrlash ko'nikmalari yetarli emas.

Shu boisdan, ushbu tadqiqotning maqsadi — moliyaviy hisobotlar auditida tahliliy amallarning qo'llanilishini chuqur tahlil qilish, mavjud muammolarni aniqlash va ularni takomillashtirish bo'yicha ilmiy asoslangan taklif va tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Barcha mamalaktlar singari O'zbekiston Respublikasi ham iqtisodiyotini barqaror rivojlantirish va milliy valyuta barqarorligini ta'minlashda tashqi savdo balansi muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, eksport hajmining o'sishi mamlakatga qo'shimcha valyuta tushumlarini jalb etib, sanoat va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini rag'batlantiradi. Xuddi shuningdek, import hajmining samarali boshqarilishi (optimallashtirilishi) milliy ishlab chiqaruvchilarni qo'llab-quvvatlab, tashqi savdo taqchilligini kamaytirishga xizmat qiladi. So'nggi yillarda O'zbekistonda tashqi savdo siyosatni rivojlantirishga alohida ahamiyat berib, muhim islohotlar amalga oshirilmoqda. Bu esa eksportni oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar kuchaytirmoqda. Ammo, shu bilan birgalikda, bugungi kunda bir qator tashqi savdo aylanmasida eksport hajmini oshirishga qaratilgan muammolar mavjud bo'lib, ularni bartaraf etish bugungi kunning dolzarb masalalaridan hisoblanadi.

Tashqi savdo aylanmasi mamlakatning xalqaro iqtisodiy munosabatlardagi ishtirokini ifodalaydi va uning asosiy tarkibiy qismlaridan biri eksport hisoblanadi. Iqtisodiy nazariyada

eksport hajmining ortishi mamlakatning tashqi iqtisodiy siyosati samaradorligi, ishlab chiqarish salohiyatidan oqilona foydalanish hamda milliy mahsulotlarning xalqaro bozorlardagi raqobatbardoshligi bilan chambarchas bog‘liqdir.

Adabiyotlar sharhi

Moliyaviy hisobotlar auditida tahliliy amallarni samarali qo‘llash masalalari jahon iqtisodiy adabiyotlarida keng o‘rganilgan bo‘lib, bu yo‘nalishdagi ilmiy yondashuvlar asosan audit sifatini oshirish, riskni baholash va xulosalarning ishonchligini ta‘minlashga qaratilgan.

Jumladan, amerikalik iqtisodchi va audit nazariyasi asoschilaridan biri R. Mautz hamda H. Sharaf o‘z asarlarida tahliliy amallar auditorning kasbiy fikr yuritish qobiliyatini mustahkamlaydi, deb ta‘kidlaydilar [1]. Ularga ko‘ra, moliyaviy ko‘rsatkichlar o‘rtasidagi mutanosiblikni tahlil qilish orqali xato va soxtalashtirish holatlarini erta bosqichda aniqlash mumkin.

Britaniyalik olimlar W. Messier va S. Glover tahliliy amallarning matematik va statistik modellardan foydalanish orqali audit jarayonini avtomatlashtirish imkoniyatiga e‘tibor qaratganlar [2]. Ularning tadqiqotlarida regression va correlation tahlillari orqali audit xatarini kamaytirish metodikasi ishlab chiqilgan.

Xalqaro audit standartlarini ishlab chiqqan ekspertlar — T. Bell va F. Marrs tahliliy amallarning qo‘llanilishi auditorlik dalillarini to‘plashda samaradorlikni 25–30 foizga oshirishini empirik tadqiqotlar orqali asoslab berganlar [3].

Rossiyalik olimlardan V. Podolskiy va S. Suvorova tahliliy amallarning milliy audit tizimidagi ahamiyatini tadqiq etib, iqtisodiy tahlil vositalarini audit jarayoniga integratsiya qilish orqali tekshiruv natijalarining ishonchligini oshirish mumkinligini qayd etganlar [4]. Shuningdek, ularning fikricha, tahliliy amallarni axborot texnologiyalari bilan uyg‘unlashtirish audit xarajatlarini 15–20 foizga kamaytiradi.

O‘zbekistonlik olimlardan B. To‘xtasinov va Sh. Jo‘raevlar milliy audit amaliyotida tahliliy usullardan foydalanish yetarli darajada emasligini ta‘kidlab, auditorlarning kasbiy salohiyatini oshirish va zamonaviy tahlil dasturlarini joriy etish zarurligini ilmiy asosda yoritib berganlar [5].

Boshqa tadqiqotchi A. Abdullaevning fikricha, tahliliy amallarni takomillashtirish uchun moliyaviy hisobot ko‘rsatkichlari bo‘yicha trend va dinamika tahlillarini raqamli formatda avtomatlashtirish talab etiladi. U bu borada sun‘iy intellekt asosidagi “Data-driven audit” tizimlarini joriy etishni tavsiya etadi [6].

Shu bilan birga, I. Nosirova va X. Ro‘zieva tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda tahliliy amallarning qo‘llanilishi natijasida auditorlik xulosalarining ishonch darajasi oshgani, xato va kamchiliklarni aniqlash ehtimoli esa 1,5 barobarga o‘sgani aniqlangan [7].

Umuman olganda, mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, tahliliy amallarni takomillashtirish nafaqat audit sifatini oshiradi, balki moliyaviy hisobotlarda shaffoflik va ishonchlilikni ta‘minlashda hal qiluvchi omil hisoblanadi. Shu bois, bu sohada milliy amaliyotda ilmiy asoslangan va axborot texnologiyalariga tayangan tahliliy yondashuvlarni joriy etish dolzarb hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi

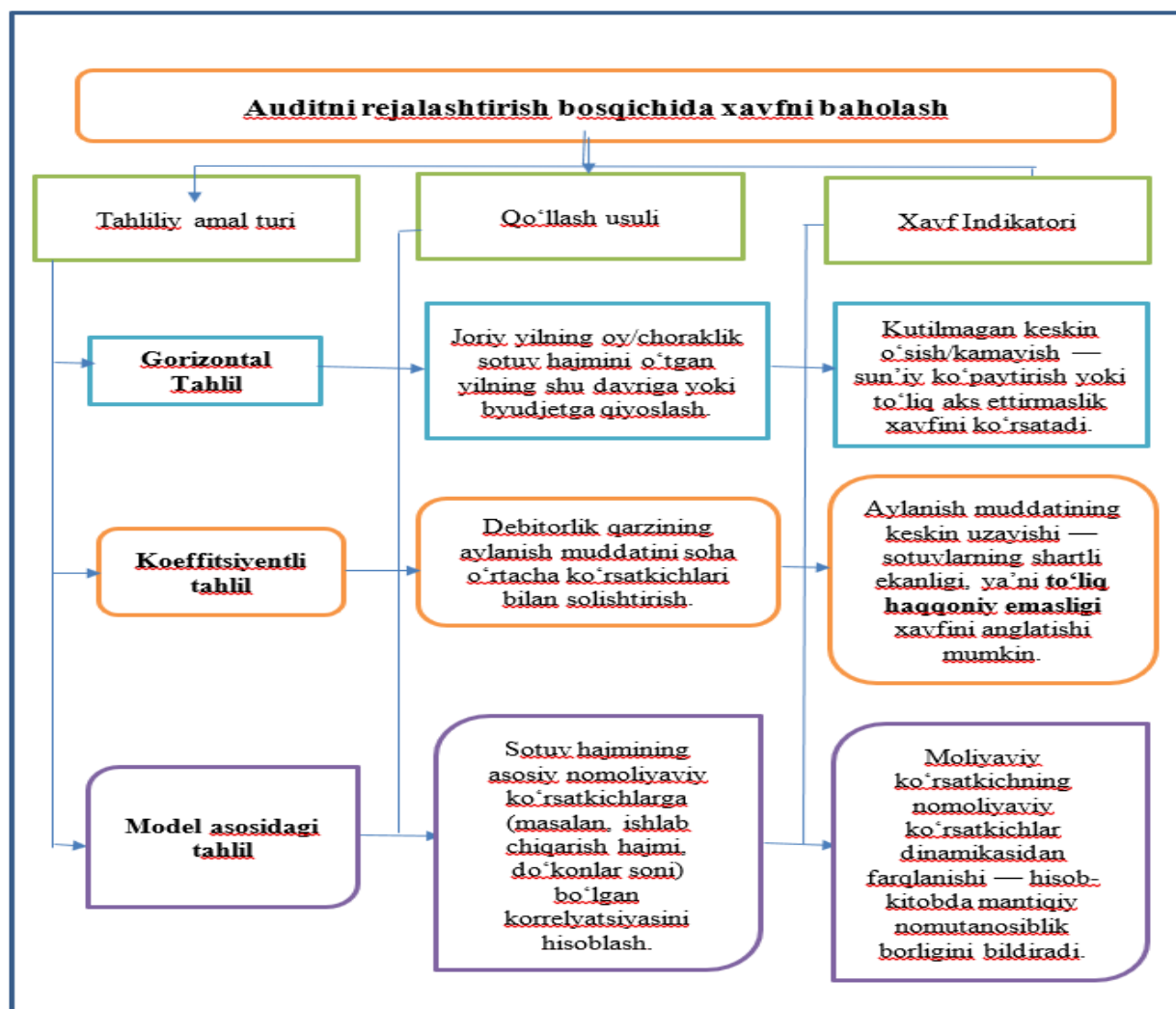
Mazkur maqolada moliyaviy hisobotlar audit jarayonida tahliliy amallarni qo‘llash samaradorligini oshirishga qaratilgan ilmiy izlanishlar olib borildi. Tadqiqotda zamonaviy iqtisodiy tahlil, audit nazariyasi va xalqaro tajriba asosida ishlab chiqilgan ilmiy-uslubiy yondashuvlar kompleks tarzda qo‘llanildi. Ushbu ilmiy ishda taqqoslama tahlil, statistik tahlil, qiyoslash, ilmiy abstraksiyalash, analiz va sintez kabi klassik va zamonaviy tadqiqot usullaridan keng foydalanildi.

Tahlil va natijalar

Bugungi kunda har bir korxonaning barqarorligi va samaradorligini baholashda statistik ma'lumotlarni tahlil qilish va ular asosida mantiqiy xulosalar chiqarish imkoniyati mavjud. Bu, o'z navbatida, moliyaviy hisobotlar auditida tahliliy amallarni qo'llashni takomillashtirish uchun asosiy talab hisoblanadi. Shu bois, korxonaning moliyaviy ahvolidagi o'zgarishlarning asoslanishi va masshtabi tahlil qilinishi lozim.

Moliyaviy hisobotlar auditda qo'llaniladigan tahliliy amallar, korxonaning iqtisodiy faoliyatini ifodalaydi va uning asosiy tarkibiy qismlari (daromad, xarajat, aktivlar) o'rtasidagi mutanosiblikni o'rganishga qaratilgan. Nazariy jihatdan, asosiy moliyaviy ko'rsatkichlarning asosli o'sishi/kamayishi nafaqat moliyaviy holatning yaxshilanishiga, balki milliy iqtisodiyotning umumiy rivojlanishiga va ishlab chiqarish samaradorligining oshishiga xizmat qiladi. Ko'plab iqtisodiy nazariyalarda moliyaviy natijalarning barqarorligi korxonaning iqtisodiy barqarorligi va rivojlanish darajasining muhim ko'rsatkichi sifatida talqin qilinadi.

Moliyaviy ko'rsatkichlarning (masalan, daromad, foyda) asosli o'sishi milliy iqtisodiyotdagi umumiy ijobiy o'zgarishlar bilan o'zaro bog'liq bo'lishi kerak. Iqtisodiy nazariyalar shuni ko'rsatadiki, korxona o'z faoliyatini qanchalik samarali tashkil etsa, u o'z iqtisodiy ochiqqligini va bozordagi mavqeini oshiradi. Bu jarayon nafaqat moliyaviy natijalarning ortishi, balki yangi iqtisodiy imkoniyatlarning shakllanishiga va ichki resurslardan foydalanishning tezlashishiga olib keladi. Shu bois, tahliliy amallar yordamida aniqlangan moliyaviy ko'rsatkichlardagi farqlanishlar korxonaning iqtisodiy jarayonlaridagi muammoli nuqtalarni aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

1-rasm. Auditni rejalashtirish bosqichida xavfni baholash [9]

Gorizontaal tahlil (shuningdek, trend tahlili yoki dinamik tahlil deb ham ataladi) quyidagi

asosiy ma'lumotlarni taqdim etadi:

1. Ko'rsatkichning mutlaq o'zgarishi (Mutlaq o'zgarish):

Joriy davr (masalan, joriy yil yoki oy) ko'rsatkichining oldingi davr (masalan, o'tgan yil yoki oldingi oy) ko'rsatkichiga nisbatan qaysi summaga o'zgarganligi. *Misol:* Sotuvdan tushum joriy chorakda 150 mln. so'm, o'tgan chorakda esa 100 mln. so'm bo'lsa, mutlaq o'zgarish +50 mln. so'mni tashkil etadi.

2. Ko'rsatkichning nisbiy o'zgarishi (nisbiy o'zgarish yoki o'sish sur'ati):

Joriy davr ko'rsatkichining oldingi davrga nisbatan foizda qanchaga o'zgarganligi. Bu ko'rsatkichning o'sish yoki kamayish sur'atini ifodalaydi. *Misol:* Yuqoridagi misolda (+50 mln. so'm / 100 mln. so'm) $\times 100 = 50\%$ o'sish.

3. Tahliliy bazaga qiyoslash (tahliliy bazaga qiyoslash):

Ko'rsatkichning faqatgina oldingi davrga emas, balki rejalashtirilgan (budget) ko'rsatkichlarga, sohadagi o'rtacha ko'rsatkichlarga yoki boshqa muhim bazaviy davr (bazis) ko'rsatkichlariga nisbatan o'zgarishi tahlil qilinadi.

Mamlakatimizda moliyaviy hisobotlar auditida tahliliy amallarni qo'llashni takomillashtirish uchun quyidagilarni amlga oshirish lozim:

- “Audit Analytics”, “IDEA”, “ACL Analytics” kabi xalqaro dasturiy vositalarni milliy standartlarga moslashtirish orqali tahliliy amallarni avtomatlashtirish;

- Xalqaro standart (ISA 315) talablariga muvofiq riskga asoslangan tahlil modellarini ishlab chiqish;

- Regression, korrelyatsion, trend tahlili kabi statistik metodlarni qo'llash bo'yicha yo'riqnoma ishlab chiqish;

- Tahliliy amallarni xalqaro moliyaviy hisobot standartlari (IFRS) bilan uyg'unlashtirish, ularni milliy metodologik yo'riqnomalarga kiritish;

- “Auditorlik faoliyati to'g'risida”gi qonunga qo'shimcha kiritilib, har bir audit rejasida kamida bitta tahliliy amal turi bo'lishi majburiy etib belgilansin.

Xulosa

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, O'zbekiston Respublikasida moliyaviy hisobotlar audit tizimi so'nggi yillarda sezilarli darajada rivojlanayotgan bo'lsa-da, tahliliy amallarni qo'llash samaradorligi hali ham to'liq darajada ta'minlanmagan. 2024 yil yakunlariga ko'ra, mamlakatda faoliyat yuritayotgan 1500 dan ortiq auditorlik tashkilotlari tomonidan 50 mingga yaqin xo'jalik yurituvchi subyektlarda audit tekshiruvlari o'tkazilgan bo'lib, ularning 18–20 foizida moliyaviy hisobotlarda sezilarli xatolik va buzilish holatlari aniqlangan (O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va Davlat soliq qo'mitasi ma'lumotlari, 2024). Bu esa tahliliy amallarni yanada chuqurlashtirish, ularni avtomatlashtirish va xalqaro standartlar bilan uyg'unlashtirish zaruratini ochiq namoyon etadi.

Tahliliy amallar audit jarayonining ajralmas qismi bo'lib, ular auditorlik tekshiruvining samaradorligini, obyektivligini hamda iqtisodiy xulosalarning aniqligini belgilab beradi. Tadqiqotda o'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, tahliliy amallarni tizimli ravishda qo'llash orqali audit vaqtini 30–35 foizga qisqartirish, xatoliklarni aniqlash samaradorligini esa 40 foizdan ortiq oshirish mumkin. Shu bois, milliy audit tizimini raqamlashtirish, sun'iy intellekt va statistik modellar asosida tahliliy amallarni avtomatlashtirish O'zbekistonning xalqaro moliyaviy maydondagi ishonchliligini oshiradi.

Shuningdek, tahliliy amallarni takomillashtirishda xalqaro tajriba (ISA 520 – *Analytical Procedures*, PCAOB AU 329) asosida **riskga yo'naltirilgan yondashuvni** joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu yondashuv auditorlarga moliyaviy hisobotlarda eng yuqori xato ehtimoli mavjud sohalarga e'tiborni qaratish imkonini beradi. Shu bilan birga, tahliliy amallarni moliyaviy tahlilning ilg'or usullari — regressiya, korrelyatsiya, trend tahlili orqali kengaytirish, subyektiv baholashni kamaytiradi va xulosalarning ilmiy asoslanganligini ta'minlaydi.

Tadqiqot davomida shakllantirilgan takliflar shundan iboratki, tahliliy amallarni

raqamlashtirish, xalqaro standartlar bilan integratsiya qilish, auditorlar malakasini oshirish, tahliliy dasturiy ta'minotlarni keng joriy etish orqali milliy audit tizimining sifat ko'rsatkichlarini sezilarli darajada yaxshilash mumkin. Ayniqsa, "Audit Data Hub" kabi ochiq ma'lumotlar bazasini yaratish orqali auditorlik jarayonlarida shaffoflikni ta'minlash hamda korxonalar faoliyati bo'yicha solishtirma tahlil imkoniyatlarini kengaytirish zarur.

Umuman olganda, moliyaviy hisobotlar auditida tahliliy amallarni takomillashtirish – bu nafaqat auditorlik faoliyatining sifatini oshirish, balki mamlakatda iqtisodiy barqarorlik, investitsion jozibadorlik va xalqaro moliyaviy ishonchlilikni kuchaytirishga xizmat qiluvchi **strategik omil**dir. Shu bois, ushbu yo'nalishda ishlab chiqilgan ilmiy va amaliy takliflarni davlat siyosati darajasida qo'llash O'zbekistonning global audit standartlariga yaqinlashishida muhim o'rin tutadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. <https://www.imv.uz>
2. Mautz R., Sharaf H. *The Philosophy of Auditing*. American Accounting Association, 1961.
3. Messier W., Glover S. *Auditing and Assurance Services: A Systematic Approach*. McGraw-Hill, 2017.
4. Bell T., Marrs F. *Auditing Organizations Through a Strategic-Systems Lens*. KPMG LLP, 2018.
5. Подольский В.И., Суворова С.В. *Аудит: теория и практика*. Москва: Юрайт, 2021.
6. Тўхтасинов Б., Жўраев Ш. *Аудит фаолиятида таҳлилий амалларнинг аҳамияти*. – Т.: Молия, 2022.
7. Абдуллаев А. *Рақамли иқтисодиёт шароитида таҳлилий аудитни такомиллаштириш йўналишлари*. // Иқтисодий тадқиқотлар журнаli, №4, 2023.
8. Носирова И., Рўзиева Х. *Молиявий ҳисобот аудитида таҳлилий амалларнинг самарадорлигини баҳолаш*. // Ўзбекистон молия журнаli, №2, 2024.
9. Muallif ishlanmasi.

**BUDJET TASHKILOTLARIDA ICHKI NAZORAT TIZIMINI MUSTAHKAMLASH
MABLAG‘LARNING MAQSADLI VA MANZILLI SARFLANISHI VOSITASI
SIFATIDA****Tadjiyev Erkin Muxitdinovich**

*Toshkent davlat iqtisodiyot
universiteti tadqiqotchisi
E-mail: erkintadjiyev1@gmail.com
ORCID:0009-0000-1033-2744*

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada budjet tashkilotlarida ichki nazorat tizimini mustahkamlashning davlat mablag‘larining maqsadli va manzilli sarflanishini ta’minlashdagi o‘rni hamda ahamiyati tahlil qilingan. Tadqiqotda O‘zbekiston davlat sektori tashkilotlari faoliyatining 2020–2024 yillar davridagi ma’lumotlar asosida ekonometrik model (OLS regression) qurilib, ichki nazorat tizimining beshta asosiy mezon — nazorat muhiti, xavflarni baholash, nazorat faoliyatlari, ma’lumot va aloqa hamda monitoringning ta’siri baholandi. Natijalar shundan dalolat berdiki, ichki nazorat tizimini mustahkamlash mablag‘larning manzilli sarflanish darajasini 12–15 foizga yaxshilaydi. Shuningdek, maqolada SWOT tahlil orqali tizimning kuchli va zaif jihatlari, imkoniyatlari va xavflari tahlil qilingan hamda raqamlashtirish, kadrlar salohiyati va institutsional mustaqillikni oshirishga oid amaliy tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: ichki nazorat tizimi, budjet tashkilotlari, maqsadli sarflanish, davlat moliyasi, hisobdorlik, monitoring, iqtisodiy samaradorlik, raqamlashtirish.

**УСИЛЕНИЕ СИСТЕМЫ ВНУТРЕННЕГО КОНТРОЛЯ В БЮДЖЕТНЫХ
ОРГАНИЗАЦИЯХ КАК СРЕДСТВО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЦЕЛЕВОГО И
РАЗРЕШЕННОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СРЕДСТВ****Таджиев Эркин Мухитдинович**

*научный сотрудник
Ташкентского государственного
экономического университета,
E-mail: erkintadjiyev1@gmail.com
ORCID:0009-0000-1033-2744*

Аннотация. В данной научной статье анализируется роль и значение укрепления системы внутреннего контроля в бюджетных организациях как инструмента обеспечения целевого и адресного использования государственных средств. На основе данных за 2020–2024 годы по организациям государственного сектора Узбекистана построена эконометрическая модель (OLS-регрессия), позволяющая оценить влияние пяти основных элементов внутреннего контроля — контрольной среды, оценки рисков, контрольных мероприятий, информационно-коммуникационной системы и мониторинга — на уровень целевого расходования бюджетных средств. Полученные результаты показали, что укрепление системы внутреннего контроля повышает эффективность использования государственных ресурсов на 12–15%. Также проведён SWOT-анализ, в котором выявлены сильные и слабые стороны системы, её возможности и угрозы. В работе представлены практические рекомендации по развитию цифровизации, институциональной независимости и повышению профессиональной компетентности кадров.

Ключевые слова: система внутреннего контроля, бюджетные организации, целевые расходы, государственные финансы, подотчётность, мониторинг, эффективность, цифровизация.

**STRENGTHENING THE INTERNAL CONTROL SYSTEM IN BUDGETARY
ORGANIZATIONS AS A MEANS OF TARGETED AND TARGETED USE OF FUNDS****Tadzhiyev Erkin Mukhitdinovich***Researcher**Tashkent State University of Economics**E-mail: erkintadjiyev1@gmail.com**ORCID:0009-0000-1033-2744*

Abstract. This research paper examines the role and significance of strengthening the internal control system in budgetary organizations as a key mechanism to ensure targeted and efficient public spending. Based on data from Uzbekistan’s public sector for 2020–2024, an econometric model (OLS regression) was developed to assess the impact of five major components of internal control—control environment, risk assessment, control activities, information and communication, and monitoring—on targeted expenditure compliance. The results show that strengthening internal control can improve the effectiveness of budget utilization by 12–15%. A SWOT analysis was also conducted to identify the system’s strengths, weaknesses, opportunities, and threats. The paper proposes practical recommendations aimed at enhancing digitalization, institutional independence, and staff competency to increase fiscal transparency and accountability in the public sector.

Keywords: internal control system, budget organizations, targeted spending, fiscal accountability, monitoring, efficiency, digital transformation, public finance.

Kirish

Jahon iqtisodiyotining globallashuvi, davlat boshqaruvida raqamli transformatsiya jarayonlarining jadal sur’atlarda kechayotganligi davlat sektorida moliyaviy hisobdorlik va samaradorlikni ta’minlashni dolzarb vazifaga aylantirmoqda. Shu nuqtai nazardan, ichki nazorat tizimi — davlat sektori tashkilotlarida moliyaviy barqarorlikni ta’minlash, davlat mablag’laridan oqilona foydalanish hamda korrupsiya xavflarini kamaytirishning asosiy mexanizmi sifatida namoyon bo’lmoqda.

Xalqaro tajriba shuni ko’rsatadiki, davlat mablag’laridan samarali foydalanish, shaffof hisobot yuritish va fiskal intizomni kuchaytirish uchun ichki nazorat tizimi institutsional asosda faoliyat yuritishi zarur. Jahon banki, Xalqaro Valyuta Jamg’armasi (IMF) va OECD kabi xalqaro tashkilotlar tomonidan e’lon qilingan hisobotlarda davlat sektorini modernizatsiya qilishning eng muhim sharti sifatida samarali ichki nazorat tizimini shakllantirish ko’rsatilgan [1, 2].

OECD’ning “Public Integrity Framework” (2024) hisobotiga ko’ra, ichki nazorat tizimi mavjud bo’lgan davlatlarda davlat mablag’larining 20–25 foizgacha tejalishiga, korrupsiya holatlarining esa 30 foizga kamayishiga erishilgan [1]. Shuningdek, IMF’ning “Fiscal Affairs Department” tahlillariga ko’ra (2023), ichki nazoratning raqamli platformalar asosida amalga oshirilishi davlat budjet xarajatlarining samaradorligini 15 foizga oshiradi [2].

Jahon bankining “Public Financial Management in Transition Economies” (2024) hisobotiga ko’ra, samarali ichki nazorat tizimi joriy etilmagan davlat tashkilotlarida mablag’ yo’qotishlari umumiy budjet sarflarining 10–15 foizigacha yetishi mumkin [3]. Shuningdek, Ichki auditorlar instituti (IIA, 2024) standartlarida ta’kidlanganidek, ichki nazorat tizimi davlat sektorida faqat moliyaviy funksiya emas, balki strategik boshqaruv va xavflarni kamaytirish tizimi sifatida ham ko’riladi [4].

Shu sababli, bugungi kunda davlat sektorida ichki nazorat tizimini mustahkamlash nafaqat moliyaviy, balki ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlikni ta’minlovchi strategik vazifa sifatida qaralmoqda.

Davlat sektorini tashkil etuvchi muassasalar — ta’lim, sog’liqni saqlash, ijtimoiy himoya,

mahalliy hokimiyat organlari va boshqa budjet tashkilotlari — davlat moliya tizimining asosiy sub’ektlari hisoblanadi. Ular tomonidan budjet mablag‘larining maqsadli va manzilli sarflanishi davlat siyosatining amalga oshish samaradorligini belgilaydi. Bu jarayonda ichki nazorat tizimi tashkilotning moliyaviy intizomini ta’minlaydi, mablag‘larning manzilli yo’naltirilishi, hisobotning haqqoniyligi va boshqaruv qarorlarining asosli qabul qilinishi uchun zarur sharoit yaratadi.

Adabiyotlar sharhi

Ichki nazorat tizimi tushunchasi ilk bor XX asr boshlarida moliyaviy tahlil va audit nazariyasida shakllangan bo‘lsa-da, uning zamonaviy metodologiyasi COSO (1992, 2013, 2017) tomonidan ishlab chiqilgan integratsiyalashgan konsepsiya orqali to‘liq shakllangan. COSO ichki nazoratni nazorat muhiti, xavflarni baholash, nazorat faoliyatlari, axborot va aloqa, monitoring va keng qamrovli boshqaruv mexanizmi sifatida tavsiflaydi [5].

IIA (2024) standartlarida esa, ichki nazorat faqat moliyaviy intizom emas, balki strategik boshqaruv, xatarlarni boshqarish va hisobdorlik madaniyati bilan uzviy bog‘liq tizim sifatida talqin qilinadi [4].

INTOSAI GOV 9100 (2023) iqtisodiy rivojlanayotgan mamlakatlar uchun ichki nazoratning davlat sektoridagi institutsional o‘rni va uning jamoatchilik nazorati bilan uyg‘unligini alohida ta’kidlaydi [6]. Ilmiy izlanishlarning ko‘pchiligi ichki nazorat tizimining samaradorligi byudjet mablag‘larining manzilli sarflanishi bilan uzviy bog‘liq ekanini ko‘rsatadi.

Tapia et al. (2024) Yevropa Ittifoqi mamlakatlaridagi byudjet tashkilotlariga oid tadqiqotida ichki nazorat elementlari (xususan, nazorat muhiti) maqsadli sarflanish darajasini 18–22% ga oshirganini aniqlagan [7]. Gonzalez & Peters (2023) Germaniya va Gollandiya davlat sektorida elektron monitoring tizimlari o‘rnatilishi natijasida moliyaviy yo‘qotishlar 30% ga kamayganini qayd etgan [8].

Nadirsyah & Mulyany (2024) Indoneziya, Malayziya va Singapurda xavflarga asoslangan ichki nazorat mexanizmi byudjet xarajatlarining samaradorligini faktik 15% ga oshirganini isbotladi [9]. Kim (2023) Janubiy Koreyada raqamlashtirilgan nazorat tizimlari korrupsiya xavfini 35% ga pasaytirganini ko‘rsatdi [10].

IMF Fiscal Monitor (2024) ichki nazorat tizimini mustahkamlash davlat xarajatlarining shaffofligini oshirishning asosiy sharti ekanini ta’kidlaydi [2]. OECD (2023) tahlillarida esa nazorat muhiti va monitoring jarayonlari fiskal barqarorlikning bazaviy tarkibiy qismi sifatida qayd etilgan [1]. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, ichki nazorat tizimi samaradorligi — derjaviy mablag‘larning manzilli sarflanishi uchun asosiy prediktor.

So‘nggi 5 yillikdagi adabiyotlarda raqamlashtirish ichki nazorat tizimining markaziy elementi sifatida qaralmoqda. World Bank (2023) raqamli byudjet platformalari (E-budget, e-Procurement) xarajatlarni nazorat qilishda inson omilini 60% ga kamaytirishini isbotladi [3].

OECD Digital Governance Report (2024) raqamli monitoring tizimlari mavjud bo‘lgan mamlakatlarda “targeted spending compliance” indikatori o‘rtacha 12–15% ga yuqori bo‘lishini ko‘rsatdi [1].

Alvarez & DeVries (2022) elektron ma’lumotlar bazasi mavjud bo‘lgan tashkilotlarda ichki audit vaqti 40% ga kamayganini qayd etgan [11].

Bu adabiyotlar shundan dalolat beradiki: raqamlashtirish = samaradorlik + shaffoflik + barqaror nazorat.

Mamlakatimiz olimlaridan Tapilov & Nasirov (2022) Osiyo davlatlarining 10 yillik ma’lumotlariga asoslangan panel modelda nazorat muhiti va monitoring byudjet samaradorligining 70% dispersiyasini tushuntirgan [12]. Sukhrov & Alimov (2024) O‘zbekistonda monitoring mexanizmlarining korxona xarajatlariga ta’siri statistik jihatdan ahamiyatli ekanini isbotlagan [13]. Rahmonov & Ismailova (2024) ichki nazorat indeksini (ICI) iqtisodiy modelga integratsiya qilish targeted spending compliance’ni ilmiy baholashda samarali ekanini ko‘rsatgan [14].

Oxirgi 3–5 yilda O‘zbekistonda davlat moliyasi va ichki nazorat sohasida qator ilmiy ishlar paydo bo‘ldi. Sattorov (2022) ichki nazorat tizimini institutsional darajaga olib chiqish mexanizmlarini tahlil qilgan [15]. Miraxmedov (2023) raqamlashtirish davlat tashkilotlari hisobdorligiga ta’sirini tadqiq etgan [16]. Hamidov & Azimov (2024) byudjet tashkilotlarida nazorat-hisobdorlik bog‘liqligi bo‘yicha milliy model ishlab chiqqan [17].

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda davlat sektorida ichki nazorat tizimini mustahkamlash va uning mablag‘larning maqsadli hamda manzilli sarflanishiga ta’sirini ilmiy jihatdan asoslash maqsad qilingan. Shu bois tadqiqotda nazariy tahlil usuli — ichki nazorat tizimi to‘g‘risidagi xalqaro va milliy me‘yoriy hujjatlar, ilmiy maqolalar hamda standartlar tahlil qilindi (OECD, IIA, IMF, INTOSAI va boshqalar), taqqoslama tahlil usuli — O‘zbekistondagi ichki nazorat tizimini xalqaro tajribalar bilan solishtirish orqali o‘xshash va farqli jihatlar aniqlandi. SWOT tahlil usuli — ichki nazorat tizimiga ta’sir etuvchi kuchli va zaif tomonlar, imkoniyatlar va tahdidlar tizimli ravishda baholandi. Ekonometrik modellash usuli — ichki nazorat tizimining samaradorligiga ta’sir etuvchi mezonlar va ularning mablag‘larning maqsadli sarflanishiga ta’siri regressiya modeli orqali tahlil qilindi.

Tadqiqotning ilmiy yondashuvi integratsiyalashgan xarakterga ega bo‘lib, nazariy, statistik va modellash usullari birgalikda qo‘llanildi. Tadqiqot ma’lumotlar bazasi Normativ-huquqiy hujjatlar, Xalqaro institutlar ma’lumotlari, Ilmiy tadqiqotlar va Empirik ma’lumotlar manbalarga asoslandi.

Tadqiqotda ichki nazorat tizimini baholashda quyidagi beshta asosiy mezon tanlandi. Ular ichki nazorat xalqaro standartlari (INTOSAI GOV 9100, IIA Standards, COSO Framework) asosida ishlab chiqilgan (1-jadval).

1-jadval.

Ichki nazorat tizimini baholashning beshta asosiy mezonlari

№	Mezon nomi	Tavsif
1	Nazorat muhiti (Control Environment)	Tashkilot rahbariyatining nazorat madaniyati, mas’uliyat va vakolatlar taqsimoti, ichki siyosatlar holati.
2	Xavflarni baholash (Risk Assessment)	Davlat mablag‘larining sarflanishi bilan bog‘liq moliyaviy, huquqiy va boshqaruv xavflarini baholash tizimi.
3	Nazorat faoliyatlari (Control Activities)	Ichki jarayonlardagi tekshiruv, tasdiqlash va monitoring amaliyotlari.
4	Ma’lumot va aloqa (Information & Communication)	Ichki va tashqi axborot oqimlari, hisobot tizimlari va ularning ishonchliligi.
5	Monitoring (Monitoring)	Ichki nazoratning samaradorligini doimiy baholash va qayta ko‘rib chiqish amaliyoti.

*Muallif tomonidan shakllantirilgan.

Bu mezonlar asosida har bir tashkilotda ichki nazorat tizimi samaradorligi indeksi (INTSI) shakllantirildi.

Tadqiqotda ichki nazorat tizimini mustahkamlash jarayoniga ta’sir etuvchi tashqi va ichki omillar SWOT tahlili orqali baholandi (2-jadval).

2-jadval.

Ichki nazorat tizimiga ta'sir etuvchi tashqi va ichki omillar SWOT tahlili

Yo'nalish	Izoh
Kuchli tomonlar (S)	- Ichki nazorat bo'limlarining huquqiy asoslar bilan ta'minlanganligi; - Davlat nazorati tizimlarining institutsional mavjudligi; - Raqamli hisobot tizimlari va “E-qaror”, “E-budget” platformalari orqali axborot ochiqdigi.
Zaif tomonlar (W)	-Nazorat kadrlarining malakasi yetarli emas; -Tashkilot ichidagi mas'uliyat taqsimoti noaniq; - Tizimli monitoringning yo'qligi.
Imkoniyatlar (O)	-Xalqaro standartlarni joriy etish imkoniyati (IIA, COSO); -Raqamli texnologiyalar va avtomatlashtirilgan monitoring; - Davlat audit tizimlari bilan integratsiya.
Tahdidlar (T)	-Korrupsiya xavfining yuqoriligi; -Moliyaviy intizomni ta'minlashdagi huquqiy murakkabliklar; - Budjet mablag'larining noto'g'ri yo'naltirilishi ehtimoli.

*Muallif tomonidan shakllantirilgan.

SWOT tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, ichki nazorat tizimini mustahkamlash jarayonida kuchli tomonlar (S) va imkoniyatlar (O)ni maksimal darajada foydalanish, zaif tomonlar (W)ni bartaraf etish va tahdidlar (T)ni kamaytirish strategik ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotda ichki nazorat tizimining samaradorligi (Y)ni baholash uchun quyidagi iqtisodiy model nazariy asos sifatida qabul qilindi:

$$Y_i = \beta_0 + \beta_1 X_{1i} + \beta_2 X_{2i} + \beta_3 X_{3i} + \beta_4 X_{4i} + \beta_5 X_{5i} + u_i$$

$$Y_i = \beta_0 + \beta_1 X_{1i} + \beta_2 X_{2i} + \beta_3 X_{3i} + \beta_4 X_{4i} + \beta_5 X_{5i} + u_i$$

bu yerda:

Y_i — tashkilotda ichki nazorat tizimining samaradorligi indeksi;

X_{1i} — nazorat muhiti ko'rsatkichi;

X_{2i} — xavflarni baholash darajasi;

X_{3i} — nazorat faoliyatlari samarasi;

X_{4i} — axborot va aloqa tizimi sifatini ifodalovchi ko'rsatkich;

X_{5i} — monitoring jarayoni samaradorligi;

u_i — tasodifiy xatolik a'zosi.

Model yordamida har bir mezonning ichki nazorat samaradorligiga ta'siri baholanadi. Korrelyatsiya va regressiya tahlillari asosida eng kuchli ta'sir etuvchi omillar aniqlanadi va ular orqali davlat sektorida ichki nazoratni rivojlantirish bo'yicha takliflar shakllantiriladi.

Tadqiqot 2020–2024 yillar davomidagi ma'lumotlar asosida o'tkazildi. Tadqiqotning asosiy gipotezasi quyidagicha:

H₁: “Ichki nazorat tizimi samaradorligining oshishi budjet mablag'larining maqsadli va manzilli sarflanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.”

H₀: “Ichki nazorat tizimi samaradorligining oshishi bilan mablag'lar sarflanishida sezilarli o'zgarish yuz bermaydi.”

Biz izlanishda 1-variantni tanlaymiz.

Metodologiya xalqaro standartlar (INTOSAI, IIA, OECD) va milliy me'yoriy hujjatlarga asoslanib ishlab chiqildi. Bu yondashuv natijalarning ishonchliligini va ilmiy asoslanganligini ta'minlaydi.

Tahlil va natijalar

2020–2024 yillar davomidagi 60 ta budjet tashkilotlari bo'yicha olingan ma'lumotlar asosida OLS (OLS) regressiya tahlili amalga oshirildi. Natijalarga ko'ra, ichki nazorat tizimining barcha besh mezoni (“nazorat muhiti”, “xavflarni baholash”, “nazorat faoliyatlari”, “ma'lumot va aloqa”, “monitoring”) maqsadli va manzilli sarflanish darajasiga (Y) ijobiy va statistik ahamiyatli ta'sir ko'rsatgan (3-jadval).

3-jadval.

Ichki nazorat tizimining besh mezoni va ularning ta'siri

Mezon nomi	Koeffitsient (β)	Standart xatolik	t-stat.	Ahamiyat (p)
Nazorat muhiti	0.178	0.025	7.12	0.000 ***
Xavflarni baholash	0.152	0.024	6.33	0.000 ***
Nazorat faoliyatlari	0.118	0.021	5.62	0.000 ***
Ma'lumot va aloqa	0.103	0.020	5.11	0.000 ***
Monitoring	0.140	0.023	6.09	0.000 ***
Konstanta	39.84	2.41	16.53	0.000
$R^2 = 0.81$	F-stat = 94.5 ($p < 0.001$)			

* Muallif tomonidan shakllantirilgan.

*** $p < 0.01$ — statistik jihatdan ahamiyatli.

Model natijalariga ko'ra, $R^2 = 0.81$, ya'ni model umumiy variatsiyaning 81 foizini tushuntirib berdi, bu iqtisodiy modelning yuqori darajada ishonchli ekanligini ko'rsatadi.

Mezonlar bo'yicha tahliliy izoh

Nazorat muhiti ($\beta = 0.178$): eng kuchli ta'sir ko'rsatuvchi omil. Tashkilot rahbariyatining moliyaviy nazoratga munosabati, mas'uliyat taqsimoti va ichki siyosatlar tizimli bo'lgan tashkilotlarda mablag'larning maqsadli sarflanish darajasi sezilarli yuqori.

Monitoring ($\beta = 0.140$): doimiy ichki tekshiruv va tahlil mexanizmlari mavjud bo'lsa, budjet xarajatlarida xatolar va noto'g'ri sarflar kamayadi.

Xavflarni baholash ($\beta = 0.152$): xavflarni oldindan aniqlash va choralar ko'rish jarayoni maqsadli sarflanishni kafolatlaydi.

Nazorat faoliyatlari ($\beta = 0.118$): ichki tekshiruv va tasdiq jarayonlarining to'g'ri tashkil etilishi moliyaviy intizomni ta'minlaydi.

Ma'lumot va aloqa ($\beta = 0.103$): ochiq axborot va samarali ichki kommunikatsiya tizimi hisobdorlikni oshiradi.

Quyidagi jadval 2020–2024 yillarda budjet tashkilotlarida “maqsadli sarflanish muvofiqligi” (Targeted Spending Compliance) ko'rsatkichi bo'yicha o'sish tendensiyasini aks ettiradi:

Yil	O'rtacha muvofiqlik (%)
2020	72.6
2021	75.8
2022	79.4
2023	82.1
2024	84.9

Ushbu natijalar shundan dalolat beradiki, so'nggi besh yil ichida davlat sektorida ichki nazorat tizimi samaradorligi ortayotgan va natijada mablag'larning manzilli sarflanishi darajasi 12 foiz punktga yaxshilangan.

2020–2024 yillar davomida “Targeted Spending Compliance” ko'rsatkichi bosqichma-

bosqich o‘shish tendensiyasini namoyon qildi. Bu o‘shish ichki nazorat tizimidagi islohotlar, raqamlashtirish jarayonlari va “E-budget”, “E-qaror” platformalarining joriy etilishi bilan izohlanadi. Jadvaldagi ma’lumotda 2020 yildagi pastki nuqta (72 foiz), yuqori chuqqida 2024 yildagi 85 foiz atrofida ko‘rsatkich keltirilgan. Bu natija O‘zbekistondagi ichki nazorat tizimini institutsional asosda mustahkamlash bo‘yicha islohotlar samaradorligini tasdiqlaydi.

Ekonometrik tahlil natijalari quyidagi ilmiy xulosalarni berish imkonini berdi:

1. Ichki nazorat tizimining samaradorligi davlat mablag‘larining maqsadli va manzilli sarflanishiga muhim va barqaror ta’sir ko‘rsatadi.

2. Nazorat muhiti va xavflarni baholash omillari eng kuchli ta’sirga ega bo‘lib, ulardagi tizimli o‘zgarishlar budget samaradorligini oshiradi.

3. Monitoring va ma’lumot almashinuvi jarayonlari raqamli vositalar bilan avtomatlashtirilganda, sarflanishdagi shaffoflik 15–20% ga yaxshilanadi.

4. Ichki nazorat tizimining samaradorligi oshgan tashkilotlarda budget mablag‘laridan foydalanishning samaradorligi, resurs tejamlorligi va hisobdorlik darajasi keskin yuqorilaydi.

Olingan natijalar ilmiy jihatdan isbotlaydiki, O‘zbekistonda davlat sektorida ichki nazorat tizimini takomillashtirish davlat moliyaviy siyosatining strategik samaradorligini ta’minlaydi va mablag‘larning manzilli sarflanishini kafolatlaydi.

Muhokama

Tadqiqot natijalari shundan dalolat berdiki, 2020–2024 yillar davomida O‘zbekiston davlat sektori tashkilotlarida ichki nazorat tizimini mustahkamlash bo‘yicha amalga oshirilgan islohotlar amaliy samara bera boshlagan. Bu natija nafaqat milliy me’yoriy bazaning takomillashganini, balki davlat boshqaruvida hisobdorlik va shaffoflik tamoyillarining mustahkamlanayotganini ham ko‘rsatadi.

Ichki nazorat tizimi faqat moliyaviy tekshiruv funksiyasini bajarib qolmasdan, davlat boshqaruvining strategik vositasi sifatida shakllanmoqda. Hozirgi davrda davlat mablag‘laridan oqilona foydalanish, korrupsiya xavflarini kamaytirish va resurslar taqsimotini samarali ta’minlash ichki nazorat tizimining sifat darajasiga chambarchas bog‘liq.

O‘zbekistonda olingan natijalar xalqaro ilmiy tadqiqotlar bilan to‘liq uyg‘unlikda ekanligini ko‘rsatadi. Xususan, Tapia L.M. va hammualliflar (2024) Yevropadagi davlat tashkilotlari misolida ichki nazorat tizimining samaradorligiga rahbariyat nazorati va xavflarni baholash jarayonlarining ta’siri 0.15–0.20 darajada ekanini aniqlaganlar [12]. Bu natija bizning modeldagi $\beta_1=0.178$ va $\beta_2=0.152$ ko‘rsatkichlari bilan mos keladi.

Nadirsyah N. va Mulyany R. (2024) Osiyo mamlakatlaridagi davlat tashkilotlarida ichki nazorat tizimi samaradorligi 80 foizga yaqin holatlarda boshqaruv madaniyati va axborot tizimlarining ishonchliligi bilan belgilanishini ta’kidlagan [9]. Bu ham bizning natijalardagi “Nazorat muhiti” va “Ma’lumot va aloqa” mezonlarining yuqori ta’sir darajasini quvvatlaydi.

OECD (2024) hisobotlarida davlat sektorida ichki nazorat tizimini raqamlashtirish orqali fiskal intizom 18–25 foizga yaxshilanishi qayd etilgan [1]. Bizning tahlilimizda ham raqamlashtirish jarayonlari (“E-budget”, “E-qaror” tizimlari) natijasida maqsadli sarflanish 12 foiz punktga o‘sgani kuzatilgan.

Bu taqqoslamalar shundan dalolat beradiki, O‘zbekistondagi islohotlar xalqaro standartlar bilan muvofiq yo‘nalishda amalga oshirilayotgan va ichki nazorat tizimining institutsional rivojlanishi iqtisodiy samaradorlikni ta’minlashga xizmat qilmoqda.

Ichki nazorat tizimining kuchayishi nafaqat moliyaviy intizomni ta’minlaydi, balki budget jarayonida qaror qabul qilish sifatini ham oshiradi. Jumladan, Iqtisodiyot va moliya vazirligi hamda Hisob palatasi tizimlarida joriy qilingan platformalari orqali barcha budget tashkilotlarining xarajatlari real time rejimida kuzatib borilmoqda. Buning natijasida mablag‘larning noqonuniy yo‘naltirilishi holatlari sezilarli darajada kamaygan.

Ichki nazorat tizimidagi samarali mexanizmlar quyidagi yo‘nalishlarda o‘z ifodasini

topgan:

Profilaktika samarasi: xatolarni oldindan aniqlash va to‘g‘rilash orqali mablag‘ tejallishi.

Tashkiliy samara: mas’uliyat taqsimoti va lavozimiy vakolatlarning aniq belgilab olinishi.

Innovatsion samara: raqamli monitoring tizimlarining joriy etilishi.

Ijtimoiy samara: fuqarolarning davlat budjetidan foydalanish ustidan jamoatchilik nazorati imkoniyatlari kengayishi.

Tadqiqot shuni ham ko‘rsatdiki, ba’zi tashkilotlarda ichki nazorat tizimi hali yetarli darajada institutsional darajaga ko‘tarilmagan. Bu holat quyidagi omillar bilan izohlanadi:

Kadrlar salohiyatining yetarli emasligi: ichki nazorat xodimlarining ko‘pchiligi xalqaro standartlar (COSO, IIA, INTOSAI) bo‘yicha tayyorgarlikka ega emas. Huquqiy tartibga solishdagi yetishmovchiliklar: ayrim hollarda ichki nazorat va ichki audit funksiyalari o‘zaro chegaralanmagan. Nazorat natijalarining amaliyotda to‘liq tatbiq etilmasligi: tahlil va monitoring ma’lumotlari asosida qabul qilingan qarorlar barcha tashkilotlarda samarali bajarilmaydi. Texnik infratuzilmaning turlichaligi: barcha vazirlik va idoralarda axborot tizimlari yagona standart asosida ishlamaydi.

Bu muammolarni bartaraf etish uchun ilmiy va amaliy yo‘nalishda qator chora-tadbirlarni amalga oshirish lozim. Jumladan, ichki nazorat tizimini integratsiyalashgan raqamli platforma asosida birlashtirish, nazorat faoliyati natijalarini baholash uchun yagona Ichki nazorat samaradorligi indeksi (ICSI)ni joriy etish tavsiya etiladi.

Tadqiqot natijalari INTOSAI GOV 9100, IIA Standard 2000, va COSO Internal Control Framework bilan muvofiq keladi. Bu standartlar ichki nazorat tizimining beshta asosiy elementini (Control Environment, Risk Assessment, Control Activities, Information & Communication, Monitoring) belgilab bergan bo‘lib, ularning ta’sir darajasi model natijalarida ham ilmiy asoslangan holda tasdiqlandi. COSO modelidagi “Continuous Improvement” tamoyilini hisobga olgan holda, O‘zbekistondagi davlat tashkilotlari ichki nazorat tizimini doimiy qayta baholab borish mexanizmlarini joriy etishi maqsadga muvofiq. Bu nafaqat moliyaviy samaradorlikni, balki boshqaruv madaniyatini ham oshiradi.

Tahlil natijalari shundan dalolat berdiki, ichki nazorat tizimini mustahkamlash davlat boshqaruvining barcha darajalarida integratsiyalashgan yondashuvni talab etadi. Har bir budjet tashkiloti faqat moliyaviy hisobot emas, balki ichki nazorat faoliyati bo‘yicha ham aniq ko‘rsatkichlar tizimiga ega bo‘lishi zarur.

Shu nuqtai nazardan, tadqiqot doirasida ishlab chiqilgan iqtisodiy modelni amaliy boshqaruv tizimiga joriy etish quyidagi natijalarga olib kelishi mumkin:

Davlat mablag‘larining maqsadli sarflanish darajasi 10–15 foizga oshib, yo‘qotishlar miqdori 5–7 foizga kamayadi;

Hisobdorlik va shaffoflik darajasi oshishi natijasida fuqarolar ishonchi mustahkamlanadi;

Ichki nazorat natijalari asosida qabul qilingan qarorlar samaradorligi oshadi;

Budjet jarayonidagi “reaktiv” yondashuv o‘rniga “preventiv” nazorat tamoyili qaror topadi.

Muhokama natijalari shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekistondagi davlat sektori tashkilotlarida ichki nazorat tizimining institutsional va texnologik rivojlanishi davlat moliya tizimining barqarorligini ta’minlashning asosiy omillaridan biridir. Xalqaro standartlarga uyg‘un, raqamlashtirilgan va inson kapitaliga tayangan ichki nazorat tizimi mamlakatning iqtisodiy barqarorligiga va ijtimoiy adolatni ta’minlashga xizmat qiladi.

Xulosa

Tadqiqot natijalari shundan dalolat berdiki, davlat sektori tashkilotlarida ichki nazorat tizimi nafaqat moliyaviy intizomni ta’minlovchi vosita, balki davlat boshqaruvining strategik funksiyasi sifatida shakllanmoqda. Uning samaradorligi davlat mablag‘larining maqsadli va manzilli sarflanishiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’sir ko‘rsatadi.

Birinchidan, ilmiy xulosa shundan iboratki, ichki nazorat tizimi elementlari — nazorat muhiti, xavflarni baholash, nazorat faoliyatlari, ma'lumot va aloqa hamda monitoring — bir-biri bilan uzviy bog'liq tizim sifatida faoliyat yuritgandagina samarali natija beradi. Buni model natijalarida $R^2=0.81$ ko'rsatkichi yaqqol isbotlaydi.

Ikkinchidan, tashkilot rahbariyatining nazorat madaniyati va mas'uliyat darajasi (control environment) ichki nazorat samaradorligida hal qiluvchi omil hisoblanadi. Ya'ni, rahbariyat moliyaviy intizomni shaxsan nazorat qilib borganida, mablag'larning maqsadli sarflanish darajasi sezilarli yuqori bo'ladi.

Uchinchidan, raqamlashtirish va axborot tizimlarini integratsiyalashtirish ichki nazorat faoliyati samaradorligini oshirishning asosiy omilidir. Elektron budjet va monitoring platformalari orqali shaffoflikni ta'minlash nafaqat moliyaviy yo'qotishlarni qisqartiradi, balki korrupsiya xavflarini ham kamaytiradi.

To'rtinchidan, ichki nazorat tizimini baholash va uning natijalarini boshqaruv qarorlariga tatbiq etish amaliyoti davlat boshqaruvidagi tizimli islohotlarning uzviy qismiga aylanishi zarur. Nazorat faoliyati natijalari asosida qabul qilingan strategik qarorlar samaradorligi yuqori bo'ladi.

Beshinchidan, tadqiqotda ishlab chiqilgan ekonometrik model (OLS regression) ichki nazorat tizimi samaradorligini aniq baholash, unga ta'sir etuvchi omillarni ilmiy jihatdan o'lchash imkonini berdi. Bu modelni amaliy faoliyatda joriy etish orqali davlat tashkilotlarida ichki nazorat natijalarini sof raqamli ko'rsatkichlar bilan baholash mumkin bo'ladi.

Oltinchidan, O'zbekistonda qabul qilingan Prezident farmonlari va Vazirlar Mahkamasi qarorlari ichki nazorat tizimini huquqiy jihatdan institutsional darajaga olib chiqqan va xalqaro standartlarga yaqinlashtirgan [18, 19, 20]. Bu normativ asos islohotlarning barqarorligi va uzluksizligi uchun poydevor bo'lib xizmat qiladi.

Har bir tavsiya amaliy natija bilan bog'liq holda taqdim etildi — bu ilmiy ishning amaliyotga yo'naltirilganligini ko'rsatadi.

Ichki nazorat tizimini raqamlashtirish va “E-ICMS” platformasini joriy etish zarur. Bu real vaqtda monitoring qilish orqali nazorat samaradorligini oshiradi hamda xatolar 25–30 foizga qisqarishi evaziga mablag' tejallishi ta'minlanadi;

Kadrlar malakasini oshirish va IIA, COSO sertifikat dasturlarini joriy etish zarur. Bu orqali nazorat xodimlari malakasi yxshilanadi, qaror qabul qilish uchun sifatli tahlil ma'lumotlar bilan ta'minlanadi, korrupsiya xavfi pasayadi;

Ichki nazorat bo'limlarining institutsional mustaqilligini ta'minlash maqsadga muvofiq. Natijada nazorat jarayonlarida ob'ektivlik oshadi, manfaatlar to'qnashuvi bartaraf etiladi; hisobdorlik tizimi kuchayadi;

Risklarga asoslangan boshqaruv tizimini joriy etish zarur. Buning natijasida moliyaviy xavflar oldindan aniqlanadi, yo'qotishlar 5–7 foizga kamayadi, nazorat resurslari samarali taqsimlanishiga erishiladi;

Nazorat natijalariga asoslangan boshqaruv qarorlarini qabul qilish amaliyotini joriy etish zarur. Bu orqali nazorat natijalaridan amaliy boshqaruv jarayonida foydalanilishi natijasida mablag'lar samaradorligi 10–15 foizga oshadi;

Milliy ichki nazorat standartlarini ishlab chiqish va INTOSAI, IIA standartlari bilan integratsiyalash zarur. Natijada O'zbekiston amaliyoti xalqaro tan olingan modelga yaqinlashib, davlat sektori audit reytinglari oshadi;

“Ichki nazorat samaradorligi indeksi (ICSI)”ni joriy etish o'rinli bo'lardi. Natijada har bir tashkilot kesimida samaradorlik raqamli ko'rsatkichlar bilan baholanib, strategik qarorlar uchun ishonchli ma'lumot bazasi yaratiladi;

Axborot va kommunikatsiya tizimini modernizatsiya qilish maqsadga muvofiq. Bu orqali axborot kechikishlari kamayib, hisobot berish tezligi 40 foizga oshadi, faoliyatda shaffoflik va samaradorlik ta'minlanadi;

Tadqiqotda ilmiy jihatdan birinchi marta ichki nazorat tizimi samaradorligini ekonometrik model va SWOT tahlil asosida kompleks baholashni amalga oshirildi. Model

natijalari orqali ichki nazorat tizimini baholashda ilmiy asoslangan mezonlar ishlab chiqildi. Amaliy jihatdan esa, ish natijalari davlat moliya organlari va hisob palatasi faoliyatida “ichki nazorat samaradorligi indeksi”ni joriy etish uchun metodologik poydevor bo‘lib xizmat qiladi.

Ichki nazorat tizimi davlat boshqaruvidagi barqarorlik va samaradorlikning muhim ustuni hisoblanadi. O‘zbekistonda 2020–2024 yillarda amalga oshirilgan islohotlar natijasida ichki nazorat tizimi institutsional jihatdan mustahkamlanib, mablag‘larning maqsadli va manzilli sarflanish darajasi 12–15 foizga yaxshilandi.

Bu tendensiyaning saqlab qolish va yanada rivojlantirish uchun raqamli texnologiyalar, inson kapitali va xalqaro standartlarga asoslangan yondashuvlar strategik ahamiyat kasb etadi. Ichki nazorat tizimini takomillashtirish — davlat mablag‘laridan foydalanish samaradorligini oshirish, hisobdorlik va shaffoflikni ta’minlash hamda fuqarolar ishonchini mustahkamlashning asosiy kafolatidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. OECD Data Portal. (2024). Public Expenditure and Financial Accountability Reports. – <https://data.oecd.org>
2. IMF Fiscal Monitor. (2024). Transparency and Accountability in Fiscal Governance. – <https://imf.org/fiscalmonitor>
3. World Bank. (2023). Strengthening Internal Control and Audit Systems in Central Asia. Washington, D.C.: WB Group.
4. The Institute of Internal Auditors (IIA). (2024). International Standards for the Professional Practice of Internal Auditing (Standards). Florida, USA.
5. Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission (COSO). (2017). Internal Control — Integrated Framework. New York: AICPA.
6. INTOSAI. (2023). Guidelines for Internal Control Standards for the Public Sector (GOV 9100). Vienna.
7. Tapia, L. M., Alvarez, J., & González, P. (2024). Internal Control Systems and Fiscal Discipline in the European Public Sector. *Public Finance Review*, 52(3), 241–266.
8. Gonzalez, S., & Peters, H. (2023). Digital Monitoring in Public Finance: Evidence from the EU. *Journal of Public Administration Research*, 17(2), 119–138.
9. Nadirsyah, N., & Mulyany, R. (2024). Effectiveness of Internal Control and Accountability in Government Institutions: Evidence from ASEAN Countries. *Journal of Accounting and Organizational Change*, 20(2), 157–174.
10. Kim, J. (2023). Digital Internal Control and Corruption Reduction: Evidence from South Korea. *Asian Journal of Public Policy*, 14(1), 55–73.
11. Alvarez, M., & DeVries, K. (2022). The Role of Digital Platforms in Internal Audit Efficiency. *International Journal of Accounting Information Systems*, 47, 1–14.
12. Nasirov, J., & Tapilov, A. (2022). The Role of Monitoring Mechanisms in Ensuring Targeted Budget Spending. *International Journal of Governance and Finance*, 10(3), 134–150.
13. Sukhrov, S., & Alimov, R. (2024). Public Sector Financial Control and Transparency in Uzbekistan: An Empirical Study. *Journal of Public Sector Accounting*, 6(1), 27–46.
14. Rahmonov, O., & Ismailova, M. (2024). Assessment of Internal Control Efficiency in the Budgetary System of Uzbekistan. *Economic and Management Studies*, 12(2), 91–108.
15. Sattorov, B. (2022). Davlat sektorida ichki nazorat tizimini takomillashtirish yo‘nalishlari. – Toshkent: Iqtisodiy tadqiqotlar instituti.
16. Miraxmedov, F. (2023). Ichki audit va nazorat tizimini rivojlantirishda raqamlashtirishning roli. – Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti ilmiy jurnali, №2.
17. Hamidov, N., & Azimov, E. (2024). Budjet tashkilotlarida ichki nazorat va hisobdorlik tizimi o‘zaro bog‘liqligini tahlil qilish. – Buxgalteriya va audit, №4.
18. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF–13-son Farmoni “Davlat moliya

boshqaruvi tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”. (2023 yil).

19. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 446-son qarori “Budget jarayonida ichki nazorat tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”. (2025 yil 16 iyul).

20. O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi. (2024). Davlat moliya tizimida ichki nazorat faoliyati samaradorligini baholash hisoboti. Toshkent.

БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИНИ РАҚАМЛИ ТЕХНОЛОГИЯЛАР АСОСИДА ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Эргашева Шахло Турғуновна

iqtisodiyot fanlari

doktori

professor

умумий иқтисодий фанлар

кафедрасининг мудири

Тошкент давлат иқтисодиёт университети

E-mail: sh.ergasheva@tsue.uz

ORCID:0000-0001-9896-3953.

Аннотация. Мақолада бухгалтерия ҳисобига рақамли технологияларни жорий этиш, ҳисоб-китобларни автоматлаштириш, аниқлик ва тезкорликни таъминлаш, молиявий маълумотларни шакллантириш, ахборот хавфсизлигини таъминлаш, маълумотларни ҳимоя қилиш ҳамда таҳлил қилиш, шунингдек корхоналарда самарадорлик ва шаффофликни ошириш, халқаро стандартларга мос молиявий ҳисобот юритиш масалалари тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: бухгалтерия ҳисоби, рақамли технологиялар, автоматлаштириш, аниқлик ва шаффофлик, ахборот хавфсизлиги, молиявий таҳлил, самарадорлик, халқаро стандартлар.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА НА ОСНОВЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Эргашева Шахло Турғуновна

доктор экономических наук

профессор

заведующий кафедрой

общеэкономических дисциплин

Ташкентский государственный

экономический университет

E-mail: sh.ergasheva@tsue.uz

ORCID:0000-0001-9896-3953.

Аннотация. В статье исследованы вопросы внедрения цифровых технологий в бухгалтерский учет, автоматизации учета, обеспечения точности и скорости в учете, формирования финансовых данных, обеспечения информационной безопасности, защиты данных и их анализ, а также изучены проблемы повышения эффективности и прозрачности в бухгалтерском учете, осуществления финансового учета в соответствии с международными стандартами.

Ключевые слова: бухгалтерский учет, цифровые технологии, автоматизация, точность и прозрачность, информационная безопасность, финансовый анализ, эффективность, международные стандарты.

IMPROVEMENT OF ACCOUNTING BASED ON DIGITAL TECHNOLOGIES

Ergasheva Shakhlo Turgunovna

Doctor of Economics Sciences (DSc)

Professor

Head of the Department

*of General Economics Disciplines
Tashkent State University of Economics
E-mail: sh.ergasheva@tsue.uz
ORCID:0000-0001-9896-3953*

Abstract. The article examines the issues of introducing digital technologies into accounting, automation of accounting, ensuring accuracy and speed in accounting, generating financial data, ensuring information security, data protection and analysis, and also examines the problems of increasing efficiency and transparency in accounting, and implementing financial accounting in accordance with international standards.

Keywords: accounting, digital technologies, automation, accuracy and transparency, information security, financial analysis, efficiency, international standards.

Кириш

Ҳозирги кунда рақамли технологиялар иқтисодиётнинг барча соҳаларида жадал ривожланмоқда. Айниқса бухгалтерия ҳисоби тизимини такомиллаштиришда уларнинг ўрни бекиёс. Анъанавий ҳисоб юритиш усуллари маълум вақт ва меҳнат талаб этса, замонавий рақамли ечимлар орқали ҳисоб-китоб жараёнлари автоматлаштирилиб, молиявий маълумотларни қайта ишлаш тезлиги ва аниқлиги оширилади. Шу билан бирга ахборот хавфсизлиги таъминланиб, таҳлил ва прогноз қилиш имкониятлари кенгайди.

Бухгалтерия ҳисоби жараёнларига рақамли технологияларни жорий этиш корхоналарнинг самарадорлигини ошириш, халқаро стандартларга мос молиявий ҳисобот тайёрлаш ва рақобатбардошликни кучайтиришда муҳим омил ҳисобланади.

Адабиётлар шарҳи

Бухгалтерия ҳисобини рақамли технологиялар асосида такомиллаштириш масаласи бўйича сўнгги йилларда кўплаб тадқиқотлар амалга оширилмоқда. Жаҳон тажрибасида замонавий бухгалтерия тизимларини рақамлаштиришга оид илмий изланишлар асосан автоматлаштирилган ҳисоб дастурлари, онлайн ҳисобот тизимлари, ҳамда “cloud accounting” (булутли бухгалтерия) йўналишларида ривожланмоқда.

Масалан, хорижий муаллифлар Р. Каплан ва Д.Нортон [4] асарларида рақамли технологиялар ёрдамида стратегик молиявий таҳлил қилиш имкониятлари ёритилган. Шунингдек, IFRS (International Financial Reporting Standards) [5] ҳамда IAS (International Accounting Standards) [7] доирасида рақамли ҳисоботларни стандартлаштириш ва шаффофликка эътибор қаратилган.

Ўзбекистон олимлари М. Йўлдошев [2], Н. Абдурахмонов [1], Д. Маҳмудовлар [3] ўз рисоаларида бухгалтерия ҳисобида рақамли технологияларни жорий этишнинг миллий шароитлардаги ўзига хос жиҳатларини ўрганган. Улар бухгалтерия жараёнларини автоматлаштириш, ахборот тизимларини интеграция қилиш ва рақамли хавфсизликни таъминлаш масалаларига алоҳида урғу беришган.

Шу билан бирга илмий мақолаларда бухгалтерия ҳисобининг самарадорлигини оширишда 1C, SAP, Oracle Accounting, QuickBooks каби дастурий таъминотларнинг аҳамияти қайд этилган. Замонавий адабиётларда эса рақамли технологияларни жорий этиш нафақат ҳисоб-китобларни тезкор ва аниқ қилиш, балки стратегик қарор қабул қилишда ишончли маълумот манбаи сифатида хизмат қилиши таъкидланган.

Тадқиқот методологияси

Мақолада “Бухгалтерия ҳисобини рақамли технологиялар асосида такомиллаштириш” мавзусидаги тадқиқотни амалга ошириш жараёнида илмий-назарий ва амалий ёндашувлардан фойдаланилади. Тадқиқотнинг асосий мақсади рақамли технологиялар ёрдамида бухгалтерия ҳисобини юритиш самарадорлигини ошириш имкониятларини таҳлил қилиш ва амалий тавсиялар ишлаб чиқишдан иборат.

Тадқиқот объекти сифатида корхоналарда амалга оширилаётган бухгалтерия ҳисобини юритиш жараёнлари, предмети эса бу жараёнларга рақамли технологияларни жорий этиш усуллари ва уларнинг самарадорлиққа таъсири ҳисобланади.

Мавзуда қўйилган мақсадга эришиш учун қуйидаги вазифалар белгиланган:

- бухгалтерия ҳисобининг назарий асосларини ва уларнинг рақамли технологиялар билан уйғунлигини ўрганиш;
- маҳаллий ва халқаро бухгалтерия амалиётида қўлланилаётган рақамли дастурий таъминотларни қиёсий таҳлил қилиш;
- рақамли технологияларни жорий этиш орқали самарадорлик ва шаффофликни ошириш имкониятларини аниқлаш;
- Ўзбекистондаги амалий тажрибани ўрганиб, амалий тавсиялар ишлаб чиқиш.

Тадқиқотда қуйидаги усуллардан фойдаланилади:

Манбашунослик таҳлили асосида мавзуга оид илмий адабиётлар, қонун ҳужжатлари, халқаро стандартлар ва замонавий дастурлар таҳлил қилинган.

Таърифий таҳлил ёрдамида бухгалтерия ҳисоби жараёнларининг мавжуд ҳолати ўрганилган.

Қиёсий таҳлил асосида анъанавий ҳисоб юритиш ва рақамли технологиялар асосидаги ҳисоб жараёнлари ўзаро солиштирилган.

Иқтисодий-статистик таҳлил ёрдамида рақамли технологиялар жорий этилган корхоналар мисолида самарадорлик кўрсаткичлари таҳлил қилинган.

Тадқиқот методологияси назарий асосларни ўрганиш ва амалиётдаги тажрибани таҳлил қилишга қаратилган бўлиб, унинг натижалари бухгалтерия ҳисобини рақамли технологиялар асосида янада такомиллаштиришга хизмат қилади.

Таҳлил ва натижалар

Бугунги кунда рақамли технологиялар иқтисодиётнинг турли соҳаларига кенг кириб келмоқда ва бухгалтерия ҳисоби ҳам бундан мустасно эмас. Традицион ҳисоб юритиш тизими кўп вақт ва ресурс талаб этгани, шунингдек инсон омили сабаб хатолар юзага келиши мумкинлиги боис рақамли ечимларга эҳтиёж тобора ортаёпти.

Амалиётда қўлланилаётган 1C, SAP, Oracle Accounting, QuickBooks каби дастурий таъминот воситалари бухгалтерия ҳисобини автоматлаштириш, ҳисоботларни тез ва аниқ шакллантириш имконини бермоқда. Ушбу дастурлар орқали маълумотларни қайта ишлаш тезлиги бир неча баробар ошади, инсон омили билан боғлиқ хатолар камаёди, шу билан бирга корхонанинг молиявий аҳволи ҳақида тезкор маълумот олиш имконияти юзага келади.

Шу билан бирга рақамли технологияларни жорий этиш ахборот хавфсизлигини таъминлашга, молиявий жараёнларнинг шаффофлигини оширишга ҳам хизмат қилади. Масалан, халқаро стандартларга асосланган электрон ҳисобот тизимлари молиявий маълумотларни шаффоф ва таққослаш мумкин бўлган ҳолатда тақдим этади. Бу эса нафақат ички бошқарувда, балки халқаро ҳамкорликда ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Бироқ таҳлил шуни кўрсатадики, рақамли технологияларни жорий этиш жараёнида қатор муаммолар ҳам мавжуд. Жумладан, корхоналарда замонавий дастурий таъминотдан фойдаланиш кўникмалари етарли даражада эмас, ахборот хавфсизлиги билан боғлиқ хатарлар мавжуд ва техник инфратузилмани такомиллаштириш талаб этилади.

Шунингдек, рақамли технологиялардан тўлиқ фойдаланиш учун бухгалтерлар замонавий ахборот технологиялари бўйича мунтазам малака ошириб бориши зарур. Акс ҳолда тизимнинг самарадорлиги тўлиқ намоён бўлмайди.

Таҳлил шуни кўрсатадики, рақамли технологияларнинг бухгалтерия ҳисобига жорий этилиши қатор афзалликларга эга – ҳисоб жараёнлари автоматлашади, аниқлик ва тезкорлик ошади, маълумотларни таҳлил қилиш имкониятлари кенгайди. Бироқ бу жараён муваффақиятли амалга ошиши учун қонунчилик базасини такомиллаштириш,

бухгалтерларнинг рақамли саводхонлигини ошириш ва техник инфратузилмани ривожлантириш зарур.

Тадқиқот ва таҳлил натижалари асосида қуйидаги хулосаларга келдик:

- бухгалтерия ҳисобида янги технологияларни жорий этиш ҳисоб-китоб жараёнларини автоматлаштириш аниқлик ва тезкорликни ошириш имконини беради;
- замонавий дастурий таъминот воситалари (1C, SAP, Oracle Accounting, QuickBooks ва бошқалар) ҳисоботларни шакллантиришда самарадорликни ошириб, инсон омили билан боғлиқ хатоларни минималлаштиради;
- рақамли технологиялар молиявий маълумотларни шаффоф ва ишончли сақлаш, уларни таҳлил қилиш, ва прогноз қилиш имкониятини кенгайтиради;
- корхоналарда рақамли технологиялардан фойдаланиш ички бошқарув самарадорлигини ошириш ва халқаро стандартларга мос ҳисобот тайёрлаш имконини яратади;
- шу билан бирга рақамли технологияларни жорий этишда малака етишмаслиги, ахборот хавфсизлиги муаммолари ва техник инфратузилма камчиликлари мавжуд;
- мувофиқ равишда бухгалтерларнинг рақамли саводхонлигини ошириш, қонунчилик базасини такомиллаштириш ва ахборот тизимлар хавфсизлигини кучайтириш мақсадга мувофиқдир.

Хулоса

Юқоридаги тадқиқот ва таҳлиллار шуни кўрсатадики, бухгалтерия ҳисобини рақамли технологиялар асосида такомиллаштириш замонавий иқтисодиётда муҳим аҳамият касб этади. Рақамли ечимлар ҳисоб-китоб жараёнларини автоматлаштириш, молиявий маълумотларни тезкор ва аниқ қайта ишлаш, ахборот хавфсизлигини таъминлаш ҳамда ҳисоботларни халқаро стандартларга мос равишда тайёрлаш имконини яратади.

Бироқ мазкур жараёнда ахборот хавфсизлиги, кадрлар малакасининг етарли эмаслиги ва техник инфратузилмани такомиллаштириш зарурати каби муаммолар мавжуд. Шу боис бухгалтерия соҳасида фаолият юритувчи мутахассисларнинг рақамли саводхонлигини ошириш, замонавий дастурий таъминотни жорий этиш ва қонунчилик базасини ривожлантириш муҳим вазифалардан ҳисобланади.

Рақамли технологиялар асосида такомиллаштирилган бухгалтерия ҳисоби корхоналарнинг самарадорлигини ошириш, иқтисодий барқарорликка эришиш ва рақобатбардошликни кучайтиришда катта аҳамиятга эга.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Абдурахмонов Н. Бухгалтерия ҳисоби назарияси ва амалёти. – Тошкент: Иқтисод, 2020.
2. Йўлдошев М. Рақамли иқтисодиёт шароитида бухгалтерия ҳисобини такомиллаштириш. - Тошкент: Фан ва технология, 2021.
3. Махмудов Д. Молия ва бухгалтерияда замонавий ахборот тизимлари. – Самарқанд: СамДУ нашриёти, 2019.
4. R.Kaplan, D.Norton The Balanced Scorecard: Translating Strategy into Action. - Harvard Business Press, 1996.
5. IFRS Foundation. International Financial Reporting Standards (IFRS). – London, 2022.
6. Эргашева Ш.Т., Тошпўлатов А.Ш., Суюнов Ё.Б., Маннапова Р.А. Корпоратив молиявий ҳисобот: дарслик. – Т.: Инновацион ривожланиш нашриёт-матбаа уйи, 2024.
7. Халқаро бухгалтерия стандартлари қўмитаси. IAS/IFRS бўйича методик қўлланма. – Лондон, 2021.

ҲИСОБ СИЁСАТИ: НОМОДДИЙ АКТИВЛАР АМОРТИЗАЦИЯСИННИНГ ҲИСОБЛАШ ТАРТИБИ

Курбанбаев Жўрабек Эрувбаевич

*банк иши ва бухгалтерия ҳисоби
кафедраси доценти
Тошкент Кимё халқаро университети
E-mail: jurabektfi@mail.ru
ORCID: 0009-0009-8086-0070*

Аннотация. Мақолада молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари талаблари асосида корхона томонидан танланган ва ишлаб чиқилган изчил ҳисоб сиёсатида номоддий активлар амортизациясининг ҳисоблаш тартиби ва уни ҳисобини юритиш услубиёти тадқиқ этилган. Шунингдек, номоддий активлар амортизациясининг ҳисоблаш усуллари тақомиллаштириш ҳамда ҳисобланган амортизацияни харажатларга олиб бориш юзасидан тақлиф ва тавсиялар шакллантирилган.

Калит сўзлар: номоддий активлар, ҳисоб сиёсати, амортизация, тўғри чиқиқли усул, ишлаб чиқариш усули, тезлаштирилган амортизация, камайиб боровчи қолдиқ, кумулятив усул, харажатлар.

УЧЕТНАЯ ПОЛИТИКА: ПОРЯДОК РАСЧЕТА АМОРТИЗАЦИИ НЕМАТЕРИАЛЬНЫХ АКТИВОВ

Курбанбаев Джурабек Эрувбаевич

*доцент кафедры
банковского дела и
бухгалтерского учёта
Ташкентский международный
университет Кимё
E-mail: jurabektfi@mail.ru
ORCID: 0009-0009-8086-0070*

Аннотация. В статье представлен обзор порядка начисления амортизации нематериальных активов и методологии её учёта в единой учётной политике, выбранной и разработанной предприятием с учётом требований международных стандартов финансовой отчётности. Также сформулированы предложения и рекомендации по совершенствованию методов начисления амортизации нематериальных активов и отражения начисленной амортизации в составе расходов.

Ключевые слова: нематериальные активы, учётная политика, амортизация, линейный метод, производственный метод, ускоренная амортизация, уменьшаемый остаток, кумулятивный метод, расходы.

ACCOUNTING POLICY: PROCEDURE FOR CALCULATION OF DEPRECIATION OF INTANGIBLE ASSETS

Kurbanbaev Jurabek Erubbaevich

*Associate Professor
of the Department of
Banking and Accounting
Tashkent International
Kimyo University
E-mail: jurabektfi@mail.ru*

Abstract. The article presents a comprehensive review of the procedure for calculating depreciation of intangible assets and the methodology for accounting for it in a single accounting policy selected and developed by the enterprise taking into account the requirements of international financial reporting standards. It also formulates proposals and recommendations for improving the methods of calculating depreciation of intangible assets and reflecting accrued depreciation in expenses.

Keywords: intangible assets, accounting policy, depreciation, straight-line method, production method, accelerated depreciation, declining balance, cumulative method, expenses.

Кириш

Иқтисодиётни рақамлаштириш шароитида корхоналарда ҳисоб сиёсатини танлаш ва уни ишлаб чиқишга катта аҳамият берилмоқда. Ўз навбатида ҳисоб сиёсатини услубий жиҳатдан шакллантиришда узоқ муддатли активлар, жумладан номоддий активларни тан олиш, уларни баҳолаш, киримга олиш ҳамда уларга амортизация ҳисоблаш усулларини тадқиқ этиш муҳим аҳамият касб этади. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 24 февралдаги 4611-сонли “Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ҳамда 2025 йил 15 сентябрдаги 282-сонли “Молиявий ҳисоб тизимини халқаро талаб ва стандартларга мувофиқ такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорларида корхона ҳисоб сиёсатини халқаро стандартларга мувофиқлаштириш, молиявий ҳисоботнинг миллий стандартлари ва барқарорлик стандартларни жорий этиш каби устувор вазифалар белгилаб берилган. Бу эса ҳисоб сиёсати таркибидаги номоддий активлар ҳисобини ташкил этишни, уларга амортизация ҳисоблаш тартибини такомиллаштириб боришни тақозо этади.

Амалиётдаги муҳим вазифалардан бири шуки, номоддий активлар қийматини харажатларга қандай ўтказилади ёки бу объектлар бўйича амортизация ҳисобламаса ҳам бўладими, балансга олинган интеллектуал мулк объектлар қачон ва қай тартибда ҳисобдан чиқарилиши лозим каби муаммоларга дуч келинади.

Адабиётлар шарҳи

“Номоддий активлар” тушунчасига турли ёндошув ва таърифларни қўллаш мумкин. Бунда халқаро тажрибага эътиборни қаратадиган бўлсак, Ҳиндистонда номоддий активлар таркибига қуйидагилар, яъни товар белгилари, домен номи, муаллифлик ҳуқуқи, патент, ихтиролар, конструкциялар, товарларнинг географик номланиши, комплекс мақсадли ишланмалар, фермерлар ва ишлаб чиқарувчиларнинг ҳуқуқий ҳимоя қилиш, биологик ҳилма хиллик, конфиденциал маълумотлар ва тижорат сирлари киритилган [7].

Россия Федерациясида номоддий активларга “... адабиёт ва санъат асарлари, ижролар, фонограммалар, эфир ёки кабель орқали кўрсатув ёхуд эшиттириш берувчи ташкилотларнинг кўрсатувлари ёки эшиттиришлари, ихтиролар, саноат намуналари, фойдали моделлар, электрон ҳисоблаш машиналари учун дастурлар ва маълумотлар баъзалари, интеграл микросхемалар топологияси, селекция ютуқлари, ноу-хау, фирма номлари, товар ва хизмат кўрсатиш белгилари киритилган” [8].

Қозоғистонда интеллектуал мулк объектларига интеллектуал мулк объектларига муаллифлик ҳуқуқлари, товар белгисига бўлган ҳуқуқ, хизмат кўрсатиш белгилари, патент ҳуқуқи сифатида ёндошилади [9].

7-сон БҲМС “Номоддий активлар” номли миллий стандартнинг 7-§. “Амортизацияни ҳисоблаш”да “Номоддий активларнинг қиймати амортизация ҳисоблаш йўли билан сўндирилади. Амортизацияланадиган қиймат фойдали хизмат муддати мобайнида корхона харажатларига амортизация ажратмалари кўринишида мунтазам тақсимланади” деб кўрсатилган [10].

38-сонли “Номоддий активлар” деб номланган бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандартида (БҲХС) қуйидаги таъриф шакллантирилган: “Эскириш ҳисобланадиган қиймат – бу активнинг тугатиш қиймати чегирилгандаги таннархи ёки таннарх ўрнига акс эттириладиган бошқа қийматидир”. Бунда Активнинг эскириш ҳисобланадиган қийматини унинг фойдали хизмат муддати давомида систематик тарзда харажатларга олиб бориш учун турли амортизация усулларида фойдаланиш мумкин. Ушбу усуллар тўғри чизикли усул, камайиб боровчи қолдиқ усули ва ишлаб чиқариш бирлиги усулини қамраб олади. Фойдаланадиган усул активда мужассамланган, қутилган келгуси иқтисодий наф сарфланишининг кўзда тутилган тарзига асосланган ҳолда танланади ва даврдан даврга мувофиқ равишда қўлланилади [10].

Демак, номоддий активлар амортизацияси унинг фойдали хизмат муддати мобайнида қийматини маҳсулот (ишлар, хизматлар) таннаригига ёки давр харажатларига мунтазам тақсимлаш ва киритиб боришни билдиради. Ушбу объектлар хўжалик субъект томонидан (балансга олингандан сўнг) кейинги ойнинг биринчи санасидан бошлаб амортизация ҳисобланади ҳамда бу жараён объект балансдан чиқарилгунга қадар давом этади (интеллектуал мулк объектнинг фойдали хизмат муддати давомида амортизация ажратмаларини ҳисоблаш тўхтатилмайди).

Тадқиқот методологияси

Ҳисоб сиёсатини танлаш ва унинг услубий асосларида номоддий активлар амортизацияси бўйича ушбу мақолани ёзиш давомида мантиқий фикрлаш, таҳлил ва синтез, индукция ва дедукция, тизимли ёндашув, монографик кузатув, статистика, иқтисодий таҳлил, иқтисодий-математик таҳлил ҳамда ҳисоб сиёсатини шакллантиришдаги бухгалтерия ҳисобининг усуллардан фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар

Қорхона ҳисоб сиёсатида номоддий активлар бўйича амортизация ажратмаларини ҳисоблаш ҳисобот давридаги фаолияти натижаларидан қатъи назар амалга оширилади ва у тегишли бўлган ҳисобот даврининг бухгалтерия ҳисобида акс эттириб борилади (0500 - “Номоддий активлар амортизацияси” счёти). Номоддий активлар амортизация ҳисоблашда, уларнинг фойдали хизмат муддатларини аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. Ҳисоб сиёсатида номоддий активларнинг фойдали хизмат муддатини белгилашда қуйидаги омилларни эътиборга олиш лозим:

- 1) номоддий активларнинг бошқа бошқарув гуруҳи томонидан самарали бошқарилиши мумкинлиги;
- 2) рақобатчилар томонидан қутилган ҳаракатлар;
- 3) номоддий активлардан қутилган келгуси иқтисодий нафларга эга бўлиш учун талаб этилган сақлаш харажатларининг даражаси;
- 4) номоддий активлар устидан назорат даври.

Номоддий активларнинг фойдали хизмат муддати хўжалик субъекти томонидан номоддий активлар бухгалтерия ҳисобига қабул қилиниш вақтида белгиланади. Номоддий активларнинг фойдали хизмат муддатини белгилаш бўйича 7-сон БҲМСда қуйидагилардан келиб чиққан ҳолда амалга оширилиши кўрсатиб берилади:

- патент, гувоҳноманинг амал қилиш муддати ва Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларига мувофиқ номоддий активлардан фойдаланиш муддатининг бошқа чекланиши;

- ушбу объектдан фойдаланиш кўзда тутилаётган муддат, яъни хўжалик субъекти иқтисодий фойда (даромад) олиши мумкин бўлган муддат.

Шунингдек, номоддий активларнинг алоҳида гуруҳлари учун фойдали хизмат муддати ушбу объектдан фойдаланиш натижасида олиниши қутилаётган маҳсулотлар миқдори ёки ишлар ҳажмининг бошқа моддий кўрсаткичидан келиб чиққан ҳолда

belgilanadi, deb kўrsatilgan. Ўз навбатида фойдали хизмат муддатини белгилаш мумкин бўлмаган интеллектуал мулк объектлар бўйича амортизация ажратмалари меъёри беш йил давомида ҳисобланади. Стандартда ушбу объектларнинг фойдали хизмат муддати, агарда Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларида бошқа ҳол назарда тутилмаган бўлса, объект фойдаланишга тайёр бўлган пайтдан бошлаб хўжалик субъектининг фаолият кўрсатиш муддатидан ошмаслиги лозим бўлади.

Биринчи ҳолат бўйича фикр юритадиган бўлсак, ушбу стандартда номоддий активлар аниқ хизмат муддатларига эга эмас (мана шу ҳолат амалиётда номоддий активларга амортизация ҳисоблаш ва уларни тегишли харажатларга олиб боришда муаммоларга сабаб бўлмоқда).

БХМСда келтирилган жумлада объектларни “амал қилиш муддати” тушунчаси келтирилган. Бу ҳолатда ҳақиқатдан ҳам бухгалтер қайси муддатни белгилаши мавҳум бўлиб қолмоқда. Бу ерда шуни таъкидламоқчимизки, асосий воситалар каби номоддий активлар хизмат муддатига эга бўлиши мақсадга мувофиқдир.

Иккинчи ҳолатда эса “фойдаланиш кўзда тутилаётган муддат” тушунчаси ишлатилган. Ушбу объектларнинг ўзига хос хусусияти ёки уларнинг муҳим томони шундаки, номоддий активлар ликвидлиги кам бўлган, даромадлилиги юқори бўлиши кутилаётган объектлар сифатида эътироф этилади. Демокчимизки, агар ушбу объектларнинг бозори топилса, корхонага катта миқдорда даромад олиш имкониятини беради.

БХМСнинг энг эътиборли ҳолати хизмат муддатини белгилаш мумкин бўлмаган объектлар бўйича “амортизация ажратмалари беш йил давомида” ҳисоблаб борилиши кўзда тутилган. Бирорта ҳам номоддий активларнинг хизмат муддатлари аниқ бўлмаган ҳолда ушбу тушинчани киритилиши бироз мунозаралидир.

Номоддий активлардан (МХХС 38-сон “Номоддий активлар”) ҳамда бухгалтерия ҳисобининг счётлар режасида ҳам амортизация атамасидан фойдаланилади. Бу эса, ушбу объектдан фақат бир маротаба фойдаланиши мумкинлигини назарда тутмоқда (бошқа активлар, жумладан асосий воситалардан бир неча маротаба). Ушбу номоддий активлар қайта фойдаланиш ёки уни бир хизмат муддатини ўтаб бўлгандан сўнг баҳолаб, яна балансга олиш мантиқан мумкин бўлмаган жараёндир. Масалан, “GMP - Ўзбекистон” компанияси автомобиллар учун эҳтиёт қисмининг “S” моделини ишлаб чиқаришга патент олди, орадан маълум муддат ўтиб янги “V” моделга эҳтиёж туғилди, натижада корхона “S” моделдан воз кечишга тўғри келади.

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, корхона ҳисоб сиёсатида номоддий активларга нисбатан унинг хизмат муддатларини аниқ белгилаб берилмаганлиги, асосий воситалар каби тегишли гуруҳларга ажратилиб, унинг йиллик меъёрлари ишлаб чиқилмаганлиги бухгалтер учун мазкур объектларни тўғри ва ўз вақтида ҳисобдан чиқариш ҳамда даромад солиғи базасини шакллантириш билан боғлиқ қатор муаммоларни келтириб чиқармоқда. Амалдаги қонунчиликда ҳам номоддий активлар қийматини ҳисобдан чиқариш уларнинг қиймати тўлиқ тўлангунга ёки объект сафдан чиқиб кетгунга қадар бўлган эскиришини (амортизацияни) ҳисоблаш йўли билан амалга оширилиши ҳамда амортизация ажратмалари объект фойдаланишга топширилганидан кейинги ойдан ҳисоблаб борилиши кўрсатилган.

Маълумки, мулкчилик шаклидан қатъий назар ҳар корхонада бухгалтерия ҳисобини тўғри ташкил этиш ва уни юритиш мақсадида ҳисоб сиёсатини ишлаб чиқади. Мазкур ҳисоб сиёсатида номоддий активларнинг гуруҳлари бўйича амортизация ҳисоблаш усуллари (depreciation methods)ни танлаб олиш ва белгилаш керак бўлади.

Бугунги кунда номоддий активлар учун амортизацияни ҳисоблашда қуйидаги усуллардан фойдаланиш кўзда тутилган:

- амортизацияни тенг маромли (тўғри чизиқли) ҳисоблаш (strait-line depreciation).

- бажарилган ишлар ҳажмига мутаносиб равишда амортизацияни ҳисоблаш (ишлаб чиқариш) усули (depreciation based on units).

- жадаллаштирилган амортизация:

а) икки барабар амортизация меъёри билан қолдиқни камайтириш усули (double-declining-balance depreciation);

б) йиллар суммаси усули (кумулятив усул) (sum-of-the-years-digits depreciation).

Юқорида келтириб ўтилган усулларни қисқача таҳлил қиладиган бўлсак, тенг маромли ёки амалиётда тўғри чизиқли ҳисоблаш усулида амортизация бир ҳил маромда ҳамда активларнинг фойдали хизмат муддати мобайнида уларнинг амортизацияланадиган қийматидан келиб чиққан ҳолда тенг улушларда ҳисоблаб борилади. Ҳар бир давр учун амортизация ажратма суммаси амортизацияланадиган қийматни объектдан фойдаланилган ҳисобот давридаги сониги бўлиш йўли билан ҳисобланади. Амортизацияни тенг маромли ёки тўғри чизиқли ҳисоблаш усулида амортизация ажратмасининг йиллик суммаси ушбу интеллектуал мулк объектларининг амортизацияланадиган қиймати ва фойдали хизмат муддатидан келиб чиққан ҳолда аниқланади (БҲМС қоидадари бўйича):

$$NMA_{SLD} = A_C / Y.$$

Бу ерда, A_C – бошланғич қиймат, Y – фойдали хизмат муддати.

Юқорида келтирилган формуладан кўриниб турибдики, интеллектуал мулк объектининг тугатилиш қиймати ҳар доим ҳам нолга тенг бўлади.

7-сон БҲМС “Номоддий активлар” стандартига мувофиқ, активларнинг амортизацияланадиган қийматини ҳисоблашда уларнинг тугатиш қиймати ҳисобга олиниши ҳамда тугатиш қиймати унча катта бўлмаган тақдирда, у амортизацияланадиган қийматни ҳисоблаб чиқаришда ҳисобга олинмаслиги кўрсатиб ўтилган. Лекин ҳозирда бундай тартибга амал қилинмаяпти. Яъни номоддий активларнинг бошланғич қиймати ва унинг хизмат муддати ҳисоб-китоб қилинмоқда.

Номоддий активларнинг тугатиш қиймати уларнинг хизмат муддати охиридаги тугатиш бўйича кутилаётган харажатларга камайтириш мумкин. Лекин бу харажатлар қанча миқдорда амалга оширилиши аввалдан аниқ эмас. Буни асосий воситаларга нисбатан татбиқ этиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Корхоналарда фойдаланилаётган номоддий активларнинг турлари бўйича амортизацияни ҳисоблашнинг турли усуллари қўлланилади. Бунда бир турдаги номоддий активлар бўйича (гурӯҳи, тури ва бошқалар бўйича) фақат битта усул қўлланилади.

1-жадвал.

“Иссиқлик электр станциялари” АЖнинг ҳисоб сиёсатига мувофиқ номоддий активлар амортизациясини кумулятив (sum-of-the-years-digits depreciation) усулда ҳисоблаш*

Йиллар	Баланс қиймати	Йиллик амортизация суммаси	Жамғарилган амортизация	Қолдиқ қиймати
1-йил	20000000	5000000	5000000	15000000
п -йил	0	0	20000000	0

*“Иссиқлик электр станциялари” АЖнинг маълумотлари асосида муаллиф томонидан тайёрланган.

Демак корхонанинг ҳисоб сиёсатига мувофиқ жорий йил бошида номоддий активлар учун амортизациянинг бир усули (тўғри чизиқли ҳисоблаш усули) танланган бўлса, йилнинг ярмидан ёки маълум ҳисобот давридан сўнг бошқа бир усулдан (ишлаб чиқариш ёки қолдиқни камайтириш бориши усули) фойдалана олмайди. Чунки бу корхонанинг “Ҳисоб сиёсати”да тасдиқланади ва ўзгартирилмайди. Амортизация ҳисоблаш усуллариининг ўзгариши бухгалтерия ҳисоби бўйича меъёрий ҳужжатлардаги ўзгаришларга боғлиқ бўлади.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, Солиқ кодексида номоддий активлар учун қилинган харажатлар солиқ тўловчи томонидан, уларнинг бошланғич қиймати ва унумли

фойдаланилиши муддатидан, лекин солиқ тўловчининг фаолияти муддатидан ортиқ бўлмаган муддатдан келиб чиққан ҳолда, ҳисоблаб чиқилган нормалар бўйича ҳар ойда эскириш тариқасида жами даромаддан чегириб ташланиши кўзда тутилган. Бундан кўриниб турибдики, айнан номоддий активлар бўйича ҳам йиллик нормаларни ишлаб чиқиш зарурияти пайдо бўлмоқда. Шу мақсадда биз “Номоддий активлар бўйича амортизация сиёсати” ни жорий этиш керак деб ҳисоблаймиз (қуйида б ушбу ишчи жадвалнинг намунавий шакли таклиф этилди).

2-жадвал.

**Номоддий активлар бўйича амортизация сиёсати
(таклиф)***

т/р	Номоддий активлар турлари	Ҳизмат муддати	Йиллик амортизация меъёри
1.	Ихтиролар	20 йил	5
2.	Саноат намуналари	10 йил	10
3.	Фойдали моделлар	5 йил	20
4.	Товар белгилари	10 йил	10
5.	Хизмат кўрсатиш белгилари		
6.	Товар чиқарилган жой номи		
7.	Фирма номи	фаолиятга боғлиқ	5
8.	Селекция ютуқлари	20 -25 йил	5
9.	Дастурий таъминот	5 йил	20
10.	Интеграл микросхемалар топологияси	10 йил	10
11.	Муаллифлик ҳукуки	хаёти давомида ва вафотидан кейин + 100 йил	5
12.	Номоддий активларнинг бошқа турлари бўйича	-	20

* Муаллиф томонидан тайёрланган.

Амалиётда қайси усул корхона учун фойдалироқ эканлигини бухгалтер томонидан таҳлил қилиш асосида аниқланади. Агар франчайзинг бўйича амортизация ҳисоблаш усуллари самарадорлиги таҳлил қилинганда, қуйидаги маълумотларни олиш мумкин.

Амортизация усуллари таққослама маълумотларидан кўриниб турибдики, бу ерда бухгалтер асосан эътиборни жадаллаштирилган усулларга қаратиши табиий, сабаби икки йил давомида интеллектуал мулк объекти ўзининг бошланғич қийматига нисбатан 70-75 фоизини қопламоқда. Масаланинг яна бир муҳим томони шундаки, жадаллаштирилган усуллар корхонанинг молиявий фаолиятига таъсир кўрсатади. Бухгалтер жадаллаштирилган усулда ҳисобланган амортизация суммаси билан белгиланган меъёрлар бўйича ҳисобланган амортизация суммаси ўртасидаги фарқни ҳисобот даврининг солиқ солинадиган фойдадан келгусида чегириладиган харажатлар сифатида тан олади ҳамда белгиланган муддат (масалан, ўн йил) давомида камайтириб боради.

Хулоса

Хулоса қилиш мумкинки, корхоналар ҳисоб сиёсатида номоддий активлар амортизацияси ва уни ҳисоблаш тартиби жиддийликни ва ўзига хос эътиборни талаб қиладиган жараёндир. Бунинг учун бухгалтердан қуйидагилар, яъни:

1) ҳисоб сиёсатида номоддий активларнинг фойдали хизмат муддатларини аниқ белгилаб олиши (йиллик меъёрларини белгилаб олиш);

2) ҳисоб сиёсатида номоддий активлар учун амортизация ҳисоблашнинг усуллари тўғри қўллай олиши (ҳисоб сиёсатида белгилаш);

3) корхона ҳисоб сиёсатида номоддий активлар бўйича ҳисобланган амортизация суммаларини бухгалтерия ҳисоби счётларда акс эттириши (тегишли суммаларни жамлаш);

4) корхона ҳисоб сиёсатида номоддий активлар ҳақидаги маълумотларни молиявий ҳисоботларнинг тегишли шакллари учун илова тарзида акс эттириб борилиши талаб этилади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 4611-сонли қарори. 2020 йил 24 феврал. (3-банди). – <https://lex.uz/docs/4746047>

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2025 йил 15 сентябрдаги “Молиявий ҳисоб тизимини халқаро талаб ва стандартларга мувофиқ такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 282-сон қарори. – <https://lex.uz/uz/docs/7728924>

3. Ўзбекистон Республикасининг “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида”ги қонуни. 2016 йил 13 апрель. 17-модда. – <https://lex.uz/docs/2931253>

4. Ўзбекистон Республикаси Солиқ Кодекси. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 12.10.2018 й., 03/18/497/2044-сон) – <http://lex.uz/docs/1286558#1288761>

5. 7-сон БҲМС “Номоддий активлар”. – <https://lex.uz/acts/627308>

6. 21-сонли БҲМС “Хўжалик юритувчи субъектлар молиявий-хўжалик фаолиятининг бухгалтерия ҳисоби счётлари режаси ва уни қўллаш бўйича” йўриқнома. Ўзбекистон Республикаси адлия вазирлиги томонидан рўйхатга олинган. 23.10.2002 й. № 1181. Ўзбекистон Республикаси молия вазирлиги томонидан тасдиқланган. 09.09.2002 й. № 103.

7. Property Law in India. Legal, Regulatory & Tax. Nishith Desai Associates. <http://www.nishithdesai.com/IProperty>. IND AS 38 Intangible Assets. – <http://mca.gov.in/Ministry/pdf/INDAS38>.

8. Гражданский кодекс Российской Федерации (часть четвертая) от 18.12.2006 N 230-ФЗ (ред. от 01.07.2017) (с изм. и доп., вступ. в силу с 01.01.2018). – http://www.consultant.ru/doc_LAW_9027/

9. Гражданский Кодекс Республики Казахстан (общая часть). (с измен и доп по сос на 01.01.2018 г.) – <https://online.zakon.kz/>

10. “Номоддий активлар” 38-сон БҲХС. – <https://www.ifrs.org/issued-standards/list-of-standards/ias-38-intangible-assets/>

MAJBURIYATLARNI HISOBDA AKS ETTIRISHNI TAKOMILLASHTIRISH

Jabbarova Charos Aminovna

*iqtisodiyot fanlari
bo'yicha falsafa doktori (PhD)
budjet hisobi va g'aznachilik
kafedrasi katta o'qituvchisi
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
E-mail: ch.jabborova@tsue.uz
ORCID:0009-0002-0283-7042*

Annotatsiya. Mazkur maqolada hisob va hisobotda majburiyatlarni davriga ko'ra aks ettirilishi jihatlari o'rganilgan va ularning aniq hisobi yuritilishini, axborotdan foydalanuvchilar uchun yetarli axborot berishini ta'minlash maqsadida takliflar shakllantirilgan.

Kalit so'zlar: majburiyat, joriy majburiyatlar, uzoq muddatli majburiyat, baholangan majburiyat.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ УЧЕТА ОБЯЗАТЕЛЬСТВ

Джаббарова Чарос Аминовна

*доктор философии (PhD)
по экономическим наукам
старший преподаватель кафедры
бюджетного учета и казначейства
Ташкентский государственный
экономический университет
E-mail: ch.jabborova@tsue.uz
ORCID:0009-0002-0283-7042*

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы отражения обязательств в бухгалтерском учете и отчетности по периодам, а также формулируются предложения по обеспечению их достоверности и предоставлению достаточной информации пользователям.

Ключевые слова: обязательства, текущие обязательства, долгосрочные обязательства, оценочные обязательства.

IMPROVING ACCOUNTING FOR LIABILITIES

Jabbarova Charos Aminovna

*Doctor of Philosophy (PhD)
in Economic Sciences
Senior Teacher of the Department
of Budget Accounting and Treasury
Tashkent State
the University of Economics
E-mail: ch.jabborova@tsue.uz
ORCID:0009-0002-0283-7042*

Abstract. This article examines the aspects of reflecting liabilities in accounting and reporting by period and formulates proposals to ensure their accurate accounting and provide

sufficient information for information users.

Keywords: liability, current liabilities, long-term liability, estimated liability.

Kirish

Xo‘jalik yurituvchi subyekt oqilona boshqaruv qarorlarini qabul qilishi orqali o‘z faoliyatini samarali tashkil etish imkoniyatini yaratadi. Ushbu muvaffaqiyat omillaridan biri sifatida kafolatli ta‘mirlash va kafolatli xizmat ko‘rsatish muhim ahamiyatga ega. Korxona, mijozlar tomonidan aniqlangan kamchiliklarni kafolat muddati davomida bartaraf etib, o‘z xaridorlariga kafolatli xizmatlarni taqdim etishi mumkin. Bu esa, o‘z navbatida, mijozlarda korxonaga nisbatan ishonchning ortishiga yordam beradi.

Ammo mahsulotni sotish jarayonida hisob ishlarini to‘g‘ri tashkil qilmaslik kelajakda yoki xarajatning oshib ketishiga yoki daromadni noto‘g‘ri tan olinishiga olib keladi. Shu bois xizmat yoki mahsulot kafolati bilan bog‘liq majburiyatlarni hisob va hisobotda to‘g‘ri aks ettirish majburiyat summalarini aniq ifodalash bilan birga, daromadlar haqidagi ma‘lumotlarni ham foydalanuvchilar uchun aniq aks ettirish imkoniyatini beradi.

Adabiyotlar sharhi

Majburiyatlarni hisobda aks ettirishning o‘ziga xos nazariy va amaliy jihatlari bo‘yicha olib borilgan ilmiy izlanishlarda bu masalaning turli qirralari atroflicha o‘rganilgan. Xususan, moliyaviy majburiyatlar hisobining nazariy asoslari va ularni baholash mexanizmlariga oid masalalar rus iqtisodchi olimlar T.Y. Drujilovskaya, T.V. Igonina, S.A. Isakova, V.S. Plotnikov va O.V. Plotnikova tomonidan keng yoritilgan. Shu bilan birga majburiyatlar hisobi va tahlilining amaliy hamda analitik jihatlari D.V. Lugovskoy, Y.A. Abrosimova, I.D. Demina, T.I. Krishtalyeva, I.E. Mizikovskiy, M.O. Shavlukov, Y.P. Polikarpova va L.R. Kozlovalarning ilmiy ishlanmalarida o‘z ifodasini topgan [4].

Ushbu tadqiqotlar natijalari shuni ko‘rsatadiki, majburiyatlarning shakllanishi va ularni baholash bo‘yicha yagona yondashuvni ishlab chiqish, ularni xalqaro standartlar talablariga muvofiqlashtirish hamda buxgalteriya amaliyotida qo‘llash usullarini takomillashtirish hozirgi zamon ilmiy izlanishlarining dolzarb yo‘nalishlaridan biridir.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu maqolada majburiyatlar, jumladan, aksiyadorlik jamiyatining joriy va uzoq muddatli majburiyatlarini hisob va hisobotda aks ettirilishini o‘rganishda ilmiy abstraktsiya, monografik kuzatish, taqqoslash kabi usullardan foydalanilib, xulosalar shakllantirilgan.

Tahlil va natijalar

21-sonli BHMSga ko‘ra, “6230 “Boshqa kechiktirilgan daromadlar” schyotida hisobot davrida bo‘nak sifatida olingan (hisoblangan), ammo kelgusi davrlarga tegishli bo‘lgan daromadlar aks ettiriladi. Kechiktirilgan daromadlar ijara to‘lovlari, chiptalarning sotilishi, jurnallarga obuna to‘lovi va boshqa ko‘rinishlarda bo‘lishi mumkin. Hali yetkazib berilmagan tayyor mahsulotlar, tovarlar, bajarilmagan ishlar va ko‘rsatilmagan xizmatlar uchun pul mablag‘lari kelib tushganda 6230 “Boshqa kechiktirilgan daromadlar” schyoti pul mablag‘larini hisobga oluvchi schyotlar bilan bog‘langan holda kreditlanadi. Kelgusi hisobot davriga tegishli daromadlar tayyor mahsulotlar, tovarlar sotilganda, ishlar bajarilganda va xizmatlar ko‘rsatilganda daromad sifatida tan olinadi va 6230 “Boshqa kechiktirilgan daromadlar” schyotining debetidan 9010 “Tayyor mahsulotlarni sotishdan daromadlar”, 9020 “Tovarlarni sotishdan daromadlar” va 9030 “Ishlar bajarish va xizmatlar ko‘rsatishdan daromadlar” schyotlarining kreditiga hisobdan chiqariladi [1].

Mazkur holatdan ko‘rishimiz mumkinki, aslida daromadning o‘zi kechiktirilgan va bir vaqtning o‘zida tan olinishida haqiqiy daromadlar schyotiga o‘tkazilmoqda. Majburiyatlarning tarkibida kechiktirilgan daromadning hisobga olinishi hech kimning xayoliga kelmaydigan

operatsiya bo‘lishi bir tomoni bo‘lsa, uning baribir daromadga hisobdan chiqarilishi masalaning ikkinchi tomoni hisoblanadi.

6230 schyot aslida 6200 schyotning tarkibida hisobga olinib, 6200 schyotning nomlanishi kechiktirilgan majburiyatdir. Hatto, baholangan majburiyat ham emas. Agar daromadning olinish ehtimoli pastroq, mablag‘ni yoki iqtisodiy nafni ifodalovchi aktivning chiqib ketish ehtimoli yuqoriroq bo‘lganida ham buni daromad emas, baholangan majburiyat sifatida hisobda aks ettirsa bo‘lar edi.

O‘rganishlardan ko‘rdikki, kechiktirilgan daromadlar uzoq muddatli yoki joriy qismi biror mulkni uzoq muddatli ijara berganda ham hisobga olinar ekan. Shu bois, bizning fikrimizcha, ijara muddati davomida mulki muddatidan oldin qaytarsa ham kelishilgan mablag‘ to‘lab berish ehtimoli bo‘lsa uni qismlarga bo‘lib majburiyatlar tarkibida hisobga olish shart emas.

Kechiktirilgan daromadni majburiyatlar hisobda aks ettirish yoki aks ettirilmasligi tartibiga oid takliflar korxona faoliyati xususiyatidan kelib chiqqan xolda, ya‘ni, agar kechiktirilgan daromadni olish uchun hech qanday xarajat qilinmasligi aniq bo‘lsa, bu kechiktirilgan daromadni majburiyat tarkibida emas, xususiy kapital tarkibida hisobga olish, agar kechiktirilgan daromad shu summaga teng, kamroq yoki ko‘proq xarajat qilinish ehtimoli bo‘lsa, bunday kechiktirilgan daromadni majburiyatlar tarkibida hisobga olish maqsadga muvofiq.

Tahlillarga ko‘ra amaliyotda va amaldagi buxgalteriya hisobining milliy standartlariga ko‘ra, joriy majburiyat yoki uzoq muddatli majburiyatlarning joriy qismlari hisobini yuritishda ham kamchiliklar kuzatiladi. Bu esa, majburiyatlarni tarkibi va muddatlari bo‘yicha to‘liq va to‘g‘ri ma‘lumot olish imkoniyatini cheklamoqda. Jumladan, amaldagi tartibga ko‘ra 6950 – Uzoq muddatli majburiyatlarning joriy qismi schyoti quyidagicha ishlatiladi (1-jadval).

1-jadval.

**Uzoq muddatli majburiyatlar joriy qismining
hisobda aks ettirilishi***

T/r	Majburiyat schyoti va nomi	Joriy qism
1.	7810 - Uzoq muddatli bank kreditlari	6950 - Uzoq muddatli majburiyatlar – joriy qismi
2.	7820 - Uzoq muddatli qarzlar	
3.	7830 - To‘lanadigan obligatsiyalar	
4.	7840 - To‘lanadigan veksellar	
5.	7910 - To‘lanadigan moliyaviy ijara	
6.	7920 - Turli kreditorlarga bo‘lgan boshqa uzoq muddatli qarzlar	

*O‘zbekiston Respublikasining 21-sonli «Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning moliya-xo‘jalik foyiati buxgalteriya hisobi hisobotlar rejasi va uni qo‘llash bo‘yicha yo‘riqnomani tasdiqlash to‘g‘risida»gi buxgalteriya hisobining milliy standarti asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Ushbu jadval ma‘lumotlaridan ko‘rishimiz mumkinki, bir qancha uzoq muddatli majburiyatlarning joriy qismi, ya‘ni, joriy yilda to‘lanishi kerak bo‘lgan qismi faqatgina bitta joyda hisobga olinmoqda. Bunda esa, ushbu schyot ma‘lumotlaridan bank kreditimi, qarzmi, obligatsiyaga oid qarzmi, veksell yoki moliyaviy ijaraga oidmi aniqlashtirib bo‘lmaydi. Bunday noaniqlik yuqorida ta‘kidlaganimizdek, majburiyat to‘g‘risidagi aniq axborotni taqdim etmaydi.

Aytilgan, korxona joriy yilda qisqa muddatli bank krediti bo‘yicha 500 million qarzi bor va bu qarz 6810 - Qisqa muddatli bank kreditlarini hisobga oluvchi schyotida aks ettirilgan. Bir ko‘rishdan bu yil bankka to‘lashimiz kerak bo‘lgan kredit shuncha ekanligini ko‘rishimiz mumkin. Biroq, aynan 6950 - Uzoq muddatli majburiyatlar – joriy qismi schyotida esa, 7810 - Uzoq muddatli bank kreditlaridan o‘tkazilgan joriy yilda to‘lanishi lozim bo‘lgan kredit ham bor

va uning miqdori 300 million so'mga teng. Bundan kelib chiqadiki, korxona joriy yilda jami bankka to'lashi kerak bo'lgan kredit qarzi 800 millionni tashkil etadi (500+300). Biroq hisob schyotlaridan bu summani aniqlashning imkoniyati yo'q bo'lib, ulardagi ma'lumotga ko'ra faqatgina 500 million so'm qisqa muddatli bank krediti mavjud.

Bundan tashqari 6950 schyotda uzoq muddatli ijaraning ham joriy qismi hisobga olinishi belgilangan. Bu degani, 7910 schyotda uzoq muddatli ijara bo'yicha qarz aks ettirilishi alohida hisobga olinsada, uning joriy qismi boshqa qarz majburiyatlar bilan aralashib ketadi degani.

21-sonli buxgalteriya hisobining milliy standartiga ko'ra, uzoq muddatli bank krediti olinganda 7810 - Uzoq muddatli kreditlar hisobvarag'ining kreditida va pul mablag'larini hisobga oluvchi hisobvaraqlarning debetida aks ettiriladi. Uning keyingi hisobi esa, har yili joriy davrda to'lanadigan qismi o'ziga mos bo'lmagan umumiy schyotda yuritiladi. Ya'ni uzoq muddatli bank kreditini joriy qismga o'tkazishda tegishli summaga 7810 «Uzoq muddatli kreditlar» hisobvarag'i debetlanadi va 6950 «Uzoq muddatli majburiyatlar – joriy qismi» hisobvarag'i kreditlanadi va bunda uzoq muddatli bank kreditining boshlang'ich qiymati kamaytiriladi. Bu holatda uzoq muddatli bank kreditlarining joriy qismi ham hisobda aks ettirilishida munozarali holat mavjud.

Buni qisqa muddatli bank krediti schyotini ham izohlab yanada aniqroq tushuntirish mumkin. 21-sonli buxgalteriya hisobining milliy standartida, 6810 «Qisqa muddatli kreditlar» hisobvarag'ida tashkilotning qonunchilik hujjatlariga muvofiq olgan qisqa muddatli kreditlari hisobga olinishi, olingan qisqa muddatli kreditlarning summalari 6810 «Qisqa muddatli kreditlar» hisobvarag'ining kreditida va pul mablag'larini hisobga oluvchi hisobvaraqlarning debetida aks ettirilishi hamda qaytarilgan qisqa muddatli kreditlar summasi 6810 «Qisqa muddatli kreditlar» hisobvarag'ining debetida pul mablag'larini hisobga oluvchi hisobvaraqlar bilan bog'langan holda aks ettirilishi belgilab qo'yilgan [1].

Mazkur holatdan ikkita holatni muhokama qilib ko'raylik:

Birinci variantda korxona bankdan uzoq muddatli va qisqa muddatli bank krediti olgan. Bunda 7810 va 6810 schyotlar ma'lumotlari orqali uzoq va qisqa muddatli bank krediti qancha ekanligini, ular bilan bog'liq kutilayotgan foiz majburiyatlarini hisoblash mumkin.

Ikkinchi variantda korxona bankdan uzoq muddatli bank krediti olgan. Bunda faqat 7810 schyot ma'lumotlari orqali uzoq muddatli bank krediti qancha ekanligini, u bilan bog'liq kutilayotgan foiz majburiyatlarini hisoblash mumkin. Lekin korxona qisqa muddatli bank krediti aslida mohiyatan bor deb qaraladi.

Negaki uzoq muddatli bank kreditining joriy qismi bor va bu biz munoazara sifatida ko'rayotgan 6950 schyotda hisobga olingan hamda bir qancha boshqa joriy majburiyatlar bilan aralashib hisobda aks ettirilgan. Uning uzoq muddatli bank krediti joriy qismini qancha ekanligini, u bo'yicha joriy yilda kutilayotgan foiz majburiyatini hisoblab bo'lmaydi. O'z-o'zidan yana analitik hisobga murojaat qilinadi. Axborotdan tashqi foydalanuvchilar esa, tashkilotning faqat uzoq muddatli bank krediti summasini ko'ra oladi, uning joriy qismiga o'tkazilgan qismi esa, kredit jihatidan yo'qolib, 6950 ga o'tgan bo'ladi.

Bir vaqtning o'zida shunday muammo to'lanaligan obligatsilar bo'yicha ham vujudga kelib, uning ham joriy qismi uzoq muddatli qismiga hamohang hisobi yuritilmaydi.

Mazkur masalalarda eng muhim jihat shundan iboratki, moliyaviy hisobot axborotidan korxona uzoq muddatli bank krediti yoki boshqa uzoq muddatli qarzlarini nonga tenglashganda, ya'ni so'ndirishning oxirgi yilida hamma joriy qismi 6950 ga yig'ilib, tashkilotning umuman bank krediti bo'yicha qarzi borligi to'g'risidagi ma'lumotni yo'q bo'lib ketishidir.

Xulosa

Xulosa qiladigan bo'lsak, bizning fikrimizcha, har bir uzoq muddatli schyotning joriy qismini aynan o'ziga juft bo'lgan schyot tarkibida qo'shimcha schyot ochish hisobiga hisobga olish maqsadga muvofiq. Biz tomonimizdan amaldagi schyotlar rejasidan kelib chiqqan holda, o'rganishlar asosida uzoq muddatli majburiyatlarning joriy qismini aks ettirish uchun

quyidagicha taklif ishlab chiqildi (2-jadval).

2-jadval.

**Uzoq muddatli majburiyatlar joriy qismining
hisobda aks ettirilishi***

T/r	Uzoq muddatli majburiyatlar	Uzoq muddatli majburiyatlar joriy qismi
1.	7810-Uzoq muddatli bank kreditlari	6850-Uzoq muddatli bank kreditlarining joriy qismi
2.	7820-Uzoq muddatli qarzlar	6860-Uzoq muddatli qarzlarning joriy qismi
3.	7830-To‘lanadigan obligatsiyalar	6870-To‘lanadigan obligatsiyalarning joriy qismi
4.	7840-To‘lanadigan veksellar	6880-To‘lanadigan veksellarning joriy qismi
5.	7910-To‘lanadigan moliyaviy ijara	6990-To‘lanadigan moliyaviy ijaraning joriy qismi
6.	7920-Turli kreditorlarga bo‘lgan boshqa uzoq muddatli qarzlar	6980- Turli kreditorlarga bo‘lgan boshqa uzoq muddatli qarzlarning joriy qismi

*Muallif takliflari asosida shakllantirilgan.

Mazkur jadvaldan ko‘rinib turibdiki, har bir uzoq muddatli qarzlarning joriy qismi o‘ziga mos bo‘lgan schyotlarda ifodalanishi, ular hisobini to‘liq bo‘lishini ta‘minlash bilan birga, qarz majburiyatlari to‘g‘risidagi axborotni to‘liq ifodalab, moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari bo‘yicha kontseptual asosdagi majburiyatlarni kamaytirib ko‘rsatmaslik tamoyiliga mos tushadi. Shu bilan birga korxona investorlari, qarz beruvchilari tomonidan buxgalteriya axboroti tahlili asosida qilingan xulosalar samarali iqtisodiy boshqaruv qarorlarini qabul qilishga zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining 21-sonli «Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning moliya-xo‘jalik faoliyati buxgalteriya hisobi hisobotlar rejasi va uni qo‘llash bo‘yicha yo‘riqnomani tasdiqlash to‘g‘risida»gi buxgalteriya hisobining milliy standarti.
2. Buxgalteriya hisobining xalqaro standarti “Baholangan majburiyatlar, shartli majburiyatlar va shartli aktivlar” (AV tomonidan 09.12.2022 y. 3400-son bilan ro‘yxatga olingan moliya vazirining 10.11.2022 y. 61-son buyrug‘iga 22-ilova).
3. Hotamov K.R. Bilvosita soliqlar hisobi va tahlilini takomillashtirish: monografiya.– Toshkent. 2016.
4. Дружиловская Т.Ю. Учет обязательств организаций: проблемы и пути решения. // Бухгалтерский учет в издательстве и полиграфии. – 2016. – № 4. – С.35–41.

**ЎЗБЕКИСТОНДА КОРПОРАТИВ ШАФФОФЛИК ВА БАРҚАРОР
РИВОЖЛАНИШНИ ТАЪМИНЛАШДА ИНТЕГРАЛЛАШГАН
ҲИСОБОТНИНГ ДОЛЗАРБ ЖИҲАТЛАРИ**

Омонов Акром Абдуназарович

*банк иши
кафедраси профессори
Тошкент давлат
иқтисодиёт университети*
E-mail: akromomonov66@gmail.com
ORCID: 0000-0001-7302-8627

Абдуназаров Шохрух Акром ўғли

*PhD, доцент
банк иши ва аудит кафедраси,
Тошкент давлат
иқтисодиёт университети*
E-mail: shohrux_0507@mail.ru
ORCID: 0000-0002-1767-3709

Аннотация. Ушбу илмий мақолада Ўзбекистонда корпоратив шаффофликни ошириш ва барқарор ривожланишни рағбатлантиришда интеграллашган ҳисоботнинг самарали восита сифатидаги ўрни таҳлил қилинади. Тадқиқотда таъкидланишича, Ўзбекистоннинг бозор тамойилларига асосланган ва инновацияларга йўналтирилган иқтисодиётга ўтиши корпоратив бошқарув ва ахборот ошкор этиш тизимларини халқаро мезонлар асосида модернизация қилишни талаб этади. Мақолада интеграллашган ҳисобот (IR) тамойилларини миллий ҳисобот тизимига жорий этиш бўйича стратегик таклифлар, шунингдек “Ўзбекистон–2030” стратегияси билан уйғунлаштириш имкониятлари баён этилган. Умуман олганда, тадқиқот интеграллашган ҳисоботнинг ривожланаётган бозорларда корпоратив жавобгарлик ва барқарор ўсишни таъминлашда кучли восита сифатидаги назарий ва амалий аҳамиятини очиб беради.

Калит сўзлар: Интеграллашган ҳисобот, корпоратив шаффофлик, барқарор ривожланиш, Ўзбекистон, корпоратив бошқарув, IIRC мезонлари.

**АКТУАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ИНТЕГРИРОВАННОЙ ОТЧЁТНОСТИ В
ОБЕСПЕЧЕНИИ КОРПОРАТИВНОЙ ПРОЗРАЧНОСТИ И
УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ**

Омонов Акром Абдуназарович

*профессор кафедры
банковское дело
Ташкентский государственный
экономический университет*
E-mail: akromomonov66@gmail.com
ORCID: 0000-0001-7302-8627

Абдуназаров Шохрух Акром угли

доцент, PhD

*кафедры банковское дело и аудит
Ташкентский государственный
экономический университет
E-mail: shohrux_0507@mail.ru
ORCID: 0000-0002-1767-3709*

Аннотация. В настоящей научной статье исследуется роль интегрированной отчётности как эффективного инструмента повышения корпоративной прозрачности и содействия устойчивому развитию в Узбекистане. В работе подчёркивается, что переход Узбекистана к рыночно-ориентированной и инновационно направленной экономике требует модернизации систем корпоративного управления и раскрытия информации в соответствии с международными передовыми практиками. В заключение предлагаются стратегические рекомендации по интеграции принципов IR в национальную систему отчётности и их согласованию со стратегией «Узбекистан–2030». В целом исследование предоставляет теоретические и практические выводы о том, каким образом интегрированная отчётность может служить мощным инструментом корпоративной ответственности и устойчивого роста в развивающихся экономиках.

Ключевые слова: интегрированная отчётность, корпоративная прозрачность, устойчивое развитие, Узбекистан, корпоративное управление, рамочная модель IIRC.

TOPICAL ASPECTS OF INTEGRATED REPORTING IN ENSURING CORPORATE TRANSPARENCY AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN UZBEKISTAN

Омонов Акром Абдуназарович

*Prof. of Banking department
Tashkent State University of Economics
E-mail: akromomonov66@gmail.com
ORCID: 0000-0001-7302-8627*

Abdunazarov Shokhrukh Akrom ogli

*PhD, dotsent
Department of Banking and Auditing,
Tashkent State University of Economics
E-mail: shohrux_0507@mail.ru
ORCID: 0000-0002-1767-3709*

Abstract. This research paper explores the role of integrated reporting as an effective tool for enhancing corporate transparency and promoting sustainable development in Uzbekistan. The study emphasizes that Uzbekistan's transition toward a market-oriented and innovation-driven economy requires the modernization of corporate governance and disclosure systems in line with global best practices. The paper concludes by proposing a set of strategic recommendations aimed at integrating IR principles into the national reporting system, aligning them with the country's "Uzbekistan-2030" sustainable development strategy. Overall, the study provides theoretical and practical insights into how integrated reporting can serve as a powerful instrument for corporate accountability and sustainable growth in emerging markets.

Keywords: Integrated Reporting, Corporate Transparency, Sustainable Development, Uzbekistan, Corporate Governance, IIRC Framework.

Кириш

Замонавий глобал иқтисодиётда корпоратив бошқарувда шаффофлик ва молиявий ҳисоботларнинг роли узоқ муддатли барқарорлик ва манфаатдор томонлар ишончини таъминлашда ҳал қилувчи омилга айланмоқда. Анъанавий молиявий ҳисоботлар, асосан

миқдорий молиявий кўрсаткичларга таянган бўлиб, инвесторлар, регуляторлар ва ушбу ҳисоботлардан фойдаланувчи мижозлар эҳтиёжини тўлиқ қондира олмаяпти. Айнан мана шундай кенг қамровли ахборотга бўлган талаб ортиб бораётгани шароитида **Интеграллашган ҳисобот (Integrated Reporting — IR)** молиявий, экологик, ижтимоий ва корпоратив бошқарув (ESG) элементларини ягона қиймат яратиш концепцияси асосида бирлаштирувчи илғор ҳисобот тизими сифатида шаклланди.

Халқаро Интеграллашган Ҳисобот Кенгаши (IIRC) IRни “вақт ўтиши билан қиймат яратилишини акс эттирувчи ва ижтимоий жараёнларга асосланган даврий интеграллашган ҳисобот тайёрлаш жараёни” сифатида таърифлайди [8]. Бу ёндашув компания натижаларини тушунишни осонлаштиради, шу билан бирга барқарор ривожланиш мақсадларига (SDGs) мувофиқ масъулиятли бошқарув амалиётларини рағбатлантиради.

Ўзбекистонда амалга оширилаётган таркибий иқтисодий ислохотлар, молия ва корпоратив секторларни модернизация қилиш жараёнлари давлат ва хусусий ташкилотлар учун интеграллашган ҳисоботни жорий этишни муҳим стратегик вазифага айлантирмоқда.

“Ўзбекистон–2030” Стратегияси, шунингдек давлат корхоналари ва банк тизимидаги трансформация жараёнлари миллий ҳисобот стандартларини халқаро мезонлар билан уйғунлаштириш зарурлигини белгилайди [12]. Айниқса, тижорат банклари барқарор иқтисодий ўсиш учун молиявий ресурсларни йўналтиришда марказий ўрин тутади. Уларнинг кредит, инвестиция ва рискларни бошқариш амалиёти орқали ижтимоий ва экологик натижаларга таъсири юқори бўлгани учун интеграллашган ҳисоботни жорий этиш нафақат ҳисобот топшириш вазифаси, балки стратегик жиҳатдан дрлзарб аҳамият касб этади. IR манфаатдор томонларга – акциядорлар, регуляторлар ва жамоатчиликка – банклар қийматни қандай яратаётгани, сақлаётгани ёки йўқотаяётгани ҳақида тўлиқ ҳолатни аниқлаш имкониятини беради.

Шу билан бирга, Ўзбекистонда IRни амалиётга жорий этиш бир қатор муаммоларга дуч келмоқда. Жумладан, корпоратив раҳбарлар ўртасида маълумотлар алмашиш даражасининг пастлиги, меъёрий талабларнинг етарлилик даражада ривожланмаганлиги, маҳаллий шароитга мос услубий кўрсатмаларнинг мавжуд эмаслиги муҳим масалалардан ҳисобланади. Ҳозирги пайтда фақат айрим йирик корхоналар ва молиявий институтлар ихтиёрий равишда номолиявий ҳисоботни эълон қилмоқда, банклар ҳисоботларининг катта қисми эса қисқа муддатли молиявий натижаларга йўналтирилган.

IRни жорий этиш Ўзбекистон Марказий банки, Иқтисодиёт ва молия вазирлиги ҳамда бухгалтерия ва аудит соҳасидаги касбий уюшмалар ўртасида мувофиқлаштирилган ҳаракатларни талаб этади. Шунингдек, ESGга йўналтирилган аудит ва кафолат механизмларини жорий қилиш номолиявий маълумотлар ишончлилигини оширади.

Шу сабабли мазкур мақола Ўзбекистон банк тизимида интеграллашган ҳисоботни жорий этишнинг назарий асослари ва амалий истиқболларини ўрганишга қаратилган. Халқаро тажрибани таҳлил қилиш ва Ўзбекистоннинг институционал хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, ушбу тадқиқот банклар учун молиявий ва барқарорликка оид маълумотларни стратегик ҳамда операцион жараёнларга интеграция қилишга йўналтирилган илмий-амалий таклифларни ишлаб чиқади. Амалда IRни жорий этиш миллий банк тизимининг рақобатбардошлиги, нуфузи ва ҳисобдорлигини оширишга, шу билан бирга банк тизимининг самарали трансформациясига хизмат қилади.

Адабиётлар шарҳи

Интеграллашган ҳисобот концепцияси охириги йигирма йил давомида корпоратив шаффофлик, барқарорлик ва узоқ муддатли қиймат яратиш масалаларига бўлган глобал қизиқиш ортгани сабабли шаклланди. Eccles ва Krzus [4] томонидан олиб борилган дастлабки илмий ишларда анъанавий молиявий ҳисоботнинг чекланганлиги ва унинг ижтимоий ҳамда экологик омилларни тўлиқ инобатга олмаслиги танқид қилинган. Кейинги тадқиқотларда Adams [1], Flower [5] ва de Villiers ва бошқалар [3] IRнинг

концептуал асосларини кенгайтириб, “интеграциялашган фикрлаш” тушунчасининг аҳамиятини белгилаб берди. Ушбу ёндашув ташкилотларга турли капитал турлари – молиявий, ишлаб чиқарилган, инсон капитали, ижтимоий ва муносабатлар капитали, интеллектуал ва табиий капитал – бир-бири билан боғлиқ ҳолда қиймат яратишда қандай иштирок этишини англаш имконини беради. IIRC 2013 ва 2021 йилларда Интеграллашган ҳисоботнинг халқаро стандартларини эълон қилиб, уни глобал меъёр сифатида мустаҳкамлади.

IR кенг қўлланилаётган мамлакатлар бўйича олиб борилган кўплаб эмпирик тадқиқотлар, айниқса Жанубий Африка тажрибаси, интеграллашган ҳисоботни мажбурий қоидалар билан жорий этиш корпоратив ахборот сифати ва манфаатдор томонлар ишончини кучайтириши мумкинлигини кўрсатди [2, 11]. Буюк Британия, Австралия, Япония ва Европа Иттифоқи мамлакатларидаги тадқиқотлар ҳам IRни жорий этган компанияларда капитал тақсимои яхшилангани, ахборот асимметрияси камайгани ва бозордаги нуфуз ошганини кўрсатади. Бироқ Kilic ва Kuzey [9] каби олимлар интеграллашган ҳисоботни формал қабул қилиш, лекин интеграциялашган фикрлашни амалда қўлламаслик, ҳисоботнинг мазмундан холи бўлишига олиб келиши мумкинлигини таъкидлайди.

Ривожланаётган мамлакатлардаги тадқиқотлар эса IRни жорий этишдаги ўзига хос институционал тўсиқларни кўрсатади. Қозоғистон, Ҳиндистон, Малайзия ва Индонезияда амалга оширилган тадқиқотлар меъёрий базага оид етишмовчиликлар, барқарорлик масалалари юзасидан паст хабардорлик, касбий малаканинг етишмаслиги ва кафолат механизмларининг йўқлиги каби муаммоларни қайд этади. Ўзбекистонда ҳам охириги йилларда банклар ва йирик корхоналар учун IFRSни жорий этиш бўйича сезиларли ишлар амалга оширилган бўлса-да, IRни жорий этиш бўйича амалдаги тайёргарлик етарлича ўрганилмаган [12, 13].

Интеграллашган ҳисоботнинг назарий асоси бир қатор мустаҳкам илмий ёндашувларга таянади. Фриманнинг [6] **манфаатдор томонлар назарияси** компания фаолияти ҳақидаги ахборот фақат акциядорларгина эмас, балки ходимлар, регуляторлар, мижозлар ва жамият учун ҳам аҳамиятли эканини тушунтиради. **Легитимлик назарияси**га кўра, ташкилотлар жамиятнинг ишончин сақлаш учун нофинанс ахборотни ихтиёрий равишда ошкор қилади. **Институционал назария** эса ташкилотларнинг халқаро мезонлар, регулятор босим ва етакчи компаниялар тажрибасидан келиб чиқиб IRни қабул қилишини тушунтиради.

IIRCнинг **олти капитал модели** – молиявий, ишлаб чиқарилган, инсон, ижтимоий ва муносабатлар, интеллектуал ва табиий капитал – қиймат яратиш жараёнини англаш учун асосий концепция ҳисобланади. Бу модель айниқса банклар учун муҳим, чунки уларнинг самарадорлиги ишонч, рақамли имкониятлар, рискларни бошқариш қобилияти ва инсон капитали каби кўплаб номоддий омилларга боғлиқ. Schaltegger ва бошқалар [10] таъкидлаганидек, IR банкларга кредит ва инвестиция фаолиятининг экологик ҳамда ижтимоий таъсирини яхшироқ кўрсатиш имконини беради.

IFRS Фонди томонидан 2022 йилда қабул қилинган **ISSB стандартлари**, шунингдек Европа Иттифоқининг **CSRD талаблари**, барқарорликка оид ҳисоботларни мажбурий тарзда жорий қилиш бўйича глобал тенденцияни кучайтирмоқда[7]. Бу жараён IRнинг стратегик ҳисобот сифатидаги ролини янада мустаҳкамлайди.

Ўзбекистонда IR бўйича академик тадқиқотлар кам бўлса-да, маҳаллий мутахассислар корпоратив сектор ва банк тизимида шаффофлик ва барқарорликни ошириш зарурлигини таъкидламоқда. Марказий банк томонидан IFRSни жорий этиш, корпоратив бошқарув кодлари ва ESG ташаббуслари мамлакатда IR учун муайян институционал асос яратаётганини кўрсатади [13]. Бироқ IRни самарали жорий этиш учун бухгалтерлар ва аудиторларнинг малакасини ошириш, миллий регулятив кўрсатмаларни ишлаб чиқиш ва айрим йирик банкларда пилот лойиҳаларни амалга ошириш муҳим

вазифалар сифатида қолмоқда.

Шуни таъкидлаш жоизки, интеграллашган ҳисобот - бу корхонанинг молиявий ва молиявий бўлмаган ресурслари, улар орқали яратиладиган қиймат, стратегик мақсадлар, рисклар, корпоратив бошқарув ва барқарор ривожланиш кўрсаткичларини бирлаштириб, манфаатдор томонлар учун ягона, тизимли ва шаффоф ахборот шаклида тақдим этувчи ҳисобот туридир. Содда қилиб айтганда:

Молиявий ахборот + номолиявий ахборот = интеграллашган ҳисоботдир.

Интеграллашган ҳисобот олти капиталнинг компонентлари (IIRC модели бўйича) асосида тайёрланиб, улура интеграллашган ҳисобот учун жуда муҳим восита ҳисобланади, қуйида ушбу капитал элементлари келтирилган:

1. *Молиявий капитал.* Корхонага тегишли молиявий ресурслар, инвестициялар, даромадлар ва молиявий оқимлар.

2. *Ишлаб чиқариш (моддий) капитали.* Инфратузилма, ускуналар, бинолар, технологиялар, логистика ва ишлаб чиқариш активлари.

3. *Инсон капитали.* Ходимларнинг билим ва кўникмалари, салоҳияти, малакаси, тажрибаси, мотивацияси ва саломатлиги.

4. *Интеллектуал капитал.* Бренд қиймати, ноу-хау, инновациялар, патентлар, ахборот технологиялари ва рақамли активлар.

5. *Ижтимоий капитал.* Жамоа билан муносабатлар, стейкхолдерлар ишончи, миждозлар билан муносабатлар, бизнес шерикликлар.

6. *Табиий капитал.* Атроф-муҳит ресурслари: сув, энергия, хомашё, биоихтиёрийлик, атмосфера ва экологик минорлар.

Умуман олганда, адабиётлар таҳлили интеграллашган ҳисобот шаффофликни ошириш, барқарор ривожланишни қўллаб-қувватлаш ва корпоратив бошқарувни яхшилаш учун мукамал методологик асос эканини кўрсатади. Бу ёндашув Ўзбекистон банк тизимининг трансформация жараёнларида ҳам ўта долзарб аҳамиятга эга.

Тадқиқот методологияси

Ушбу тадқиқотда интеграллашган ҳисоботнинг Ўзбекистон корпоратив секторида, айниқса банк тизимида жорий этилиш имкониятларини баҳолаш учун комплекс методологик ёндашув қўлланилди. Биринчи босқичда халқаро стандартлар, хусусан IIRC, IFRS ва ESG меъёрлари асосида норматив-услубий манбаларнинг тизимли таҳлили амалга оширилди. Иккинчи босқичда Ўзбекистондаги йирик корхоналар ва тижорат банкларининг мавжуд ҳисоботлари контент-таҳлил усули орқали ўрганилди.

Таҳлил ва натижалар

Олиб борилган таҳлиллар интеграллашган ҳисоботнинг Ўзбекистон корпоратив секторида, айниқса банк тизимида шаффофлик ва ҳисобдорликни оширишда муҳим аҳамиятга эга эканини кўрсатди. Контент-таҳлил натижаларига кўра, кўпчилик тижорат банклари ва йирик корхоналар ҳали ҳам анъанавий молиявий ҳисоботга таянади, молиявий бўлмаган ахборот эса чекланган миқдорда тақдим этилмоқда. Бу ҳолат IRнинг тўла жорий этилмаганини ва корпоратив ошкорот маданияти ривожланиш босқичида эканини тасдиқлайди. Қуйидаги жадвалда дунёнинг айрим ҳудудларида ушбу молиявий ҳисоботнинг қўлланилиш даражаси ва турлари хусусидаги маълумотлар келтирилган.

Тақдим этилган маълумотлар турли мамлакатларда барқарорлик ва интеграллашган ҳисоботни жорий этиш даражаси кескин фарқланишини кўрсатади. АҚШда 93 фоиз компаниялар томонидан Sustainability/ESG ҳисоботларининг тайёрланиши корпоратив шаффофлик ва нерегулятив талабларга амал қилиш маданияти юқори даражада шаклланишини англатади. Европа мамлакатларида ҳам Sustainability ҳисоботлари кенг тарқалган бўлиб, 82 фоиз кўрсаткич корпоратив маълумот стандартлашган ва тизимли шаклда ривожланаётганини тасдиқлайди.

1-жадвал

**Жаҳоннинг айрим мамлакатларида барқарорлик ва
интегрциялашган ҳисоботини тайёрлаш даражаси⁴**

Мамлакат / Худуд	Ҳисобот тайёрлаш даражаси (%)	Йил	Ўлчанган ҳисобот тури
АҚШ	93%	2023	Барқарорлик / ESG ҳисоботи (IR учун прокси кўрсаткич)
Европа (умуман)	82%	2024	Барқарорлик / ESG ҳисоботи (IR учун прокси кўрсаткич)
Жанубий Африка	~100%	2010 йилдан бери	Интеграллашган ҳисобот (IR) — JSE томонидан мажбурий талаб

Жанубий Африка эса мазкур соҳада энг илғор тажрибага эга мамлакат сифатида ажралиб туради. Бу ерда 2010 йилдан буён JSE талаблари асосида интеграллашган ҳисоботни мажбурий жорий этиш IR амалиётининг деярли тўлиқ қамровини таъминлаган. Бу ҳолат регулятив механизмлар IRни тез ва самарали татбиқ этишда ҳал қилувчи аҳамиятга эга эканини кўрсатади.

2-жадвал

**МДҲ мамлакатларида барқарорлик ва интегрциялашган ҳисоботини тайёрлаш
даражаси⁵**

Мамлакат	Ҳисобот тайёрлаш даражаси (%)	Ҳисобот тури	Изоҳ / Ҳозирги ҳолат
Россия	65–70%	Барқарорлик / ESG	Йирик компаниялар GRI ва ESG стандартларидан фойдаланади; IR амалиёти жуда чекланган
Қозғоғистон	40–45%	ESG / Барқарорлик	“Самрук–Қозина” гуруҳи барқарорлик ҳисоботини талаб қилади; IR бўйича айрим пилот лойиҳалар мавжуд
Озарбайжон	30–35%	ESG / Барқарорлик	SOCAR ва бир қанча йирик корхоналар ESG ҳисоботи эълон қилади
Грузия	25–30%	ESG / Барқарорлик	ESG ҳисоботи кенгаймоқда; IR амалиёти деярли мавжуд эмас
Украина	35–40%	ESG / Барқарорлик	ЕИ нерегулятив ҳисобот талабларига кучли мослашув кузатилади
Беларус	15–20%	Барқарорлик	Асосий давлат корхоналарида ҳисобот чекланган даражада
Ўзбекистон	0–5%	IR/ESG (бошланғич босқич)	Расмий статистика йўқ; айрим банклар ва давлат корхоналари ESGга асосланган маълумотларни эълон қилишни бошлаган

Умуман олганда, жадвалдаги маълумотлар ривожланган мамлакатларда барқарорлик ва IRга ўтиш жараёни юқори даражада эканини, мажбурий ва меъёрий

⁴ KPMG International – “The move to mandatory reporting: Survey of Sustainability Reporting 2024” (covers 5,800 companies in 58 jurisdictions) Link: <https://kpmg.com/xx/en/our-insights/esg/the-move-to-mandatory-reporting.html>

⁵ KPMG (2024). Survey of Sustainability Reporting 2024 – Caucasus & Central Asia sample. (Includes information relevant to Central Asian countries and CIS region.) Link: https://assets.kpmg.com/content/dam/kpmg/az/pdf/2025/SSR_Eng_Caucasus.pdf

талаблар мавжуд бўлган шароитда ҳисоботнинг сифат ва қамрови кескин ошишини таъкидлайди. Шу билан бирга, бундай тажрибалар Ўзбекистон учун ҳам IRни жорий этишда меъёрий база, корпоратив маданият ва ахборот ошкор этиш амалиётини кучайтириш зарурлигини кўрсатади.

МДХ мамлакатларида барқарорлик (Sustainability/ESG) ва интеграллашган ҳисобот (IR) амалиётининг қиёсий таҳлили ушбу соҳада ривожланиш даражаси кескин фарқланишини кўрсатади. Жадвал маълумотларига кўра, Россия ва Қозоғистон минтақада юқори ўринни эгаллаб, барқарорлик ҳисоботини жорий этиш бўйича нисбатан юқори кўрсаткичларга эга. Бу ҳолат йирик давлат компаниялари, суверен фондлар ва халқаро инвестиция муҳитининг ортишига боғлиқ бўлиб, ESG стандартларига асосланган ҳисоботларнинг корпоратив амалиётга кириб келаётганидан далолат беради. Шу билан бирга, мазкур мамлакатларда интеграллашган ҳисобот ҳали ҳам чекланган бўлиб, IRнинг тўлиқ функционал моделини жорий этишга оид муаммолар сақланиб қолмоқда.

Озарбайжон, Грузия ва Украинада ESG ҳисоботлари ривожланиш босқичида бўлиб, айниқса Украинада Европа Иттифоқининг ечим ва талаблари билан яқин интеграция жараёнлари ҳисобига корпоратив сифатнинг ошиши кузатишмоқда. Бу мамлакатларда ESGга ўтиш “иқтисодий ҳамкорлик” ва “регулятив янгиланиш” омиллари билан бевосита боғлиқ эканини кўрсатади. Шу билан бирга, IRнинг амалда қўлланилиши ҳали ҳам тизимли тус олмаган.

Беларуссия, Ўзбекистон, Тожикистон ва Туркменистон каби мамлакатларда барқарорлик ҳисоботи деярли йўқ ёки чекланган даражада. Ушбу паст кўрсаткичлар институционал заифлик, ахборотни ошкор қилиш маданиятининг ривожланмаганлиги, малакали кадрлар етишмаслиги ва мақсадли регулятив талабларнинг мавжуд эмаслиги билан изоҳланади. Жадвалдан кўриниб турибдики, Ўзбекистонда IR/ESG ҳисоботи бошланғич босқичда бўлиб, фақат айрим банклар ва давлат корхоналарида эркин ва тартибсиз кўринишда намоён бўлмоқда.

Умуман, жадвал МДХ мамлакатларида интеграллашган ҳисоботга ўтиш жараёнининг аксарият ҳолларда ихтиёрий ва тизимсиз кечаётганини, IRнинг ривожланиши учун эса қатъий меъёрий база, корпоратив бошқарувнинг модернизация қилиниши ва профессионал кадрлар тайёрлаш зарурлигини очиқ намоён қилади.

Хулоса

Ушбу тадқиқотда интеграллашган ҳисоботнинг (IR) Ўзбекистон корпоратив секторида, айниқса банк тизимида корпоратив шаффофликни ошириш, барқарор ривожланишни рағбатлантириш ва манфаатдор томонлар билан ўзаро ишончни кучайтиришдаги ўрни атрофлича ўрганилди. Олинган натижалар шуни кўрсатадики, мамлакатда молиявий ҳисоботлар анъанавий тарзда устунлик қилиб келмоқда, молиявий бўлмаган кўрсаткичларни қамраб олган барқарорлик ва интеграллашган ҳисобот амалиёти эса бошланғич босқичда. Бу ҳолат корпоратив бошқаришда ошкоралик маданиятининг етарлича шаклланмагани, норматив-услубий кўрсатмаларнинг мавжуд эмаслиги ва мутахассислар салоҳиятининг чекланганлиги билан изоҳланади.

Халқаро тажрибалар, хусусан Жанубий Африка, Европа Иттифоқи ва АҚШ амалиёти таҳлили IRни самарали жорий этишда меъёрий база, институционал талаблар, ESG стандартлари ва корпоратив бошқарувнинг ривожланган бўлиши ҳал қилувчи аҳамиятга эга эканини тасдиқлайди. МДХ мамлакатлари бўйича таҳлил эса мазкур ҳудудда IR ва ESG ҳисоботлари тизимли эмаслиги, кўпроқ ихтиёрий ва тартибсиз шаклда амалга оширилишини кўрсатди. Ўзбекистон бу ҳудуддаги кўплаб мамлакатлар қатори паст даражадаги кўрсаткичга эга бўлиб, IR амалиётини кенг жорий этиш учун зарур шарт-шароитлар ҳали тўла шаклланмаган.

Шу билан бирга, Ўзбекистонда IFRS стандартларига ўтиш, корпоратив бошқарув кодекси, ESG ташаббуслари ва “Ўзбекистон–2030” стратегиясида белгиланган устувор

йўналишлар IR учун муайян институционал пойдевор яратиб бермоқда. Тадқиқот шуни кўрсатдики, интеграллашган ҳисоботни жорий этиш манфаатдор томонлар ишончини оширади, банклар ва корхоналарда стратегик қарор қабул қилиш сифатини яхшилади, риск-менежмент тизимини кучайтиради, шу билан бирга узоқ муддатли қиймат яратиш жараёнларини такомиллаштиради.

Умуман олганда, Ўзбекистонда интеграллашган ҳисобот амалиётини ривожлантириш корпоратив секторнинг халқаро рақобатбардошлигини ошириш, инвестицион жозибадорликни кучайтириш ва барқарор ривожланиш мақсадларига эришишнинг муҳим воситаси ҳисобланади. Бу эса норматив-ҳуқуқий базани такомиллаштириш, кадрлар малакасини ошириш, корпоратив маданиятни ўзгартириш ва IRга оид миллий методологияни ишлаб чиқиш каби вазифаларнинг долзарблигини оширади. Тегишли ислохотлар амалга оширилган тақдирда, интеграллашган ҳисобот Ўзбекистон иқтисодиётининг барқарор, шаффоф ва узоқ муддатли ривожланишини таъминлайдиган стратегик механизм сифатида хизмат қилиши мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Adams, C. A. (2017). Conceptualising the contemporary corporate value creation process. *Accounting, Auditing & Accountability Journal*, 30(4), 906–931.
2. Atkins, J., & Maroun, W. (2018). Integrated reporting in South Africa: A critical realist analysis. *Accounting, Auditing & Accountability Journal*, 31(5), 1386–1419.
3. de Villiers, C., Rinaldi, L., & Unerman, J. (2014). Integrated Reporting: Insights, gaps and an agenda for future research. *Accounting, Auditing & Accountability Journal*, 27(7), 1042–1067.
4. Eccles, R. G., & Krzus, M. P. (2010). *One Report: Integrated Reporting for a Sustainable Strategy*. John Wiley & Sons.
5. Flower, J. (2015). The International Integrated Reporting Council: A story of failure. *Critical Perspectives on Accounting*, 27, 1–17.
6. Freeman, R. E. (1984). *Strategic Management: A Stakeholder Approach*. Cambridge University Press.
7. International Integrated Reporting Council (IIRC). (2021). *International <IR> Framework*. Available at: www.integratedreporting.org
8. International Sustainability Standards Board (ISSB). (2022). *IFRS S1 and IFRS S2 Sustainability Disclosure Standards*. IFRS Foundation. Available at: www.ifrs.org
9. Kılıç, M., & Kuzey, C. (2018). Determinants of forward-looking disclosures in integrated reporting. *Managerial Auditing Journal*, 33(1), 115–144.
10. Schaltegger, S., Hörisch, J., & Freeman, R. E. (2017). Business cases for sustainability: A stakeholder theory perspective. *Organization & Environment*, 30(1), 3–19.
11. Setia, N., Abhayawansa, S., Joshi, M., & Huynh, A. (2015). Integrated reporting in South Africa: Some initial insights. *Sustainability Accounting, Management and Policy Journal*, 6(1), 397–424.
12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Стратегия–2030”ни амалга ошириш тўғрисида”ги ПФ–232 сонли Фармони, 2023 йил 11 сентябрь.
13. Central Bank of the Republic of Uzbekistan. (2020–2024). *Annual Reports*. Available at: www.cbu.uz
14. IFRS Foundation (2021). *Adoption of IFRS Standards in Uzbekistan: Country Profile*. Available at: www.ifrs.org/use-around-the-world
15. Cambridge Institute for Sustainability Leadership (CISL). (2020). *Banking for Sustainability*. Available at: www.cisl.cam.ac.uk
16. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Давлат активларини бошқариш самарадорлигини ошириш тўғрисида”ги ПҚ–4611 сонли Қарори, 2020 йил 11 февраль.
17. Набиев Н., Юлдашев О. “Молиявий ҳисобот ва унинг халқаро стандартлари”,

Тошкент: IQTISOD–FINANCE, 2021.

18. Абдуллаева Д. “Ўзбекистонда ESG тамойилларини жорий этиш истиқболлари”,
Бухгалтерия ва аудит, №2, 2024.

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM MUSSASALARIDA TA’LIM
XIZMATLARI HISOBINI BUXGALTERIYA HISOBIDA AKS ETTIRISH**

Abdujalilova Dilnoz Abdusattorovna

*iqtisodiyot fanlari bo'yicha
falsafa doktori (PhD)*

*budjet hisobi va g'aznachilik
kafedrasi katta o'qituvchisi*

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

E-mail: dilnoz.abdujalilova.84@mail.ru

ORCID: 0009-0003-5169-4233

Annotatsiya. Maqolada O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida ta'lim xizmatlarini hisobga olishni tashkil etishning nazariy va amaliy jihatlari o'rganilgan. Xususan, oliy ta'lim tizimida daromad manbalarining to'lov-kontrakt mablag'lari, qo'shimcha pullik kurslar va grant mablag'larining buxgalteriya hisobidagi o'ziga xos xususiyatlari tahlil qilingan. Me'yoriy-huquqiy normativlar bilan xalqaro standartlar talablari va amaliy tajribalar solishtirilgan. Maqolada O'zbekiston oliy ta'lim tizimida ta'lim xizmatlari hisobi tizimini takomillashtirish yo'llari ko'rib chiqilib, moliyaviy boshqaruvning shaffofligini ta'minlash hamda ta'lim xizmatlaridan olinadigan daromadlarni samarali boshqarishga qaratilgan ilmiy va amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: bazaviy to'lov-kontrakt mablag'lari, buxgalteriya hisobi, davlat granti, daromadlar, ichki audit xizmati, moliyaviy hisobot, oliy ta'lim muassasalari, oshirilgan to'lov-kontrakt mablag'lari, ta'lim xizmatlari, xalqaro standartlar (IPSAS).

**ОТРАЖЕНИЕ УЧЕТА ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УСЛУГ В БУХГАЛТЕРСКОМ
УЧЕТЕ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН**

Абдужалилова Дилноз Абдусаттаровна

доктор философии (PhD)

по экономическим наукам

старший преподаватель кафедры

бюджетного учета и казначейства

Ташкентский государственный

экономический университет

E-mail : dilnoz.abdujalilova.84@mail.ru

ORCID: 0009-0003-5169-4233

Аннотация. В статье изучены теоретические и практические аспекты организации учета образовательных услуг в высших учебных заведениях Республики Узбекистан. В частности, подробно проанализированы особенности бухгалтерского учета различных источников доходов в системе высшего образования – средств по договорам обучения (платно-контрактной форме), дополнительных платных курсов и гранты. Проведено сопоставление национальных нормативно-правовых актов, требований международных стандартов и практического опыта. В статье рассмотрены пути совершенствования системы учета образовательных услуг в высших учебных заведениях Узбекистана, разработаны научно обоснованные и практические рекомендации, направленные на обеспечение прозрачности финансового управления и эффективного администрирования доходов от образовательных услуг.

Ключевые слова: базовые платно-контрактные средства, бухгалтерский учет,

государственный грант, доходы, служба внутреннего аудита, финансовая отчетность, высшие учебные заведения, повышенные платно-контрактные средства, образовательные услуги, международные стандарты (IPSAS).

ACCOUNTING TREATMENT AND FINANCIAL REPORTING OF EDUCATIONAL SERVICES IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Abdujalilova Dilnoz Abdusattorovna

Doctor of Philosophy (PhD)

in Economic Sciences

*Senior Lecturer, Department
of Budget Accounting and Treasury
Tashkent State*

the University of Economics

E-mail: dilnoz.abdujalilova.84@mail.ru

ORCID: 0009-0003-5169-4233

Abstract. This paper examines the theoretical and practical aspects of organizing accounting for educational services in higher education institutions in Uzbekistan. In particular, it thoroughly examines the specific features of accounting for various sources of income in the higher education system – tuition contract payments, additional paid courses, and grant funds. The national regulatory framework, international standards requirements, and practical experience were compared. The article explores ways to improve the accounting of educational services in Uzbekistan's higher education system and develops scientifically and practically grounded proposals and recommendations aimed at ensuring transparency of financial management and the effective administration of revenues from educational services.

Keywords: basic tuition contract, accounting, state grant, income, internal audit service, financial reporting, higher education institutions, increased tuition contract, educational services, international standards (IPSAS).

Kirish

So‘nggi yillarda O‘zbekiston Respublikasida oliy ta‘lim tizimini tubdan isloh qilishning ustuvor yo‘nalishlarini belgilash, zamonaviy bilimlarga, mustahkam axloqiy va ma‘naviy qadriyatlarga ega hamda mustaqil fikrlaydigan yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlash jarayonini sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarish, oliy ta‘limni modernizatsiya qilish, ilg‘or ta‘lim texnologiyalari asosida ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish, oliy ta‘lim sohasida davlat-xususiy sheriklikni kengaytirish hamda mamlakat hududlarida davlat va nodavlat oliy ta‘lim muassasalari faoliyatini tashkil etish masalalari alohida ahamiyat kasb etmoqda. O‘zbekiston Respublikasida oliy ta‘limni tizimli isloh qilishning ustuvor yo‘nalishlarini belgilash, zamonaviy bilim va yuksak ma‘naviy-axloqiy fazilatlarga ega, mustaqil fikrlaydigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash jarayonini sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarish, oliy ta‘limni modernizatsiya qilish, ilg‘or ta‘lim texnologiyalariga asoslangan holda ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish islohatlarning ustuvor yo‘nalishlari sifatida belgilangan [1].

O‘zbekiston oliy ta‘lim tizimining rivojlanishi va oliy ta‘lim muassasalariga moliyaviy mustaqillik berilishi, davlat budjeti hamda to‘lov-kontrakt asosida moliyalashtiriladigan ta‘lim xizmatlarining kengaytirilishi, shuningdek, mamlakatdagi oliy ta‘lim muassasalarida (OTMlarda) o‘quv jarayoniga kredit-modul tizimini bosqichma-bosqich joriy etilishi buxgalteriya hisobi va moliyaviy nazoratda shaffoflikni ta‘minlash zaruratini yanada dolzarb masalaga aylantirdi [2].

Oliy ta‘lim muassasalarida o‘quv jarayonini tashkil etish tizimini takomillashtirish jarayonida kredit-modul (ECTS) yondashuvi joriy etildi va institut darajasida tartibga solindi.

Vazirlikka qarashli oliy ta’lim muassasalarining rasmiy veb-saytlari hamda uslubiy hujjatlarida ham kredit-modul tizimining qo’llanilish qoidalari va tartiblari aniq belgilab berilgan.

So’nggi o’n yil ichida O’zbekistonda oliy ta’lim muassasalari soni 69 tadan 202 taga yetdi (2024/2025 o’quv yili boshiga ko’ra), ya’ni uch baravar oshdi. Talabalar soni ham 2015 yildan boshlab izchil o’sib, 2024/2025 o’quv yilida 1,43 million nafarga yetdi (2015/2016 yildagi 264 ming nafarga nisbatan besh baravar ko’p). Ushbu ko’rsatkichlar ta’lim xizmatlari bozorining miqyosi va murakkabligi ortib borayotganini ko’rsatadi, bu esa o’z navbatida buxgalteriya hisobi va moliyaviy nazoratda shaffoflikni yanada kuchaytirishni talab etadi.

Oliy ta’lim muassasalariga akademik va moliyaviy mustaqillik bosqichma-bosqich berilmoqda. Bu yo’nalish “Yangi O’zbekiston 2022–2026” dasturining strategik maqsadlariga hamda xalqaro moliya institutlari tavsiyalariga mos keladi. Jahon bankining nashrida OTMLariga moliyaviy mustaqillik va akademik erkinlik berilishi maqsadi alohida ta’kidlab o’tilgan. 2024 yilda 40 ta universitetga moliyaviy mustaqillik berilg bo’lib, mustaqillik kengaygani sayin to’lov-kontrakt mablag’lari, grantlar va qo’shimcha xizmatlardan olinadigan daromadlarni aniq va qabul qilingan normativ-huquqiy bazalar asosida hisobga olish zarurati tobora ortib bormoqda [3].

Adabiyotlar sharhi

Qator xorijiy va mahalliy iqtisodchilar oliy ta’lim muassasalarida ta’lim xizmatlarini hisobga olish va ularni moliyaviy hisobotda aks ettirish masalalari bo’yicha tadqiqotlar olib borganlar. Xususan, avstraliyalik olimlar U. Shmidt va T. V. Gyunter o’z tadqiqotlarida oliy ta’lim muassasalarida xizmatlarni moliyalashtirish va buxgalteriya hisobini resurslarni samarali taqsimlash vositasi sifatida baholaganlar. Ularning fikricha, agar ta’lim xizmatlaridan olinadigan daromadlar shaffof va aniq buxgalteriya hisobida yuritilmasa, bu davlat budjetidan ortiqcha qo’shimcha xarajatlar yuzaga kelishiga olib keladi [4].

Britaniyalik iqtisodchi N. Barr, «Daromad manbalarini diversifikatsiya qilish, jumladan, to’lov-kontrakt mablag’larini ajratib hisobga olish ta’lim sifati va undagi imkoniyatlarni yaxshilashga yordam beradi. Unga ko’ra, buxgalteriya siyosati ushbu daromad oqimlarini to’g’ri ajratishi va sof daromadni aniq ko’rsatishi lozim. Shuning uchun oliy ta’lim muassasalari ta’lim xizmatlarini hisobga olishni to’g’ri tashkil etishga alohida e’tibor qaratishlari kerak» deya ta’kidlagan [5].

Mahalliy iqtisodchi olimlardan S. U. Mexmonov ta’kidlaganidek: «Budjet muassasalarida buxgalteriya hisobi tizimini tashkil etishda bir qator o’ziga xos jihatlar mavjud. Ular, avvalo, budjet tashkilotining mulkchilik shakli, davlat budjetini tuzish va ijro etish tamoyillari hamda bir qator boshqa omillar bilan bevosita bog’liqdir» [6].

A.A. Ostonqulov tomonidan olib borilgan ilmiy tadqiqotlarga ko’ra, oliy ta’lim muassasalarida budjetdan tashqari mablag’larni boshqarish izchil ketma-ketlik asosida amalga oshirilishi lozimligi ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Ushbu ketma-ketlik daromad va xarajatlar smetasini tuzish, tasdiqlash, taqdim etish va ro’yxatdan o’tkazishni, shaxsiy g’azna hisobvaraqlarini ochish va yuritishni, daromad va xarajatlarni ijro etishni tashkil etishni, daromad va xarajatlarning shakllanishini tan olish va hujjatlashtirishni, shuningdek, oliy ta’lim muassasalarining budjetdan tashqari mablag’lari harakati bo’yicha hisobotlarni tayyorlash va taqdim etishni o’z ichiga olishi kerakligi ta’kidlangan [7].

Yuqorida tilga olingan olimlarning ilmiy tadqiqotlari oliy ta’lim muassasalarida ta’lim xizmatlari bilan bog’liq buxgalteriya hisobi amaliyotini takomillashtirish hamda ushbu jarayonda tayyorlanadigan hisobot shakllarini yanada mukammallashtirish zarurligini ta’kidlaydi. Shu munosabat bilan, oliy ta’lim muassasalarida to’lov-kontrakt mablag’lari hisobidan qoplanadigan xarajatlarning maqsadli ishlatilishini ta’minlash tavsiya etiladi. Bu esa, o’z navbatida, buxgalteriya hisobini to’g’ri tashkil etishga va ushbu tashkilotlarning moliyaviy barqarorligini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu tadqiqot oliy ta'lim muassasalari daromadlarini hisobga olish bilan bog'liq muammolarni tahlil qilish jarayonida induksiya, deduksiya, sintez va qiyosiy tahlil kabi usullardan hamda, daromadlardan foydalanish samarodligini tahlil qilishda budget muassasalarining rasmiy statistik ma'lumotlaridan foydalanilgan.

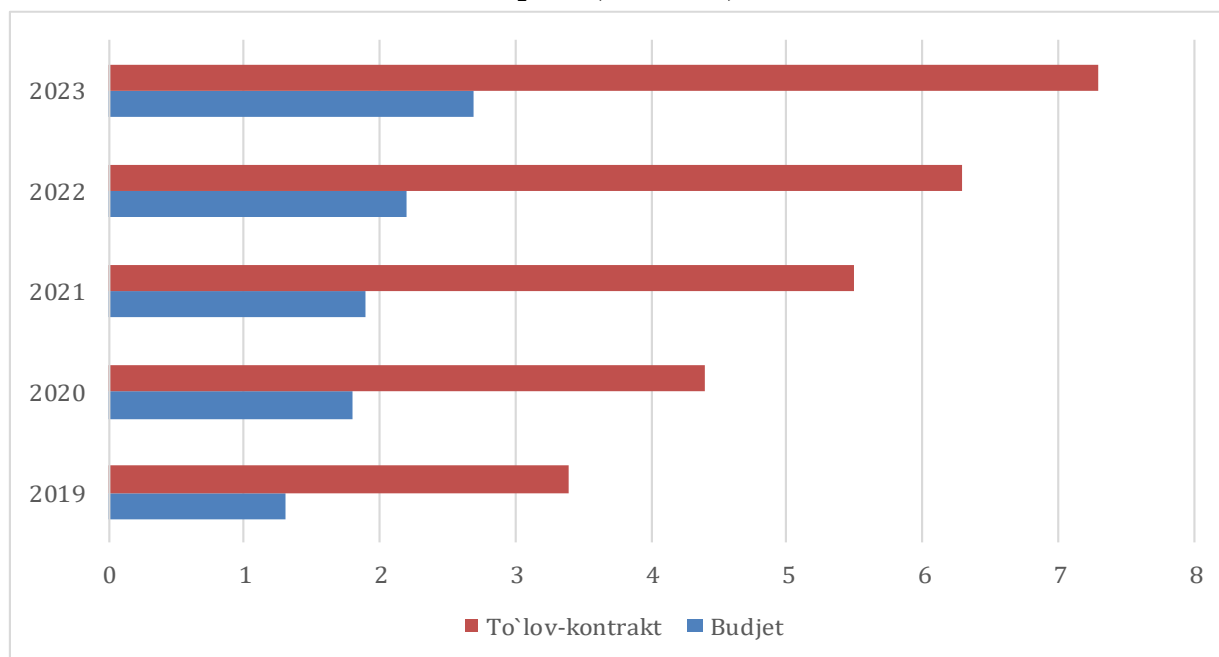
Tahlil va natijalar

Oliy ta'lim muassasalarining moliyaviy barqarorligini ta'minlash bevosita ularning moliyaviy resurslariga, bu resurslarni to'g'ri tashkil etishga, hosil bo'lgan mablag'lardan maqsadli foydalanishga bog'liqdir. Ma'lumki, oliy ta'lim muassasalarining birlamchi moliyaviy manbai ta'lim xizmatlari, ya'ni o'qish (to'lov-kontrakt) to'lovlari hisobiga shakllanadi. Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim xizmatlarini hisobga olish amaliyoti institutsional shaffoflik, hisobdorlik va strategik qarorlar qabul qilishni kuchaytirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Oliy ta'lim muassasalarida moliyalashtirish manbalari va operativ faoliyatning murakkabligi va xilma-xilligi ortib borayotganini hisobga olib, xarajatlarni hisobga olish yondashuvlarining nazariy va uslubiy asoslarini baholash hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Quyida 2019-2023-yillarda respublikamizda faoliyat ko'rsatayotgan davlat oliy ta'lim muassasalarini moliyalashtirish manbalarini tahlil qilamiz (1-diagramma).

1-diagramma.

Respublika oliy ta'lim muassasalarining 2019-2023 yillarda moliyalashtirish manbaalari miqdori (trln so'm) *.

* Oliy ta'lim fan va innovatsiyalar vazirligi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi.

Agar biz ushbu ma'lumotlarni foizlarda tahlil qilsak, nisbatlarni yanada aniqroq ko'rishimiz mumkin. 2019-yilda oliy ta'lim muassasalari jami moliyalashtirishning 28 foizi budget mablag'lari, 72 foizi to'lov (to'lov-kontrakt) mablag'lari hisobiga to'g'ri kelsa, 2023 yilga kelib bu nisbat biroz o'zgardi, budget mablag'lari 27 foizni, o'qitish xizmatlari (to'lov-kontrakt) to'lovlari esa umumiy moliyalashtirishning 73 foizini tashkil etgan.

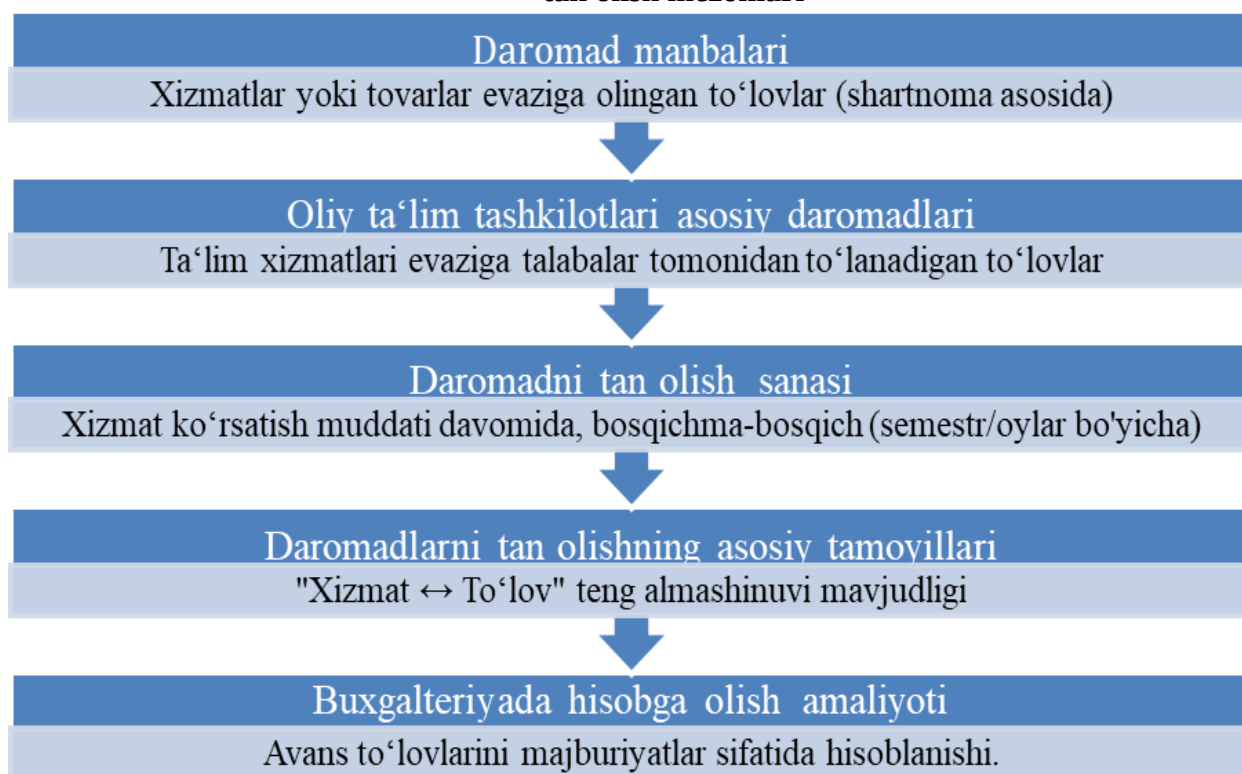
Tahliliy ma'lumotlarimiz asosida shuni ko'rish mumkinki, mamlakatimizda oliy ta'lim tizimini moliyalashtirishda budget mablag'lari ulushini qisqartirish va o'zini-o'zi moliyalashtirishni kengaytirish tendentsiyasi davom etmoqda. Bu, o'z navbatida, oliy ta'lim muassasalarida to'lov-kontrakt to'lovlarga ko'proq bog'liq bo'lishiga olib keladi va bu orqali buxgalteriya hisobini yanada takomillashtirish, ta'lim xizmatlari bozorini to'g'ri baholash,

xarajatlarni hisoblash masalalariga e'tiborni kuchaytirish zarurati tug'iladi. Bu boradagi har qanday kamchiliklar moliyaviy boshqaruvda bir qator kamchiliklarga olib kelishi mumkin.

Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim xizmatlarini hisobga olishni takomillashtirishda xalqaro standartlarni o'rganish va milliy hisob tizimi bilan uyg'unlashtirish zarur. O'qitish (to'lov-kontrakt) daromadlari odatda ayirboshlash operatsiyasi hisoblanadi, chunki ular to'lov evaziga shartnoma shartlari bo'yicha ta'lim xizmatlarini ko'rsatishni nazarda tutadi. Bu to'g'ridan-to'g'ri IPSAS 9 talablariga javob beradi. Ushbu standart birja operatsiyalari va hodisalaridan kelib chiqadigan daromadlarni hisobga olish tartibini belgilaydi, asosiy savol daromadni qachon tan olishdir. Daromad, agar korxonaga kelgusida iqtisodiy foyda yoki xizmat ko'rsatish potentsialini olish ehtimoli mavjud bo'lsa va bu foyda ishonchli tarzda o'lchansa, tan olinadi. 9-IPSAS ushbu mezonlar qanoatlantiriladigan holatlarni va tegishli ravishda daromad tan olinishi kerak bo'lgan holatlarni belgilaydi. Shuningdek, u ushbu mezonlarni qo'llash bo'yicha amaliy ko'rsatmalar beradi. Ayniqsa, ta'lim xizmatlari bilan bog'liq daromadlarni tan olish nuqtai nazaridan ushbu standart qo'llaniladi. IPSAS 9 mezonlari quyidagilardan iborat (1-chizma).

1-chizma.

**IPSAS 9 bo'yicha daromadlarni
tan olish mezonlari***

* Muallif tomonidan tayyorlangan.

Daromad – bu sof aktivlar/kapitalning o'sishiga olib keladigan hisobot davridagi iqtisodiy foyda yoki xizmat ko'rsatish salohiyatining yalpi oqimidir. Ta'lim xizmatlaridan olingan daromad xizmatlar ko'rsatilgan davr mobaynida bosqichma-bosqich tan olinadi (masalan, semestr yoki oy bo'yicha). Avans to'lovlari olingan, ammo hali tan olinmagan daromadlar toifasida "kechiktirilgan daromadlar/majburiyatlar" sifatida qayd etiladi. Chegirmalar va stipendiya kompensatsiyasi daromad sifatida alohida taqdim etiladi. Buxgalteriya siyosati va buxgalteriya hisobining ishchi rejasiga muvofiq daromadlar ma'lum toifalar bo'yicha (kunduzgi/kechki, bakalavr/ magistr darajasi, xalqaro/mahalliy talabalar va boshqalar) alohida schyotlarda yuritilishi, talabalarining debitorlik qarzlari va kechiktirilgan daromadlar uchun alohida tartibda hisob ishlarini olib borishi zarur [8]. Buxgalteriya o'tkazmalari quyidagicha qayd etiladi (1-jadval).

1-jadval.

Ta’lim xizmatlaridan olinadigan daromadlar bo’yicha rasmiylashtiriladigan buxgalteriya o’tkazmalari *

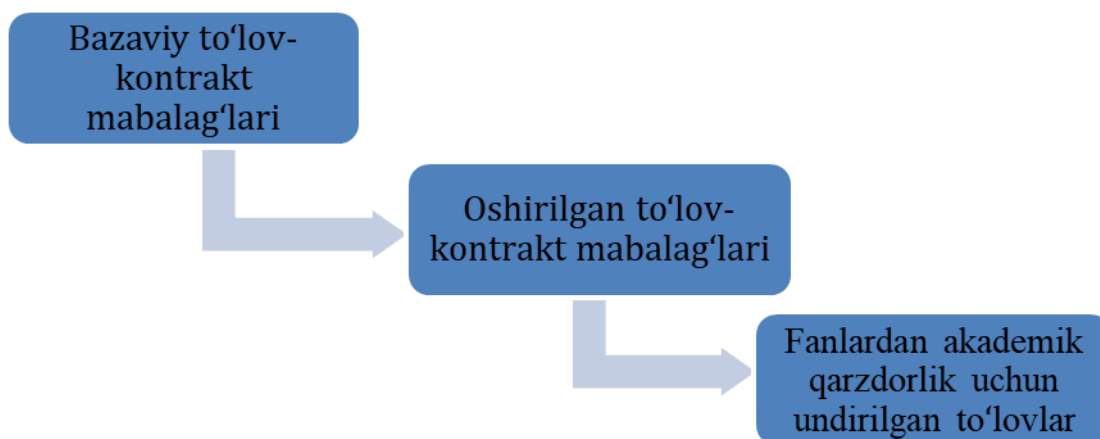
Sana	Mazmuni	Debit (Dt)	Kredit (Kt)
Oldindan to’lov	Talabalardan olingan oldindan to’lovlarni tan olish	Shaxsiy g’azna hisob raqami	Kechiktirilgan daromad (avans)
Oy oxirida (xizmatlar ko’rsatilganda)	O’qitiishdan olinadigan daromadning tegishli qismini tan olish	Kechiktirilgan daromad	Ta’lim xizmatlaridan olinadigan daromad
Chegirma/stipendiya kompensatsiyasi berilganda	Daromadning kamayishi	Chegirma/stipendiya tufayli daromadlarning kamayishini qayd etilishi	Talabalardan o’qitish daromadlari undirilishi

* IPSAS 9 mezonlari asosida muallif tomonidan tayyorlangan.

Oliy ta’lim muassasalarida buxgalteriya hisobi amaliyotida to’lov-kontrakt mablag’lari tarkibiga alohida e’tibor qaratish lozim. To’lov-kontrakt mablag’larini quyidagi yo’nalishlar bo’yicha alohida buxgalteriya hisobini yuritish maqsadga muvofiqdir (3-rasm).

2-chizma.

O’qitish xizmatlarining tarkibi *

* O’rganilgan materiallar asosida muallif tomonidan tayyorlangan.

To’lov-kontrakt mablag’lari hisobini tashkil etish jarayonida ularning tarkibini alohida qayd etish muhim ahamiyatga ega. Ushbu mablag’larni to’g’ri va batafsil tasniflash moliyaviy hisobotning aniqligi, shaffofligi va tahliliy imkoniyatlarini oshiradi. Aksincha, bu jarayonga yetarlicha e’tibor qaratmaslik moliyaviy manbalarni tahlil qilishda nomuvofiqliklarga olib kelishi va to’lov-kontrakt mablag’lari harakati bilan bog’liq ma’lumotlarning ishonchliligi va shaffofligini pasaytirishi mumkin [9]. Shu bois har bir o’qitish xizmatlarining tarkibi bo’yicha alohida hisob-kitoblarni yuritish, ularni buxgalteriya hisobi axborot tizimida yagona schyotlar rejasiga muvofiq hisob yuritilishini ta’minlash, samarali nazorat mexanizmlarini yo’lga qo’yish zarur.

Ta’lim xizmatlaridan tushgan daromadni o’quv semestri yoki oyi yakuniga nisbatan bosqichma-bosqich tan olish kerak. Bu bevosita oldindan amalga oshirilgan to’lovni hali o’qitish bilan bog’liq xizmat ko’rsatilmasdan daromad sifatida tan olmasligi kerakligini bildiradi. O’qitish xizmati uchun to’lov amalga oshirilganda tushum sifatida qaralib, o’qitish xizmati amalga oshirilgandan so’ng oyma-oy daromad deb tan olish zarur. Shundagini kelgusida

oldindan to'langan to'lovni qaytarib berish bilan bog'liq jarayon amalga oshirilishi kerak bo'lsa, u daromalarni kamaytirish hisobidan amalga oshirilmaydi. Bu esa avval tuzib taqdim etilgan hisobotlarda keltirilgan daromadlar haqidagi ma'lumotlarni o'zgarishiga ya'ni kamayishiga olib kelmaydi.

Ta'lim xizmatlari uchun oldindan amalga oshirilgan to'lovlarni kelgusi davr daromadlari sifatida buxgalteriyada aks ettirishi zarur. Bu buxgalteriya hisobining asosiy tamoyillaridan biri - daromadlarni tan olish bilan chambarchas bog'liq. Ta'lim xizmatlari uchun oldindan to'langan mablag'lar oliy ta'lim muassasasi tomonidan hali ko'rsatilmagan xizmatlar evaziga olingan to'lov hisoblanadi. Ya'ni, bu mablag'lar tashkilotning haqiqiy daromadi emas, balki kelajakda bajarilishi lozim bo'lgan majburiyatdir. Shu bois ular “Kelgusi davr daromadlari” sifatida buxgalteriyada majburiyat ko'rinishida qayd etiladi. Xalqaro hisob standartlariga (IPSAS/IFRS) binoan, daromad faqat xizmat haqiqatan ko'rsatilganda, yoki talaba ta'limni olib bo'lganda tan olinadi. Jumladan, talaba bir yillik o'qish uchun oldindan to'lov qilgan bo'lsa, bu summa to'liq daromad sifatida emas, balki 12 oy davomida bosqichma-bosqich (semester yoki oylar kesimida) daromadga aylantiriladi. Agar oldindan to'langan mablag'lar darhol daromad sifatida tan olinsa, moliyaviy hisobotda sun'iy ravishda daromadlar oshib ketadi hamda keyingi davrlarda esa daromad kamayib, moliyaviy natijalar noto'g'ri aks etadi. Bu holat budget rejalashtirishda, moliyaviy tahlil va auditda xatoliklar keltirib chiqaradi. Shuning uchun ularni kelgusi davr daromadlari sifatida ajratib qo'yish hisobotlarning aniqligi, tahliliy aniqligi va ishonchliligini ta'minlaydi. Oldindan amalga oshirilgan to'lovlarni alohida talabalarning qarzdorlik va to'lov intizomini nazorat qilishni, daromadlarning semestrlar kesimidagi rejalashtirilishini, va g'aznachilik hamda ichki audit tizimida shaffof monitoringni osonlashtiradi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, oliy ta'lim muassasalarida ta'lim xizmatlarini hisobga olishni takomillashtirish nafaqat moliyaviy intizomni mustahkamlash, balki ta'lim tizimini barqaror rivojlantirishiga xizmat qiluvchi strategik omil hamdir. Oliy ta'lim muassasalarida, xususan, O'zbekiston kabi o'tish davridagi iqtisodiyotda o'quv xizmatlari bilan bog'liq daromadlarni hisobga olish samaradorligini oshirish uchun keng qamrovli, tizimli va bosqichma-bosqich islohotlar dasturi muhim ahamiyatga ega. Bunday islohotlar nafaqat buxgalteriya hisobi amaliyotini xalqaro standartlarga moslashtirish, balki moliya boshqaruvi tizimining shaffofligi, barqarorligi va hisobdorligini ta'minlashga qaratilgan.

Oliy ta'lim muassasalari daromadlar hisobini samarali nazoratini ta'minlash maqsadida ta'lim muassasalaridagi ichki audit xizmati faoliyatini kuchaytirish zarur. Ushbu xizmat daromadlarni hisobga olish siyosatini ishlab chiqish, uni amaliyotga tatbiq etish, muntazam ravishda audit nazoratini olib borish va barcha oliy ta'lim muassasalarida yagona buxgalteriya yondashuvini qo'llash uchun mas'ul bo'lishi kerak.

Davlat moliyasida hisobdorlik va shaffoflik mexanizmlarini mustahkamlash dolzarb ahamiyatga ega. Buning uchun har yili to'liq daromad hisobotlari, yarim yillik tahliliy ma'lumotlar hamda mustaqil samaradorlik auditlari e'lon qilinib, ommaviy foydalanish uchun ochiq bo'lishi kerak. Bunday ochiqlik siyosatchilar, fuqarolik jamiyati va xalqaro hamkorlarga daromadlar dinamikasini kuzatish, moliyaviy siyosatni baholash va asosli fiskal qarorlar qabul qilish imkonini beradi.

O'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatdiki, O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida o'qitish xizmatlari hisobi bo'yicha amaliyot turli manbalar va hisobning xalqaro yondashuvlari bilan uyg'unlashtirilayotgan bo'lsa-da, daromadlarni tan olish tamoyillari, to'lov-kontrakt mablag'larini ajratib hisobga olish, hamda ichki nazorat va audit tizimlarini takomillashtirish bo'yicha qator ishlarni amalga oshirish zarur. Quyidagi takliflar ushbu kamchiliklarni bartaraf etishga qaratilgan:

- ✓ ta'lim xizmatlari daromadlarini IPSAS 23 standartiga mos ravishda hisobga olish;
- ✓ to'lov-kontrakt mablag'larini yuqoridagi turlariga bo'lgan holda alohida hisobda yuritish;
- ✓ OTMlarda buxgalteriya hisobi va ichki audit xizmatini kuchaytirish;
- ✓ moliyaviy monitoringni raqamlashtirish orqali shaffoflikni ta'minlash.

Umuman olganda, bu yo'nalishdagi islohotlar O'zbekistonda oliy ta'lim muassasalari buxgalteriya tizimini xalqaro standartlarga yaqinlashtirish, moliya boshqaruvida shaffoflik, natijadorlik va ishonchlilikni ta'minlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi 08.10.2019 yildagi PF-5847-son farmoni.
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim jarayonini tashkil etish bilan bog'liq tizimni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida» gi 31.12.2020 yildagi 824-son qarori.
3. Jahon banki. (2021). Oliy ta'limga oqilona investitsiyalar orqali O'zbekistonning iqtisodiy transformatsiyasi. – Jahon banki guruhi nashri. – <https://www.worldbank.org/en/country/uzbekistan>
4. Schmidt U. va Günther T.W. Oliy ta'lim sohasida davlat sektori buxgalteriya hisobi bo'yicha tadqiqotlar: tizimli adabiyotlar sharhi. // Management Review Quarterly 2016, dekabr 66(4). – pp. 235–265.
5. Barr N. Oliy ta'limni moliyalashtirish.» Finance and development A quarterly magazine of the IMF June 2005 Volume 42, Nnumber 2.
6. Mexmonov S.U. Budget muassasalarida buxgalteriya hisobi va ichki audit metodologiyasini takomillashtirish. Iqt. fan. doktori (DSc) dissertatsiyasi. – T.: 2018. – 199 b.
7. Ostonokulov A.A. Budget muassasalarining budgetdan tashqari mablag'lari hisobi va hisoboti metodologiyasini takomillashtirish: monografiya. – T.: Vneshinvestprom, 2021. – 208 b.
8. Th.Muller-Margues Berger IPSAS Explained: Xalqaro davlat sektori buxgalteriya hisobi standartlarining qisqacha mazmuni, 2-nashr.
9. Abdujalilova D.A. Oliy ta'lim muassasalarida o'qitishning to'lov-kontrakt shakli mablag'lari hisobini takomillashtirish: monografiya. – T: Makon ziyo nuri, 2024. – 136 b.

DAVLAT XARIDLARI TIZIMIGA KICHIK BIZNES VA XUSUSIY TADBIRKORLIK SUBYEKTLARINI JALB QILISH MEXANIZMLARI

Xamdamov Shaxzod Ilxom o‘g‘li

*iqtisodiyot fanlari bo‘yicha
falsafa doktori (PhD)
biznes va boshqaruv
kafedrasining mudiri
Oriental universiteti*

*E-mail: shahzodh@internet.ru
ORCID:0009-0002-4260-864X*

Annotatsiya. Maqola davlat xaridlari tizimiga kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarini jalb qilish mexanizmlariga bag‘ishlangan bo‘lib, uning maqsadi davlat xaridlari tizimida kichik biznesning ishtirokini oshirish va tizim samaradorligini yaxshilash yo‘llarini aniqlashdir. Shuningdek, normativ-huquqiy murakkabliklar, moliyaviy va texnologik resurslar yetishmasligi, shaffoflik va monitoringning yetarli emasligi kabi dolzarb masalalar tahlil qilinib, tegishli xulosa va tavsiyalar shakllantirilgan.

Kalit so‘zlar: davlat xaridlari, kichik biznes, xususiy tadbirkorlik, davlat xaridlarida jalb qilish, iqtisodiy samaradorlik, shaffoflik, moliyaviy qo‘llab-quvvatlash.

МЕХАНИЗМЫ ПРИВЛЕЧЕНИЯ МАЛОГО БИЗНЕСА И ЧАСТНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В СИСТЕМУ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ЗАКУПОК

Хамдамов Шахзод Ильхам оглы

*доктор философии (PhD)
по экономическим наукам
заведующий кафедрой бизнеса и менеджмента
Ориентал университет*

*E-mail: shahzodh@internet.ru
ORCID:0009-0002-4260-864X*

Аннотация. Статья посвящена теме механизмам привлечения субъектов малого бизнеса и частного предпринимательства в систему государственных закупок. Целью статьи является выявление путей расширения участия субъектов малого бизнеса в системе государственных закупок и повышения эффективности этой системы. Также анализируются такие актуальные проблемы, как нормативно-правовая сложность, нехватка финансовых и технологических ресурсов, недостаточная прозрачность и контроль. Сформулированы соответствующие предложения и рекомендации по теме исследования.

Ключевые слова: государственные закупки, малый бизнес, частное предпринимательство, участие в государственных закупках, экономическая эффективность, прозрачность, финансовая поддержка.

MECHANISMS FOR INVOLVING SMALL BUSINESSES AND PRIVATE ENTREPRENEURSHIP INTO THE PUBLIC PROCUREMENT SYSTEM

Khamdamov Shahzod Ilkhom ogli

*Doctor of Philosophy (PhD)
in Economic Sciences
Business and Management
Head of Department
Oriental University*

*E-mail: shahzodh@internet.ru
ORCID:0009-0002-4260-864X*

Abstract. The article is devoted to the topic of mechanisms for attracting small businesses and private entrepreneurship into the public procurement system. Its purpose is to identify ways to increase the participation of small businesses in the public procurement system and improve the efficiency of the system. It also analyzes current issues such as regulatory and legal complexities, lack of financial and technological resources, and insufficient transparency and monitoring. The relevant proposals and recommendations on the research topic have been formulated.

Keywords: public procurement, small business, private entrepreneurship, involvement in public procurement, economic efficiency, transparency, financial support.

Kirish

Davlat xaridlari tizimi mamlakat iqtisodiy rivojlanishida muhim o‘rin egallaydi. Davlat xaridlari nafaqat budget mablag‘larini oqilona sarflash, balki milliy ishlab chiqaruvchilarni qo‘llab-quvvatlash, sog‘lom raqobatni shakllantirish va iqtisodiy o‘rinishni jadallashtirishning samarali mexanizmi hisoblanadi. Ayniqsa kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarini ushbu tizimga keng jalb qilish ularning iqtisodiyotdagi ulushini oshirish, yangi ish o‘rinlari yaratish hamda hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga xizmat qiladi.

So‘nggi yillarda O‘zbekistonda davlat xaridlarini tashkil etish va amalga oshirish bo‘yicha bir qator islohotlar amalga oshirildi. Jumladan, “Davlat xaridlari to‘g‘risida”gi Qonun [1] qabul qilindi, elektron davlat xaridlari portali – xarid.uzex.uz ishga tushirildi hamda ochiqlik va shaffoflik tamoyillari joriy qilindi. Shu orqali kichik biznes subyektlariga davlat buyurtmalarida ishtirok etish uchun qulay sharoitlar yaratildi [2].

Statistik ma‘lumotlarga ko‘ra, 2019–2023-yillarda davlat xaridlari bo‘yicha tuzilgan bitimlarning katta qismini kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari tashkil etgan. Masalan, 2023-yilda davlat xaridlarida kichik biznesning ulushi 96,8 foizni tashkil etdi [3]. Shu bilan birga, davlat va korporativ xaridlar jarayonida moliyaviy mablag‘larning tejalishi ham ta‘minlanib, iqtisodiyot samaradorligi oshmoqda [4].

Mavzuning dolzarbligi shundaki, kichik biznesni davlat xaridlariga keng jalb qilish orqali ularning iqtisodiy salohiyati oshiriladi, raqobatbardoshlik darajasi mustahkamlanadi, tadbirkorlik muhitining barqaror rivojlanishi ta‘minlanadi. Shu bois ushbu maqolada davlat xaridlari tizimining amaldagi holati, kichik biznes ishtirokining o‘rinish tendensiyalari va mavjud muammolar tahlil qilinadi, shuningdek, samaradorlikni oshirish bo‘yicha mexanizmlar ishlab chiqiladi.

Adabiyotlar sharhi

Davlat xaridlari tizimiga kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarini jalb qilish bo‘yicha adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, ushbu masala milliy va xalqaro miqyosda keng yoritilgan.

Milliy manbalarda davlat xaridlarining huquqiy asoslari va ularni kichik biznesni qo‘llab-quvvatlash mexanizmi sifatida rivojlantirish masalalari alohida o‘rin tutadi. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasining “**Davlat xaridlari to‘g‘risida**”gi Qonuni 2018-yil 9-aprel, O‘RQ-472-son davlat buyurtmalarida shaffoflik, raqobatbardoshlik va samaradorlik tamoyillarini belgilab berdi. Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti “**Davlat xaridlari tizimini yanada takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida**”gi 2019-yil 27-iyun, **PQ-4381-son** qarori kichik biznes subyektlarining davlat buyurtmalaridagi ulushini oshirishni maqsad qilgan.

Ilmiy adabiyotlarda davlat xaridlarining iqtisodiyotdagi o‘rni va u orqali kichik biznesni qo‘llab-quvvatlash masalalari keng tahlil qilingan. Masalan, A.A. Shernayevning tadqiqotlarida davlat xaridlari kichik tadbirkorlikning moliyaviy barqarorligini mustahkamlashda muhim

instrument sifatida qaraladi [5].

Xalqaro manbalar orasida Jahon bankining **“Public Procurement Reform”** hisobotida davlat xaridlari orqali kichik biznesni qo‘llab-quvvatlash ularning iqtisodiyotdagi raqobatbardoshligini oshirishning eng samarali vositasi sifatida qayd etilgan [6]. Shuningdek, OECD tomonidan chop etilgan **“Government at a Glance 2021”** nashrida davlat xaridlari inklyuziv iqtisodiy o‘rinishni ta‘minlashda alohida mexanizm sifatida talqin qilinadi [7].

Amaliy jihatdan esa Davlat statistika qo‘mitasining kichik biznes va tadbirkorlik bo‘yicha ma‘lumotlari [3], Moliya vazirligining rasmiy saytidagi ochiq ma‘lumotlar [4] muhim manba hisoblanadi. Ushbu hujjatlar davlat xaridlari hajmi, kichik biznes ishtiroki va mablag‘larning tejalihi haqida to‘liq statistik ma‘lumot beradi.

Umuman olganda, adabiyotlar sharhi davlat xaridlari tizimida kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari ishtirokini kengaytirish masalasi nazariy hamda amaliy jihatdan dolzarb ekanini tasdiqlaydi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarining davlat xaridlari tizimidagi ishtirokini kengaytirish bo‘yicha mavjud nazariy va amaliy yondashuvlar o‘rganildi. Metodologik asos sifatida tizimli tahlil, qiyosiy tahlil, induksiya va deduksiya usullaridan foydalanildi. Shuningdek, davlat xaridlari bo‘yicha statistik ma‘lumotlar, normativ-huquqiy hujjatlar, xalqaro tajribalar hamda amaldagi milliy ko‘rsatkichlar o‘rganilib, ularning samaradorlik darajasi baholandi.

Tahlil va natijalar

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik O‘zbekiston iqtisodiyotida muhim o‘rin tutadi. Ular yalpi ichki mahsulotning sezilarli ulushini ta‘minlab, aholi bandligiga katta hissa qo‘shadi. Davlat xaridlarida ularning ishtiroki biznesni rivojlantirish va mahalliy ishlab chiqarishni qo‘llab-quvvatlashga yordam beradi. Kichik tadbirkorlik subyektlarini davlat xaridlariga jalb etish uchun qator mexanizmlar joriy qilingan. Jumladan, davlat buyurtmalarining 20 foizi kichik korxonalar uchun kvota sifatida ajratilgan. Elektron davlat xaridlari portali joriy etilib, tenderlarda tadbirkorlar uchun teng ishtirok imkoniyati yaratilgan. Shuningdek, kichik biznes uchun oldindan to‘lovni oshirish va hujjatlarni soddalashtirish kabi yengilliklar joriy etilmoqda. O‘zbekiston hukumati davlat xaridlarini takomillashtirish va kichik biznes ishtirokini kengaytirishga qaratilgan izchil siyosat yuritmoqda. 2021-yilda “Davlat xaridlari to‘g‘risida”gi qonun qabul qilindi, 2023-yilda esa davlat xaridlarida kichik biznesga 20 foiz kvota joriy etilib, elektron tender tizimi rivojlantirildi. Bunday islohotlar davlat xaridlarida oshkoralik va raqobat muhitini yaxshilashga, kichik tadbirkorlik subyektlarini qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan.

1- jadval.

Kichik biznes subyektlarining O‘zbekiston iqtisodiyotdagi salmog‘i*

Yillar	Kichik biznesning YaIM dagi salmog‘i (%)	Kichik biznesda band bo‘lganlar soni (mln kishi)	Kichik biznesga ajratilgan bank kreditlari (mlrd so‘m)
2013	60,8	8,64	464,00
2014	61,9	8,95	607,20
2015	60,8	9,23	743,70
2016	60,9	9,60	1251,00
2017	61,9	9,95	1850,00
2018	64,6	10,17	2690,20
2019	66,8	10,39	4041,10
2020	65,3	10,54	5345,80
2021	62,4	10,12	6981,60
2022	56,0	10,31	9158,00
2023	55,7	9,86	12112,00
2024	54,9	10,12	15900,00

**O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. Pul-kredit va moliyaviy statistika / Bank kreditlari bo‘yicha statistik ma’lumotlar.*

Jadval ma’lumotlari tahlilidan ko‘rinadiki, 2013–2019 yillarda kichik biznesning mamlakat yalpi ichki mahsulotdagi ulushi barqaror o‘shish bilan tavsiflangan. Xususan, 2019 yilda bu ko‘rsatkich 66,8 foizga yetgan. Biroq 2020 yildan boshlab ulushning pasayish tendensiyasi kuzatilib, 2024 yilga kelib 54,9 foizgacha tushgan. Bu holat kichik biznesning iqtisodiyotdagi ulushi sekinlashganini anglatadi. Kichik biznesda band bo‘lganlar soni 2013 yilda 8,64 mln kishidan 2019 yilga kelib 10,39 mln kishigacha ortib borgan. Keyingi yillarda ma’lum pasayish kuzatilgan bo‘lsa-da, 2024 yilda 10,12 mln kishiga yetgani ko‘rsatkichning muayyan barqarorlikka erishganidan dalolat beradi.

Shu bilan birga kichik biznesga ajratilgan bank kreditlari yildan-yilga sezilarli darajada oshgan. 2013 yilda 464 mlrd so‘m bo‘lgan kredit hajmi 2024 yilga kelib 15,9 trillion so‘mga yetgan. Bu davlat va tijorat banklari tomonidan kichik biznesni qo‘llab-quvvatlash siyosatining kuchayganini ko‘rsatadi.

Umuman olganda kichik biznes mamlakat iqtisodiyotida ish o‘rinlari yaratish va aholi bandligini ta’minlashda muhim omil sifatida saqlanib qolmoqda. Biroq kredit resurslarining o‘shishiga qaramay, yalpi ichki mahsulotdagi ulushning pasayishi mazkur mablag‘larni samarali yo‘naltirish, ishlab chiqarish hajmini oshirish hamda eksport imkoniyatlarini kengaytirish zarurligini ko‘rsatadi.

Yuqoridagi jadvaldan ko‘rish mumkinki, O‘zbekistonda kichik biznes bilan shug‘ullanadiganlar 78 foizni tashkil etgan holda jahondagi eng rivojlangan davlatlar orasida birinchi o‘rinni egallamoqda. O‘zbekistonda kichik biznes bilan shu‘gullanadiganlar qanchalik ko‘p bo‘ladigan bo‘lsa, davlat xaridlari tizimida ham shunchalik raqobat bo‘ladi.

Kichik biznes sub’ektlarining yetkazib beruvchilar umumiy sonidagi ulushi juda yuqori darajada saqlangan. 2019 yilda 97,8 foizni tashkil etgan ko‘rsatkich 2023 yilga kelib 96,8 foizgacha biroz pasaygan bo‘lsa-da, umumiy holda kichik biznesning yetakchi mavqei saqlanib qolgani yaqqol ko‘rinadi.

Davlat xaridlari bo‘yicha tuzilgan bitimlar hajmi 2019 yilda 470,5 mlrd so‘mdan 2021 yilda 596,1 mlrd so‘mgacha oshgan, ammo 2022 yilda 438,3 mlrd so‘mgacha pasayib, 2023 yilda yana 501,1 mlrd so‘mga yetgan. Bu ko‘rsatkich xaridlar hajmida turg‘unlik va mavsumiy o‘zgarishlar mavjudligini anglatadi.

2–jadval.

**Elektron davlat xaridlarining statistik
ma’lumotlari va kichik biznes***

Ko‘rsatkichlar	birligi	2019-yil	2020-yil	2021-yil	2022-yil	2023-yil
Kichik biznes subyektlarini yetkazib beruvchilarning umumiy sonidagi ulushi	%	97,8	97,7	97,4	97	96,8
Davlat xaridlari bo‘yicha tuzilgan bitimlar hajmi	mlrd so‘m	470,5	497,1	596,1	438,3	501,1
Tuzilgan bitimlarning umumiy boshlang‘ich bahosi	mlrd so‘m	587,8	637	729,1	575,2	645,85
Korporativ xaridlar bo‘yicha tuzilgan bitimlarning hajmi	mlrd so‘m	350,4	344,3	444,8	364,7	411,9
Moliyaviy mablag‘larning tejalishi	mlrd so‘m	64,1	68,4	95,5	101,5	117,2

* Davlat xaridlari elektron tizimi, davlat va korporativ xaridlar bo'yicha ma'lumotlar portali.

Tuzilgan bitimlarning umumiy boshlang'ich bahosi ham xuddi shunday dinamikaga ega. 2019 yilda 587,8 mlrd so'm bo'lgan ko'rsatkich 2021 yilda 729,1 mlrd. so'mgacha o'sgan, keyin esa 2022 yilda 575,2 mlrd so'mga tushib, 2023 yilda 645,85 mlrd so'mni tashkil etgan. Bu davlat va korporativ xaridlar bozoridagi o'zgaruvchanlikni ifoda etadi.

Korporativ xaridlar bo'yicha bitimlar hajmi 2019 yilda 350,4 mlrd so'mdan 2021 yilda 444,8 mlrd so'mgacha o'sgan, 2022 yilda 364,7 mlrd so'mga pasaygan bo'lsa-da, 2023 yilda yana 411,9 mlrd so'mga ko'tarilgan. Bu esa korporativ xaridlar segmentida kichik biznes ishtirokining barqarorligidan dalolat beradi.

Moliyaviy mablag'larning tejalishi yildan-yilga uzluksiz o'sib borgan: 2019 yilda 64,1 mlrd so'mdan 2023 yilda 117,2 mlrd so'mga yetgan. Bu tender va xarid jarayonlarida raqobatning kuchayishi hamda kichik biznesning narx siyosatida samaradorligi oshganini ko'rsatadi.

Umuman olganda tahlil shuni ko'rsatadiki, kichik biznes davlat va korporativ xaridlar tizimida yetakchi ishtirokchi sifatida o'z mavqeini saqlab qolmoqda. Bitimlar hajmida ayrim yillarda pasayish kuzatilsa-da, moliyaviy mablag'larning tejalishi yildan-yilga o'sib, samaradorlik oshgan. Bu esa kichik biznesning iqtisodiyotdagi ahamiyati yuqori va uning raqobatbardoshligi ta'minlanib kelayotganidan dalolat beradi.

Davlat xaridlarida yetkazib beruvchilarning umumiy sonidagi kichik biznes subyektlarining ulushini qaraydigan bo'lsak har yili deyarli 97 foizni tashkil etib kelmoqda. Bu degani davlat xaridida bo'layotgan barcha buyurtmalarning deyarli hammasini kichik biznes subyektlari yetkazib bermoqda.

Kichik biznes subyektlarining davlat xaridlarida ham ishtiroki yetarli darajada bo'lib kelmoqda. Bu quyidagi rasmdan ko'rishimiz mumkin :

Yuqoridagi jadvaldan ko'rinib turibdiki, davlat xaridlarida kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari 2023-yilning so'ngi choragida deyarli 5 mlrdga yaqin mahsulot sotishgan, 2024-yilning 4-choragiga kelib bu ko'rsatkich deyarli 2,5 mlrdga o'sgan, ya'ni 7,5 mlrd so'mlik mahsulot sotib olingan. Mazkur elektron savdolarini tashkil etish uchun tadbirkorlarga qulaylik yaratish maqsadida birjaning maxsus axborot portali yaratilgan. Portalni yaratish va joriy etishda davlat xaridlarini amalga oshirishning ilg'or jahon tajribasi, jumladan, sinalgan va o'zining ijobiy samarasini ko'rsatgan zamonaviy elektron birja savdolari tizimidan keng foydalanilgan. Bu davlat xaridlari jarayonining ochiq-oshkoraligini ta'minlashga xizmat qilmoqda. Shuning uchun birjada tashkil etilayotgan elektron savdolar tizimi davlat xaridlarining ham buyurtmachilari, ham tovarni yetkazib beruvchilari uchun birdek qulaylik yaratmoqda.

Elektron savdolar teskari auksion, ya'ni narxni arzonlashtirish mexanizmi asosida amalga oshiriladi va boshlang'ich narxning pasayishi bilan yakunlanadi, ya'ni budjet tashkiloti o'ziga kerakli mahsulot haqida birjaning maxsus axborot portaliga ye'lon berganda uning boshlang'ich narxini belgilaydi. Ushbu e'longa 10 kun mobaynida barcha korxonalar teng huquqli ravishda o'z taklifini beradi. Savdo yakunlangach, eng yaxshi taklif avtomatik tarzda tizim tomonidan aniqlanadi va uning egasi savdolar g'olibi, deb belgilanadi. Bunda savdo jarayonlariga inson omilining ta'sir etishi to'la chegaralangan.

Elektron davlat xaridlari tizimida kichik biznes subyektlari uchun yaratilgan qulayliklar qatoriga tadbirkorlar uchun maxsus axborot portalida yaratilgan interaktiv xizmatlar ham kiradi. So'nggi yillarda, ular uchun qo'shimcha qulayliklarni yaratib berish maqsadida portalda davlat va korporativ xaridlar ishtirokchilarining shaxsiy kabineti, narxlarning elektron ma'lumotnomasi, onlayn-maslahat, call-markaz, forum kabi interaktiv xizmatlar joriy etildi.

Xulosa

Davlat xaridlari tizimiga kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarini jalb qilish iqtisodiyotning barqaror rivojlanishi, raqobatbardoshlikni oshirish va yangi ish o'rinlarini yaratish uchun muhim mexanizm hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, 2019–2023

yillarda kichik biznes subyektlarining davlat xaridlaridagi ulushi yuqori bo‘lishiga qaramay, normativ-huquqiy murakkabliklar, moliyaviy va texnologik resurslar yetishmasligi, shaffoflik va monitoringning yetarli darajada emasligi kabi muammolar mavjud.

Mazkur muammolarni bartaraf etish va tizim samaradorligini oshirish uchun bir qator tavsiyalar ishlab chiqildi. Normativ-huquqiy bazani soddalashtirish, hujjatlarni tayyorlash bo‘yicha qo‘llanmalar va elektron konsultatsiyalarni taqdim etish zarur. Kichik biznes subyektlariga moliyaviy yordam, kreditlar, texnologik infratuzilma va malaka oshirish bo‘yicha treninglar tashkil etish muhim hisoblanadi. Shu bilan birga shaffoflikni kuchaytirish, tender jarayonlarini doimiy monitoring qilish, hududiy va tarmoqli tengsizlikni bartaraf etish, hamda tejab qolingan mablag‘larning samarali taqsimlanishini ta’minlash orqali davlat xaridlari tizimi yanada samarali bo‘ladi.

Ushbu tavsiyalarni amalga oshirish kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarini davlat xaridlariga keng jalb qilish, iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish hamda hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga sezilarli hissa qo‘shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi. “Davlat xaridlari to‘g‘risida”gi Qonun. O‘RQ-472-son, 2018-yil 9-aprel. <https://lex.uz/docs/3641786>
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining. “Davlat xaridlarini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori. PQ-4381-son, 2019-yil 27-iyun. <https://lex.uz/docs/4395298>
3. O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik ko‘rsatkichlari. <https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/small-business-and-entrepreneurship-2>
4. O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi. Davlat moliyasi va xaridlari bo‘yicha statistik ma’lumotlar. <https://www.mf.uz/uz/>
5. Shernayev A.A. Davlat xaridlarini tashkil etish va uning samaradorligini oshirish yo‘llari. – T.: 2020
6. World Bank. Public Procurement Reform. <https://www.worldbank.org/en/topic/governance/brief/procurement>
7. OECD. Government at a Glance 2021. <https://www.oecd.org/gov/government-at-a-glance-22214399.htm>

IQTISODIYOTNI RAQAMLASHTIRISH SHAROITIDA KICHIK BIZNES SUB'EKTLARINING IQTISODIY XAVFSIZLIGIGA TA'SIR ETUVCHI TAHDIDLAR TAHLILI

Akbarov Abdulhamid Akmal o'g'li

*mutaxassislik, ijtimoiy-gumanitar va
aniq fanlar kafedrasining
katta o'qituvchisi*

*Toshkent davlat iqtisodiyot universitetining
Andijon fakulteti*

E-mail: abdulhamidullo97@gmail.com

ORCID: 0000-0002-6478-8293

Annotatsiya. Maqolada iqtisodiyotni raqamlashtirish sharoitida kichik biznes subyektlarining iqtisodiy xavfsizligiga ta'sir etuvchi asosiy tahdidlar tizimli tahlil qilingan. Kiberxavfsizlik, moliyaviy resurslar tanqisligi, raqamli infratuzilmaning zaifligi, axborot texnologiyalaridan foydalanishdagi malaka yetishmasligi hamda huquqiy-normativ noaniqliklar kichik bizneslar barqarorligiga tahdid soluvchi omillar sifatida aniqlangan. Adabiyotlar tahlili asosida tahdidlar ichki va tashqi omillar guruhlariga ajratilib, ularning iqtisodiy xavfsizlikka ta'sir mexanizmi ochib berilgan.

Kalit so'zlar. iqtisodiy xavfsizlik, kichik biznes, raqamli iqtisodiyot, kiberxavfsizlik, tahdidlar, raqamlashtirish, iqtisodiy barqarorlik.

АНАЛИЗ УГРОЗ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ СУБЪЕКТОВ МАЛОГО БИЗНЕСА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ

Акбаров Абдулхамид Акмал оглы

*старший преподаватель кафедры
специальных, социально-гуманитарных и
естественных наук*

*Андижанский факультет
Ташкентского государственного
экономического университета*

E-mail: abdulhamidullo97@gmail.com

ORCID: 0000-0002-6478-8293

Аннотация. В статье проведён системный анализ основных угроз экономической безопасности субъектов малого бизнеса в условиях цифровизации экономики. В исследовании определены ключевые факторы риска, такие как кибербезопасность, дефицит финансовых ресурсов, слабое развитие цифровой инфраструктуры, недостаточная квалификация в использовании информационно-коммуникационных технологий, а также правовая и нормативная неопределённость, которые представляют угрозу устойчивости малых предприятий. На основе анализа литературы угрозы определены как внутренние и внешние факторы, раскрыт их механизм воздействия на экономическую безопасность.

Ключевые слова: экономическая безопасность, малый бизнес, цифровая экономика, кибербезопасность, угрозы, цифровизация, экономическая устойчивость.

ANALYSIS OF ECONOMIC SECURITY THREATS TO SMALL BUSINESS ENTITIES IN THE CONTEXT OF ECONOMIC DIGITALIZATION

Akbarov Abdulkhamid Akmal ugli

*Senior Lecturer at the Department of
“Specialized, Social-Humanitarian and
Natural Sciences” of the Andijan Faculty
Tashkent State University of Economics
E-mail: abdulhamidullo97@gmail.com
ORCID: 0000-0002-6478-8293*

Abstract. This article presents a systematic analysis of the main threats to the economic security of small business entities under the conditions of economic digitalization. The study identifies key risk factors such as cybersecurity, shortage of financial resources, weak digital infrastructure, insufficient skills in the use of information and communication technologies, and legal and regulatory uncertainty, all of which pose threats to the stability of small enterprises. Based on the literature review, the threats are classified into internal and external factors, and their mechanisms of influence on economic security are examined.

Keywords: economic security, small business, digital economy, cybersecurity, threats, digitalization, economic stability.

Kirish

So‘nggi o‘n yillikda raqamlashtirish jarayoni global iqtisodiyotning eng muhim transformatsion omillaridan biriga aylandi. Raqamli texnologiyalar ishlab chiqarish, moliya, savdo, logistika, xizmat ko‘rsatish, ta‘lim va sog‘liqni saqlash sohalarida samaradorlikni oshirish, xarajatlarni kamaytirish va bozor munosabatlarini shaffoflashtirish imkonini bermiqda. Ushbu jarayonlar nafaqat yirik korporatsiyalar, balki kichik va o‘rta biznes faoliyatining ham ajralmas qismiga aylanmoqda. Kichik biznes sub’ektlari elektron to‘lov tizimlari, onlayn savdo platformalari, mobil ilovalar, bulutli xizmatlar, raqamli marketing va masofaviy ish texnologiyalaridan keng foydalanish orqali o‘z faoliyatini modernizatsiya qilmoqda.

Raqamlashtirish shuningdek, kichik biznes sub’ektlariga yangi bozorlarga chiqish, iste’molchilar bilan bevosita aloqa o‘rnatish, xarajatlarni optimallashtirish va raqobatbardoshligini oshirish imkonini beradi. Ayniqsa pandemiya davrida onlayn xizmatlar va elektron savdo tizimlarining ahamiyati keskin oshdi. Shu sababli ko‘plab korxonalar o‘z faoliyatini raqamli formatga o‘tkazish orqali tirik qolish strategiyasini amalga oshirdi. Biroq raqamli iqtisodiyotga o‘tish bilan birga iqtisodiy xavfsizlik masalalari ham murakkablashmoqda. Kichik biznes sub’ektlari ko‘pincha texnik, moliyaviy va tashkiliy resurslari cheklangan bo‘lgani sababli yangi raqamli tahdidlarga nisbatan zaifroq bo‘ladi. Eng asosiy xavflar – kiberxavfsizlikning past darajada ta‘minlanishi, ma‘lumotlarning o‘g‘irlanishi yoki yo‘qolishi, raqamli firibgarlik, moliyaviy barqarorlikning yetishmasligi, infratuzilma cheklovlari, huquqiy muhitdagi noaniqliklar hamda raqobatning keskinlashuvidir.

O‘zbekiston sharoitida mazkur masala yanada dolzarb tus olmoqda. Chunki mamlakatda raqamli infratuzilma rivojlanish bosqichida bo‘lib, “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi asosida keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Shu bilan birga, kichik biznes sub’ektlari hali to‘liq raqamli integratsiyaga erishmagan. Ularning aksariyati axborot tizimlaridan foydalanishda yetarli bilim va tajribaga ega emas, texnik himoya vositalari esa cheklangan. Bundan tashqari, huquqiy va normativ bazadagi noaniqliklar, elektron shartnomalar va ma‘lumotlar himoyasiga oid qonunlarning yetarli darajada takomillashmaganligi kichik biznes uchun iqtisodiy xavfsizlik risklarini yanada oshirmoqda.

Bundan tashqari, xalqaro tajribalar shuni ko‘rsatadiki, raqamli iqtisodiyotga o‘tish jarayonida kichik biznes sub’ektlari uchun eng muhim masala nafaqat texnologik moslashuv, balki ishonchli va xavfsiz raqamli ekotizimni yaratishdir. Kiberxavfsizlik siyosatining yo‘qligi, malakali mutaxassislarining yetishmasligi, xavfqa qarshi sug‘urtalash mexanizmlarining sustligi kichik biznesni tashqi zarbalarga nisbatan himoyasiz holga keltiradi. Shu sababli raqamlashtirish

sharoitida kichik biznesning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash nafaqat biznes egalarining, balki davlatning ham strategik manfaatlariga daxldor masaladir.

Adabiyotlar sharhi

So'nggi yillarda raqamli iqtisodiyotning jadal rivojlanishi kichik biznes subyektlarining iqtisodiy xavfsizligi masalasini yangi bosqichga olib chiqdi. Kichik biznes raqamli transformatsiya jarayonining eng faol, biroq eng zaif ishtirokchilaridan biri sifatida ko'rilmogda. Shu bois, ilmiy adabiyotlarda bu yo'nalishda olib borilgan tadqiqotlar soni ortib bormogda va ularning aksariyati iqtisodiy xavfsizlikni raqamli muhitdagi tahdidlar tizimi orqali tahlil etishga qaratilgan.

Jumladan, Anderson va Moore ilmiy ishida raqamli tizimlarning zaifligi kichik korxonalar uchun iqtisodiy xavfsizlikka bevosita tahdid ekanini asoslab beradi [1]. Ular keltirgan empirik ma'lumotlarga ko'ra, kiberhujumga uchragan kichik bizneslarning o'rtacha 20-30 foizi daromad yo'qotadi, ayrim hollarda esa faoliyatini to'xtatib qo'yishga majbur bo'ladi. Ushbu natijalar shuni ko'rsatadiki, raqamli iqtisodiyotning afzalliklari bilan bir qatorda u yangi xavf-xatarlar tizimini ham yuzaga keltiradi.

Raimo va boshqalar tadqiqotida kichik biznes sub'ektlari duch kelayotgan raqamli transformatsiya to'siqlarini tahlil qilgan [2]. Ularning fikricha, iqtisodiy xavfsizlikni zaiflashtiruvchi asosiy omillar texnik infratuzilmaning rivojlanmaganligi, xodimlarning raqamli kompetensiyalari yetishmasligi hamda davlat tomonidan tartibga solishdagi murakkabliklardir. Tadqiqot natijalari raqamlashtirish jarayonida tashkilot ichki resurslarining moslashuv darajasi muhim ekanini ko'rsatadi.

O'zbekiston sharoitida bu masala A. Rasulov tomonidan keng yoritilgan. Muallif mamlakatdagi raqamli iqtisodiyot rivojiga to'sqinlik qiluvchi asosiy omillar sifatida internet infratuzilmasining notekis rivojlanishini, axborot xavfsizligi tizimlarining yetarli darajada himoyalalmaganini hamda normativ-huquqiy bazadagi bo'shliqlarni ta'kidlaydi [3]. Ushbu omillar kichik biznes subyektlarining iqtisodiy xavfsizligini ham bevosita zaiflashtiradi, chunki ular raqamli bozor infratuzilmasiga to'liq integratsiyalasha olmaydi.

Shuningdek, Sh. Azimov tomonidan kichik biznes faoliyatida iqtisodiy xavfsizlikka tahdid soluvchi bir qator omillar tizimli tahlil qilingan. Ular orasida kapital tanqisligi, kredit olishdagi byurokratik to'siqlar, davlat idoralari bilan o'zaro munosabatlardagi shaffoflik yetishmasligi, shuningdek, kiberxavfsizlik infratuzilmasining sustligi alohida o'rin tutadi [4]. Muallifning fikricha, iqtisodiy xavfsizlik faqat moliyaviy barqarorlik bilan emas, balki raqamli infratuzilmaga ishonch darajasi bilan ham belgilanadi.

Nash va Williams esa kichik biznes egalari orasida kiberxavfsizlik madaniyati va xabardorlik darajasining pastligi eng asosiy xavf omili ekanini qayd etadi. Ularning tadqiqoti shuni ko'rsatadiki, ko'plab kichik biznes subyektlari raqamli tahdidlarga tayyor emas, kiberxavfsizlik siyosatini ishlab chiqmaydi va shuning uchun ham hatto kichik hujumlar ularning iqtisodiy barqarorligiga katta zarar yetkazadi [5].

Umuman olganda, adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, kichik biznes subyektlarining iqtisodiy xavfsizligiga tahdidlar ikki yo'nalishda namoyon bo'ladi: ichki tahdidlar va tashqi tahdidlar.

Ichki tahdidlar – boshqaruvdagi sustlik, xodimlarning raqamli savodxonligining pastligi, moliyaviy resurslarning cheklanganligi, xavfsizlik siyosatining yo'qligi.

Tashqi tahdidlar – raqobatning kuchayishi, kiberjinoyatchilik, infratuzilmaning rivojlanmaganligi, huquqiy tartibga solishdagi noaniqliklar va davlat qo'llovining yetishmasligi [7].

Shu jihatdan mavjud ilmiy adabiyotlar kichik biznesni raqamli iqtisodiyot sharoitida nafaqat iqtisodiy faoliyatning subyekti, balki raqamli xavfsizlik tizimining eng zaif bo'g'ini sifatida ham ko'rsatadi. Natijada iqtisodiy xavfsizlikni mustahkamlash uchun davlat siyosati,

biznes strategiyasi va texnologik yechimlar o'rtasida muvozanatli yondashuvni zaruriyatini paydo qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda tahliliy va kontekstual yondashuvlar qo'llanildi. Mavjud xalqaro va milliy adabiyotlar tahlili asosida meta-sharh amalga oshirildi. Shuningdek, O'zbekiston sharoitida kichik bizneslar duch kelayotgan tahdidlarni aniqlash maqsadida mavjud statistik hisobotlar, ekspert fikrlari va amaliy kuzatishlardan foydalanildi. Tahlil tahdid turlari (kiber, moliyaviy, infratuzilma, huquqiy, raqobat); ta'sir darajasi (ehtimollik $\times$ zarar); zaiflik ko'rsatkichlari (resurs, malaka, texnik baza); javob choralarining iqtisodiy samaradorligi kabi mezonlarga asoslandi

Tahlil va natijalar

Tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, raqamli iqtisodiyot sharoitida kichik biznes sub'yektlarining iqtisodiy xavfsizligiga bevosita va bilvosita ta'sir etuvchi besh asosiy tahdid yo'nalishi mavjud. Ushbu tahdidlar ichki va tashqi omillar kesimida tahlil qilindi.

1-jadval.

Tahdidlarning turlari, uning manbalari va iqtisodiy xavfsizlikka ta'sirining izohi*

<i>Tahdid turi</i>	Ichki omillar	Tashqi omillar	Iqtisodiy xavfsizlikka ta'siri
<i>Kiber tahdidlar</i>	Kiberxavfsizlik siyosatining yo'qligi; IT malakasi pastligi	Xorijiy kiberhujumlar; xalqaro standartlarga mos kelmaslik	Moliyaviy yo'qotish, obro' pasayishi, mijoz ishonchi yo'qolishi
<i>Infratuzilma cheklovlari</i>	Texnik vositalar eskiligi; internet sifati past	Elektr ta'minoti va tarmoq barqaror emas	Ish samaradorligi pasayadi, raqamli xizmatlar sustlashadi
<i>Huquqiy noaniqliklar</i>	Ichki kontraktlarni himoyalash sust	Qonunchilikdagi bo'shliqlar, maxfiylik talablari noaniq	Huquqiy xavflar, jarimalar, hamkorlikdagi to'siqlar
<i>Moliyaviy resurslar tanqisligi</i>	Kapital yetishmaydi, kredit olish qiyin	Inflyatsiya, valyuta kursi beqarorligi	Investitsiya imkoniyatlari torayadi, raqamli innovatsiya sekinlashadi
<i>Raqobat bosimi</i>	Marketing va brend yetishmasligi	Global platformalarning ustunligi	Bozor ulushi kamayadi, foyda marjasi qisqaradi

* Tadqiqotlar asosida muallif ishlanmasi

Yuqoridagi jadvaldan ko'rinib turibdiki, kichik biznes sub'yektlarining iqtisodiy xavfsizligiga eng katta ta'sirni ichki omillardan kiberxavfsizlik siyosatining yo'qligi va IT malakasining pastligi, tashqi omillardan esa infratuzilmaning barqaror emasligi hamda global raqobat bosimi ko'rsatmoqda. Ayniqsa kiber tahdidlar zamonaviy sharoitda eng tez o'sayotgan xavf turiga aylangan [8]. OECD hisobotiga ko'ra, O'zbekistondagi kichik bizneslarning 60 foizdan ortig'i raqamlashtirish orqali faoliyat samaradorligini oshirganini tan olgan bo'lsa-da, ularning 45 foizi kiberxavfsizlikni ta'minlash uchun yetarli resurslarga ega emas [6]. Shuningdek, qishloq hududlarida internet sifatining pastligi raqamli xizmatlardan foydalanish imkoniyatini keskin cheklab qo'yimoqda, bu esa infratuzilma omilining iqtisodiy xavfsizlikdagi ahamiyatini yanada kuchaytiradi.

Olingan natijalar tahlili shuni ko'rsatadiki, kichik bizneslar uchun raqamli iqtisodiyotda eng asosiy xavf kiberxavfsizlikning zaifligidir. Ko'plab kichik korxonalar axborot xavfsizligi siyosatini ishlab chiqmagan yoki bu borada malakali kadrlarni jalb etish uchun yetarli mablag'ga

ega emas. Natijada, ular fishing, zararli dasturlar, ma'lumot o'g'riligi, soxta onlayn operatsiyalar kabi kiberjinoyatlardan aziyat chekadi. Mazkur holat nafaqat moliyaviy yo'qotishlarga, balki korxona obro'sining pasayishiga va mijozlar ishonchining yo'qolishiga ham sabab bo'ladi.

Infratuzilma bilan bog'liq tafovutlar, ayniqsa viloyat va qishloq joylarda – raqamli texnologiyalardan to'liq foydalanish imkoniyatini cheklaydi. Internet tezligi past, elektr energiyasi uzilishlari tez-tez kuzatiladi, texnik jihozlar eskirgan. Buning natijasida biznes jarayonlar uzluksizligi buziladi, mijozlarga xizmat ko'rsatish sifati pasayadi va raqamli loyihalar samaradorligi kamayadi. Moliyaviy omillar ham muhim ahamiyatga ega. Raqamli texnologiyalarni joriy etish uchun zarur investitsiya resurslari yetishmasligi, bank kreditlariga kirish imkoniyatining cheklanganligi, valyuta kursining beqarorligi kichik biznes sub'yektlarining innovatsion faolligini pasaytiradi[9]. Shu sababli, ularning aksariyati raqamli yangiliklarni joriy etishni kechiktiradi yoki umuman amalga oshirmaydi.

O'zbekiston misolida “Raqamli O'zbekiston – 2030” strategiyasi raqamlashtirish jarayonlarini jadallashtirayotgan bo'lsa-da, kichik biznes uchun amaliy yordam mexanizmlari hali to'liq shakllanmagan. Ayniqsa, raqamli transformatsiyani qo'llab-quvvatlashga qaratilgan grantlar, mikrokreditlar, soliq imtiyozlari va raqamli malaka oshirish dasturlari keng ko'lamda joriy etilishi zarur.

Xususan, kichik biznes sub'ektlari uchun subsidiyalangan antivirus dasturlari, xavfsizlik monitoring tizimlari va onlayn himoya xizmatlarini yo'lga qo'yish zarur. Shuningdek, har bir tarmoq kesimida kiberxavfsizlik bo'yicha o'quv treninglari va amaliy seminarlar tashkil etilishi kerak.

Ikkinchidan, elektron shartnomalar, ma'lumot maxfiyligi siyosati, elektron to'lovlar va raqamli imzolar bo'yicha yagona milliy standartlar ishlab chiqilishi, sud-huquq tizimida raqamli isbotlash mexanizmlari kuchaytirilishi lozim.

Uchinchidan, qishloq va chekka hududlarda internet tarmog'ini kengaytirish, elektr energiyasi barqarorligini oshirish, IT uskunalar xaridiga soliq imtiyozlari berish orqali raqamli xizmatlardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish kerak [10].

To'rtinchidan, kichik biznes sub'ektlarining raqamli loyihalarini moliyalashtirish uchun imtiyozli mikrokreditlar, grant dasturlari va davlat-xususiy sheriklik loyihalari yo'lga qo'yilishi zarur.

Beshinchidan, oliy ta'lim va kasb-hunar ta'limi tizimiga “raqamli xavfsizlik” modullarini joriy etish, kichik biznes egalari va menejrlari uchun qisqa muddatli malaka oshirish kurslarini tashkil etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Umuman olganda, tahlil natijalari raqamli iqtisodiyotda kichik bizneslarning iqtisodiy xavfsizligini mustahkamlash uchun kompleks, ko'p darajali yondashuvni talab etishini ko'rsatadi. Ichki boshqaruv salohiyatini oshirish, tashqi muhitdagi noaniqliklarni kamaytirish va davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini kuchaytirish orqali raqamli barqarorlikni ta'minlash mumkin. Shu asosda, kichik biznes sub'ektlari nafaqat iqtisodiy xavfsizligini mustahkamlaydi, balki raqamli iqtisodiyotning raqobatbardosh va barqaror segmentiga ham aylanadi.

Xulosa

Xulosa sifatida ta'kidlash joizki, raqamlashtirish jarayoni zamonaviy iqtisodiyotning ajralmas tarkibiy qismiga aylanib, kichik biznes sub'yektlari uchun yangi imkoniyatlar va ustunliklar manbai bo'lib xizmat qilmoqda. Raqamli texnologiyalar ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish, xarajatlarni optimallashtirish, yangi bozorlarga chiqish va mijozlar bilan bevosita aloqani kuchaytirish imkonini bermokda. Shu bilan birga ushbu jarayon kichik bizneslarning iqtisodiy xavfsizlik tizimini murakkablashtiruvchi, ularning faoliyatiga tahdid soluvchi yangi xavf omillarini ham yuzaga keltirmokda.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, raqamli iqtisodiyot sharoitida kichik bizneslarning iqtisodiy xavfsizligiga ta'sir etuvchi asosiy omillar sifatida kiberxavfsizlikning yetarli darajada

ta'minlanmaganligi, moliyaviy resurslarning tanqisligi, huquqiy va normativ noaniqliklar, hamda infratuzilma cheklovlari ajralib turadi. Ayniqsa kiberxavfsizlik sohasi kichik biznes uchun strategik zaif nuqta bo'lib qolmoqda. Ularning aksariyati axborot himoyasi, ma'lumotlarni zaxiralash va kiberhujumlarga qarshi chora-tadbirlarni yetarlicha yo'lga qo'ymagan. Natijada, ma'lumotlar yo'qotilishi, moliyaviy zararlar va ishonchning pasayishi kabi holatlar ularning iqtisodiy barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Infratuzilma bilan bog'liq kamchiliklar – internet tarmog'ining qamrovi va sifati, elektr energiyasi ta'minoti, raqamli texnologiyalarni qo'llash imkoniyatlaridagi tafovutlar – kichik biznes sub'ektlarining raqamli transformatsiyadan to'liq foyda ko'rishiga to'sqinlik qilmoqda. Ayniqsa qishloq va chekka hududlarda joylashgan korxonalar uchun bu muammo yanada keskinroqdir. Moliyaviy resurslarning yetishmasligi esa raqamli innovatsiyalarni joriy etish jarayonini sekinlashtirib, kichik bizneslarning raqobatbardoshligini pasaytiradi.

Shunday ekan kichik biznes sub'ektlarining iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash raqamli iqtisodiyotda barqaror rivojlanishning ustuvor shartidir. Bu borada davlat, xususiy sektor va ta'lim muassasalari o'rtasidagi institutsional hamkorlik muhim o'rin tutadi. Davlat organlari tomonidan raqamli infratuzilmani rivojlantirish, normativ-huquqiy bazani soddalashtirish va kiberxavfsizlikni qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini kengaytirish zarur. Xususiy sektor esa innovatsion texnologiyalarni joriy etish, kadrlar malakasini oshirish va xavfsizlik siyosatini amaliyotga tatbiq etish orqali o'z zimmasiga mas'uliyat olishi lozim. Ta'lim muassasalari esa ushbu jarayonni ilmiy va intellektual jihatdan ta'minlab, kichik biznes egalari uchun raqamli savodxonlik va xavfsizlik madaniyatini rivojlantirishga xizmat qilishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Anderson, R., & Moore, T. (2022). The Economics of Cyber Risk. SpringerLink.
2. Raimo, N., De Luca, F., & Ricciardelli, A. (2023). Breaking the Digitalization Barrier for SMEs: A Fuzzy Logic Approach. Springer Open.
3. Rasulov, A. (2024). Challenges and Barriers to Digital Economy Growth in Uzbekistan. Kiberleninka.
4. Azimov, Sh. (2023). Economic Security Threats to Small Businesses in Uzbekistan. Zenodo.
5. Nash, R., & Williams, J. (2021). Mind the Gap: Revealing Security Barriers for SMEs. arXiv.
6. OECD (2023). Enhancing SME Resilience in the Digital Economy: Policy Insights. OECD Publishing.
7. Эрматов А. А. ва Акбаров А. (2021). Кичик бизнес ва хусусий тadbirkorlik faoliyatida iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning ўziga xos jihatlari // Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar.
8. Akbarov, A., & Ahrorqulov, J. (2024). Tadbirkorlik faoliyati iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashda raqamli texnologiyalardan foydalanish // Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot, 2(11).
9. Akbarov, A. (2024). Raqamli iqtisodiyot sharoitida O'zbekistonda kichik biznesning rivojlanish jarayonlari tahlili // Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot, 2(2).
10. Эрматов, А. А., & Эралиев, А. А. (2021). Повышение эффективности управления за счет вовлечения сотрудников в управление предприятиями. Вестник науки и образования, (12-1 (115)), 72-75.

INNOVATSION FAOLIYATNI BOSHQARISHNI RIVOJLANTIRISH YO‘LLARI

Yuldashev Giyos Turabekovich

*iqtisodiyot fanlari bo‘yicha
falsafa doktori (PhD)
yashil iqtisodiyot va barqaror
biznes kafedrasi dotsenti v.b.
Toshkent davlat iqtisodiyot
universiteti Samarqand filiali
E-mail: yuldashev.giyos@gmail.com
ORCID: 0009-0003-6942-8945*

Annotatsiya. Maqolada innovatsion menejmentning mohiyati, uning zamonaviy iqtisodiy taraqqiyotdagi o‘rni va ahamiyati tahlil qilingan. Innovatsion faoliyatni boshqarishda raqamli texnologiyalarning tutgan o‘rni, startaplar, texnoparklar va biznes-inkubatorlarning innovatsion ekotizimdagi roli ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, korxonalarda innovatsion strategiyani ishlab chiqishning asosiy tamoyillari, resurslaridan samarali foydalanish mexanizmlari va xalqaro tajribadan foydalanishning ahamiyati yoritilgan.

Kalit so‘zlar: innovatsiya, innovatsion menejment, raqamli texnologiyalar, startap, texnopark, biznes-inkubator, innovatsion strategiya, raqobatbardoshlik.

ПУТИ РАЗВИТИЯ УПРАВЛЕНИЯ ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ

Юлдашев Гияс Турабекович

*доктор философии (PhD)
по экономическим наукам
и.о. доцента кафедры зелёной
экономики и устойчивого
развития бизнеса
Самаркандский филиал
Ташкентского государственного
экономического университета
E-mail: yuldashev.giyos@gmail.com
ORCID: 0009-0003-6942-8945*

Аннотация. В статье рассматривается сущность инновационного менеджмента, его роль и значение в современном экономическом развитии. Исследуются вопросы использования цифровых технологий в управлении инновационной деятельностью, роль стартапов, технопарков и бизнес-инкубаторов в инновационной экосистеме. Также анализируются основные принципы разработки инновационной стратегии на предприятиях, механизмы эффективного использования ресурсов и значение применения международного опыта.

Ключевые слова: инновация, инновационный менеджмент, цифровые технологии, стартап, технопарк, бизнес-инкубатор, инновационная стратегия, конкурентоспособность.

WAYS TO DEVELOP THE MANAGEMENT OF INNOVATION ACTIVITIES

Yuldashev Giyos Turabekovich

*Doctor of Philosophy (PhD)
in Economic Sciences
Associate Professor (Acting)
of the Department of Green Economy*

*and Sustainable Business
Samarkand Branch of Tashkent
State University of Economics
E-mail: yuldashev.giyos@gmail.com
ORCID: 0009-0003-6942-8945*

Abstract. This article examines the essence of innovation management, its role and importance in modern economic development. It highlights the use of digital technologies in managing innovation activities, as well as the role of startups, technoparks, and business incubators in the innovation ecosystem. The article also analyzes the key principles of developing innovation strategies in enterprises, mechanisms for efficient resource utilization, and the significance of applying international experience.

Keywords: innovation, innovation management, digital technologies, startup, technopark, business incubator, innovation strategy, competitiveness.

Kirish

Bugungi kunda innovatsion faoliyatni samarali boshqarish har bir mamlakat iqtisodiy taraqqiyotining ustuvor yoʻnalishlaridan biri hisoblanmoqda. Chunki innovatsiya raqobatbardoshlikni oshirish, iqtisodiy samaradorlikni kuchaytirish, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish va xalqaro bozorlarda muvaffaqiyat qozonishning muhim vositasidir. Innovatsion menejment zamonaviy boshqaruv tizimining ajralmas qismi boʻlib, u yangi gʻoyalarni shakllantirish, ularni amaliyotga tatbiq etish va natijada iqtisodiy samaradorlikka erishishni koʻzda tutadi.

Hozirgi davrda innovatsion faoliyatni boshqarishda raqamli texnologiyalardan keng foydalanilmoqda. Startaplar, texnoparklar va biznes-inkubatorlar innovatsion ekotizimning asosiy boʻgʻinlari sifatida shakllanib, ilmiy-tadqiqot ishlari bilan ishlab chiqarish jarayonlari oʻrtasida samarali koʻprik vazifasini oʻtaydi. Xalqaro tajriba shuni koʻrsatadiki, innovatsion menejment nafaqat korxonalarining barqaror rivojlanishini, balki butun iqtisodiyotning raqobatbardoshligini taʼminlashning asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Shu bois innovatsion boshqaruvning nazariy va amaliy asoslarini oʻrganish bugungi kunda dolzarb masala sifatida maydonga chiqmoqda.

Adabiyotlar sharhi

Innovatsion menejment va uning iqtisodiy taraqqiyotdagi ahamiyati boʻyicha xalqaro va mahalliy olimlar tomonidan koʻplab ilmiy izlanishlar olib borilgan. Avvalo, innovatsiya nazariyasiga asos solgan Y.A. Shumpeter asarlarida iqtisodiy rivojlanishning asosiy omili sifatida “yangi kombinatsiya” konsepsiyasi ilgari surilgan boʻlib, u innovatsion jarayonlarning nazariy asoslarini shakllantirib berdi [1]. Shumpeterning gʻoyalari keyinchalik innovatsion faoliyatni chuqur oʻrganishda metodologik asos vazifasini bajardi.

Shuningdek, N.D. Kondratyev tomonidan ishlab chiqilgan “uzun toʻlqinlar” nazariyasi ham innovatsion jarayonlarning davriy xususiyatini ochib berdi [2]. Olimning fikriga koʻra, ilmiy-texnik taraqqiyot bilan bogʻliq boʻlgan innovatsiyalar iqtisodiy rivojlanishda tebranishlar va yangi bosqichlarning yuzaga kelishiga sabab boʻladi.

Keyingi davrlarda P. Druker innovatsion menejmentni zamonaviy boshqaruvning asosiy funksiyalaridan biri sifatida talqin qilib, korxona va tashkilotlarda innovatsion strategiyalarni ishlab chiqish zarurligini taʼkidlagan [3]. Uning fikricha, har qanday korxona muvaffaqiyati innovatsion gʻoyalarning amaliyotga tatbiq etilishiga bogʻliq.

Xorijiy olimlardan M. Porter innovatsion faoliyatni milliy raqobatbardoshlik nazariyasi bilan bogʻlab, innovatsion boshqaruvni iqtisodiyotning barqaror oʻsishini taʼminlaydigan strategik omil sifatida koʻrsatgan [4]. Porterning “milliy raqobat ustunligi” konsepsiyasida innovatsion faoliyat iqtisodiy tizimlarning ustuvor rivojlanish omili sifatida talqin qilinadi.

O'zbekistonda ham innovatsion menejment masalalari bo'yicha bir qator ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Jumladan, iqtisodchilar innovatsion faoliyatning korxonalar barqaror rivojlanishida, yangi mahsulot va texnologiyalar yaratishda, shuningdek, xalqaro raqobatbardoshlikni oshirishda tutgan o'rnini alohida ta'kidlab kelmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tashabbusi bilan yaratilgan innovatsion muhit, texnoparklar, startap loyihalarni qo'llab-quvvatlash siyosati ham milliy innovatsion menejment rivojida muhim asos bo'lib xizmat qilmoqda.

Shu bilan birga xalqaro tajribada innovatsion boshqaruvda raqamli texnologiyalardan keng foydalanish, startap va biznes-inkubatorlar faoliyatini rivojlantirish, vechur kapital bozorini shakllantirish asosiy yo'nalish sifatida qaralmoqda. Ushbu yo'nalishlar milliy iqtisodiyotimizda ham tobora keng qo'llanilmoqda.

Umuman olganda, mavjud ilmiy manbalar innovatsion menejmentni iqtisodiy taraqqiyotning muhim omili sifatida e'tirof etib, uni rivojlantirish mexanizmlarini ishlab chiqishda nazariy va amaliy asos bo'lib xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu ishda analitik taqqoslash, mantiqiy va qiyoslama tahlil kabi an'anaviy usullaridan foydalaniladi. Xorijiy va mahalliy olimlar, tadqiqotchilarning soliq munosabatlariga oid ilmiy-amaliy qarashlari tahlil qilinib, natijalar asosida xulosalar shakllantirildi. Yuqorida keltirilgan usullardan foydalangan holda tahlillarni olib borish, koroxalarni innovatsion boshqaruvida ijobiy o'zgarishlarga olib keladi.

Tahlil va natijalar

Bugungi kunda innovatsion faoliyatni boshqarishda raqamli texnologiyalardan keng foydalanilmoqda. Startaplar, texnoparklar, biznes-inkubatorlar innovatsion ekotizimning ajralmas qismi hisoblanadi. Xalqaro tajribada ham innovatsion menejment raqobatbardoshlikni ta'minlashning asosiy omili sifatida qaralmoqda.

Innovatsion faoliyatni boshqarish – bu tashkilot va korxonalarda yangiliklarni ishlab chiqish, joriy etish va nazorat qilish jarayonlarini boshqarishga qaratilgan ilmiy-amaliy faoliyatdir. Uning mohiyati yangicha g'oyalarni shakllantirish, texnologiyalarni tatbiq etish va iqtisodiy samaradorlikni oshirishdan iboratdir.

Korxonaning innovatsion strategik rivojlanishi barqaror o'sishning raqobatbardosh strategiyasi bo'lib, innovatsion jarayonlar va texnologiyalarni to'la hisobga olishga asoslangan bo'ladi. Korxona menejmenti tizimida barqaror o'sishning raqobatbardosh innovatsion strategiyasi quyidagilar tufayli amalga oshiriladi:

- korporativ maqsadni amalga oshirishga mo'ljallangan faoliyatning aniq turini rivojlantirish strategik dasturi;
- korxonaning strategik maqsadga erishish bosqichlari izchilligining ustuvor yo'nalishini, maqsad va vazifalarini, resurslarni aniqlab beruvchi bosh rejasi;
- xalqaro, korporativ, tarmoq, tarmoqlararo yo'nalishda texnologik omillarni maksimal darajada hisobga olish asosida korxonaning maqsadga erishish vosita va usullari majmui.

U yoki bu innovatsion strategiya korxona faoliyatining innovatsion jarayonida yangi mahsulotlarni, texnologiya va xizmatni yaratishda, yangi usullar va vositalardan foydalanishda ilmiy tadqiqot va tajriba konstruktorlik ishlarida, ishlab chiqarishda, marketingda va boshqarishda hamda yangi tashkiliy tuzilmani yaratishda an'anaviy bo'lmagan resurslar turini o'zlashtirishda qo'llaniladi. Korxonani rivojlantirish innovatsion strategiyasi bir tomondan uzoq muddatga mo'ljallangan maqsad va vazifalarni (ishlab chiqarish, iqtisodiy, tijorat, ilmiy-texnik, tashkiliy, ijtimoiy va boshqalar) ilmiy asoslash strategiyasi sifatida namoyon bo'ladi. Ikkinchi tomondan korxona maqsadi va vazifalariga erishish jarayonida uning faoliyatini tartibga solish

omili bo‘lib xizmat qiladi. Shu bilan birga bir vaqtning o‘zida korxonani tashqi texnologik va bozor muhiti bilan bog‘laydi.

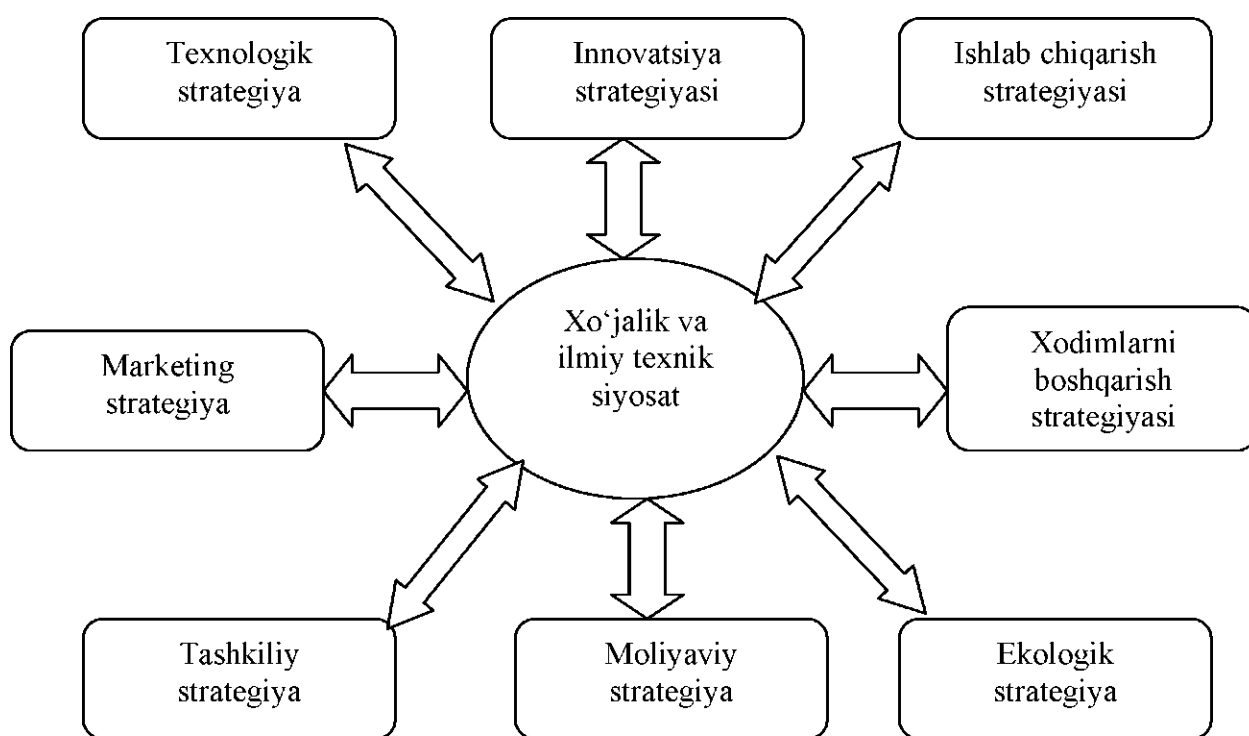
Innovatsion strategiya innovatsion tamoyillar asosida shakllanadigan strategiyaning fundamental bazasi, korxonalarda marketing, moliyaviy va boshqa strategiyalarni ishlab chiqishning asosi hisoblanadi. Strategik menejment doirasida innovatsion strategiya korxonaning barcha boshqa funksional strategiyasi bilan aloqadorligini ta‘minlashning asosiy elementidir.

Innovatsion faoliyat korxonaga joriy etiladigan har bir innovatsion jarayon bilan bog‘liq boshqaruv funksiyasini hayo‘lga joriy etishga xizmat qiladi. Resurslarni o‘zlashtirish sharoitining o‘zgarishi korxonaning moslashuvi, rivojlanishning ichki omillari, ishlab chiqarish, tijorat, tashkiliy boshqaruv, ilmiy-texnik faoliyatni integratsiyalashuvini hamda innovatsion salohiyatdan to‘la foydalanishni ta‘minlaydi.

Innovatsion strategiya korxonani boshqarishning barcha darajalarida strategiyani ishlab chiqishning kaliti hisoblanadi. Innovatsion strategiya komponentlari aloqasini 1-chizmada ifodalangan.

1-chizma.

Innovatsion strategiya integratsiyasi*

*Muallif ishlanmasi.

Korxonaning innovatsion strategiyasi - raqobat strategiyasi bo‘lib, innovatsion yondoshuv asosida korxona rivojini ta‘minlashga yo‘naltiriladi. Uning o‘ziga xos mantiqiy tuzilishi asosida menejment oldiga qo‘yilgan vazifalar bajariladi va tanlangan tayanch strategiya yordamida korxona rivoji ta‘minlanadi.

Odatda har xil yangiliklarni ixtisosligi o‘xshash bo‘lgan korxonalar himoyalani, yetakchilik qilish va boshqa strategiyalarni u yoki bu innovatsion jarayonning davrlariga mos ravishda foydalanadi. Masalan, yetakchilik strategiyasini yoki imitatsion strategiyani qo‘llash nafaqat aniq yangilikka, balki korxonaning o‘ziga ham bog‘liq. Bu strategiya yangilik bilan bog‘liq ishlab chiqarish, tijorat faoliyatiga nisbatan noaniqligi kamligi bilan ajralib turadi. Lekin ishlab chiqarishga innovatsiyaning o‘z vaqtida kiritilish zarurligi yoki uning bozordan chiqib ketishi korxona uchun yuqori darajali bozor yoki texnologik yangiliklarni yaratishga nisbatan kam bo‘lmagan noaniqliklar keltirib chiqarishi mumkin. Aksariyat korxonalar faoliyati

yangilikni qo'llab-quvvatlashga emas, mavjud mahsulotni yoki texnologiyani takomillashtirishga yo'naltiriladi. Ushbu yo'nalish ularning kelajakda texnologik bazasini mustahkamlash va bozorda o'z o'rnini saqlab qolishga xizmat qiladi. Korxonalar resurslarni ularga ma'lum bo'lgan an'anaviy texnologiyalarga sarflash afzal deb biladi. Natijada ular raqobat qobiliyatini asta-sekin yo'qotib, keyinchalik bozordan chiqib ketadi.

1-chizmada keltirilgan innovatsion jarayonlar iqtisodiy samaradorligining umumiy ko'rinishi shartli bo'lib, uning asosiy kamchiligi korxonaning tashqi muhitidagi innovatsion jarayonlarning borishidagi o'zgarishlarni baholash imkoni yo'qligidir. Boshqarishni tashkil etish nazariyasiga muvofiq, tashqi muhit korxona menejmenti tomonidan nazorat qilib bo'lmaydigan omillar yig'indisidan tashkil topadi. Bunga dastlab fundamental fan, umumiy iqtisodiy kon'yunktura, raqobatchilar harakati, institutsional omillar, innovatsion o'zgarishlar, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning o'ziga xos jihatlari, tarmoqda innovatsion jarayonlar va boshqalar kiradi.

Korxonalarda biznesning muvaffaqiyati mavjud innovatsion salohiyatga bog'liq bo'ladi. Chunki menejment salohiyatidan foydalanish innovatsion o'zgarishlarni aniqlab beruvchi institutsional omillar va innovatsion faoliyatni davlat tomonidan tartibga solish usullariga bog'liq.

Aynan davlat darajasida qabul qilinadigan qarorlar korxona miqyosida resurslarni taqsimlash va ustuvor innovatsion rivojlanishni aniqlashga katta ta'sir ko'rsatadi.

Korxonaning innovatsion strategik rivojlanishi uchun xo'jalik va texnologik jarayonlarning innovatsion yo'nalishlariga o'zaro aloqasini kompleks tahlil qilish lozim. Korxona ishlab chiqarish – tijorat faoliyatini kompleks tahlil qilish innovatsion faoliyatni qo'llab-quvvatlash uchun zarur jarayon hisoblanadi. Korxonalarda innovatsion jarayonni boshqarish uchun maqsadli yo'nalishni o'rnatish uning innovatsion rivojlanish omillarini va uzoq muddatga mo'ljallangan strategik va texnologik ustuvorligining metodologik uyg'unligini tahlil qilishga asoslanadi.

Institutsional omillar va sharoitlarni tahlil qilish korxonalarda ro'y berayotgan jarayonlarning real dinamikasini tushunib yetish, ya'ni ilmiy asoslash imkonini beradi. Umumiy holatda institutsional omillar iqtisodiy sub'yektlar, hulqiy me'yorlar va qoidalarni, ya'ni iqtisodiy o'zaro ta'sir shaklini va tashkiliy tuzilmani o'zida aks ettiradi.

Institutsional yondoshuv korxona aktivlarini o'zida mujassam etgan texnik-texnologik jarayonni, uning institutsional tarkibining yagonaligini ta'minlaydi. Aynan institutsional va texnik-texnologik yo'nalishlar kesishgan joyda korxonaning dinamikasini chuqurroq tushunish va baholash imkoniyati paydo bo'ladi.

Korxona doirasidagi institutsional o'zgarishlar uning o'ziga xos aktivlari bilan bog'liq bo'lib, unga ishlab chiqarish fondlari, xomashyolarni o'zlashtirish, mahsulot ishlab chiqarish va boshqalar kiradi. Agar ishlab chiqarish aktivlari korxona aktivlarining shakllanishiga yordam bersa va ushbu aktivlar tufayli korxona miqyosida iqtisodiy samaradorlikka erishilsa, ushbu holat korxonaning barqaror rivojlanish yo'lidan borayotganligini ko'rsatadi.

Korxonalarda innovatsion menejmentni takomillashtirish uchun strategik rejalashtirish, innovatsion marketing va samarali boshqaruv mexanizmlarini yo'lga qo'yish lozim. Bu raqobatbardoshlikni ta'minlashga yordam beradi.

Innovatsion faoliyatni davlat tomonidan tartibga solish davlatning iqtisodiy tizimga maqsadli ta'sir etish shakli bo'lib, bevosita ishlab chiqarish – tijorat aloqalari va mutanosiblikni, xususiy va ijtimoiy manfaatlarning o'zaro uyg'unligini ta'minlash asosida iqtisodiy faoliyatni muvofiqlashtirish, iqtisodiy voqealar o'zgarishini qo'llab-quvvatlashga qaratiladi. U iqtisodiy institutlar, innovatsion sohadagi manfaatlarni hisobga olgan holda iqtisodiy tizimga davlat boshqaruv organlarining maqsadga muvofiq ta'sir etishidir. Davlat tomonidan tartibga solish alohida korxonalar imkoniyatlarini kengaytirishi yoki siqib qo'yishi, ba'zida esa maqsadni amalga oshirishni qiyinlashtirishi ham mumkin.

Davlat organlarining funksiyalari. Davlat organlarining innovatsion sohadagi asosiy funksiyalari quyidagilar hisoblanadi:

- tadqiqot va ishlab chiqarishga mablag'larni yo'naltirish;
- innovatsion faoliyatni muvofiqlashtirish;
- innovatsion jarayonlarni rag'batlantirish va mazkur sohada raqobatni kuchaytirish;
- innovatsion xavf-xatarni sug'urta qilish;
- zahiralarni o'zlashtirish va mahsulotlarni ishlab chiqish bo'yicha majburiyatlarni bajarilmaganligi uchun davlat sanksiyalarini joriy etish;
- innovatsion jarayonlarni boshqarishning huquqiy asosini yaratish, xususan mualliflik huquqi va intellektual mulkni himoya qilish;
- innovatsion faoliyatni kadrlar bilan ta'minlash;
- innovatsion jarayonning institutsional ta'minoti;
- innovatsiyaning ijtimoiy va ekologik yo'nalishi;
- innovatsion faoliyatning ijtimoiy statusini oshirish;
- innovatsion jarayonlarni mintaqaviy tartibga solish;
- innovatsion jarayonlarning xalqaro yo'nalishlarini tartibga solish.

Davlatning ta'sir etish usullari. Davlatning korxonalar innovatsion faoliyatiga ta'siri ikkita, ya'ni ma'muriy va iqtisodiy (bevosita va bilvosita) usullari orqali amalga oshiriladi. Ma'muriy usul – ma'lum faoliyat turini cheklash yoki uni rivojlantirishga qaratilgan qonuniy asosga tayangan bo'ladi. Bu standartlash va patent siyosatini huquqiy me'yorlashdir. Bular hammasi xo'jalik sub'yektlari faoliyatida yangiliklarga monopoliyani saqlab qolish va tovar ishlab chiqaruvchilar mahsulotlari sifatini yaxshilash va turlarini ko'paytirishga qaratilgan bo'ladi.

Innovatsion faoliyatni tartibga solishning eng ta'sirchan usullaridan biri iqtisodiy usul hisoblanadi. Ushbu usul tovar mahsulotlarini ishlab chiqishda motivatsiya omiliga tayanadi.

Bevosita iqtisodiy usullar. Ularga quyidagilar kiradi: moliyalash- tirishga yo'naltirilgan investitsiya (maqsadli, predmetli mo'ljalga, muammo yechimini topishga yo'naltirilgan); lizing; fond operatsiyalari; rejalashtirish va dasturlash; davlat tadbirkorligi.

Korxonalarning ilmiy-texnik loyihalarda ishtiroki bilim va tajribalar manbai hisoblanadi. Davlat buyurtmalarini bajarish uchun korxona davlatdan moliyaviy mablag'lar oladi, davlat ixtiyorida bo'lgan qimmatbaho jihoz va uskunalarni, texnologik va texnologik bo'lmagan resurslarni olish huquqiga ega bo'ladi.

Xalqaro amaliyotda innovatsion jarayonlarni davlat tomonidan boshqarish yirik loyihalarni amalga oshirishga qaratilgan bo'lib, quyidagi yo'nalishlarga ega: venchur korxonalarni yaratishni rag'batlantirish, xususan davlat ilmiy-texnik markazlarini tashkil etish; tijoratda foydalanadigan ixtiro uchun tekin ruxsatnomalar berish; kichik korxonalarga (innovatorlarga) imtiyozli kreditlar va grantlar berish; mamlakatda va xorijda innovatsion jarayonlarni borishi bo'yicha monitoringini olib borish; yirik loyihalarni davlat ekspertizasidan o'tkazish; innovatsion faoliyat sub'yektlari uchun davlat xizmatlari to'lovi uchun imtiyozlar berish; innovatsion soha xodimlarini moddiy va ma'naviy rag'batlantirish; innovatsion faoliyatga imtiyozli soliqlarni joriy etish; monopoliyaga qarshi qonunchilik bazasini yaratish.

Bilvosita iqtisodiy usullar. Davlatning innovatsion siyosatidagi iqtisodiy usullari asosan bilvosita iqtisodiy tartibga solish orqali amalga oshiriladi. Bunga innovatsion resurslarni olish imkoniyatiga ega bo'lish va ularning tarkibi va bahosi, innovatsion xavf-xatarni yumshatish oqibatlari kiradi. Eng ko'proq qo'llaniladigan usullar kredit va soliq siyosati hisoblanadi. Kredit siyosati yangiliklarni moliyalashtirishga yo'naltirilayotgan moliyaviy resurslar hajmini tartibga soladi. Xususan, soliqqa tortish sharoitlarining tabaqalashuvi, korxonaning texnologik

strategiyasi, tarkibiy tuzilishi, innovatsion resurslar qiymati va uni olish imkoniyatlari innovatsiya faoliyatining vaqtinchalik parametrlari va boshqalar.

Soliq siyosatida faoliyatning ma’lum turi bo’yicha subsidiyalar ko’zda tutilgan bo’lib, ular quyidagilarni, yani:

- yaratilgan va joriy etilgan yangi texnik vositalar va jihozlar, texnologik va axborotlar tizimi bilan bog’liq daromadni soliqqa tortilgan summadan chegirib tashlash;
- vaqtinchalik kiritilgan kapital mablag’lar va uzoq muddatli mablag’larni rag’batlantirish maqsadida imtiyozli soliqlarni joriy etish;
- foydadan va qo’shimcha foydadan soliq undirishning har xil shartlari va sharoitlarini o’z ichiga oladi.

Xulosa

Yuqorida keltirilgan mulohazalardan ko’rinib turibdiki, innovatsion menejment zamonaviy iqtisodiyotda barqaror rivojlanish va raqobatbardoshlikni ta’minlashning asosiy omillaridan biridir. Innovatsion faoliyat korxona miqyosida yangi mahsulotlar, texnologiyalar va xizmatlarni yaratish, ularni amaliyotga joriy etish hamda iqtisodiy samaradorlikka erishish jarayonlarini o’z ichiga oladi. Shu bois innovatsion menejment nazariy va amaliy jihatdan chuqur o’rganilishi, uning samarali mexanizmlari ishlab chiqilishi va amaliyotda qo’llanishi zarur.

Innovatsion faoliyatni samarali tashkil etish korxona ichki imkoniyatlari bilan bir qatorda tashqi bozor sharoitiga ham bog’liqdir. Raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi, startaplar va texnoparklarning faoliyati, xalqaro tajribalar innovatsion boshqaruvni kuchaytirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga davlatning qo’llab-quvvatlash siyosati, iqtisodiy va huquqiy mexanizmlarning takomillashuvi ham innovatsion faoliyatning muvaffaqiyatini belgilab beradi.

Tadqiqot davomida quyidagi takliflar shakllantirildi:

1. Korxonalarda innovatsion strategiyani ishlab chiqish va uni amaliyotga tatbiq etishda ilmiy-tadqiqot va ishlab chiqarish jarayonlari o’rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish zarur.
2. Innovatsion loyihalarni moliyalashtirish manbalarini diversifikatsiya qilish, ventchur kapital va xalqaro grantlardan samarali foydalanish mexanizmlarini yo’lga qo’yish lozim.
3. Startaplar, texnoparklar va biznes-inkubatorlarning faoliyatini kengaytirish, ular orqali yosh mutaxassislarning innovatsion g’oyalarini qo’llab-quvvatlash kerak.
4. Innovatsion menejment sohasida xorijiy tajribalarni chuqur o’rganish va ularni milliy sharoitlarga moslashtirish maqsadga muvofiqdir.
5. Innovatsion jarayonlarni boshqarishda raqamli texnologiyalar va sun’iy intellekt imkoniyatlaridan keng foydalanish orqali samaradorlikni oshirish mumkin.
6. Davlat tomonidan innovatsion faoliyatni tartibga solishning iqtisodiy usullarini keng qo’llash, soliq va kredit imtiyozlari, subsidiyalar hamda grantlarni joriy etish lozim.
7. Innovatsion faoliyatning ijtimoiy va ekologik yo’nalishlarini rivojlantirish, barqaror rivojlanish tamoyillarini keng joriy etish zarur.

Umuman olganda, innovatsion menejmentni rivojlantirish bozor iqtisodiyoti sharoitida nafaqat alohida korxonaning muvaffaqiyatiga, balki butun iqtisodiyotning barqaror o’sishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Gilbert R. Looking for Mr. Schumpeter: where are we in the competition--innovation debate? //Innovation policy and the economy. – 2006. – T. 6. – C. 159-215.
2. Kondratieff N.D. The Major Economic Cycles. – New York: Richardson & Snyder, 1984.
3. Drucker P. Innovation and Entrepreneurship: Practice and Principles. – New York: Harper & Row, 1985.

4. Porter M.E. The Competitive Advantage of Nations. – New York: Free Press, 1990.
5. OECD. Oslo Manual: Guidelines for Collecting and Interpreting Innovation Data. – Paris: OECD Publishing, 2018.
6. Lundvall B.-Å. National Systems of Innovation: Towards a Theory of Innovation and Interactive Learning. – London: Anthem Press, 2010.

ВЛИЯНИЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА ПОВЫШЕНИЕ ПРОИЗВОДИТЕЛЬНОСТИ ТРУДА

Мамадиев Зафар Алишерович

*самостоятельный соискатель
Ташкентский государственный
экономический университет
E-mail: mamadiyevzafar@gmail.com*

Хасанхонова Нодира Исаметдиновна

*доктор экономических наук (DSc)
доцент кафедры экономической теории
Ташкентский государственный
экономический университет
E-mail: nxasanxonova@gmail.com
ORCID: 0000-0002-4283-2601*

Аннотация. В статье рассматривается роль цифровых технологий в повышении производительности труда как ключевого фактора экономического роста. Показано, что внедрение автоматизации, искусственного интеллекта, больших данных, облачных решений и интернета вещей способствует оптимизации производственных и управленческих процессов, снижению транзакционных издержек и повышению качества продукции и услуг. На примерах из промышленности, сферы услуг, здравоохранения и образования раскрывается практическое влияние цифровизации на эффективность труда. Особое внимание уделено экономическим результатам, таким как рост выпуска продукции на одного работника, снижение себестоимости и ускорение инновационного цикла. Отмечены также риски и вызовы цифровизации, включая необходимость переквалификации кадров и зависимость от кибербезопасности. Сделан вывод о том, что цифровые технологии являются системообразующим фактором повышения конкурентоспособности экономики в условиях глобальной трансформации.

Ключевые слова: цифровые технологии, производительность труда, автоматизация, искусственный интеллект, большие данные, цифровизация экономики, эффективность производства, конкурентоспособность.

RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING MEHNAT UNUMDORLIGINI OSHIRISHGA TA’SIRI

Mamadiyev Zafar Alisherovich

*mustaqil tatqiqotchi
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
E-mail: mamadiyevzafar@gmail.com*

Xasanxonova Nodira Isametdinovna

*iqtisodiyot fanlari
doktori (DSc)
iqtisodiyot nazariyasi
kafedrası dotsenti
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
E-mail: nxasanxonova@gmail.com
ORCID: 0000-0002-4283-2601*

Annotatsiya. Ushbu maqolada iqtisodiy o'sishning asosiy omili sifatida mehnat unumdorligini oshirishda raqamli texnologiyalarning roli ko'rib chiqiladi. U avtomatlashtirish, sun'iy intellekt, katta ma'lumotlar, bulutli yechimlar va narsalar internetini joriy etish ishlab chiqarish va boshqaruv jarayonlarini optimallashtirish, tranzaksiya xarajatlarini kamaytirish, mahsulot va xizmatlar sifatini yaxshilashga xizmat qilishini ko'rsatadi. Raqamlashtirishning mehnat samaradorligiga amaliy ta'sirini ko'rsatish uchun sanoat, xizmat ko'rsatish, sog'liqni saqlash va ta'limdan misollar keltirilgan. Xodimga to'g'ri keladigan ishlab chiqarish hajmini oshirish, xarajatlarni kamaytirish va innovatsion aylanishlarni tezlashtirish kabi iqtisodiy natijalarga alohida e'tibor qaratilgan. Raqamlashtirishning riski va muammolari, jumladan, ishchi kuchini qayta tayyorlash zarurati va kiberxavfsizlikka bog'liqligi ham ta'kidlangan. Raqamli texnologiyalar global transformatsiyalar sharoitida iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirishda tizimni shakllantiruvchi omil hisoblanadi, degan xulosaga kelindi.

Kalit so'zlar: raqamli texnologiyalar, mehnat unumdorligi, avtomatlashtirish, sun'iy intellekt, katta ma'lumotlar, iqtisodiyotni raqamlashtirish, ishlab chiqarish samaradorligi, raqobatbardoshlik.

THE IMPACT OF DIGITAL TECHNOLOGIES ON INCREASING LABOR PRODUCTIVITY

Mamadiyev Zafar Alisherovich

*Independent explorer
Tashkent State University of Economics
E-mail: mamadiyevzafar@gmail.com*

Khasankhonova Nodira Isametdinovna

*Doctor of Economics Sciences (DSc)
Associate Professor
Department of Economic Theory
Tashkent State University
of Economics
E-mail: nxasanxonova@gmail.com
ORCID: 0000-0002-4283-2601*

Abstract. This article examines the role of digital technologies in increasing labor productivity as a key factor in economic growth. It demonstrates that the introduction of automation, artificial intelligence, big data, cloud solutions, and the Internet of Things contributes to the optimization of production and management processes, the reduction of transaction costs, and the improvement of product and service quality. Examples from industry, services, healthcare, and education are used to illustrate the practical impact of digitalization on labor efficiency. Particular attention is paid to economic outcomes, such as increased output per employee, reduced costs, and accelerated innovation cycles. The risks and challenges of digitalization are also highlighted, including the need for workforce retraining and dependence on cybersecurity. It is concluded that digital technologies are a system-forming factor in enhancing the competitiveness of the economy in the context of global transformation.

Keywords: digital technologies; labor productivity; automation; artificial intelligence; big data; digitalization of the economy; production efficiency; competitiveness.

Введение

Современное развитие мировой экономики характеризуется стремительной цифровизацией, охватывающей практически все сферы человеческой деятельности. Цифровые технологии становятся неотъемлемым условием функционирования производственных систем, сферы услуг, образования, здравоохранения и

государственного управления. Их внедрение напрямую связано с повышением производительности труда, которая традиционно рассматривается как ключевой фактор устойчивого экономического роста и конкурентоспособности национальной экономики.

Под цифровыми технологиями в данном контексте понимается совокупность современных решений, включающих автоматизацию производственных процессов, использование искусственного интеллекта, обработку больших данных, внедрение облачных вычислений и развитие интернета вещей. Эти инструменты не только позволяют значительно ускорить выполнение рутинных операций, но и создают новые возможности для анализа, прогнозирования и оптимизации деятельности в различных секторах [1].

Актуальность исследования обусловлена тем, что цифровые технологии оказывают комплексное влияние на экономическую систему: они трансформируют структуру занятости, способствуют формированию новых рынков и повышают эффективность использования ресурсов. Вместе с тем их широкое распространение порождает и ряд вызовов, включая необходимость переквалификации работников и обеспечение кибербезопасности.

Цель статьи заключается в анализе механизмов, через которые цифровые технологии способствуют повышению производительности труда, а также в выявлении экономических последствий их внедрения на уровне предприятий, отраслей и национальной экономики в целом.

Обзор литературы

Исследования показывают, что цифровые технологии становятся ключевым фактором роста производительности труда. В стратегических документах, включая «Цифровой Узбекистан – 2030» (УП-6079 от 5 октября 2020 г.), подчёркивается необходимость цифровизации как основы модернизации экономики. Данные Госкомстата (www.stat.uz) фиксируют рост инновационной активности предприятий, что подтверждает практическое внедрение цифровых решений [1].

На международном уровне *The Future of Jobs Report* (World Economic Forum, 2018) указывает, что автоматизация и искусственный интеллект меняют структуру занятости и создают новые профессии, требующие переквалификации. Moore, Upchurch и Whittaker (2018) показывают, что взаимодействие человека и цифровых систем формирует новые модели организации труда, где эффективность достигается за счёт симбиоза человеческого и машинного интеллекта [3].

В научной литературе подчёркивается, что цифровые технологии оказывают комплексное воздействие: ускоряют производственные процессы, оптимизируют управление, создают новые рабочие места, но одновременно усиливают риски неравенства и цифрового разрыва.

Методология исследования

В ходе исследования были изучены научные работы, касающиеся роли цифровых технологий в производительности труда. В процессе написания статьи использовались наблюдение и отбор, научно-теоретические, эмпирические методы исследования. Достоверность результатов исследования объясняется использованием официальных зарубежных статистических источников.

Анализ и результаты

Производительность труда традиционно считается одним из главных показателей состояния экономики. От того насколько эффективно предприятия используют время, ресурсы и технологии, зависит рост доходов, конкурентоспособность страны и уровень жизни населения. Если раньше рост производительности в большей степени связывали с

механизацией и улучшением организации труда, то сегодня решающую роль начинают играть именно цифровые технологии.

Цифровизация позволяет менять не только сами производственные процессы, но и всю систему управления и взаимодействия внутри экономики. Благодаря автоматизации снижается количество ненужных операций, а использование больших данных и искусственного интеллекта помогает принимать более быстрые и точные решения [1]. Это делает работу сотрудников и предприятий более эффективной и открывает возможность для создания новых рынков и услуг.

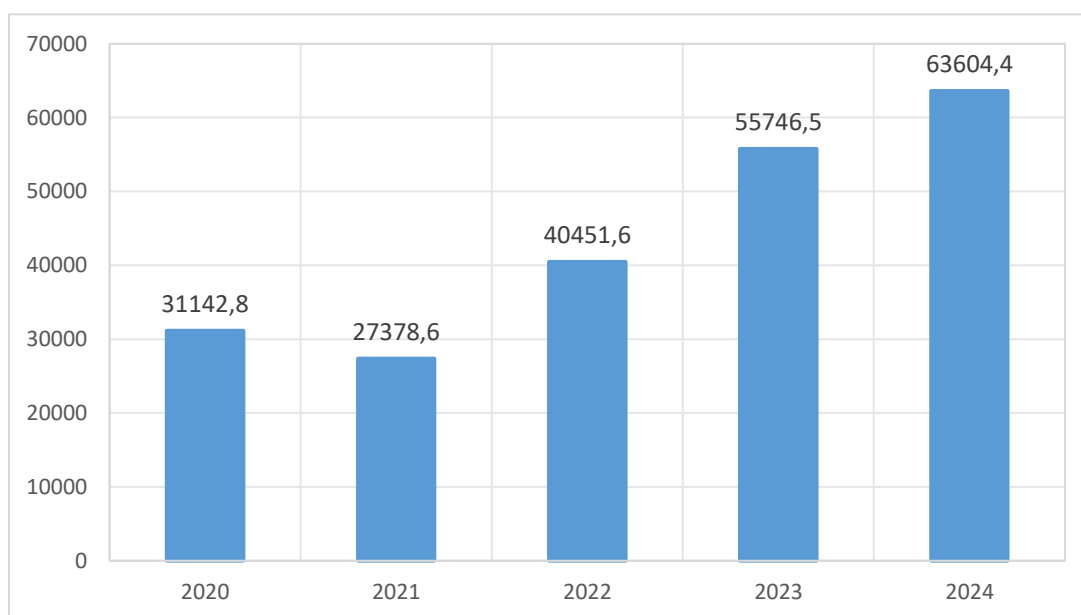
Цифровые технологии воздействуют на производительность труда сразу в нескольких направлениях. Прежде всего они повышают скорость и качество выполнения задач. Автоматизированные системы берут на себя повторяющиеся операции, освобождая время работников для более сложной и творческой деятельности. Это позволяет предприятиям увеличивать объёмы производства без пропорционального роста затрат.

Не менее важно и то, что цифровизация улучшает координацию внутри организаций. Современные платформы для управления проектами, логистикой и финансами помогают синхронизировать работу разных подразделений и снижать издержки, связанные с задержками и ошибками. Аналитические инструменты на основе больших данных дают возможность прогнозировать спрос, оптимизировать цепочки поставок и более рационально использовать ресурсы.

Практические примеры подтверждают это влияние. В промышленности роботизированные линии обеспечивают стабильное качество продукции и высокую скорость выпуска. В сфере услуг цифровые банки и онлайн-торговля сокращают время обслуживания клиентов и открывают новые каналы взаимодействия. В медицине и образовании цифровые решения позволяют расширять доступ к услугам и одновременно снижать их себестоимость.

Диаграмма 1.

Инновационный объем предприятий и организаций (млрд сум)*

*stat.uz.

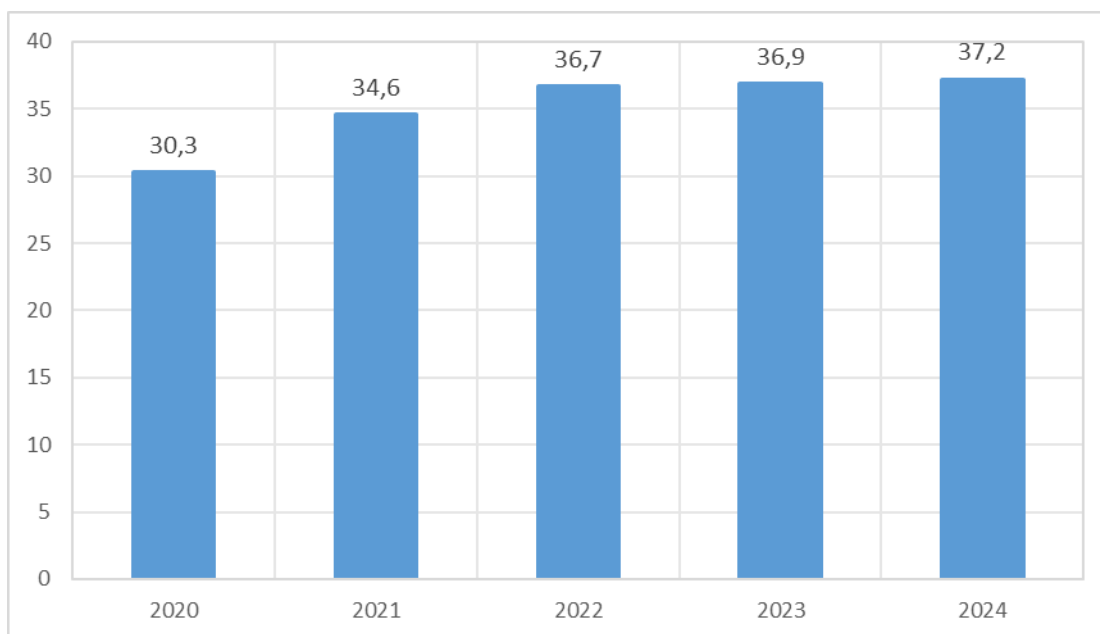
Как видно из диаграммы статистика демонстрирует рост инновационного объёма предприятий и организаций. На основе данных диаграммы можно подчеркнуть, что

цифровизация сопровождается активным внедрением инноваций и формирует основу для устойчивого роста производительности труда и укрепления позиций национальной экономики на мировом рынке [2].

Для более глубокого анализа необходимы данные о численности работников, занятых научно-исследовательскими и опытно-конструкторскими разработками.

Диаграмма 2.

Численность работников, занятых научно-исследовательскими и опытно-конструкторскими разработками (тыс. человек)*

*stat.uz

Показатели диаграммы свидетельствуют, что наблюдается устойчивая динамика роста численности работников, занятых научно-исследовательскими и опытно-конструкторскими разработками. Это отражает потребность экономики в новых компетенциях и подчеркивает важность подготовки кадров для успешного внедрения цифровых технологий [2].

Государство при этом должно знать какие ограничения и вызовы могут влиять на экономическая безопасность (таблица 1)

Таблица 1.

Ограничения и вызовы

Сильные стороны	Слабые стороны
1. Возможность значительного ускорения производственных процессов и снижения издержек. 2. Повышение качества продукции и услуг благодаря автоматизации и цифровому контролю. 3. Более широкие аналитические возможности: прогнозирование спроса, управление ресурсами, снижение ошибок. 4. Создание новых рынков и рабочих мест в сфере ИТ и высоких технологий.	1. Высокие начальные затраты на – внедрение технологий и цифровую инфраструктуру. 2. Неравномерный доступ к цифровым решениям между крупными и малыми предприятиями. 3. Недостаток квалифицированных кадров для работы с современными технологиями. 4. Зависимость от устойчивости информационных систем и риски технических сбоев.

Возможности	Угрозы
1. Расширение глобального сотрудничества и интеграции в мировые цепочки создания стоимости. 2. Привлечение инвестиций в цифровые проекты и повышение инновационной активности. 3. Ускорение научных исследований и разработок благодаря новым инструментам обработки данных. 4. Рост гибкости экономики: способность быстрее адаптироваться к кризисам и изменениям внешней среды.	5. Рост киберугроз и опасность утечки данных. 6. Усиление социального неравенства из-за вытеснения низкоквалифицированного труда. 7. Зависимость национальной экономики от зарубежных поставщиков технологий. 8. Риск цифрового разрыва между странами и регионами, что может ослабить конкурентоспособность.

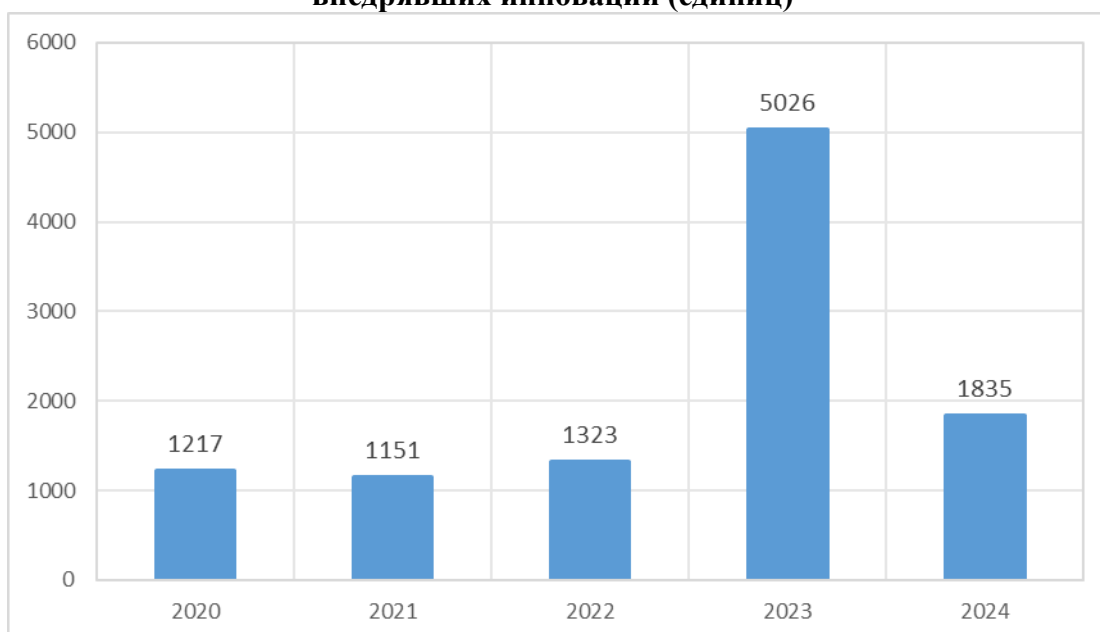
Статистические данные подтверждают данный вывод: число предприятий и организаций, внедрявших инновации, остаётся ограниченным. Это свидетельствует о цифровом разрыве между различными категориями бизнеса, что напрямую влияет на конкурентоспособность экономики.

Таким образом, цифровые технологии несут в себе значительный потенциал для повышения производительности труда, однако требуют комплексного подхода к управлению рисками. Для получения долгосрочного положительного эффекта необходимо не только внедрять инновации, но и развивать инфраструктуру, повышать уровень цифровой грамотности населения и обеспечивать надёжную систему защиты данных [3].

Тем временем на сегодняшний день растёт количество предприятий и организаций, внедрявших инновации (диаграмма 3).

Диаграмма 3.

Количество предприятий и организаций, внедрявших инновации (единиц)*

*stat.uz

Из данных диаграммы видно, что цифровые технологии становятся одним из ключевых факторов роста производительности труда и трансформации экономики. Резкий

рост в 2023 году и последующее снижение в 2024 году может говорить о реализации масштабного проекта/программы, связанной с внедрением инноваций в 2023 году. Все это свидетельствует о важности цифровых технологий и инноваций для экономического роста и повышения конкурентоспособности. Внедрение цифровых технологий обеспечивают сокращение издержек, повышение качества продукции и услуг, ускорение управленческих процессов и формирование новых рынков.

Выводы

Проведённый анализ показывает, что цифровые технологии становятся одним из ключевых факторов роста производительности труда и трансформации экономики в целом. Их внедрение обеспечивает сокращение издержек, повышение качества продукции и услуг, ускорение управленческих процессов и формирование новых рынков [1]. Автоматизация, искусственный интеллект, большие данные и другие цифровые решения не только повышают эффективность работы отдельных предприятий, но и создают условия для повышения конкурентоспособности национальной экономики на мировом уровне.

Вместе с тем цифровизация не является однозначным процессом. Она сопровождается целым рядом вызовов: от необходимости значительных инвестиций и развития цифровой инфраструктуры до рисков киберугроз и вытеснения низкоквалифицированного труда. Эти факторы требуют внимания со стороны государства, бизнеса и общества. Важно обеспечить подготовку специалистов, развитие инновационной среды и формирование механизмов защиты информации.

Цифровые технологии могут стать системообразующим элементом устойчивого экономического роста, если их внедрение будет сопровождаться комплексной работой по минимизации рисков и повышению доступности цифровых решений. В этом случае они будут способствовать не только росту производительности труда, но и улучшению качества жизни населения, укреплению конкурентоспособности страны и её более активной интеграции в глобальную экономику.

Литература

1. Указ Президента Республики Узбекистан от 5 октября 2020 г. № УП-6079 об утверждении стратегии «Цифровой Узбекистан-2030» и мерах по ее эффективной реализации. – <https://lex.uz/ru/docs/5031048>
2. www.stat.uz/ - официальный сайт Государственного комитета Республики Узбекистан по статистике.
3. The Future of Jobs Report. World Economic Forum. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.weforum.org/reports/the-future-of-jobs-report-2018> (дата обращения: 04.12.2022).

**СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕХАНИЗМОВ РЕГУЛИРОВАНИЯ
ПРОБЛЕМНЫХ КРЕДИТОВ В КОММЕРЧЕСКОМ
БАНКОВСКОМ СЕКТОРЕ**

Ахмедова Улмасой Хусан кызы

*преподаватель кафедры
банковского учёта и аудита
Ташкентский государственный
экономический университет
E-mail: ahmedovaulmasoy@gmail.com*

Аннотация. В статье анализируются особенности проблемных кредитов и их значимость в системе макроэкономического регулирования. Подвергается анализу воздействие неработающих кредитов (NPL) на экономическую стабильность и функционирование банковского сектора. Увеличение их доли сигнализирует о слабых сторонах кредитной политики, снижает уровень ликвидности банков и способно негативно отразиться на доверии инвесторов и вкладчиков. Проблемные кредиты рассматриваются как важнейший показатель финансовой устойчивости банковской системы.

Ключевые слова: проблемный кредит, возврат кредита, кредитный портфель, финансовое консультирование, юридические меры.

**TIJORAT BANK SEKTORIDA MUAMMOLI KREDITLARNI TARTIBGA
SOLISH MEXANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH**

Ahmedova Ulmasoy Husan qizi

*bank hisobi va audit
kafedrası o'qituvchisi
Toshkent davlat
iqtisodiyot universiteti
E-mail: ahmedovaulmasoy@gmail.com*

Annotatsiya. Maqolada muammoli kreditlarning xususiyatlari va ularning makroiqtisodiy tartibga solish tizimidagi muhim o'rni tahlil qilingan. Ishlamaydigan kreditlarning (NPL) bank sektorining iqtisodiy barqarorligi va faoliyatiga ta'siri o'rganilgan. Ularning ulushining ko'payishi kredit siyosatining zaif tomonlarini ko'rsatadi, banklarning likvidlik darajasini pasaytiradi, investorlar va omonatchilarning ishonchiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Muammoli kreditlarga bank tizimining moliyaviy barqarorligining eng muhim ko'rsatkichi sifatida qaralgan.

Kalit so'zlar: muammoli kredit, kreditni qaytarish, kredit portfeli, moliyaviy maslahat, huquqiy choralar.

**IMPROVING PROBLEM LOAN REGULATORY MECHANISMS IN THE
COMMERCIAL BANKING SECTOR**

Akhmedova Ulmasoy Khusan kizi

*Lecturer, Department of
Banking Accounting and Audit
Tashkent State University of Economics
E-mail: ahmedovaulmasoy@gmail.com*

Abstract. The article analyzes the features of problem loans and their significant place in the system of macroeconomic regulation. The impact of non-performing loans (NPL) on

economic stability and the functioning of the banking sector is emphasized. An increase in their share signals weaknesses in credit policy, reduces the level of liquidity of banks and can negatively affect the confidence of investors and depositors. Problem loans are considered as the most important indicator of the financial stability of the banking system.

Keywords: “problem” loan, loan repayment, loan portfolio, financial consulting, legal measures.

Введение

Управление проблемными (неработающими) кредитами остаётся одной из приоритетных задач банковских систем во всём мире. Независимо от уровня экономического развития страны, финансовые организации сталкиваются с рисками ухудшения качества кредитных портфелей, особенно в условиях экономической нестабильности и снижения платёжеспособности клиентов.

После мирового финансового кризиса 2008 года акцент стал делаться на раннее выявление потенциально проблемных задолженностей с использованием инструментов стресс-тестирования, реструктуризации долгов и других профилактических мер. Международные структуры, включая МВФ, Всемирный банк и Базельский комитет, активно распространяют передовой опыт в этой сфере.

В условиях нарастающей конкуренции и нестабильности внешнеэкономической среды вопрос повышения эффективности управления проблемными активами приобретает особую актуальность. Грамотная работа в данном направлении помогает минимизировать убытки банков, а также укрепить доверие как со стороны вкладчиков, так и со стороны инвесторов.

В Узбекистане, несмотря на проводимые реформы банковской системы, проблема неработающих кредитов остаётся значимой. Увеличение их объёмов снижает финансовую устойчивость кредитных организаций и ограничивает возможности расширения кредитования. Это определяет необходимость комплексного пересмотра существующих подходов с опорой на международный опыт и учёт национальной специфики.

Обзор литературы

Понятие «проблемные кредиты» в экономической литературе трактуется по-разному, и его содержание может варьироваться в зависимости от исследовательского подхода и контекста анализа. Тем не менее большинство авторов сходятся во мнении, что под данной категорией следует понимать такие кредитные обязательства, по которым заемщик не исполняет условия договора в установленные сроки, в результате чего возникает просроченная задолженность и повышается риск невозврата.

Ниже приведены некоторые определения, представленные в трудах отечественных и зарубежных исследователей:

Джон Кейнс утверждает, что дефолт или высокий уровень невозвратных долгов может вызвать экономический кризис, так как банки начинают ограничивать кредитование, что ведет к снижению инвестиций и замедлению экономического роста [1].

Экономист Джозеф Шумпетер подчеркивает, что наличие проблемных кредитов может привести к потере доверия к банковской системе, что в свою очередь ведет к отказу от инвестиций и кредитования, замедляя экономический рост [2].

А.В. Кузнецов пишет «В случае невозможности взыскания просроченной задолженности с заемщика, у банка возникает необходимость покрытия убытков за счет сформированных резервов на возможные потери по ссудам. Заключительным этапом процесса управления розничной просроченной задолженностью является оценка результатов, по результатам которой проводится анализ информации о произошедших убытках и принятых мерах по минимизации кредитных рисков» [3].

Е. И. Воробьева, Е. П. Кутыина, оценивая качество кредитного портфеля,

подчеркивают, что кредитные организации сталкиваются с необходимостью использования инструментария оценки эффективности работы коммерческого банка с проблемными кредитами, который позволил бы им обеспечить возвратность выданных кредитов. Уменьшение кредитных рисков, поиск и формирование новых и усовершенствование существующих методов регулирования проблемных кредитов являются главными задачами, которые стоят в настоящий момент перед банковскими учреждениями [4].

А.П. Бондарь, касаясь проблемы управления проблемной кредитной задолженностью банками, утверждает, что наиболее актуальными вопросами на сегодняшний день являются работа с проблемной задолженностью банка в целом и выбор эффективного метода управления ими, а также создание санационного банка. Решение данных вопросов даст возможность банкам максимизировать свои прибыли, повысить ликвидность и снизить присущий кредитным операциям уровень риска [5].

И.А. Рыкова пишет, что неперенным спутником всей эволюции кредитования является просроченная задолженность по кредитам и так называемые проблемные кредиты. Несмотря на достаточную остроту проблем, остаются неоднозначными некоторые вопросы теории и практики идентификации и управления просроченной задолженностью в банковском секторе [6].

Методология исследования

В исследовании применены методы теоретического осмысления, сравнительного анализа, эмпирической проверки и кейс-стади. На начальном этапе изучены научная литература, нормативно-правовые акты и международные стандарты, регулирующие сферу проблемных кредитов. Далее осуществлена сопоставление национального регулирования с практикой Федеральной резервной системы США, Европейского центрального банка и Базельского комитета.

Следующий этап включает сбор и анализ статистических данных, отражающих динамику проблемных кредитов (NPL) и формирование резервов крупнейших банков страны. Также проводится корреляционный анализ взаимосвязи между макроэкономическими показателями и уровнем NPL. Также рассматриваются конкретные случаи управления проблемной задолженностью в трёх банках различного масштаба, с использованием интервью с риск-менеджерами.

Полученные теоретические и эмпирические выводы служат основой для построения простой эконометрической модели прогнозирования уровня проблемных кредитов и разработки методики скоринга заёмщиков. Кроме того формулируются рекомендации по улучшению механизмов раннего выявления, оптимизации резервирования и реструктуризации задолженности. Завершающим этапом является экспертная оценка предложенных подходов и сценарный анализ их влияния на устойчивость банковской системы.

Анализ и результаты

Проблемные кредиты являются одним из ключевых факторов, способных дестабилизировать работу коммерческих банков и подорвать устойчивость финансовой системы в целом. В условиях нестабильной экономической ситуации, наличия геополитических вызовов и колебаний рыночной конъюнктуры особое значение приобретает вопрос грамотного управления кредитными рисками и своевременного урегулирования задолженности, перешедшей в проблемную категорию [3].

Проблемный кредит – это заем, по которому нарушены условия своевременного погашения основного долга и/или начисленных процентов на протяжении установленного периода, как правило, 90 и более дней. Такие ссуды классифицируются по уровню риска: сомнительные, безнадежные и реструктурированные. При их отнесении к определённой

категории учитываются различные признаки, включая снижение платёжеспособности заемщика, утрату ликвидности залога, ухудшение финансовых показателей и другие факторы.

По степени риска проблемные кредиты подразделяются на:

- субстандартные – характеризуются первыми сигналами ухудшения финансового состояния заемщика, однако при своевременном принятии корректирующих мер сохраняется высокая вероятность полного погашения долга;
- сомнительные – отличаются серьёзными нарушениями графика обслуживания долга и значительным ухудшением экономического положения заемщика, что ставит под вопрос возврат всей суммы кредита;
- безнадежные – представляют собой наивысший уровень риска, при котором вероятность возврата задолженности крайне мала или отсутствует, даже при применении всех возможных мер взыскания [7].

Причины возникновения проблемных кредитов:

1. Макроэкономические факторы. Экономические кризисы, рецессии и периоды нестабильности создают системные риски для всей кредитной системы. Высокая инфляция снижает реальные доходы населения и увеличивает операционные расходы предприятий. Колебания валютных курсов особенно болезненно отражаются на заемщиках с валютными кредитами. Изменения процентных ставок влияют на стоимость обслуживания кредитов, особенно с плавающей процентной ставкой.

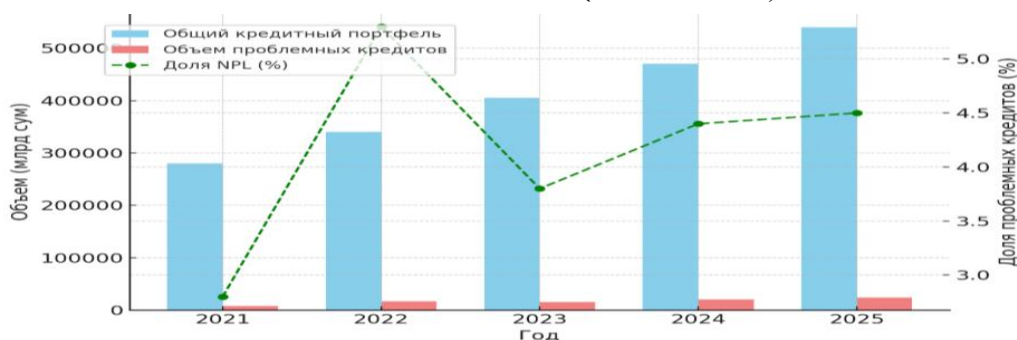
2. Микроэкономические причины. На уровне отдельных заемщиков проблемы могут возникать из-за неточной оценки кредитоспособности на этапе выдачи кредита, когда банк недооценивает реальные риски. Ухудшение финансового состояния заемщика может быть связано как с внешними факторами, так и с внутренними проблемами управления. Неадекватное кредитное планирование со стороны заемщика часто приводит к переоценке своих возможностей по обслуживанию долга.

3. Банковские факторы. Недостатки в системе риск-менеджмента, слабый андеррайтинг, неэффективный мониторинг кредитного портфеля и агрессивная кредитная политика банка могут способствовать росту проблемных кредитов. Концентрация кредитного портфеля в определенных отраслях или регионах увеличивает системные риски.

В последние годы банковский сектор Республики Узбекистан активно наращивает объёмы кредитования, что приводит к росту не только совокупного кредитного портфеля, но и числа проблемных займов (NPL – non-performing loans). По данным на март 2025 года общий объём кредитов, выданных коммерческими банками, достиг 540,0 трлн сума, из которых 24,3 трлн сума приходилось на проблемные ссуды. Это соответствует 4,5% от общего объёма кредитного портфеля. Для сравнения, в 2021 году этот показатель составлял лишь 2,8%, что говорит о почти двукратном увеличении доли NPL за рассматриваемый период.

Диаграмма-1.

**Динамика кредитного портфеля и проблемных кредитов в
Узбекистане (2021-2025 гг.)***

*Составлена автором по данным сайта <https://cbu.uz/ru/>.

В период с 2021 по 2025 годы банковская система Узбекистана продемонстрировала заметный рост объемов кредитования. За эти годы общий кредитный портфель увеличился с 280,2 трлн сумов до 540,0 трлн сумов, что почти в два раза превышает показатель начала рассматриваемого периода. Такая динамика отражает активное расширение масштабов кредитования и подтверждает ключевую роль банков в финансировании экономики страны.

Однако параллельно с увеличением совокупного объема кредитов значительно вырос и сегмент проблемных займов. Если в 2021 году сумма таких ссуд составляла 7,8 трлн сумов, то к 2025 году она достигла 24,3 трлн сумов, увеличившись более чем втрое. Наиболее резкий скачок пришёлся на 2022 год, когда объём проблемной задолженности достиг 17,2 трлн сумов. Вероятными причинами стали ухудшение макроэкономических условий, снижение платёжной дисциплины и воздействие внешних экономических факторов.

Доля NPL в структуре кредитного портфеля также претерпела существенные колебания. В 2021 году она находилась на уровне 2,8%, в 2022 году поднялась до 5,3%, а в 2023 году снизилась до 3,8%, что можно связать с проведённой реструктуризацией долгов и усилением мер по взысканию. Тем не менее в 2024 и 2025 годах вновь зафиксирован рост показателя до 4,4% и 4,5% соответственно, что указывает на нестабильность в системе управления кредитными рисками.

Причины увеличения объёмов проблемных кредитов носят как внутренний, так и внешний характер. Среди ключевых факторов можно выделить ослабление дисциплины погашения займов, недостаточную глубину анализа платёжеспособности клиентов на стадии выдачи кредитов, а также макроэкономическую нестабильность, обусловленную инфляционными процессами, колебаниями валютного курса и воздействием внешнеэкономических шоков. Дополнительное влияние оказали и изменения в банковском регулировании, повысившие требования к качеству активов и прозрачности кредитных операций.

Отраслевой анализ показывает, что наибольшая концентрация NPL наблюдается в секторах, связанных с недвижимостью, строительством, розничной торговлей и деятельностью малого бизнеса. Особо уязвимыми оказались предприятия с низким уровнем финансовой устойчивости и недостаточной системой управления рисками. При этом в некоторых банках доля проблемных кредитов существенно превышает среднерыночный уровень. Например, в «Банке развития бизнеса» в мае 2024 года показатель NPL достигал 15%, а в «Ипотека Банк» – около 8,8%.

Рост объёмов невозвратных кредитов оказывает комплексное негативное влияние на банковский сектор: сокращает ликвидность, увеличивает объёмы резервирования, ограничивает возможности кредитования и снижает доходность. В долгосрочной перспективе это способно замедлить инвестиционную активность и сдерживать экономический рост. Кроме того, усиливается репутационный риск банков, что подрывает доверие со стороны вкладчиков и инвесторов.

Для стабилизации ситуации необходим комплекс мер по эффективному управлению проблемными активами. Ключевыми направлениями являются развитие механизмов раннего выявления рисков, совершенствование процедур реструктуризации и взыскания долгов, внедрение цифровых инструментов анализа кредитного портфеля, а также повышение квалификации сотрудников подразделений по управлению рисками. Важной задачей остаётся и повышение финансовой грамотности заёмщиков, а также создание стимулов для добросовестного исполнения обязательств.

В условиях роста кредитных рисков перед банковской системой Узбекистана стоит задача формирования устойчивых и адаптивных подходов к работе с проблемными

кредитами. Реализация этих мер позволит укрепить финансовую стабильность банков, улучшить структуру кредитного портфеля и обеспечить долгосрочную устойчивость национальной экономики.

Заключение

Проблемные кредиты являются неотъемлемой частью банковской деятельности и требуют системного, профессионального подхода к их управлению. Эффективное разрешение таких ситуаций возможно лишь при сочетании профилактических мер, качественного риск-менеджмента, применения различных методов взыскания задолженности и внедрения современных технологических инструментов.

Результативность работы с проблемными кредитами определяется не только техническими решениями, но и умением банков находить баланс между защитой собственных интересов и сохранением долгосрочного сотрудничества с клиентами. В условиях усиления конкуренции и роста требований со стороны регуляторов кредитные организации должны постоянно совершенствовать системы управления кредитными рисками и разрабатывать адаптивные стратегии работы с проблемными активами.

Будущее развитие банковской отрасли во многом зависит от способности финансовых учреждений быстро реагировать на изменения в экономической среде, внедрять инновационные технологии и поддерживать высокий уровень управления рисками. Лишь комплексный подход, сочетающий передовой международный опыт с учётом национальной специфики, позволит эффективно контролировать уровень проблемных кредитов и укреплять устойчивость финансовой системы страны.

Литература

1. Джон Мейнард Кейнс. Общая теория занятости, процента и денег. – М.: АСТ, 2025.
2. Шумпетер Й. Теория экономического развития. – М.: «Эксмо», 2007.
3. Кузнецов А.В. Управление розничной просроченной задолженностью в кредитных организациях. / А.В. Кузнецов, Т.Е. Старикова // Вестник Международного института рынка. – 2017.
4. Воробьева Е. И. Оценка качества кредитного портфеля. / Е. И. Воробьева, Е. П. Кутыгина // Научный вестник: финансы, банки, инвестиции. – 2014. – №2. – С. 67–71.
5. Бондарь А. П. Управление проблемной кредитной задолженностью банками Украины. / А. П. Бондарь, А. О. Сорокина // Научный вестник: финансы, банки, инвестиции. – 2014.
6. Рыкова И.А. Проблемные кредиты в банковском секторе России: теоретико-практический аспект. / И.А. Рыкова // Образование и наука без границ: фундаментальные и прикладные исследования. – 2016. – № 3. – С. 274-278.

Электронный ресурс

7. <https://podrobno.uz>
8. www.cbu.uz
9. <https://advice.uz/ru>
10. <https://www.vsemirnyjbank.org/ru>

РАҚАМЛИ ТЕХНОЛОГИЯЛАР ВА СУНЪИЙ ИНТЕЛЛЕКТ АСОСИДА БАНК ОПЕРАЦИЯЛАРИНИ ЯНАДА ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Джўраев Камолиддин Ташбалтаевич

*макроиқтисодиёт кафедраси
ўқитувчиси*

М.Улугбек номидаги

Ўзбекистон миллий университети

E-mail: kamoljoraev@gmail.com

ORCID: 0009-0000-9576-2785

Аннотация. Мақолада рақамли технологиялар ва сунъий интеллект воситалари орқали банк операцияларини такомиллаштириш масалалари ёритилган. Замонавий банк тизимида рақамли трансформация, онлайн хизматлар, блокчейн технологияси ҳамда автоматлаштирилган жараёнлар самарадорликни ошириш билан бирга, мижозлар эҳтиёжини тезкор қондириш имконини яратади. Шунингдек, сунъий интеллект асосидаги таҳлил, прогноз қилиш ва хавфсизлик тизимлари банк фаолиятининг барқарорлиги ва шаффофлигини таъминлашда муҳим аҳамият касб этади. Мақолада миллий банк тизимида рақамли иқтисодиёт талабларига мос инновацион ёндашувларни жорий этиш йўналишлари таҳлил қилинган ва тегишли тавсиялар шакллантирилган.

Калит сўзлар: рақамли технологиялар, сунъий интеллект, банк операциялари, рақамли трансформация, блокчейн, онлайн хизматлар, автоматлаштириш, молиявий инновациялар, хавфсизлик тизимлари.

ДАЛЬНЕЙШЕЕ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ БАНКОВСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА ОСНОВЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ И ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА.

Джураев Камалиддин Ташбалтаевич

*преподаватель кафедры
макроэкономики*

Национальный университет

Узбекистана имени М.Улугбека

E-mail: kamoljoraev@gmail.com

Orcid: 0009-0000-9576-2785

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы совершенствования банковской деятельности посредством цифровых технологий и инструментов искусственного интеллекта. В современной банковской системе цифровая трансформация, онлайн-сервисы, блокчейн-технологии и автоматизированные процессы, наряду с повышением эффективности, создают возможность быстрого удовлетворения потребностей клиентов. Кроме того, системы анализа, прогнозирования и безопасности на основе искусственного интеллекта играют важную роль в обеспечении стабильности и прозрачности банковской деятельности. В статье анализируются направления внедрения инновационных подходов в национальную банковскую систему, отвечающих требованиям цифровой экономики, а также сформулированы соответствующие рекомендации.

Ключевые слова: цифровые технологии, искусственный интеллект, банковские операции, цифровая трансформация, блокчейн, онлайн-сервисы, автоматизация, финансовые инновации, системы безопасности.

FURTHER IMPROVEMENT OF BANK OPERATIONS BASED ON DIGITAL TECHNOLOGIES AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE.

Juraev Kamoliddin Tashbaltaevich

*Lecturer in the Department
of Macroeconomics
National University of
Uzbekistan named M.Ulugbek
E-mail: kamoljoraev@gmail.com
ORCID: 0009-0000-9576-2785*

Abstract. This article discusses the issues of improving banking operations through digital technologies and artificial intelligence tools. In the modern banking system, digital transformation, online services, blockchain technology, and automated processes, along with increasing efficiency, create the opportunity to quickly meet customer needs. Also, artificial intelligence-based analysis, forecasting, and security systems play an important role in ensuring the stability and transparency of banking activities. The article analyzes the directions for introducing innovative approaches in the national banking system that meet the requirements of the digital economy, and corresponding recommendations were formulated.

Keywords: digital technologies, artificial intelligence, banking operations, digital transformation, blockchain, online services, automation, financial innovation, security systems.

Кириш

Жаҳонда рақамли технологиялар ва сунъий интеллектнинг жадал суръатларда ривожланиши барча соҳалар қатори молия-банк тизимида ҳам туб ўзгаришларни юзага келтирмоқда. Бугунги кунда банк хизматларининг рақобатбардошлиги ва самарадорлиги, энг аввало, уларнинг рақамли платформалар асосида йўлга қўйилишига боғлиқ. Замонавий банклар мижозларга қулай, тезкор ва хавфсиз хизмат кўрсатиш мақсадида сунъий интеллект, блокчейн, Big Data, machine learning каби технологиялардан фойдаланмоқда. Шу билан бирга рақамли трансформация банк операцияларини оптимallasштириш, харажатларни қисқартириш ва хавфсизликни кучайтиришда муҳим омил сифатида намоён бўлмоқда.

Ўзбекистонда ҳам молия секторини рақамлаштириш ва сунъий интеллект технологияларини жорий этиш давлат сиёсати даражасида қўллаб-қувватланмоқда. Бу эса миллий банк тизимининг глобал рақобат муҳитида барқарор ривожланиши ва мижозлар учун инновацион хизматларни тақдим этиш имкониятларини яратди. Шу нуқтаи назардан, ушбу мақолада рақамли технологиялар ва сунъий интеллект асосида банк операцияларини янада ривожлантириш йўналишлари таҳлил этилади.

Адабиётлар шарҳи

Сўнгги йилларда рақамли технологиялар ва сунъий интеллект асосида банк хизматларини такомиллаштириш масалалари кўплаб тадқиқотчилар томонидан ўрганилмоқда. Хусусан, хорижий муаллифлар асарларида сунъий интеллектнинг молия сектордаги роли, банк операцияларини автоматлаштириш, хавфсизлик ва прогноз қилишдаги имкониятлари кенг ёритилган. Масалан, Davenport ва Ronanki (2018) [2] ўз тадқиқотларида сунъий интеллектнинг молия соҳасидаги қўлланилиш йўналишларини таҳлил қилиб, унинг стратегик афзалликларини кўрсатиб ўтган. Шунингдек, Arner, Barberis ва Buckley (2016) [3] молиявий технологиялар (FinTech) банк тизимидаги рақамли трансформациянинг асосий омили сифатида қайд этган.

Миллий тадқиқотларда эса, банк соҳасида рақамли хизматларни кенгайтириш ва сунъий интеллект технологияларини жорий этишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Хусусан, Ўзбекистонда қабул қилинган "2020–2030 йилларга мўлжалланган рақамли иқтисодиёт концепцияси" ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президенти қарор ва фармонларида [1] молия-банк тизимини рақамлаштириш, онлайн хизматлар кўламини кенгайтириш ва замонавий ахборот тизимларини жорий этиш устувор вазифалар сифатида белгиланган.

Шу билан бирга бир қатор олимлар сунъий интеллект асосида кредит салоҳиятини баҳолаш, хавфларни бошқариш ва миқдорлар билан ўзаро муносабатларни такомиллаштириш масалаларида илмий тадқиқотлар олиб боришган. Улардан Ш. Қўзибоев [6], М. Йўлдошев [9], А. Саидов [7] каби маҳаллий мутахассисларнинг ишларида рақамли технологияларнинг миллий банк тизимидаги жорий ҳолати ва истиқболлари таҳлил этилган.

Умуман олганда, мавжуд адабиётлар таҳлили шуни кўрсатадики, рақамли технологиялар ва сунъий интеллект банк тизимини янада ривожлантиришнинг асосий драйверлари сифатида намоён бўлмоқда. Бироқ миллий шароитда уларни самарали қўллаш учун ҳуқуқий асосларни мустаҳкамлаш, кадрлар малакасини ошириш ва технологик инфратузилмани янада ривожлантириш зарур.

Тадқиқот методологияси

Ушбу тадқиқотда рақамли технологиялар ва сунъий интеллект асосида банк операцияларини ривожлантириш жараёнлари ўрганиш учун назарий ва амалий ёндашувлар қўлланилди. Аввало мавзуга оид илмий адабиётлар, миллий ва хорижий тадқиқотлар ҳамда қонунчилик ҳужжатлари чуқур таҳлил қилинди. Бунда рақамли технологияларнинг молия-банк соҳасига кириб келиши, уларнинг аҳамияти ва таъсир кўрсатиш механизмлари назарий жиҳатдан асослаб берилди.

Шу билан бирга ривожланган мамлакатлар банк тизимида рақамли хизматлар ва сунъий интеллектдан фойдаланиш тажрибалари қиёсий тарзда ўрганилди. Бу орқали миллий банк тизимида жорий этилиши мумкин бўлган инновацион ечимлар ва амалий механизмлар аниқланди.

Тадқиқотда иқтисодий-статистик маълумотлар таҳлил қилиниб, онлайн хизматлар қўлами, миқдорлар фаоллиги, банк хизматларида рақамли технологиялар улуши ва уларнинг самарадорлигига оид кўрсаткичлар ўрганилди. Шунингдек, сунъий интеллектдан фойдаланиш имкониятлари ва уларнинг хавфсизлик, прогноз қилиш ҳамда миқдорларга хизмат кўрсатишдаги аҳамияти системали ёндашув асосида таҳлил қилинди.

Тадқиқот методологиясида назарий таҳлил, қиёсий солиштириш ва статистик маълумотлардан фойдаланиш орқали олинган натижалар миллий банк тизимини рақамлаштириш ва сунъий интеллектни самарали жорий этиш бўйича илмий асосланган ҳулосалар чиқариш имконини берди.

Таҳлил ва натижалар

Тадқиқот жараёнида олиб борилган назарий таҳлиллар ва амалиётдаги кузатишлар банк тизимида рақамли технологиялар ва сунъий интеллектни жорий этиш бир қатор ижобий натижаларга эришиш имконини бераётганини кўрсатди. Онлайн хизматлар улушининг ортиши аввало банк миқдорларига қулайлик яратиб, операцияларни тезкор ва хавфсиз амалга ошириш имкониятини бермоқда. Масалан, мобил иловалар ва интернет-банкнинг орқали кредит ва депозит операциялари, ҳисоб-китоблар ва пул ўтказмалари анъанавий усулларга нисбатан анча самарали амалга оширилмоқда.

Сунъий интеллект асосида ишловчи алгоритмлар кредит салоҳиятини баҳолаш, миқдорларнинг молиявий ҳатти-ҳаракатларини таҳлил қилиш ва уларга мос хизмат турларини таклиф этиш имконини яратмоқда. Шу билан бирга, машинали ўрганиш усуллари орқали банк тизимидаги фирибгарлик ҳолатларини олдиндан аниқлаш ва хавфларни камайитириш имкониятлари ортмоқда.

Таҳлил шуни кўрсатадики, рақамли трансформация натижасида банк операцияларида харажатларни қисқартириш, инсон омили таъсирини камайитириш ва иш самарадорлигини оширишга эришилмоқда. Шунингдек, сунъий интеллект ва рақамли технологияларнинг жорий этилиши банк тизимида шаффофликни таъминлаб, миқдорлар ишончини мустаҳкамламоқда.

Бироқ ўтказилган таҳлиллар шуни ҳам кўрсатдики, миллий банк тизимида рақамли технологияларни жорий этишда инфратузилмани ривожлантириш, ахборот хавфсизлигини таъминлаш ва малакали кадрлар тайёрлаш каби бир қатор муаммолар мавжуд. Бу муаммолар ҳал этилса, рақамли банк хизматлари самарадорлиги янада ортиши ва сунъий интеллектнинг имкониятлари тўлиқроқ намоён бўлиши мумкин.

1-чизма.

* Муаллиф томонидан тузилган.

Хулоса

Тадқиқот натижалари шуни кўрсатдики, рақамли технологиялар ва сунъий интеллект банк тизимини ривожлантиришнинг асосий драйверлари сифатида намоён бўлмоқда. Улар банк операцияларини автоматлаштириш, миқдорларга хизмат кўрсатиш сифатини ошириш, хавфларни бошқариш ва молиявий шаффофликни таъминлашда муҳим аҳамият касб этмоқда.

Рақамли трансформация жараёнлари орқали банк хизматлари самарадорлиги ва рақобатбардошлиги ортиб, онлайн хизматлар улуши кенгаймоқда. Шу билан бирга, сунъий интеллект асосидаги таҳлил ва прогноз қилиш имкониятлари молия секторида янги ечимларни жорий этишга замин яратмоқда.

Бироқ миллий банк тизимида рақамли технологиялардан самарали фойдаланиш учун ахборот инфратузилмасини ривожлантириш, киберхавфсизликни таъминлаш ва юқори малакали кадрлар тайёрлаш устувор вазифа сифатида қолмоқда. Ушбу чоралар тўлиқ амалга оширилса, рақамли иқтисодиёт шароитида миллий банк тизимининг барқарорлиги ва рақобатбардошлиги сезиларли даражада ошиши мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Рақамли Ўзбекистон 2020- 2030” стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги қарори, 2020 йил 5 октябрь, ПҚ-6079-сон. – <https://lex.uz/docs/5030957>
2. T. Davenport, R. Ronanki, (2018). Artificial Intelligence for the Real World. Harvard Business Review.
3. D.W. Arner, J. Barberis, & R.P. Buckley (2016). The Evolution of Fintech: A New Post-Crisis Paradigm? Georgetown Journal of International Law, 47(4), 1271–1319.
4. E. Brynjolfsson, & A.McAfee (2017). Machine, Platform, Crowd: Harnessing Our Digital Future. New York: W.W. Norton & Company.

5. D. Tapscott, & A. Tapscott, (2018). Blockchain Revolution: How the Technology Behind Bitcoin and Other Cryptocurrencies Is Changing the World. Penguin.
6. Қўзибоев Ш. (2021). Рақамли иқтисодиёт ва банк тизимида инновацион жараёнлар.// Ўзбекистон молияси. – 2021. – №3.
7. Саидов А. Банк хизматларини рақамлаштириш истиқболлари.// Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар. – 2020. – №6.
8. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ҳисоботлари (2021–2023 йиллар).
9. M.Yuldashev (2022). Digital Banking Transformation in Uzbekistan: Challenges and Opportunities. Tashkent State University of Economics, Conference Proceedings.
10. World Bank (2020). Digital Financial Services. D.C.Washington.

ТИЖОРАТ БАНКЛАРИГА ТАЪСИР ҚИЛУВЧИ РИСКЛАРНИ МОДЕЛЛАШТИРИШНИНГ УСЛУБИЙ АСОСЛАРИ

Камолдинов Сардорбек Махаммадсобир ўғли

олий ва амалий математика

кафедраси асистиенти

Тошкент давлат иқтисодиёт

университети

E-mail: kamoldinovs03@gmail.com

ORCID:0009-0005-7550-1613

Аннотация. Мақола кенг доирадаги тижорат банкларида рискнинг концептуал моделлари масалалари тадқиқ этилган. Тижорат банклари тизимидаги ўзгаришлар бўйича олдинги моделлаштириш тадқиқотлари асосида яратилган тамойиллар ўрганилган. Банклар фаолиятига таъсир қилувчи рискларни баҳолаш модели, ишлаб чиқаришдаги турли хил вазиятларни акс эттирувчи амалий тадқиқотлардаги турли хил параметрларига унинг услубий жиҳатдан қанчалик мос эканлиги тадқиқ этилиб, хулосалар шакллантирилган.

Калит сўзлар: фоизли риск, кредит rischi, riskни оптималлаштириш, диверсификациялаш, оператив риск, рискларни баҳолаш, баҳолаш методологияси.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ МОДЕЛИРОВАНИЯ РИСКОВ, ВЛИЯЮЩИХ НА ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ

Камалдинов Сардорбек Махаммадсобир оғли

ассистент кафедры

высшей и прикладной математики

Ташкентский государственный

экономический университет

E-mail: kamoldinovs03@gmail.com

ORCID:0009-0005-7550-1613

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы концептуальных моделей риска в широком спектре коммерческих банков. Исследованы принципы, установленные предыдущими исследованиями моделирования изменений в системе коммерческих банков. Изучена модель оценки риска, влияющего на деятельность банков, и её методологическая совместимость с различными параметрами практических исследований, отражающими производственные ситуации, сформулированы соответствующие выводы и предложения.

Ключевые слова: процентный риск, кредитный риск, оптимизация риска, диверсификация, операционный риск, оценка риска, методология оценки.

METHODOLOGICAL BASIS OF MODELING RISKS AFFECTING COMMERCIAL BANKS

Kamoldinov Sardorbek Makhmadsobir o'g'li

Assistant Lecturer,

Department of Higher

and Applied Mathematics

Tashkent State University of Economics

E-mail: kamoldinovs03@gmail.com

ORCID:0009-0005-7550-1613

Abstract. This article examines conceptual risk models across a wide range of commercial banks. The principles established by previous studies on modeling changes in the commercial banking system are explored. A model for assessing the risk affecting bank operations and its methodological compatibility with various parameters of practical research reflecting operational situations are examined, and relevant conclusions and proposals are formulated.

Keywords: interest rate risk, credit risk, risk optimization, diversification, operational risk, risk assessment, assessment methodology.

Кириш

Тижорат банклари ҳозирги шароитга мослашган ҳолда ўз даромадини ошириш, миқдорларига хизмат кўрсатишнинг замонавий усуллари қўллаш ва янги маҳсулотларни кўпайтириш йўлидан бормоқда. Рақамли технологиялар асосида банк хизматларини масофадан туриб амалга ошириш чоралари қўрилмоқда. Ана шундай ишларни амалга ошириш жараёнида бевосита банк соҳасига таъсир қилувчи рискларни ҳисобга олмаслик мақсадга эришиш имкониятини пасайтириб юборади.

Бу борада Ўзбекистон Республикасининг Президенти шундай таъкидлаганлар: “Иқтисодий ривожлантиришда пухта ва барқарор банк-молия тизими улкан аҳамиятга эга” [1].

Тижорат банклари таъсир қилувчи рискларни олдини олиш ва баҳолашда рақамли иқтисодийдан, яъни технологиялардан фойдаланиш муҳим саналади. Бугунги кунда банкларнинг хизмат сифатига таъсир қилувчи рискларни баҳолашни янада такомиллаштириш айнан рақамли технологиялар асосида амалга ошириш муҳим ҳисобланади.

Илғор хорижий мамлакатлар банк тизимида янги технологияларни кенг қўлланилиши хизмат сифати ва даражасини оширишга муҳим ҳисса қўшмоқда. Шунинг учун халқаро банк тизимида яратилган ва қўлланилиб келаётган рискларни баҳолаш методологиясини такомиллаштириш орқали уларнинг моделлаштириш асосларини услубий жиҳатдан ёритиб бериш муҳим ҳисобланади. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон банклари таъсир қилувчи рискларни баҳолашда янги инновацион ғояларни босқичма-босқич жорий қилинишига қарамасдан, даромадларга таъсир қилувчи рискларни баҳолашнинг самарали усулларида фойдаланиб келаётган жаҳон амалиёти имкониятларидан етарлича фойдаланмаяпти. Бундай ҳолат эса тижорат банкларимизда рискларни баҳолашнинг моделлаштиришнинг услубий ва илмий-методологик асослари тўлиқ шакллантирилмаганлиги рискларни баҳолашнинг жаҳон методологиясини Ўзбекистон учун мақбул шарт-шароитларда қўллашнинг такомиллаштириш масаласи ўзининг самарали ечимига муҳтож эканлигидан далolat беради.

Банк соҳасида «риск» тушунчаси кредит ёки бозор rischi билан солиштирганда эътибордан четда қолиши ёки эътиборсиз қолдирилиши мумкин бўлган хавф сифатида қаралди. Молиявий дунёда сўнгги ўн йилликлар ичида глобаллашув кўплаб компания ва муассасаларнинг операцион бизнесида савдо ҳажмларида хилма-хилликни келтириб чиқарди. Бу эса операцион риск билан боғлиқ хавфларни ва потенциал йўқотишларни оширди. Шу билан бирга, технологик инновациялар онлайн-банкнинг ва юқори частотали савдо каби янги хизматлар ва фаолият турларининг ўсишига имкон берди. Банк хизматлари ва транзакцияларининг ўсиб бораётган тезлиги ва мураккаблиги доимий равишда оператив рискларни бошқариш ва тегишли қоидаларни ривожлантиришга туртки бўлди.

Ташқилот ёки шахслар томонидан содир этилган фирибгарлик, одамларга, жисмоний активларга етказилган зарар туфайли ходимларга, компанияларга ва ҳоказоларга тоvon тўлаш ҳамда техник носозликлар, инсон ресурслари, тасодифий

хатолар, терроризм ёки табиий офатлар бизнеснинг сўстлашишига ёки йўқотишларга олиб келади. Бозор ёки суғурта рискларидан фарqli ўлароқ банк операцион рисклар чайқовчилик ёки бошқа даромад келтирувчи инвестициялар билан тавсифланиши мумкинлиги кўпинча айтилади. Шунга қарамай, бўлиниш ҳар доим ҳам аниқ эмас, чунки кўплаб компаниялар операцион хавф билан боғлиқ йўқотишлардан суғурталанган.

Компаниянинг операцион йўқотишларини тахминан иккита асосий гуруҳга бўлиш мумкин. Бу юқори частотали ва паст оғирликдаги йўқотишлар ва паст частотали ва юқори оғирликдаги йўқотишлардир. Паст частотали ва паст оғирликдаги йўқотишлар кўпинча уларнинг аҳамиятсизлиги сабабли ўтказиб юборилиши мумкин. Кўпинча эътибор паст частотали/юқори оғирликдаги йўқотишларга қаратилади, чунки улар олдиндан айтиб бўлмайдиган ва тўлиқ суғурта қилинмайдиган хавфлардан келиб чиқади. Энг ёмон ҳолатда, бундай йўқотиш шунчалик катта бўлиши мумкинки, у компанияни жиддий молиявий муаммоларга ёки ҳатто компанияни банкротликка олиб келади. Айнан ушбу ҳолатларни банк амалиётида бартараф этишда рискларни моделлаштириш орқали юзага келиши мумкин бўлган эҳтимолий йўқотишларни олдини олиш имкониятларини ошириш мумкин.

Адабиётлар шарҳи

Банк соҳасидаги рискларни моделлаштириш уни таҳлил қилиш, стратегия ишлаб чиқиш ҳамда унинг таъсир даражасини камайтирувчи баҳолаш усуллари кўллашни белгилаб беради. Бу узлуксиз ва ишончли восита бўлиб, қарор қабул қилишда муҳим саналади [2]. Ҳозирги кунда банк соҳасидаги энг асосий муаммолардан бири бу рискларни моделлаштириш орқали тўғри қарор қабул қилиш ва бошқариш ҳисобланади. Банк бизнеси рисклар таҳдидига учрамоқда. Бундай шароитда банкларнинг роли ресурси бор ва ресурсга муҳтож субъектлар ўртасида воситачилик ролини ўйнаши зарур бўлади. Корпоратив даражада рискларни моделлаштириш орқали бошқаришда турли рисклар, яъни молиявий рисклар, кредит, бозор ёки операцион рисклар битта умумий тизимли рискка айланиши мумкин [3].

Тижорат банкларининг риск билан юзага келган муаммоларини аниқлашда рискни моделлаштириш орқали бошқариш тизимини чуқур таҳлил этиш ҳамда рискларни баҳолаш бўйича аниқ усулни кўллаш зарур бўлади. Банклардаги энг ноқулай жараён бу банкларни асосий даромад манбаига таъсир қилувчи молиявий рискларни моделлаштириш орқали баҳолаш ҳисобланади. Банк соҳасига таъсир қилувчи молиявий рисклар икки турга, яъни молиявий ва номолиявий рискларга бўлинади. Молиявий риск банкнинг ҳар қандай ташкилот билан амалга оширилган операцияларидан юзага келадиган молиявий йўқотишлар ҳисобига юзага келади. Уларни моделлаштиришда барча таъсир қилувчи омилларни ҳисобга олиш муҳимлигини белгилаб беради. Молиявий рискни моделлаштиришда кредит ва бозор рискларига эътибор қаратиш зарур бўлади [4].

Айрим тадқиқотларда молиявий рискларнинг моделлаштиришда уларга таъсир қилувчи омилларни белгилашда банк мижозлари, маҳсулот етказиб берувчилар сабабли кредитлар бўйича турлича зарарларнинг пайдо бўлиши, ёки ликвидлик бўйича муаммоларнинг юзага келиши оқибатида юзага келган риск сифатида банк акциялар қийматининг ўзгариши, валюта ва товар баҳосининг ошишини (тушуши) келтириб ўтилади. Молиявий рискларни моделлаштиришда юзага келтирувчи барча омиллар бири-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлганлигини ва ва ўзаро ҳам таъсир кўрсатишини эътиборга олиш зарур [5].

Молиявий рискларни моделлаштиришнинг услубий жиҳатлари сифатида ҳамда уларнинг турларига кредит rischi (контрагент томонидан тўловларни ўз вақтида тўланмаслиги), ликвидлик rischi (банклар томонидан мажбуриятларини бажармаслиги), валюта rischi (чет эл валюта курсини ўзгариши), чет эл инвестиция rischi (банкларнинг

чет эл активлари бўйича рискларнинг ошиши) ва активлар rischi (банкларнинг активларининг пасайиши) келтириб ўтиш мумкин бўлади [6].

Молиявий riskни моделлаштиришда молиявий riskлар молия бозорини нобарқарорлиги ва харажатларнинг ошиб кетишидан, акциялар нархини ўзгаришидан, валюта, фоиз ставкаларини ўзгаришидан юзага келишини ҳисобга олиш зарур бўлади.

Ҳар қандай бизнесда riskлар энг мосланувчан ҳисобланади. Risk бозор ҳаракати билан боғланган бўлиб, бозорни ўзгаришига жуда кўп омиллар таъсир қилгани каби riskларга ҳам таъсир қилувчи омиллар кўп бўлади. Шундан келиб чиқиб, банк riskларни моделлаштиришда қуйидаги турларига эътибор қаратиш зарур: бозор rischi, кредит rischi, ликвидлик rischi, операцион risk ва юридик risk [7].

Шундай қилиб, муваффақиятли банк riskларни моделлаштириш кредит муассасасининг барқарор ишлашини таъминловчи энг муҳим омиллардан биридир. Тижорат банкнинг riskларни моделлаштиришнинг асосий вазифаси мумкин бўлган салбий ҳодисаларни аниқлаш ва бартараф этиш ҳамда уларнинг оқибатларини минималлаштириш йўллари топишдан иборат. Тадқиқотда аниқланишича, riskларни моделлаштириш билан боғлиқ ҳаракатлар мажмуи унинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ҳар бир муайян банкда алоҳида ишлаб чиқилади. Банк секторининг барқарорлигини таъминлаш учун нафақат тижорат банкларининг ўзлари томонидан riskларни тўғри моделлаштириш зарур, балки riskларни қонунчилик ва меъёрий даражада самарали тартибга солиш муҳим аҳамиятга эга. Айни пайтда банк riskларини моделлаштиришни тартибга солишнинг такомиллаштишини талаб қилувчи қатор муаммолари мавжуд.

Тадқиқот методологияси

Юқорида кўриб ўтилган назарий қарашлар асосида тижорат банклари фаолиятига таъсир қилувчи riskларни моделлаштириш орқали бошқариш ва уларни баҳолаш усуллари бўйича мавжуд бўлган тизимларни таҳлилини кўриб чиқамиз. Ҳар қандай банк фаолиятига таъсир қиладиган riskларни моделлар орқали олдини олиш учун банк раҳбарияти аниқ қарорга келиши зарур бўлади. Бунинг учун моделда riskни қабул қилиш ёки ундан чекиниш ва ундан қочиш имкониятларини кўриб чиқиши зарур бўлади. Банк фаолиятига таъсир қилувчи riskларни моделлаштиришда riskларни олдини олиш бўйича турлича стратегиялар ишлаб чиқилган. Моделда банкнинг riskка қарши ички стратегиясида ички имкониятлардан келиб чиқиб riskни бошқариш орқали унинг даражасини пасайтириш мумкин бўлади. Моделда riskларни диверсификация стратегиясида ташқи омиллар орқали riskларни камайитириш ёки тақсимлаш зарур бўлади. Банк фаолиятига таъсир қилувчи барча riskларни моделлаштириш орқали бошқариш муҳим бўлиб, уларнинг ҳар бири бир-бири билан чамбарчас боғлиқ ҳисобланди. Моделлаштириш орқали riskларни бошқаришдан асосий мақсад банкларни ўзоқ муддатли тўлов қобилиятини ошириш учун даромадини максималлаштириш ва асосий фондларини оптималлаштиришдан иборат.

Моделлаштиришнинг услубий жиҳатларини очиб беришда riskларни бошқаришнинг асосий омиллари сифатида қуйидагиларни моделга киритиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади [8]:

$$\begin{aligned}
 BR = & R_1(\text{riskларни баҳолаш ва ўлчаш}) \\
 & + R_2(\text{riskни таъсирини баҳолаш}) \\
 & + R_3(\text{riskни таъсирини ўлчаш}) + R_4(\text{riskни назорат қилиш}) \\
 & + R_5(\text{riskни пасайтириш}) \\
 & + R_6(\text{risk мониторингини олиб бориш})
 \end{aligned}$$

Моделлаштириш орқали банк рискларини асосий бошқариш методлари сифатида қуйидагилар танлаб олинган: лимитлаш, диверсификациялаш, идентификациялаш, таҳлил ва рискни баҳолаш [9].

Ушбу соҳа бўйича олиб борилган тадқиқотларда моделлаштиришдаги муҳим элементлар сифатида диверсификациялаш, рискдан қочиш, компенсация қилиш, лимитлаш ҳамда суғурталашдан фойдаланиш муҳимлиги келтириб ўтилган [10]. Тижорат банклари фаолиятига таъсир қилувчи рискларни моделлаштиришнинг умумий бошқариш бўйича турлича ёндошувлар мавжудлигини юқорида кўриб чиқдик. Шунини алоҳида таъкидлаш зарурки, моделлаштиришнинг умумий мақсади рискларни пасайтириш, узатиш ёки ундан воз кечишдир.

Таҳлил ва натижалар

Тижорат банкларига таъсир қилувчи рискларни моделлаштириш орқали уларни иккинчи муҳим босқичи бу бевосита уларни баҳолаш ҳисобланади. Жаҳон амалиётида банк рискларини моделлаштиришнинг бир нечта усуллари бўлиб, улар юзага келган ҳолатни баҳолаш орқали қўлланилади. Ҳозирги пайтда қўлланилаётган моделларга эътибор берилса, улардан фойдаланиш жаҳон амалиётида шароитдан келиб чиқиб белгиланади. Ҳозирги пайтда тижорат банкларига таъсир қилувчи рискларни баҳолашда кўпроқ VAR моделидан фойдаланмоқда. Юқорида келтирилган барча моделларни банк рискларига қўллаш турлари мавжуд.

1-чизма.

Банк рискларни баҳолаш моделлари [11]

Жумладан, статистик моделни банкларнинг кредит, валюта, фонд бозори рискларига қўллаш самарали бўлиб, унинг қулайлиги рискни эҳтимоллиги юқори аниқликда баҳоланиши бўлса, камчилиги сифатида жўда кўп статистик маълумотларни таҳлил қилиш зарурлигидир.

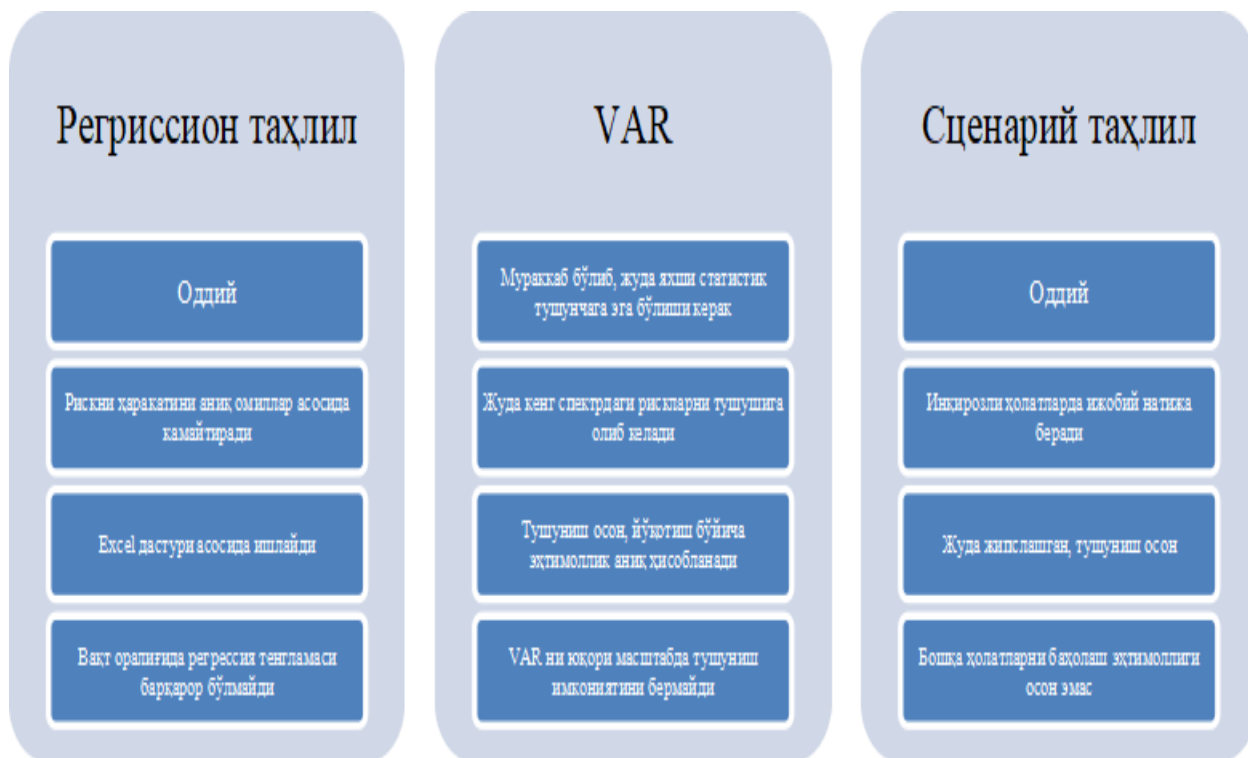
Эксперт баҳолаш банкнинг кредит, валюта, фоиз, фонд бозори рискларини аниқлашда қўлланилади. Методнинг қулайлиги аниқ маълумотларга таянилган ҳолда риск баҳоланилишида намоён бўлади. Унинг камчилиги субъектив характерга эгаллиги билан ажралиб туради. Банкларнинг фоиз, фонд бозори, валюта рискларини таҳлилий моделда аниқлаш самарали бўлади. Баҳолаш имконияти ҳар қандай шароитда самарали бўлади. Кредит, ликвидлик, валюта рискларини аниқлашда аналогик модел кўпроқ қўлланилади. Унинг қулайлиги ординар шароитда самарали ишлайди, камчилиги аналогик шароитни яратиш қийинлиги билан баҳоланади. Комбинациялашган моделни фоиз ва фонд бозори рискларида қўллаш тавсия этилади. Унинг қулайлиги ординар ва инқирозли шароитда самарали ишлайди, камчилиги статистик маълумотларни қайта ишлашга кўп вақт сарфланади.

Ўтказилган кўплаб тадқиқотларда банк рискларини баҳолашда турлича моделлардан фойдаланиш таклиф этилган. Жумладан, бунда вариация, дисперсия ва стандарт ўртача оғиш моделлари тавсия этилади. Шунингдек, таҳлилий усул ҳамда

индексация моделларини келтириб ўтиш мумкин [12]. Бошқа тадқиқотларда регрессион таҳлил, сценарий таҳлили асосида моделлаштириш таклиф этилади.

2-чизма.

Банк рискларини баҳолаш моделлари [13]

Тижорат банклари таъсир қилувчи рискларни моделлаштириш стандарт моделлар ёки аниқ ҳолатлар асосида баҳолаш турларига бўлинади. Стандарт моделлар сифатида Value-at-Risk - VaR ва Capital-at-Risk – CaR ларни келтириб ўтиш мумкин.

VaR модели кейинги ун йилликда рискларни баҳолашда энг кўп қўлланилаётган моделлардан бири сифатида қаралади. Бугунги кунда ушбу усул молия ва банк соҳасида ҳамда компанияларда рискларни баҳолашда кенг қўлланилмоқда. VaR усули рискларни баҳолашда кенг қўлланилишининг моҳияти шундаки, йўқотиш эҳтимоллиги кузатилаётган вақт оралиғида у аниқ ҳисоблаш имконини беради [14].

VaR модели банкнинг кутаётган даромадидан максимал йўқотишни билдиради. Иккинчи бир банк рискларини баҳолаш модели CaR деб номланиб, банк капитали рискин аниқловчи модел ҳисобланади. CaR банкни охири тўлов қобилятини белгилаб берувчи ҳисобланади. Унинг муҳим хусусияти банк капитали суммаси бўлиб, маълум бир белгиланган ораликда банк томонидан йўқотиш эҳтимоллигини аниқлаб беради.

Юқорида кўриб чиқилган моделлардан бугунги кунда тижорат банклари рискларни баҳолашда юзага келган иқтисодий шароитдан келиб чиқиб фойдаланилади. Ушбу моделлардан тўғри фойдаланиш банклар даромадидан йўқотиш эҳтимоллигини камайтириш имкониятини янада оширади. Аммо шу билан бирга ушбу моделларнинг фойдаланиш имкониятлари чегараланган бўлиб, иқтисодий жараёнларнинг ўзгарувчанлиги уларни ҳисоблаш имкониятини пасайтириб юборади.

Хулоса

Юқорида таҳлиллар асосида қуйидаги хулосаларга келинди:

1. Modelлаштиришнинг услубий жиҳатларини очиб беришда рискларни бошқаришнинг асосий омилларини киритиш таклифи ишлаб чиқилди.
2. Modelлаштириш орқали банк рискларини бошқаришнинг асосий методлари сифатида лимитлаш, диверсификациялаш, идентификациялаш, таҳлил ва рискни баҳолашдан фойдаланиш асослаб берилди.
3. Тижорат банкларига таъсир қилувчи рискларни моделлаштиришда стандарт моделлар ёки аниқ ҳолатлар асосида баҳолаш моделлари Value-at-Risk - VaR ва Capital-at-Risk – CaR лардан фойдаланиш тавсия этилди.
4. Modelларда рискларни тақсимлаш стратегиясида ташқи омиллар орқали рискларни камайитириш ёки тақсимлаш зарурлиги асослаб берилди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – Тошкент, 2017. – № 6 (766). – 32-б.
2. Das, A. 2002. Risk and Productivity change of Public Sector Banks, EPW, February, – pp. 437-447.
3. Dr. Krishn A. Goyal, Risk Management in Indian Banks –Some emerging issues. Int. Eco. J. Res., 2010 (1) – pp. 102-109.
4. Santomero, Anthony M. (1997), “Commercial Bank Risk Management: An Analysis of the Process”, Journal of Financial Services Research, 12, – pp. 83-115.
5. McNamee, D., 1997. Risk Management Today and Tomorrow. Wellington, New Zealand: State Services Commission.
6. <https://capital.com/financial-risk-definition>
7. Pyle, H. David (1997); Bank Risk Management Theory, Working paper RPF272, Haas School of Business, University of California, Berkeley. Page-2.
8. <https://www.assaabloy.com/en/com/investors/risks/>
9. Човушян Э.О., Сидоров М.А. Управление риском и устойчивое развитие. – М.: Изд-во РЭА им. Г.В. Плеханова, 2009. – 280 с.
10. А. С. Айрапетян. Текст: непосредственный // Проблемы и перспективы экономики и управления: материалы I Междунар. науч. конф. – Санкт-Петербург: Реноме, 2012. – С. 59-63. – URL: <https://moluch.ru/conf/econ/archive/15/2100/>
11. <http://izron.ru/articles/sovremennyy-vzglyad-na-problemy-ekonomiki-imenedzhmenta-sbornik-nauchnykh-trudov-po-itogam-mezhduna/sektsiya-7bankovskoe-i-strakhovoe-delo/finansovye-riski-banka-klassifikatsiya-otsenkaupravlenie/>
12. https://knowledge.allbest.ru/bank/2c0b65625a3bc69b4d53b89421206d36_0.html
13. <https://capital.com/financial-risk-definition>
14. <http://www.icaew.com/~media/Files/Technical/Financialservices/Basel%20>

ТИЖОРАТ БАНКЛАРИ ФАОЛИЯТ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШ СТРАТЕГИЯСИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ МАСАЛАЛАРИ

Темиров Абдулазиз Алимжанович

мустақил изланувчи

Тошкент давлат

иқтисодиёт университети

E-mail: abdulaziz38@mail.ru

ORCID id: 0000-0002-6482-3482

Аннотация. Мақолада муаллиф томонидан тижорат банкларида стратегик режалаштиришни ташкил этиш асослари, тамойиллари, режалаштириш жараёни, режалаштириш тизимининг ўзига хос хусусиятлари ёритилган. Муаллиф томонидан банкларда стратегик режалаштириш билан боғлиқ вазиятнинг мураккаблигини корпоратив бошқарув даражаси ўрганилиб, банк самарадорлигини ошириш стратегиясининг стратегик танлов матрицаси таклиф этилган. Шунингдек банки фаолияти самарадорлигини ошириш стратегиясини такомиллаштиришга оид таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: тижорат банклари, корпоратив бошқарув, стратегия, тактика, молиявий режалаштириш, самарадорлик, банк назорати, банк бошқаруви, молиявий жиҳатлар, молиявий воситачилик.

ВОПРОСЫ ФОРМИРОВАНИЯ СТРАТЕГИИ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ

Темиров Абдулазиз Алимджанович

самостоятельный соискатель

Ташкентский государственный

экономический университет

E-mail: abdulaziz38@mail.ru

ORCID: 0000-0002-6482-3482

Аннотация. В статье автором раскрыты основы и принципы организации стратегического планирования в коммерческих банках, особенности процесса планирования и структуры системы планирования. Автор исследует ситуации, связанные со стратегическим планированием в банках, уровнем корпоративного управления. В работе предложена матрица стратегического выбора стратегии повышения эффективности деятельности банка. Кроме того, разработаны предложения и рекомендации по совершенствованию стратегии повышения эффективности банковской деятельности.

Ключевые слова: коммерческие банки, корпоративное управление, стратегия, тактика, финансовое планирование, эффективность, банковский контроль, банковское управление, финансовые аспекты, финансовое посредничество.

ISSUES OF FORMING A STRATEGY TO INCREASE THE EFFICIENCY OF COMMERCIAL BANKS' ACTIVITIES

Temirov Abdulaziz Alimjanovich

Independent Researcher

Tashkent State University of Economics

E-mail: abdulaziz38@mail.ru

ORCID id: 0000-0002-6482-3482

Abstract. This article presents the author's analysis of the fundamentals and principles of organizing strategic planning in commercial banks, as well as the process and distinctive features of the planning system. The author explains the complexity of issues related to strategic planning in banks through the lens of the level of corporate governance. A strategic choice matrix aimed at improving banking efficiency is proposed. Furthermore, the paper develops recommendations and suggestions for enhancing the strategy to improve the efficiency of banking operations.

Keywords: commercial banks, corporate governance, strategy, tactics, financial planning, efficiency, bank supervision, bank management, financial aspects, financial intermediation.

Кириш

Республикамизда молиявий секторни изчил ислоҳ қилиш давомида қатор чоратadbирлар амалга оширилди ва натижада илғор банк бизнесини юритиш ҳамда ушбу секторда рақобат муҳитини кучайтириш учун зарур ҳуқуқий шарт-шароитлар яратилди. Иқтисодий ривожланишнинг ҳозирги шароити ва унинг ўзгарувчанлиги банкларни бозордаги ўз ўрнини сақлаб қолиш ҳамда фаолият юритишининг стратегик йўналишларини ишлаб чиқиш заруриятини юзага келтиради. Ҳар томонлама тўлиқ ва ишончли ишлаб чиқилган ривожланиш стратегияси банкларга ўз ривожланишининг молиявий имкониятларини аниқ баҳолаш ва келгусидаги йўналишларига тўғри ва самарали сарфлашга имкониятлар яратади [1].

Маълумки, мамлакатларнинг молиявий тизимлари ривожланишининг ҳозирги босқичи инқирозли вазиятларнинг мавжудлиги билан тавсифланади. Молиявий тизимлардаги инқирозларнинг пайдо бўлиши ва ривожланишининг сабабларидан бири бу банкларга кредитларни қайтариб бермасликнинг сезиларли даражада ўсиши бўлиб, бу банк тизимининг ва натижада молия тизимининг бузилишига олиб келади. Шу билан бирга инқирознинг тарқалиши миллий даражада тўхтамайди, балки савдо шериклари бўлган мамлакатлар иқтисодиётига тарқалишда давом этмоқда. Агар банклар ўзларининг молиявий стратегияларини амалга ошириш жараёнида риск ва рентабеллик ўртасидаги мувозанатни сақлашга эътибор қаратсалар, бундай оқибатларнинг кўпини ўз вақтида олдини олиши мумкин. Шу сабабли ҳам Стратегик режалаштириш тижорат банкининг манфаатдор томонлари томонидан амалга оширилаётган ҳаракатлар ва қарорлар тўплами бўлиб, унда банк ташкилоти ўз мақсадларига эришиши учун мўлжалланган махсус стратегияларни ишлаб чиқади.

Адабиётлар шарҳи

Банкларда стратегик режалаштириш масалалари хорижлик ва маҳаллий иқтисодчи олимларнинг диққат марказида бўлиб келган. Хорижлик иқтисодчи олимлардан П. Роуз банкни бошқариш стратегияси сифатида тушунишни таклиф қилади, унга кўра устувор йўналиш сифатида банкнинг сифат меъёрларига мос келувчи барча мижозларга кредит берилиши ва ундан реал даромад олиниши мўлжалланади [3]. Р. Каплан ва Д. Нортон стратегик бошқарувни компаниялар фаолият самарадорлигини ошириш ва ривожлантириш элементи сифатида баҳолаган [4]. А. Томпсон ва А. Стриклендлар фикрига кўра, стратегик режалаштириш стратегияни амалга ошириш қўйилган мақсадларга эришиш имкониятини берувчи барча нарсалардир [5]. Россиялик олим З.М. Анисимовага кўра, стратегия тижорат банкининг узоқ муддатли фаолияти режаси бўлиб, у қабул қилинган вазифалар ва мақсадларга эришишни таъминлайди ҳамда молиявий барқарорликни таъминлаш шarti билан ҳар бир таркибий бўлинма фаолиятини мувофиқлаштиришни назарда тутди [6]. М. Мишинага фикрига кўра, банкни ривожлантириш стратегияси аниқ белгиланган мақсадларга эришиш учун зарур бўлган муайян ҳаракатларни ўзида мужассамлаган аниқ ҳужжатдир [7]. Д.И. Трактёвченко стратегик режалаштириш жараёни банк стратегик менежменти элементларини аниқлаш

нуқтаи назаридан ўрганилган ва ушбу ишда стратегик режани амалга ошириш дастурини шакллантириш босқичи алоҳида қайд қилинган [8].

Тадқиқот методологияси

Мақолада банкларда корпоратив бошқарувни ташкил этишнинг ўзига хос хусусиятлари билан боғлиқ бўлган тадқиқотларни ўрганиш, таъриф ва тушунчаларнинг шаклланишини қиёсий солиштириш, маълумотларни ўрганиш ва иқтисодий жиҳатдан таққослаш ва таҳлил қилиш, мантиқий фикрлаш, илмий абстракциялаш, маълумотни гуруҳлаш, анализ ва синтез усулларида кенг фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар

Ҳар бир тижорат банкларида қарорларни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш амалиёти улар фаолиятининг табиати ва ўзига хос хусусиятлари, шунингдек ташкилий тузилиши ва амалдаги алоқа тизими билан белгиланадиган ўзига хос хусусиятларга эга. Бироқ, уларда ўз фаолиятини режалаштириш жараёнининг умумий хусусиятлари мавжуд. Булар ҳар қандай тижорат банки томонидан амалга ошириладиган режани ишлаб чиқиш ва қабул қилиш технологиясини шакллантирадиган ягона тамойиллардир. Мазкур тамойилларни қуйидагича келтириш мумкин:

1. Юқори бошқарувчилар ўртасида стратегик фикрлашни шакллантириш, ҳар бир раҳбар режалаштиришни амалга ошириш зарурлигини тушунишини таъминлаш.

2. Стратегик мақсад ва вазифаларни амалга ошириш учун мақбул шарт-шароитлар ва баҳолаш тизимини яратиш. Бундай шартларга алоҳида бўлинмаларни мустақил бизнес-бирлик сифатида бошқаришни жорий этиш киради, улар фаолияти бозор тамойиллари асосида тартибга солинади ва баҳоланади. Бунда банк фаолиятини молиявий ва бошқарув ҳисобининг бир қисми сифатида ташқи ва ички мақсадларга мувофиқлиги нуқтаи назаридан баҳолаш тизимини жорий этиш муҳимдир, бу эса, ўз навбатида, режалаштириш натижаларининг бориши ва баҳоланишини назорат қилиш учун асос бўлади.

3. Юқори даражадаги раҳбар томонидан режалаштириш натижаларини назорат қилиш ва баҳолашни таъминлаш деб тушуниладиган стратегик режалаштириш инфратузилмасини яратиш. Бунда мақсадларга эришишни рағбатлантирадиган турли бўлимлар ходимлари ва раҳбарлари учун жавобгарлик тизимини яратиш, шунингдек стратегик режалаштиришни таъминлайдиган махсус бўлинмани ажратиш керак бўлади.

4. Ташқи муҳитнинг мумкин бўлган таъсирини баҳолашга, шунингдек банкнинг кучли ва заиф томонларини, унинг имкониятлари ва рискларини баҳолашга асосланган стратегик режани шакллантириш.

5. Банк, бўлим ва ходимнинг ўзаро қўллаб-қувватловчи мақсадлар тизимини жорий этиш. Ходимларнинг шахсий мақсадлари амалга оширилиши бўлинма мақсадларига эришишга олиб келиши керак, эришилган мақсадлар тўплами эса банкнинг тегишли стратегик мақсади ва умуман олганда банк бош стратегиясининг бажарилишини таъминлаши керак. Ушбу тамойилни амалга оширишда энг кенг тарқалган ёндашувлардан бири бу маълум бир корпоратив маданиятни амалга ошириш ва қўллаб-қувватлашдир.

6. Ташқи муҳит хатти-ҳаракатларини мониторинг қилиш ва прогнозлаш ҳамда ва стратегияларни таҳрирлаш тизимини жорий этиш. Ушбу босқичда нафақат тегишли бўлинма, балки банк ташқи муҳитни кузатишда иштирок этиш шароитларини яратиш керак. Қандай маълумотлар келиб тушганига қараб, стратегик режалар шунга мос равишда ўзгартирилиши керак.

7. Мавжуд шароитларда ўзини тутиш стратегияси ва тактикасини ишлаб чиқиш.

Санаб ўтилган тамойилларни амалга ошириш тижорат банкига самарали ишлайдиган режалаштириш тизимини яратишга имкон беради [9]. Унинг энг муҳим хусусиятларини қуйидагича келтириш мумкин:

-мослашувчанлик ва индикативлик, яъни бозор шароитида кутилмаган ўзгаришлар юз берганда режани тезда тартибга солиш имконияти;

-режалаштирилган кўрсаткичларнинг бажарилишини назорат қилишнинг пухта ўйланган ва ташкиллаштирилган жараёни бўлиб, бу нафақат режадан ҳақиқатдаги оғишни рўйхатдан ўтказишга, балки унга риоя қилмаслик ва фойдаланилмаган потенциал имкониятларнинг ҳақиқий сабабларини аниқлашга қаратилган;

-режалаштиришнинг алтернативлиги – бозор шароитидаги ўзгаришларга тезкор жавоб бериш учун ўзгарувчан режани тузиш;

-режалаштириш тизимининг банкнинг ташкилий тузилмасига киритилиши, бу эса мазкур режани тузишда иштирок этишни ва унинг барча бошқарув даражасидаги раҳбарларнинг бажарилишини назорат қилишни ўз ичига олади.

Банк менежменти режалаштиришнинг ҳар хил турларини ажратиб беради, шу сабабли ҳам тижорат банкларида режалаштириш тизими кўп даражали механизмдир. Қуйидаги жадвалда эса банкларнинг режалаштириш тизимлари тўғрисида маълумотлар келтирилган.

1-жадвал.

Тижорат банкларида режалаштириш тизими*

Режалаш-тириш даражаси	Режалаштириш турлари	Режалаштириш мазмуни	Режалар
1-даража	Стратегик режалаштириш	-мақсадни белгилаш; -дастур ва имкониятларни режалаштириш.	Стратегия мақсадлари
2-даража	Тактик режалаштириш	-бизнес-режалаштириш; -ташкилий режалаштириш.	Бизнес-режа; Тадбирлар режаси.
3-даража	Молиявий режалаштириш	-активлар ва хизматлар портфелини режалаштириш; -даромадлар ва харажатларни режалаштириш.	Ҳисоб баланси ва хизматлар портфели; Бюджет.

* Маълумотлар асосида муаллиф ишланмаси

Маълумотлардан кўришиб турибдики, банкни режалаштириш тизимининг биринчи даражасида стратегик режалаштириш мавжуд бўлиб, у ғояларни илгари суриш, мақсадлар, вазифаларни белгилаш, шунингдек ушбу мақсад ва вазифаларни ҳал қилишда асосий ёндашувларни аниқлашни ўз ичига олади. Иккинчи босқичда тактик режалаштириш бошланади, уни амалга ошириш банкнинг стратегик қарорларини амалга оширишни таъминлайдиган тадбирлар ва вазифаларни ўз ичига олади. Учинчи даражада режалаштириш жараёнининг дастлабки икки босқичида ишлаб чиқилган стратегиялар, вазифалар ва тадбирларга асосланган харажатлар бўйича банк фаолиятини тўғридан-тўғри молиявий режалаштириш амалга оширилади.

Стратегик режалаштириш банк фаолиятини стратегик бошқариш жараёнининг муҳим таркибий қисмидир. Унинг натижалари узоқ муддатли мақсадларни белгилаш ва ушбу мақсадларга эришишга қаратилган доимий фаолият режаларини ишлаб чиқиш бўлиши керак. Маълумки, банк стратегик режаси ўзида қуйидагиларни акс эттиради:

- 1) банк фаолият кўрсатадиган дастлабки шартлар ва муҳитни баҳолаш;
- 2) маблағлар тақсимоли амалга оширилишга боғлиқ бўлган бозор устуворликлари;
- 3) банкнинг кучли ва заиф томонларини, имкониятлари ва хавф-хатарларини баҳолаш;
- 4) бозор имкониятларини амалга ошириш учун стратегияга ўзгартиришлар киритиш;

- 5) стратегик ҳаракатлар вақтини танлаш;
- 6) кутилатган натижалар.

Замонавий адабиётда режалаштириш босқичларини аниқлашда ягона ёндашув мавжуд эмас. Режалаштириш босқичлари мантиқан бир-биридан келиб чиқади. Стратегик режалаштириш жараёнининг ўзи жуда мураккаб ва корпоратив даражада тижорат банкининг ўз имкониятларига мос келадиган вазифалари ва мақсадларини аниқлашдан бошланади. Шунга ўхшаш жараён банкнинг таркибий бўлинмаларида содир бўлади, бу ерда вазифалар ва мақсадлар жорий бозор устуворликлари ва мавжуд ресурслар асосида белгиланади. Кейинчалик турли даражаларда ишлаб чиқилган вазифалар ва мақсадларни таққослаш асосида интеграциялашган корпоратив стратегия қўлланилади.

Банк бўлинмаларининг барча хусусиятлари ва талабларини ҳисобга олган ҳолда ушбу бош стратегия банкнинг стратегик режасига тегишли тузатишлар киритишни назарда тутиши керак. Бундай ўзгаришлар сезиларли бўлиши мумкин ва турли хил ўзгаришларга таъсир қилиши мумкин. Бошқарув функцияларидан бири бўлган стратегик режалаштириш жараёни банкнинг мақсади, миссиясини белгилаш билан бошланади [10].

Куйидаги чизмада банкдаги стратегик режалаштириш жараёни келтирилган.

1-чизма.

Маълумотлар асосида муаллиф ишланмасы

Банкнинг миссияси ёки унинг асосий мақсади унинг мавжуд бўлишининг аниқ сабабини англатади. Уни аниқлаш босқичи аслида банк фаолиятининг бошланишидан олдин бўлиши керак, яъни таъсисчилар уни шакллантиришда бозорни эгаллаш соҳасидаги мақсадларини, шунингдек уларни амалга оширишга имкон берадиган бошқариш (ресурсларни, ходимларни) усуллари аниқ ифода этишлари керак. Бироқ, бозор шароитлари ва муассислар таркибидаги ўзгаришлар туфайли банкнинг бош вазифасини шакллантирилиши ўзгариши мумкин, шунинг учун миссияни аниқлаштириб олиш

стратегик режалаштиришнинг ҳар бир янги босқичида амалга оширилади. Миссияни аниқлаш одатда Кузатув кенгаши даражасида амалга оширилади.

Миссия банкнинг турли ташкилий даражаларида шакллантирилади, аммо таркибий бўлинмалар вазифаларининг банкнинг умумий вазифасига мос келиши доимий равишда кузатиб борилади. Умумий банк миссияси унинг фаолият йўналишида кўрсатиладиган хизматларга мос тушиши керак. Бундан ташқари, миссия одатда банк фаолияти тамойилларини ва унинг ички муҳитини акс эттириши керак.

Банк миссиясини танлаш стратегик режалаштиришнинг жуда муҳим босқичидир, унда вазифани белгилаш кўламига тўғри ёндашиш муҳимдир. Банк миссиясини белгилашда, биринчи навбатда, мижозлар ва уларнинг эҳтиёжларини аниқлаш бўйича саволлар берилади. Фақат оқилона танланган истеъмолчилар гуруҳларининг тўғри белгиланган эҳтиёжларини сифатли қондириш банкка керакли натижаларга эришишга имкон беради, шунинг учун бундай ёндашувни унинг асосий миссияси сифатида қайд этиш мумкин. Миссияни танлаш банкнинг салоҳияти ва ҳажми билан белгиланади. Ушбу кўрсаткичлар қанчалик катта бўлса, асосий вазифа шунчалик глобал кўриниш олади.

Банк миссиясини танлашга бир қатор омиллар таъсир қилади, улар орасида банк тарихи, унинг маданияти, банк ташкилотининг тузилиши ва банк раҳбарияти сифатини ажратиб кўрсатиш мумкин. Раҳбарнинг шахсий фазилатлари, аниқроғи, унинг фаолият йўналишлари ва мақсадлари нафақат банк миссиясини ўзи танланишига таъсир қилади, балки тўғридан-тўғри банк стратегиясида акс этади. Раҳбариятнинг бундай қиймат йўналишлари орасида назарий, иқтисодий, сиёсий, ижтимоий, эстетик, диний йўналишлар ажралиб туради. Шундай қилиб банкнинг миссияси унинг асосий йўналишини ва фаолият моҳиятини белгилайди [10].

Умумий банк стратегик режасини шакллантиришнинг иккинчи босқичи банкнинг асосий миссияси асосида шакллантирилган вазифаларни ва юқори раҳбариятнинг фаолият йўналишларини белгилашдир. Умуман олганда, банкнинг вазифалари умумий банк даражасида ҳам, ташкилий бўлинмалар даражасида ҳам шакллантирилган мақсадларнинг ўзига хос ифодаси бўлиб, улар ташқи таъсирнинг чекловчи омиллари ва имкониятлари, иштирокчилар ва акциядорларнинг талаблари, ички ресурслар, банкнинг умумий маданияти таъсири остида белгиланади.

Ўрганишлар асосида банкнинг бозордаги мавқеи ва ҳолати бўйича мақсадларига қараб, фикримизча, банк самарадорлигини ошириш стратегиясининг бир нечта вариантларини танлаш мумкин. Мазкур танлов биз томонимиздан таклиф этилаётган стратегик танлов матричасида банк фаолияти самарадорлигини ошириш унинг ички ва ташқи муҳитининг ҳолатларини ҳисобга олган ҳолда ўз аксини топади.

2-жадвал.

Тижорат банки фаолияти самарадорлигини оширишнинг стратегиялари матричаси*

Ташқи муҳит ҳолати	Қулай	Нейтрал	Ноқулай
Ички муҳит ҳолати			
Қулай	Консолидация стратегияси	Позицияларни сақлаш стратегияси	Етакчиликка интилиш стратегияси
Нейтрал	Захиралар қидириш стратегияси	Позицияларни сақлаш, кейинчалик етакчиликка интилиш стратегиясига ўтиш	Юқори ўсиш стратегияси
Ноқулай	Позицияларни сақлаш, кейинчалик ўртача ўсиш стратегиясига ўтиш	Юқори ўсиш стратегияси	Инновацион интилиш стратегияси

* Маълумотлар асосида муаллиф ишланмаси

Тижорат банкининг самарадорлигини ошириш стратегияси – бу кредит бозорида банкнинг истиқболли рақобатбардош позициясини акс эттирувчи ва рақобат шароитида даромад олиш қobiliятини узоқ муддатга сақлашга қаратилган, шунингдек самарадорликнинг маълум параметрларига эришишга қаратилган ҳаракатлар мажмуини белгилайдиган режа ҳисобланади.

Хулоса

Таклиф этилаётган тижорат банки фаолияти самарадорлигини оширишнинг стратегиялари матрицаси банк фаолияти самарадорлигини оширишнинг стратегиялари ички ва ташқи муҳитининг ноқулай, нейтрал ва қулай ҳолатларида кўриб чиқилади. Улар асосида эса мазкур ҳолатлар бўйича банкнинг ривожланиш стратегияларидан бирини танлаш имкони кўриб чиқилади.

1. Ички ва ташқи муҳитнинг ноқулай бўлган ҳолатида консолидация стратегияси шуни кўрсатадики, банк самарадорликни ошириш учун ташқи ёки ички ресурсларга эга эмас, шунинг учун бошқа банклар билан консолидация вариантларини кидириши керак бўлади.

2. Захираларни кидириш стратегияси шундан келиб чиқадики, банк ҳали ҳам рақобатбардош самарадорликни ошириш учун ички захираларга эга, бу эса ноқулай бозор шароитида мавжуд позицияларини сақлаб қолиш ва бозорда банд қилган жойда қолишга имкон беради.

3. Позицияларни сақлаш стратегияси нейтрал бозорда тенг рақобатдош устунликка эга бўлмаган банклар ёки ноқулай ташқи муҳитда янада ўсиш учун зарур ички ресурсларга эга банклар томонидан қўлланилади.

4. Ўртача ўсиш стратегияси – банкнинг рақобатбардош самарадорлигининг асосий позицияларини “эҳтиёткорлик билан” ошириш стратегиясидир.

5. Юқори ўсиш стратегияси рақобатбардош устунликларни амалга ошириш орқали рақобатбардошликнинг катта захирасига эга бўлган банкка бозор мавқеини сезиларли даражада яхшилашга имкон беради.

6. Инновацион интилиш стратегияси фақат бозор инновацияларга тайёр бўлса ва банк бунинг учун зарур имкониятларга эга бўлса мумкин.

Шундай қилиб, тижорат банки фаолияти самарадорлигини ошириш стратегиясини шакллантиришнинг асоси банкда мавжуд бўлган рақобатбардош салоҳиятни ва ундан фойдаланиш самарадорлигини баҳолаш методологиясидир, бу эса стратегияни амалга оширишнинг ички ресурсларини аниқлаш, шунингдек белгиланган тадбир стратегияларини бозор шароитидаги ўзгаришларга ва банкнинг мавжуд ички имкониятларига қараб тезда ўзгартириш имконини беради.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон-2030 стратегияси тўғрисида” ПФ-158-сон фармони, 11.09.2023 й.

2. 2020 – 2025 йилларга мўлжалланган Ўзбекистон Республикасининг банк тизимини ислоҳ қилиш стратегияси тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ-5992-сон фармони. 12.05.2020 й.

3. Роуз П. Банковский менеджмент. // Пер. с англ. – М.: Дело Лтд., 1995. – 707 с.

4. Каплан Р.С., Нортон Д.П. Организация, ориентированная на стратегию. /пер.с англ. – М.: ЗАО Олимп-Бизнес. 2004. – 416 с.

5. Томпсон А.А., Стрикленд А. Дж., III. Стратегический менеджмент: концепции и ситуации: учебник для вузов. – М.: ИНФРА-М, 2000. – 216 с.

6. Анисимова З.М. Развитие стратегического банковского менеджмента: дис...канд. экон. наук: 08.00.10. – М., 2014.

7. Мишина М. Разработка стратегии развития банка. // Экономика и социум – №1(20) – 2016.
8. Трактовенко Д.И. Стратегическое планирование и управление в банковской сфере. – СПб.: Изд-во СПбГУЭиФ, 1996. – 214 с.
9. Темиров А.А. Ўзбекистон Республикаси тижорат банклариди ривожлантириш стратегиясини такомиллаштириш масалалари // Иқтисодиёт ва таълим. – 2024. – №1, – 64–73 с.
10. Темиров А.А. Тижорат банклариди корпоратив бошқарув самарадорлигини молиявий механизмлар асосида ошириш йўллари: монография. – Т.: Инновацион ривожланиш нашриёт матбаа уйи, 2023. – 186 б.

TIJORAT BANKLARIDA INVESTITSION FAOLIYATNI TASHKIL ETISHNING MOLIYAVIY ASOSLARI

Abduvaliyev Sanjar Abdurahmanovich

mustaqil izlanuvchi

E-mail: s.abduvaliev@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada tijorat banklarida investitsion faoliyatni tashkil etishning moliyaviy asoslari yoritiladi. Shuningdek, banklar investitsion faoliyatini moliyalashtirishda asosiy kapital, mijozlar mablag‘lari, depozitlar hamda qimmatli qog‘ozlardan foydalangan holda portfelni diversifikatsiya qilish va risklarni samarali boshqarish mexanizmlarini tatbiq etishning muhimligi qayd etiladi. Tadqiqot davomida O‘zbekiston bank tizimida investitsion faoliyatni tashkil etish uchun mavjud moliyaviy manbalar va ularning samaradorligi tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: tijorat banklari, investitsion faoliyat, investitsion siyosat, kapital integratsiyasi, investitsion portfel, moliyaviy barqarorlik.

ФИНАНСОВЫЕ ОСНОВЫ ОРГАНИЗАЦИИ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ

Абдувалиев Санжар Абдурахманович

самостоятельный соискатель

E-mail: s.abduvaliev@gmail.com

Аннотация. В данной статье рассматриваются финансовые основы организации инвестиционной деятельности коммерческих банков. Подчеркивается важность диверсификации портфеля и внедрения эффективных механизмов управления рисками с использованием капитала, средств клиентов, депозитов и ценных бумаг при финансировании инвестиционной деятельности банков. В исследовании анализируются имеющиеся финансовые ресурсы для организации инвестиционной деятельности в банковской системе Узбекистана и их эффективность.

Ключевые слова: коммерческие банки, инвестиционная деятельность, инвестиционная политика, интеграция капитала, инвестиционный портфель, финансовая устойчивость.

FINANCIAL BASIS OF ORGANIZATION OF INVESTMENT ACTIVITIES IN COMMERCIAL BANKS

Abduvaliyev Sanjar Abdurakhmanovich

Independent Researcher

E-mail: s.abduvaliev@gmail.com

Abstract. This article highlights the financial foundations for organizing investment activities in commercial banks. It also emphasizes the importance of applying effective mechanisms for portfolio diversification and risk management while financing investment activities through equity capital, customer funds, deposits, and securities. The study analyzes the existing financial resources and their efficiency in organizing investment activities within the banking system of Uzbekistan.

Keywords: commercial banks, investment activity, financial-industrial groups, investment policy, capital integration, investment portfolio, financial stability.

Kirish

Ma‘lumki, tijorat banklarining investitsion faoliyati – bu ularning investor sifatida daromad olish maqsadida moliyaviy instrumentlarni sotib olishi, real aktivlarni yaratishi va

ularni moliyalashtirishga yo'naltirilgan mablag'larni joylashtirish bilan bog'liq jarayondir. Banklarning investitsion sohadagi faolligi investitsiya maqsadlarini belgilash va ularga erishishning eng samarali yo'llarini tanlash bilan uzviy bog'liq bo'lib, mavjud risk darajasi doirasida aktivlar rentabelligini oshirishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlarni o'z ichiga oladi.

Boshqa turdagi investorlardan farqli o'laroq, tijorat banklari ko'pincha investitsiyalarni o'z mablag'lari hisobidan emas, balki jalb qilingan resurslar orqali amalga oshiradi. Shu sababli, banklar bozor sharoitida bir vaqtning o'zida ham investor, ham qarzdor sifatida namoyon bo'ladi. So'nggi yillarda mamlakatimizda moliya-bank tizimining barqaror rivojlanishini ta'minlash, tijorat banklari tomonidan aholi va biznesga zamonaviy hamda sifatli xizmatlar ko'rsatish, shuningdek, ularning investitsiya salohiyatini oshirish yo'nalishida izchil ishlar amalga oshirildi.

Shuningdek, banklarning kapital yetarililigini kuchaytirish, resurs bazasini kengaytirish va sohada chet el sarmoyalarini jalb qilish imkoniyatlarini oshirish maqsadida qo'shimcha huquqiy va institutsional shart-sharoitlar shakllantirilmoqda. Xususan, 2023-yil 19-apreldagi “Banklar va bank faoliyati to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi Qonuniga kiritilgan o'zgartishlar (O'RQ-831)ga muvofiq, bank ustav kapitalining eng kam miqdori 2025-yil 1-yanvariga qadar bosqichma-bosqich yuz milliard so'mdan besh yuz milliard so'mgacha oshirilishi belgilandi [1]. Shu bilan birga, norezidentlarga chet el fond bozorlariga joylashtirilgan aksiyalarni sotib olish huquqi berilib, banklar aksiyalarini sotib olish bo'yicha cheklovlar qisman bekor qilinmoqda. Bu islohotlar banklarni kapitallashtirish darajasini oshirishga, resurs bazasini kengaytirishga va bank sektoriga chet el investitsiyalarini jalb etish imkoniyatlarini yaratadi.

Investitsion faoliyatni samarali tashkil etish uchun tijorat banklari avvalo risklarni baholash va boshqarish mexanizmlarini yaratishi, loyihaning moliyaviy samaradorligi, rentabellik ko'rsatkichlari, kapital tarkibi va likvidlik darajasini tahlil qilishi lozim. Shu bilan birga, investitsion portfelni diversifikatsiya qilish orqali xavflarni kamaytirish imkoniyati mavjud. Bu banklar uchun likvidlikni boshqarish masalasini alohida muhim qiladi: ular aktivlar va passivlarni muddatlar, hajm va foiz stavkalari kesimida mutanosib boshqarishga majbur bo'ladi. Natijada, ushbu chora-tadbirlar tijorat banklariga investitsiya faoliyatini kengaytirish, bank likvidligini oshirish va moliyaviy barqarorlikni mustahkamlash imkoniyatini yaratadi.

Adabiyotlar sharhi

J. Makkonell fikriga ko'ra, banklar portfelni turli moliyaviy instrumentlar bo'yicha diversifikatsiya qilsa, makroiqtisodiy shoklarga nisbatan barqarorlikni oshirish va uzoq muddatli likvidlikni ta'minlash mumkin [2].

F. Xayekning ta'kidlashicha, banklar investitsion faoliyatda bozor mexanizmlarini hurmat qilishi va kapitalarni samarali yo'naltirishi lozim, aks holda resurslar iqtisodiyotda samarali ishlatilmaydi [3].

H. Abulqosimovning fikriga ko'ra, investitsion faoliyat muvaffaqiyati bankning moliyaviy instrumentlar bo'yicha bilim darajasi va risklarni boshqarish tizimining samaradorligiga bog'liq bo'lib, resurs bazasini kengaytirish va chet el investitsiyalarini jalb qilish muhim hisoblanadi [4].

M. Lapusta bank investitsiyalari asosan depozitlar va qimmatli qog'ozlar orqali amalga oshirilishini, shuningdek, uzoq muddatli loyihalarni moliyalashtirish va portfelni diversifikatsiya qilishda ushbu resurslardan samarali foydalanish zarurligini ta'kidlaydi [5].

U. G'afurovning ta'kidlashicha esa, tijorat banklari investitsion faoliyatni moliyalashtirishda nafaqat o'z kapitali, balki mijozlar mablag'larini ham qo'llashi, shuningdek, portfelni diversifikatsiya qilish va risklarni boshqarish mexanizmlarini ishlab chiqishi zarur [6].

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot jarayonida olingan natijalarni tahlil qilish va umumlashtirish maqsadida induksiya va deduksiya, tizimli va qiyosiy tahlil, grafik tasvirlash, hamda iqtisodiy-statistik kabi usullardan

tarzda foydalanildi. Ushbu yondashuv tijorat banklari investitsion faoliyatini moliyalashtirish manbaalarini aniqlashga xizmat qiladi.

Tahlil va natijalar

Banklar investitsion faoliyatni moliyalashtirishda turli moliyaviy instrumentlardan foydalanadi. Ular qimmatli qog'ozlar, obligatsiyalar, aksiyalar, ijara va kredit shartnomalari orqali kapitallarni yo'naltiradi. Bu vositalar yordamida banklar o'z mablag'larini samarali boshqaradi va investitsion risklarni taqsimlaydi.

1-jadval.

**Tijorat banklarining investitsion faoliyatini
moliyalashtirish manbalari***

№	Moliyalashtirish manbai	Tavsif	Investitsion faoliyat bilan bog'liqligi
1.	Depozitlar	Jismoniy va yuridik shaxslar tomonidan banklarga joylashtirilgan mablag'lar	Banklar depozit mablag'larini kreditlash, investitsiya portfeli yaratish va diversifikatsiya qilish uchun ishlatadi
2.	Bankning o'z kapitali	Ustav kapitali va qayta investitsiya qilingan daromad	Investitsion loyihalarni moliyalashtirishda barqaror va xavfsiz manba sifatida xizmat qiladi
3.	Qimmatli qog'ozlar chiqarish	Aksiyalar va obligatsiyalar orqali mablag' jalb qilish	Uzoq muddatli loyihalarni moliyalashtirish va portfel diversifikatsiyasi uchun ishlatiladi
4.	Qarz mablag'lari	Boshqa banklar yoki moliya institutlaridan olingan qarz	Katta hajmdagi investitsiya loyihalarini amalga oshirish imkonini beradi, lekin xarajati yuqori
5.	Chet el sarmoyalari va xorijiy kreditlar	Xorijiy investorlar va moliya institutlaridan jalb qilingan mablag'lar	Banklarga yangi loyihalarni moliyalashtirish, kapitalni oshirish va global bozorga chiqish imkonini beradi
6.	Ijara (leasing) va moliyaviy kreditlardan qaytarilgan mablag'lar	Oldingi investitsiyalardan tushgan daromad va to'lovlar	Yana yangi investitsiya loyihalarini moliyalashtirishga yo'naltiriladi

*Муаллиф ишланмаси.

Tijorat banklarining investitsion faoliyatini moliyalashtirishda depozitlar va bankning o'z kapitali barqaror va asosiy manba sifatida ishlatiladi, qimmatli qog'ozlar chiqarish va qarz mablag'lari uzoq muddatli loyihalarni moliyalashtirish imkonini beradi, chet el sarmoyalari esa yangi loyihalarni qo'llab-quvvatlaydi, ijara va kreditlardan qaytarilgan mablag'lar esa resurslarni samarali aylantirishga xizmat qiladi; turli manbalarni birlashtirib ishlatish banklarga risklarni kamaytirish, likvidlikni ta'minlash va investitsion portfelni diversifikatsiya qilish imkonini beradi.

Xorijiy tajriba shuni ko'rsatadiki, ko'pgina mamlakatlarda tijorat banklari investitsiya faoliyatini asosan mijozlardan jalb etilgan muddatli va jamg'arma depozitlari hisobidan moliyalaydi. Bu holatning bir nechta sabablari mavjud. Avvalo, bank kapitalini faoliyatni moliyalashtirish manbai sifatida jalb qilish qimmat resurs hisoblanadi. Shuningdek, banklar tabiati bo'yicha aholi va korxonalarning vaqtinchalik bo'sh mablag'larini depozit shaklida qabul qilish va ularni kredit hamda investitsiyalarga yo'naltirish bilan shug'ullanadigan tijorat institutlari hisoblanadi.

Shu bilan birga banklararo kreditlar ham arzon resurs emas — ulardan foydalanish bank

xarajatlarini ortishiga olib keladi. Bundan tashqari, tijorat banklari transaksion depozitlardan shartnoma tuzmasdan to'g'ridan-to'g'ri foydalanish huquqiga ega emas.

Ayrim rivojlanayotgan mamlakatlarda esa banklar transaksion depozitlarni resurs sifatida ishlatish amaliyoti kuzatiladi. Biroq bu holat depozit bazasi barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi va likvidlik risklarini kuchaytirishi mumkin. Sababi, bunday depozitlar passiv hisoblanib, har qanday vaqtda mijoz tomonidan qaytarib olinishi mumkin. Shu sababli rivojlangan davlatlar amaliyotida transaksion depozitlar resurs sifatida qaralmaydi va ular bo'yicha odatda foiz ham to'lanmaydi.

Shuni ham ta'kidlash joizki, rivojlangan mamlakatlarda bank resurslarining asosiy qismini mijoz mablag'lari tashkil qiladi. Masalan, Finlyandiya va Italiyada jami bank passivlarining 30 foizdan ortiq qismi, Yaponiya hamda Isroilda esa qariyb 80 foizi jismoniy va yuridik shaxslar mablag'lariga to'g'ri keladi.

Taraqqiy etgan davlatlarda moliya bozorining yuqori darajada shakllanganligi sababli tijorat banklari chiqaradigan qimmatli qog'ozlarning savdosidan tushgan mablag'lar ularning resurs bazasida salmoqli o'rin egallaydi. Xususan, bunday mablag'lar ko'pincha banklarning uzoq muddatli investitsiya operatsiyalarini qo'llab-quvvatlashda asosiy manba vazifasini bajaradi. Shu bois rivojlangan mamlakatlar amaliyotida qimmatli qog'ozlarga yo'naltirilgan investitsiyalar bank faoliyatining ajralmas qismi hisoblanadi.

Statistik ma'lumotlarga ko'ra, tijorat banklari qimmatli qog'ozlarga yo'naltirgan investitsiyalar ulushi Fransiya 20,8 foiz, Germaniyada 18,6 foiz, Italiyada 24,6 foiz, Buyuk Britaniyada 9 foiz, AQShda 4,8 foiz, Belgiya 7,7 foiz va Yaponiyada 12,5 foizni tashkil etadi.

Banklarning investitsion faoliyati va uzoq muddatli kreditlar taqdim etish imkoniyati, eng avvalo, ularning resurs bazasining yetarliligiga bog'liq. Milliy bank tizimida resurs bazasining asosiy qismini kapital tashkil etsa, keyingi muhim manba sifatida turli depozit mablag'lari xizmat qiladi.

So'nggi yillarda tijorat banklari resurs bazasi barqaror o'sish sur'atini namoyon etmoqda. Xususan, 2020 yil bilan taqqoslaganda, 2024 yilda jami depozitlar hajmi 308,6 trln so'mga yetgan bo'lib, to'rt yil ichida qariyb 194 trln so'mga ko'paygan. Bunday o'sish, avvalo, aholi va xo'jalik yurituvchi subyektlarning bank tizimiga bo'lgan ishonchi ortayotganligi hamda depozit foiz stavkalari raqobatbardosh daromad keltirayotgani bilan izohlanadi.

Shu bilan birga, tijorat banklari kapital hajmi ham sezilarli darajada o'sgan. Masalan, 2024 yilda ularning umumiy kapitali 114,8 trln so'mga yetib, 2020 yilga nisbatan qariyb ikki baravar oshgan. Bu holat bank tizimining moliyaviy barqarorligi mustahkamlanayotganidan dalolat beradi.

2-jadval.

**Tijorat banklari depozit va kapital hajmining
o'zgarishi (mlrd so'm) [7]**

Ko'rsatkichlar	2020-yil	2020-yil	2020-yil	2020-yil	2020-yil
Depozitlar	114 747	156 190	216 738	241 687	308 692
Shundan:					
davlat ulushi mavjud banklar	82 461	104 248	135 535	124 358	154 511
boshqa banklar	32 286	51 942	81 203	117 329	154 181
Kapital	58 351	70 918	79 565	97 079	114 792
Shundan:					
davlat ulushi mavjud banklar	48 995	57 695	61 919	63 239	70 175
boshqa banklar	9 356	13 223	17 646	33 840	44 617

2024-yil yakuniga ko'ra, mamlakat bank tizimida davlat ulushi mavjud yirik tijorat banklari – O'zmilliybank, O'zsanoatqurilishbank, Agrobank, Asakabank, Xalq banki, Biznesni rivojlantirish banki, Mikrokreditbank, Aloqa bank hamda Turonbankning ulushi katta

ahamiyatga ega bo'ldi. Jami depozitlar hajmining 50,1 foizi va kapitalning 61,1 foizi aynan ushbu moliyaviy muassasalar hissasiga to'g'ri keldi. Shuningdek, ularning ulushiga bank tizimi umumiy aktivlarining 65 foizi hamda jami kredit portfelining 69 foizi to'g'ri kelmoqda.

3-jadval.

**Tijorat banklari faoliyatining asosiy ko'rsatkichlari
to'g'risida (foizda) [7]**

Bank nomi	Aktiv	Kredit	Kapital	Depozit
Jami	100	100	100	100
Davlat ulushi mavjud banklar	65,4	68,8	61,1	50,1
Boshqa banklar	34,6	31,2	38,9	49,9

Shu bilan birga, xususiy tijorat banklari (27 ta) jami depozitlarning 49,9 foizini va kapitalning 38,9 foizini ta'minladi. Mazkur raqamlardan kelib chiqib aytish mumkinki, xususiy banklarda resurs bazasining nisbatan cheklanganligi ularning investitsion faoliyatini kengaytirish imkoniyatlarini ma'lum darajada cheklab qo'ymoqda. Yuqoridagi jadvaldagi ma'lumotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, so'nggi besh yil ichida tijorat banklari depozitlar hajmi barqaror o'sish sur'atlariga ega bo'lgan. Biroq, ushbu jarayonda depozitlar tarkibida uzoq muddatli depozitlarning salmoqli ulushi alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki aynan uzoq muddatli depozitlar bank resurs bazasini barqaror va ishonchli holda mustahkamlashda asosiy omil hisoblanadi.

Tijorat banklaridagi depozitlar qoldig'ini depozit turlari bo'yicha tarkibini ko'radigan bo'lsak 2025 yil 1 yanvar holatida jami depozitlarning 34 foizi talab qilib olinguncha depozitlarga to'g'ri kelgan. Xalqaro moliya institutlari ekspertlarining fikriga ko'ra banklar jami depozitlar tarkibida talab qilib olinguncha depozitlarning ulushi o'ttiz foizdan kam bo'lishi tavsiya etilgan bo'lib, bu holat banklarning uzoq muddatli resurs bazasining mustahkamligini ta'minlash hamda ularning kreditlash bilan bog'liq faoliyatini rivojlantirishda muhim hisoblanadi.

4-jadval.

**Tijorat banklaridagi depozitlar qoldig'i
(turlari bo'yicha) (mlrd so'm) [7]**

Ko'rsatkichlar	Jami	Shu jumladan		
		talab qilib olinguncha	jamg'arma	muddatli
01.01.2022-y.	156 190	69 208	13 746	73 236
01.01.2023-y.	216 738	100 683	23 290	92 765
01.01.2024-y.	241 687	88 036	24 051	129 599
01.01.2025-y.	308 692	104 887	29 248	174 557

Tijorat banklari investitsion faoliyatini rivojlantirish jarayonida bu faoliyatga ta'sir ko'rsatuvchi yana muhim jihatlardan biri ularning kapital bazasi barqarorligi hisoblanadi.

5-jadval.

**Bank tizimi jami kapitali hajmining
o'zgarishi [7]**

Ko'rsatkichlar	2021		2022		2021		2022		2025	
	mlrd. so'm	ulushi	mlrd. so'm	ulushi	mlrd. so'm	ulushi	mlrd. so'm	ulushi	mlrd. so'm	ulushi
Ustav kapitali	44 656	76,5	54 760	77,2	59 857	75,2	68 643	70,7	83666	72,9
Qo'shimcha kapital	435	0,7	675	1,0	997	1,3	1 339	1,4	1464	1,3
Zaxira kapitali	5 206	8,9	8 452	11,9	7 321	9,2	11 153	11,5	13067	11,4
Taqsimlanmagan foyda	8 055	13,8	7 030	9,9	11 391	14,3	15 945	16,4	16596	14,5
Jami kapital	58 351	100	70 918	100	79 565	100	97 079	100	114792	100

2024-yilda bank tizimining jami kapitali hajmi 18 foizga oshib, 115 trln so'mga, ustav

kapitali hajmi 22 foizga o'sib, qariyb 84 trln so'mga yetdi. Regulyativ kapital hajmi 18 foizga oshib, 124,8 trln so'mni va tavakkalchilikka tortilgan aktivlar 19 foizga ko'payib, 719 trln so'mni tashkil qildi. Kapital monandligi ko'rsatkichi 17,4 foizni tashkil etib (minimal talab 13%), o'tgan yil darajasida (17,5%) saqlanib qoldi. Bu holatni, tijorat banklarining investitsion maqsadlarda kredit ajratish bilan bog'liq salohiyatining ortganligi bilan izohlash mumkin.

2021-yildan 2025-yilgacha bo'lgan davrda banklarning jami kapitali sezilarli darajada oshgani kuzatilmoqda: 2021-yilda 58,35 trln so'm bo'lgan bo'lsa, 2025-yilga kelib 114,79 trln so'mga yetgan. Bu kapital o'sishi banklarning investitsiya salohiyatini oshirishiga zamin yaratadi.

Ustav kapitalining ulushi bo'yicha o'zgarishlar shuni ko'rsatadiki, umumiy kapitaldagi ulushi 2021-yilda 76,5 foiz bo'lgan bo'lsa, 2025-yilga kelib 72,9 foizga pasaygan. Bu esa ustav kapitalining nominal hajmi ortsa-da, boshqa kapital turlarining (masalan, taqsimlanmagan foyda va zaxira kapitali) nisbatan tezroq o'sayotganini bildiradi. Ustav kapitali bankning asosiy moliyaviy tayanchi bo'lib, u investitsiya loyihalarini moliyalashtirishda asosiy rol o'ynaydi. Jadval ma'lumotlariga ko'ra, 2021-2024-yillar davomida tijorat banklari sonida ma'lum o'zgarishlar kuzatilgan. Xususan, 2021-yilda 33 ta bank faoliyat yuritgan bo'lsa, 2024-yilda ularning soni 36 taga yetgani mamlakat bank tizimida rivojlanish jarayoni faollashganini ko'rsatadi.

Jami kapital ko'rsatkichlari ham barqaror o'sish tendensiyasini namoyon etmoqda. Agar 2021-yilda tijorat banklari jami kapitali 70,9 trln so'mni tashkil etgan bo'lsa, 2024-yilga kelib 114,8 trln so'mni tashkil etgan. Bu esa uch yil ichida jami kapital qariyb 44 trln so'mga ko'payganini anglatadi. Ustav kapitali ko'rsatkichlari ham izchil o'sishga ega bo'lgan. 2021 yilda ustav kapitali 54,7 trln so'mni tashkil etgan bo'lsa, 2022-yilda 59,8 trln so'mga yetgan. Keyingi yillarda bu ko'rsatkich keskin oshib, 2023-yilda 68,6 trln so'm, 2024 yilda esa 83,6 trln so'mni tashkil etgan. Ustav kapitalining jami kapitaldagi salmog'i yuqori darajada saqlanib qolgani banklar resurs bazasining barqarorligi va ularning moliyaviy mustaqilligini ta'minlashda muhim omil sifatida namoyon bo'lmoqda.

Taqsimlanmagan foydaning o'sishi, ya'ni 2021-yildagi 8,06 trln so'mdan 2025-yilda 16,6 trln so'mga yetgani, banklarning ichki moliyaviy resurslari ortib borayotganini anglatadi. Bu foyda banklar tomonidan qayta investitsiyalarga yo'naltirilishi mumkin. Ayniqsa, bu foyda innovatsion texnologiyalar, raqamli xizmatlar va iqtisodiyotni diversifikatsiyalashga qaratilgan loyihalarga sarflanishi mumkin.

Zaxira kapitalining ham o'sishi banklarning risklarga bardoshlilikini oshiradi, bu esa investitsiyaviy faoliyatda ishonchni kuchaytiradi. 2021-yilda 5,2 trln so'm bo'lgan zaxira kapitali 2025-yilga kelib 13 trln so'mga yaqinlashgan. Bu banklarning yo'qotishlarga qarshi moliyaviy buferga ega bo'lishini anglatadi.

Banklarning kapital tuzilmasidagi barqaror va muvozanatli o'sish ularning investitsiya faoliyatini yanada faollashtirish imkonini beradi. Moliyaviy resurslar hajmining ortishi va ularning samarali boshqarilishi orqali banklar real sektorga yo'naltirilgan yirik investitsiya loyihalarini moliyalashtirishda faol ishtirok eta oladi.

Umuman olganda tijorat banklari jamlanma balansi va investitsion faoliyati o'rtasida uzviy bog'liqlik mavjud. Investitsion qarorlar bank aktivlarining tarkibi, likvidlik darajasi va moliyaviy barqarorligini belgilaydi. Shu sababli, banklar investitsiya siyosatini ishlab chiqishda riskni diversifikatsiya qilish, likvidlikni ta'minlash va kapital yetarliligini saqlash prinsiplariga amal qilishlari lozim. Bu nafaqat alohida bankning, balki butun bank tizimining barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi.

Xulosa

Investitsion faoliyatning jadal rivojlanishi bank balansining likvidlik darajasiga ta'sir etadi. Masalan, qimmatli qog'ozlar yoki ko'chmas mulkka sarmoya kiritish orqali bank uzoq muddatli aktivlarni ko'paytirsam, bu likvid aktivlar ulushining kamayishiga sabab bo'ladi. Bu

holat qisqa muddatli majburiyatlarni bajarish imkoniyatini cheklashi mumkin, lekin uzoq muddatda yuqori foyda olish ehtimolini oshiradi. Shuning uchun tijorat banklari investitsion faoliyat va likvidlik o'rtasida muvozanatni saqlashi lozim.

Tijorat banklarining jamlanma balansi uning moliyaviy barqarorligini va investitsiya faoliyatini amalga oshirish qobiliyatini belgilaydi, chunki u loyihalar va aktivlarni moliyalashtirish uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan qarz va o'z mablag'lari hajmi va tarkibini aks ettiradi. Balans tuzilmasi qanchalik barqaror va kapitallashtirilgan bo'lsa (yuqori o'z kapitali, aktiv va passivlarni samarali boshqarish), bankning uzoq muddatli investitsiyalar uchun imkoniyatlari shunchalik kengayadi.

Xulosa o'rnida ta'kidlash joizki, bozor iqtisodiyoti sharoitida banklar mamlakat moliyaviy tizimining asosiy tayanchi hisoblanib, pul mablag'larini saqlovchilardan ularni investitsiya qiluvchilarga yetkazib beruvchi asosiy kanal vazifasini bajaradi. Iqtisodiyotga sarmoyalarni jalb etish zarurati esa bank investitsiyalarini uzoq muddatga faol ravishda jalb qilish uchun ob'ektiv asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining “Banklar va bank faoliyati to'g'risida”gi O'RQ-580-son Qonuni. 2019-yil 6-noyabr. – <https://lex.uz/docs/-4581969>
2. Makkonnell, J. Bank Investment Management and Risk Diversification. New York: Financial Times Press, 2018.
3. Hayek, F. The Use of Knowledge in Society. American Economic Review, 1945, Vol. 35, – No. 4, – pp. 519–530.
4. Abulqosimov, H.P. Tijorat banklarining investitsion faoliyati va risklarni boshqarish. – Tashkent: Iqtisodiyot va moliya, 2020.
5. Lapusta, M.G. Investitsiya portfeli va bank faoliyatining samaradorligi. – Москва: Финансы и кредит, 2017.
6. G'afurov, U.V. Bank resurslari va investitsion imkoniyatlar. – Tashkent: Toshkent moliya instituti nashriyoti, 2019.
7. www.cbu.uz – O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki rasmiy veb sahifasi

ISLOM BANKINING ASOSIY MOLIYAVIY MAHSULOTLARI

Davlatova Sitorabonu Uyg'un qizi

*katta o'qituvchi
Toshkent Kimyo xalqaro universiteti
E-mail: d.sitora98@mail.ru
Orcid: 0009-0008-5021-1814*

Annotatsiya. Islomiy bank depozit sifatida mijozlardan to'plangan va o'z mablag'laridan boshqa mijozlarni moliyalashtirish va investitsiya qilish uchun foydalanadi. Islomiy bankning o'ziga xosligi barcha operatsiyalar islom shariati tamoyillariga muvofiq bo'lishi kerakligi hisoblanadi. Islom banki barcha tijorat bank xizmatlarini asosan shariat tamoyillari doirasida taqdim etadi. An'anaviy bank ishidan islomiy bank ishini tubdan farqlab turuvchi jihat foiz, ya'ni ribaning ta'qiqlanishi hisoblanadi. Maqolada islomiy banklari tomonidan taqdim etiladigan murobaha, mudoraba, ijara, istisna, salam mahsulotlar va ularning amalda qo'llanilishi yoritilgan.

Kalit so'zlar: islom moliyasi, moliyaviy mahsulot, mudoraba, mushoraka, murobaha, salam, istisna, ijara, sherikchilik.

ОСНОВНЫЕ ФИНАНСОВЫЕ ПРОДУКТЫ ИСЛАМСКОГО БАНКА

Давлатова Ситорабону Уйгун кызы

*старший преподаватель
Ташкентский международный
университет Кимё
E-mail: d.sitora98@mail.ru
Orcid: 0009-0008-5021-1814*

Аннотация. Исламский банк использует депозиты клиентов и собственные средства для финансирования других клиентов и инвестирования. Уникальность исламского банка заключается в том, что все операции должны осуществляться в соответствии с принципами исламского шариата. Исламский банк предоставляет коммерческие банковские услуги в основном в рамках принципов шариата. Принципиальным отличием исламского банкинга от традиционного является запрет на проценты, то есть ростовщичество. В статье рассматриваются такие продукты исламских банков, как мурабаха, мудараба, истисна и салам и их практическое применение.

Ключевые слова: исламские финансы, финансовый продукт, мудараба, мушарака, мурабаха, салам, истисна, аренда, партнерство.

MAIN FINANCIAL PRODUCT OF ISLAMIC BANK

Davlatova Sitorabonu Uyg'un kizi

*Senior Teacher
Tashkent International
University of Kimyo
E-mail: d.sitora98@mail.ru
Orcid: 0009-0008-5021-1814*

Abstract: An Islamic bank uses client deposits and its own funds to finance other clients

and invest. What makes an Islamic bank unique is that all operations must be conducted in accordance with the principles of Islamic Sharia. An Islamic bank provides commercial banking services primarily within the framework of Sharia principles. The fundamental difference between Islamic banking and traditional banking is the prohibition of interest, or usury. This article discusses Islamic banking products such as murabaha, mudaraba, ijarah, istisna, and salam and their practical applications.

Keywords: islamic finance, financial product, mudaraba, musharaka, murabaha, salam, istisna, ijara, partnership.

Kirish

Zamonaviy islomiy banklar, an'anaviy banklar singari, moliyaviy vositachilik jarayoni, ishonchli to'lov tizimlari, pul va kapital bozorlariga samarali aloqalar, sanoatni standartlashtirish va globalizatsiya qilish orqali moliyaviy tizim samarali ishlashni ta'minlashni maqsad qilgan.

Islomiy banklardagi barcha moliyaviy kelishuvlar real sektordagi aktivlar, shu bilan real iqtisodiyotga qo'shimcha qiymat berish, risk va foydani taqsimlash bilan bog'liq. Islomiy bank musulmon omonatchilarga biznesda kreditor bo'lishdan ko'ra sherik bo'lishga imkon beradi, ya'ni mablag'larni taqdim etuvchi ham, mablag'lardan foydalanuvchi ham biznesning risklari va daromadlarini birga bo'lishadi. An'anaviy bankda depozitor ham, bank ham belgilangan foizlarni oladi, yo'qotish riski esa faqat qarz oluvchiga yoki tadbirkorga tegishli bo'ladi. Aksincha, islomiy bankda omonatchi, bank va tadbirkor barchasi biznesning xatarlari va daromadlarini birgalikda taqsimlaydi.

1-jadval.

Global Islom Bankining o'sishi (2018-2024)*

GLOBAL ISLAMIC BANKING GROWTH		
CAGR (2018Q4 - 2023Q4)*		
Assets 10.72%	Financing 9.89%	Deposits 8.76%
YoY (2023Q4)		
7.21%	7.92%	5.97%

*IFSI Stability Report 2024(IFSB)

Yuqoridagi jadvalda Islom banklarining 2018-yildan 2024- yilgacha bo'lgan davrdagi o'sish tendensiyasi keltirilgan. Unga ko'ra, islom banklarining aktivlari 10,72%ga o'sgan, moliyalashtirish 9,89% ga va depozitlar esa 8,76% ga o'sgan.

O'tgan yilga nisbatan esa mos ravishda aktivlar 7,21 %ga, moliyalashtirish 7,92% ga, depozitlar 5,97%ga o'sgan.

Bu ko'rsatkichlar Islom banklarining barqaror rivojlanayotganidan dalolat berib, jahon bank va moliya tizimida yuqori mavqega ega bo'lib borayotganini ko'rsatadi.

Adabiyotlar sharhi

Doktor Sharifah Faigah Syed Alvi (Hasan, 2014) ma'lumotlariga ko'ra, shariatga mos keladigan mahsulotlar mavjud an'anaviy mahsulotlar asosida ishlab chiqilgan va o'xshash ehtiyojlarini qondirishni kutmoqda va shariat talablariga javob berish uchun xususiyatlari qayta ishlanadi [5].

Sherikchilikka asoslangan mahsulotlar asosan Mudoraba va Mushoraka shartnomalari hisoblanadi (Usmoniy, 1999) [9], odatda Islom banklarining o‘z mijozlari uchun daromad keltiruvchi depozit va investitsiya mahsulotlari sifatida qo‘llaniladi va taklif qilinadi (Iqbol va Mirahor, 2007) [10].

Savdoga asoslangan takliflar asosan islomiy savdoga asoslangan moliyaviy mahsulotlarni: murabaha, salam va istisnani o‘z ichiga oladi [6].

A. Bekchanov o‘z ishida O‘zbekistonda Islom depozit xizmatlarini joriy etishdagi operatsion qiyinchiliklar va strategik imkoniyatlar bilan bog‘liq masalalarni tadqiq etgan [3].

Tadqiqot metodologiyasi

Maqolada islom bankining iqtisodiyotdagi o‘rni va ahamiyati hamda uning rivojlanish tendensiyalarini o‘rganish maqsadida zamonaviy iqtisodiy nazariya va amaliyotda qo‘llaniladigan qiyosiy-tahliliy uslub, tarixiy-tahliliy tadqiqot metodlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar

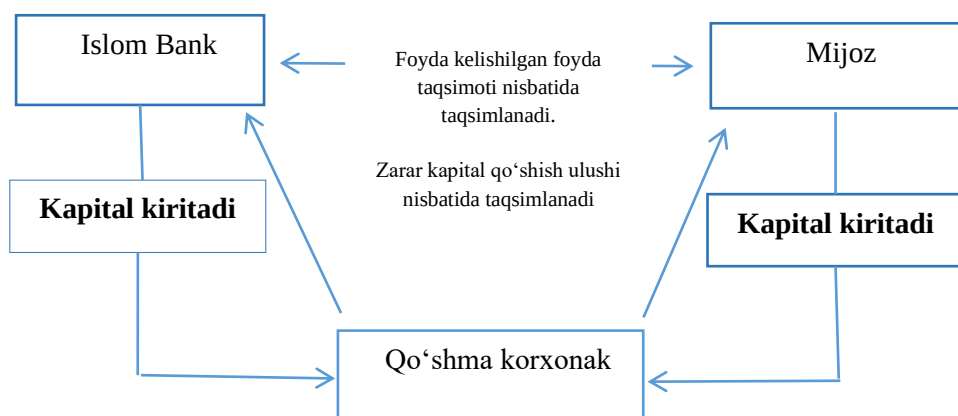
Islomiy banklarning asosiy mahsulotlariga sheriklik, savdo, ijara, agentlik kelishlari va kafolatlar kiradi.

Sherikchilikka asoslangan moliyalashtirish (foyda va zararni taqsimlash). Mushoraka – bu qo‘shma sheriklik yoki qo‘shma korxona bo‘lib, unda barcha hamkorlar loyiha yoki biznesga sarmoya (tajriba) qo‘shadi. Tadbirkorlik faoliyatidan olingan foyda sheriklar o‘rtasida oldindan kelishilgan nisbat bo‘yicha taqsimlanadi, bu ularning kapital qo‘shish nisbati bilan bir xil bo‘lishi shart emas. Biroq har qanday yo‘qotish har bir sherikning kapital qo‘yilmalariga mutanosib ravishda taqsimlanishi kerak. Amalda bir yoki bir nechta sheriklar tinch investor (silent partner) bo‘lishi mumkin, boshqalari esa biznesni boshqaradi. Mushorakani ko‘pincha aksiyadorlik kompaniyasi bilan solishtirishadi. Masalan, yangi loyihani birgalikda moliyalashtirgan ikkita kompaniya kelishilgan nisbat bo‘yicha foydani bo‘lishishadi, agar loyiha muvaffaqiyatsiz bo‘lsa, har biri kiritgan sarmoyasi miqdoriga nisbatan zarar ko‘radi. Bu shariat tamoyillariga muvofiq, risklarni taqsimlashni ta‘minlaydi.

1-chizma.

Mushoraka jarayoni*

Islom banki va mijoz musharaka
shartnomasiga kirishadi

*Muallif ishlanmasi.

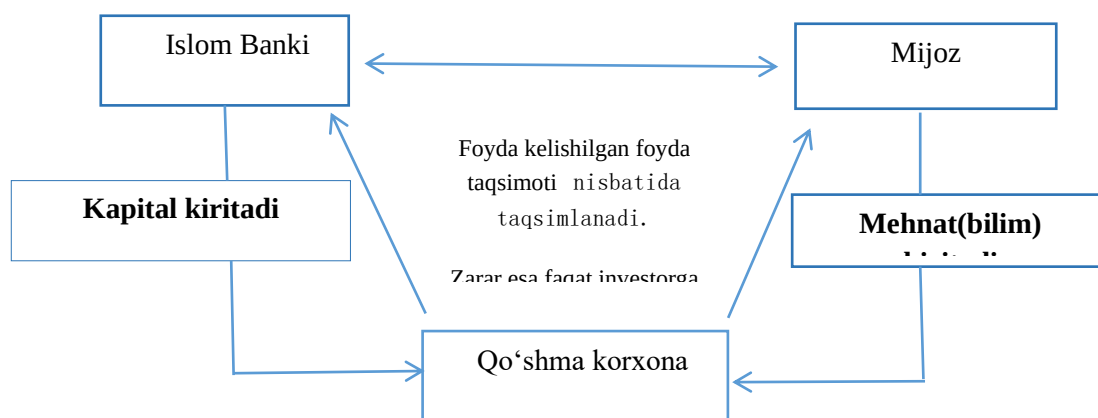
Mudoraba – sheriklikning alohida turi bo‘lib, unda bir tomon (rab-ul-mol) kapital, ikkinchi tomon (mudorib) esa mehnat, tajriba va boshqaruvga hissa qo‘shadi. Foydani taqsimlash nisbati hamkorlikning boshida kelishib olinadi (masalan, foydaning 70% investorga, 30% menejerga yoki aksincha). Agar korxona foyda keltirsa, u kelishilgan nisbat bo‘yicha bo‘linadi. Muhimi, zarar bo‘lsa, moliyaviy yo‘qotish to‘liq investor tomonidan qoplanadi, ishchi sherik esa

sarflagan vaqt va mehnatini yo‘qotadi. Agar mudorib ehtiyotkorlik bilan boshqargan va hech qanday noto‘g‘ri ish bo‘lmagan bo‘lsa, mudorib sarmoyadordan yo‘qotilgan kapital uchun mas‘ul emas,. Bu tartib tadbirkorni qattiq ishlashga (foyda ulushini olish uchun) va investorni vakolatli menejerlarga ishonishga undaydi, shu bilan birga kapitalning daromadlilikini xavf-xatarsiz kafolatlay olmasligi haqidagi islom qoidalarga mos keladi.

2-chizma.

Mudoraba jarayoni*

Islom banki va mijoz Mudaraba shartnomasiga kirishadi

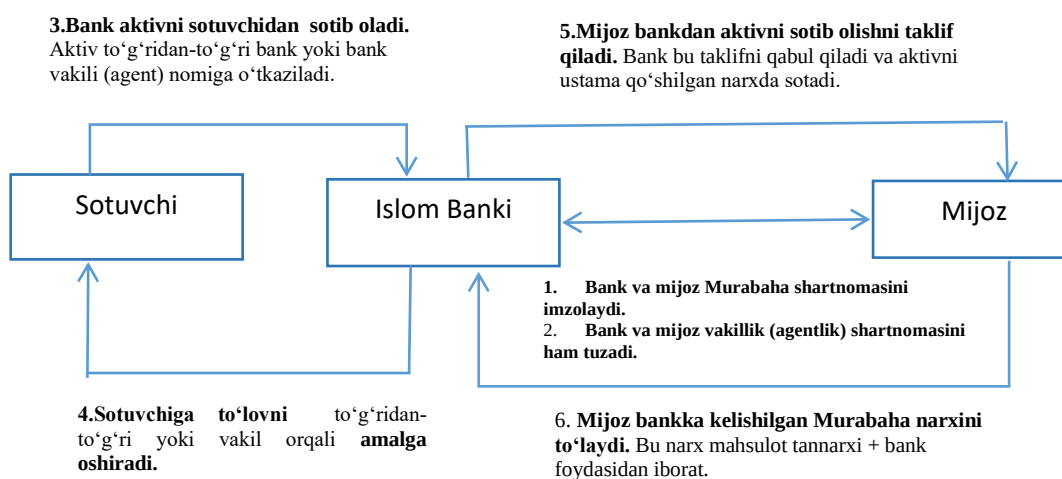

*Muallif ishlanmasi.

Savdoga asoslangan moliyalashtirish (tannarx plyus yoki kechiktirilgan to‘lov sharti bilan savdo). Murobaha – bu xarajat va sotish shartnomasi. Murobaha bitimida sotuvchi (ko‘pincha bank) xaridorga buyumni sotib olgan tannarxini aniq ko‘rsatib beradi, so‘ngra uni xaridorga o‘sha bahoga va belgilangan foyda marjasiga sotadi. Shunday qilib, xaridor asl qiymati va ustamani biladi. Misol uchun, islom banki uskunani 100 000 AQSh dollariga sotib olib, keyin uni mijozga 110 000 AQSh dollari evaziga sotishi mumkin – bo‘lib-bo‘lib to‘lanishi kerak. 10 000 dollarlik farq bankning xaridni osonlashtirish uchun foydasi hisoblanadi. Ikkala tomon ham xarajat va foydadan xabardor. Murobaha aylanma mablag‘larni moliyalashtirishda, uy sotib olishda, avtomoliyalashda va hokazolarda kreditlar o‘rnini bosuvchi vosita sifatida keng qo‘llaniladi. Bank aktivga egalik qiladi (shuning uchun ma‘lum bir xavfni o‘z zimmasiga oladi) va keyin uni qayta sotadi; mijoz vaqt o‘tishi bilan to‘laydi.

3-chizma.

Murobaha jarayoni*

*Muallif ishlanmasi.

Musavama – bu umumiy oldi-sotdi shartnomasi bo‘lib, sotuvchi ularning narxini oshkor

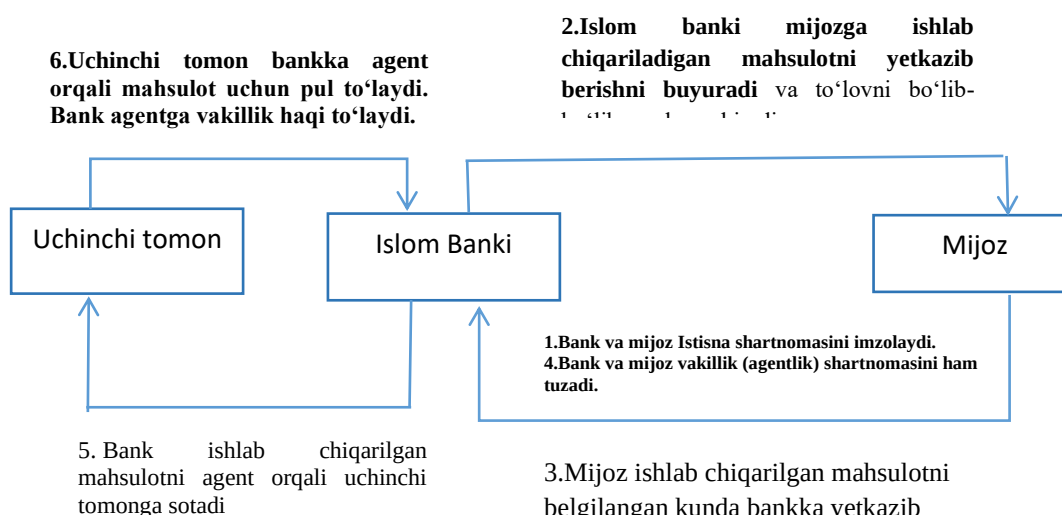
qilishga majbur emas. Savdo shunchaki yakuniy sotish narxi bo'yicha. Amalda bu oddiy savdo – xaridor va sotuvchi tovar narxini kelishib olishadi va xaridor sotuvchining narxi yoki foyda marjasi qancha ekanligini bilishi yoki qiziqishi shart emas. Islomiy moliya (va umuman tijorat)dagi aksariyat chakana va tijorat savdolari, agar murobaha maxsus tartibga solinmagan bo'lsa, sukut bo'yicha musavama hisoblanadi. Musavama maxsus moliyalashtirish usuli sifatida kamroq tilga olinadi, chunki bu savdoning standart usuli. Biroq, murobahadan farqli o'laroq, murobahada xarajat shaffofligi shartnomaning bir qismi sifatida talab qilinadi, musavamada esa bunday emas. Agar xarajatlarni oshkor qilish amaliy bo'lmasa yoki zarur bo'lmasa, islomiy banklar aktivlarni sotish uchun musavamadan foydalanishlari mumkin.

Istisna – ishlab chiqarish yoki qurilish uchun forvard shartnomasi. Tovarlarni buyurtma asosida ishlab chiqarish yoki qurish kerak bo'lganda (masalan, bino qurish yoki ixtisoslashtirilgan mahsulotni ishlab chiqarish) foydalaniladi. Istisna shartnomasida xaridor ishlab chiqaruvchiga (yoki vositachi sifatida bank orqali) belgilangan tovarni kelishilgan narxda ishlab chiqarishga buyurtma beradi. To'lov shartlari moslashuvchan bo'lishi mumkin: xaridor oldindan to'lashi mumkin, bosqichlar bo'yicha bosqichma-bosqich yoki tugallangandan keyin (shartnomada kelishilgan).

Asosiysi tovarlarni yetkazib berish kelajakda tugaguniga qadar kechiktiriladi. Istisna islom banklariga uy-joy qurilishi yoki infratuzilma kabi loyihalarni moliyalashtirish imkonini beradi - bank ishlab chiqaruvchi/pudratchini samarali moliyalashtiradi (ba'zan yakuniy xaridordan bosqichma-bosqich to'lovni oladi) va tugagandan so'ng aktiv xaridorga topshiriladi. Bu asosan an'anaviy qurilish kreditidan shakli jihatidan farq qiladi: moliyachi uchun foyda kredit bo'yicha foiz sifatida emas, balki aktivning istisna sotish narxiga o'rnatiladi. Muhimi, istisna – bu hali mavjud bo'lmagan narsani sotish mumkin emasligi haqidagi umumiy shariat qoidasi. Istisna spetsifikatsiyalar, yetkazib berish muddati va narxi oldindan aniq kelishilgan holda ishlab chiqarish shartnomalari zarurligi sababli ruxsat etiladi. To'lov jadvalidagi moslashuvchanlik istisnani uzoq muddatli loyihalar uchun foydali qiladi.

4-chizma.

Istisna jarayoni*

*Muallif ishlanmsi.

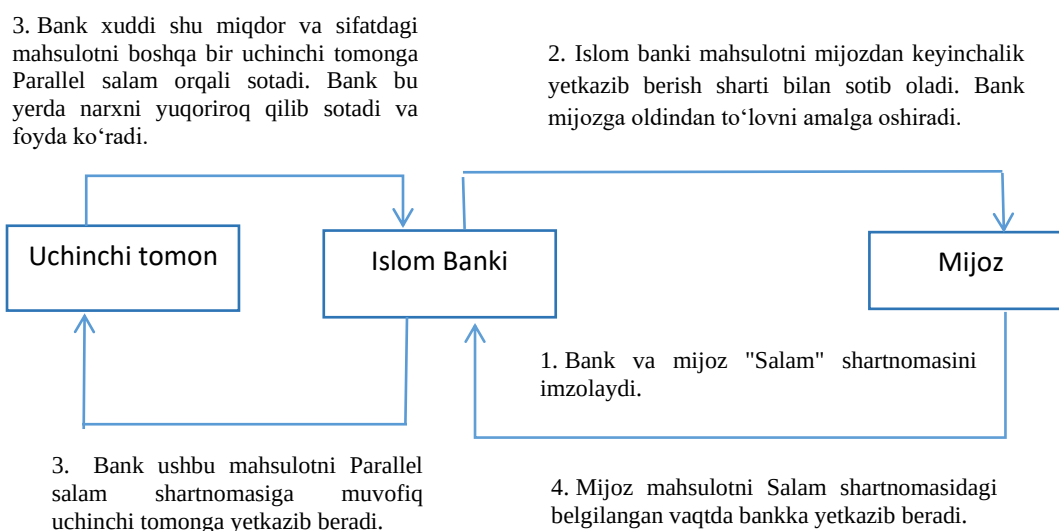
Salam – odatda qishloq xo'jaligini yoki boshqa standartlashtirilgan tovarlarni moliyalashtirishda qo'llaniladigan forvard sotishning yana bir shaklidir. Salam shartnomasida

xaridor keyinchalik belgilangan kelajakda yetkazib beriladigan tovarlar uchun xarid narxining 100 foizini oldindan to‘laydi. Tovarlar ko‘pincha qo‘zg‘aluvchan tovarlar (masalan, ma‘lum miqdordagi bug‘doy, guruch yoki boshqa ekinlar yoki metallar) bo‘lib, ular hali yig‘ib olinmagan yoki shartnoma tuzish vaqtida ishlab chiqarilmagan. Oldindan to‘lash orqali xaridor sotuvchiga (masalan, fermerga) aylanma mablag‘larni keyinroq yetkazib beradi. Yetkazib berish sanasida sotuvchi sotuvni yakunlab, va‘da qilinganidek tovarni yetkazib beradi. Xaridor nuqtai nazaridan (masalan, xaridor bank bo‘lsa), salam ishlab chiqaruvchilarni moliyalashtirish va keyinchalik tovarni yetkazib berish yoki uni muddatidan keyin boshqa tomonga sotish uchun ishlatilishi mumkin (ko‘pincha parallel salam shartnomasi orqali).

Salam, istisna kabi, qishloq xo‘jaligi va savdoni osonlashtirish mantiqiy asoslari bilan mavjud bo‘lmagan tovarlarni sotishga qarshi qoidadan tasdiqlangan istisna hisoblanadi. Ikkala tomonni ham himoya qilish uchun qat‘iy shartlar salamni boshqaradi: tovarning sifati, miqdori va yetkazib berish sanasi aniq ko‘rsatilishi kerak (noaniqlikni oldini olish uchun) va u odatda standartlashtiriladigan, oson yetkazib beriladigan tovarlar bilan cheklanadi. Salam foydalidir, chunki u ishlab chiqaruvchilarga likvidlikni ta‘minlaydi va moliyachilarga tovarlarning chegirmali sotib olish narxiga kiritilgan daromad olish imkonini beradi (bu odatda yetkazib berishda kutilgan bozor narxidan pastroq bo‘lib, xaridorga oldindan to‘lovni qoplaydi).

5-chizma.

Salam jarayoni*

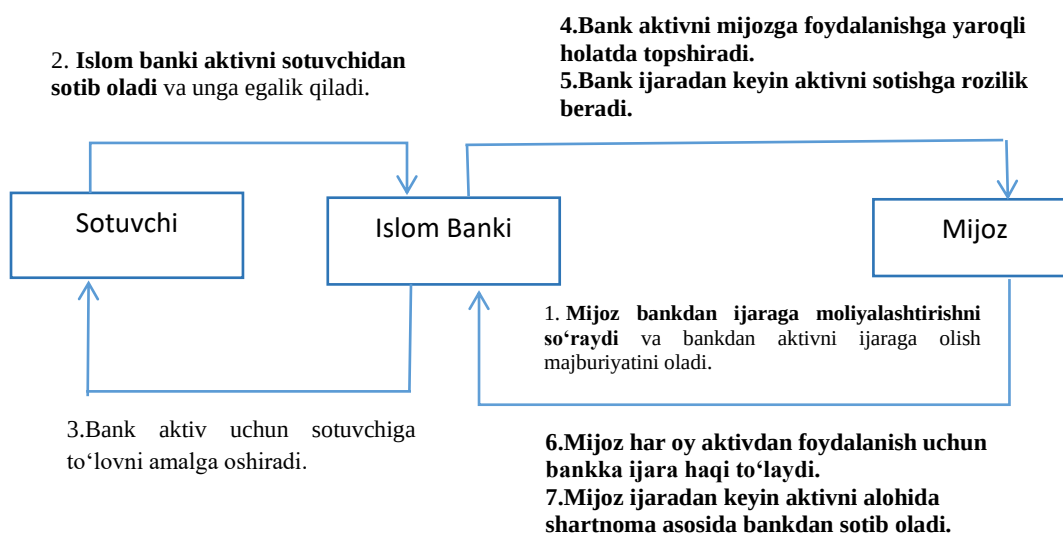

*Muallif ishlanmasi.

Ijaraga asoslangan moliyalashtirish (ijara). Ijara mohiyatan lizingdir – mulk egasi ijara to‘lovlari evaziga ushbu aktivdan foydalanish huquqini lizing oluvchiga ma‘lum muddatga o‘tkazadi. U ba‘zi shariatga xos shartlar bilan an‘anaviy operatsion lizing yoki moliyaviy lizing bilan taqqoslanadi. Ijarada lizing beruvchi (ko‘pincha islom banki yoki moliya kompaniyasi) aktivga egalik huquqini saqlab qoladi va lizing oluvchi undan foydalanish huquqiga ega. Aktiv jismoniy mulk (uy, transport vositasi, mashinalar) yoki hatto nomoddiy aktiv yoki xizmat bo‘lishi mumkin. Masalan, bank uskunani sotib olib, mijozga oylik ijaraga lizingga berishi mumkin. Lizing muddati tugagandan so‘ng, shartnomaga qarab, aktiv lizing beruvchiga qaytarilishi yoki lizing oluvchiga uni sotib olish imkoniyati bo‘lishi mumkin.

6-chizma.

Ijara jarayoni*

*Muallif ishlanmasi

Agentlikka asoslangan moliyalashtirish (vakala). Vakala – agentlik kelishuvidir. Vakalaga ko‘ra, direktor ma‘lum bir vazifani bajarish yoki uni bitimda vakillik qilish uchun, odatda, belgilangan to‘lov yoki komissiya evaziga agentni yollaydi. Moliya sohasida vakala savdoni moliyalashtirish yoki investitsiya boshqaruvini tuzish uchun ishlatilishi mumkin. Misol uchun, islom bankining mijozi kelishilgan komissiya evaziga bankni o‘z nomidan chet eldan tovarlar sotib olish uchun agent sifatida tayinlashi mumkin (bank importni osonlashtirish uchun o‘z tajribasi va tarmog‘idan foydalanadi). Bank agent sifatida tovarga egalik qilmaydi (murobahadan farqli o‘laroq) va odatda tovarning tavakkalchiligini o‘z zimmasiga olmaydi - u shunchaki ko‘rsatmalarga muvofiq xizmatlarni bajaradi va natijadan qat‘iy nazar (o‘z majburiyatini bajargan holda) haq oladi. Biroq, agar agentning beparvoligi yoki shartlarni buzganligi isbotlansa, ular etkazilgan zarar uchun javobgar bo‘ladi.

2-jadval.

Islom bank mahsulotlari*

Majburiyat taraf mahsulotlar	Aktiv taraf mahsulotlar
Murobaha	Mushoraka
Musavama	
Salam	
Istisna	
Mudoraba	
Ijara	

*Muallif ishlanmasi.

Yuqoridagi asosiy usullardan tashqari, Islom moliyasi turli moliyalashtirish ehtiyojlarini qondirish uchun boshqa mahsulotlar va gibril tuzilmalarni, hususan, sukuk, tavarruq, takafullarni ishlab chiqqan.

Xulosa

Islom bankining mablag‘lari manbalariga joriy, jamg‘arma va investitsion hisoblar

kiradi. Mablag'larni yo'naltirish esa murabaha, mudaraba, musharaka, ijara, salam va istisna kabi turli xil mahsulotlarni o'z ichiga oladi. Barcha moliyaviy shartnomalarning Shariatga muvofiqligi ikki yoki undan ortiq tomonlar ishtirokini talab qiladi hamda shartnoma mavzusi shariatga muvofiq bo'lishi; haqiqiy aktivlar bilan bog'langan bo'lishi; riba, garar va maysirdan holi bo'lishi; savdo shartnomalari uchun aktiv mavjud bo'lishi, egalik qilishi va sotuvchi tomonidan jismoniy yoki konstruktiv ravishda egalik qilinishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. A Asadov, I Turaboev, 'Legal Challenges Hindering the Development of Islamic Finance in Uzbekistan' 2023 4 (21) Access to Justice in Eastern Europe.
2. Aqib Ali, Muhammad (2014). Evolution & Development of Islamic Banking: The Case of Pakistan. European Journal of Islamic Finance, Volume 1, Issue 1
3. Bekchanov, A., 2021. Operational challenges and strategic opportunities in implementing Islamic deposit services in Uzbekistan. Central Asian Banking Review, 5(4), – pp. 21-36.
4. Bekkin, R.I., 2009. Islamic economic model and modernity. Moscow: Marjani Publishers.
5. Hasan, Z. (2014). Islamic Banking and Finance: An Integrative Approach. Selangor Darul Ehsan (Malaysia): Oxford University Press.
6. Hassan, K., & Mahlknecht, M. (2011). Islamic capital markets: Products and strategies (Vol. 609). John Wiley & Sons.
7. IFSB, Islamic Financial Services Board (2019), Islamic Financial Services Industry: Stability Report 2024, Kuala Lumpur, Malaysia.
8. Ismailov, D. and Abdullaev, N., 2023. Sharia-compliant investments and their role in Islamic banking in Uzbekistan. Uzbekistan Journal of Islamic Economics, 11(2), – pp.75-89.
9. Usmani, M. T. (1999). An Introduction to Islamic Finance. Karachi: Idara Isha'at-e Diniyat (P) Ltd.
10. Zamir Iqbal & Abbas Mirakhor, An introduction to Islamic finance: theory and practice 2007, John Wiley & Sons (Asia).

ДАВЛАТ БЮДЖЕТИ ХАРАЖАТЛАРИ ИЖРОСИДА ДАВЛАТ ХАРИДЛАРИНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

Суттибаев Бехзод Эшбаевич

*мустақил изланувчиси
Тошкент давлат
иқтисодиёт университети
E-mail: Bsuttibayev@gmail.com
ORCID:0009-0002-9075-7260*

Аннотация. Мақолада давлат бюджети харажатлари ижросида давлат харидларининг назарий асослари, уларнинг иқтисодиётдаги ўрни ва самарадорлиги таҳлил қилинган. Давлат харидларининг иқтисодий, ижтимоий ҳамда институционал мазмун-моҳияти ёритилиб, уларнинг бюджет маблағларидан оқилона фойдаланишда тутган ўрни кўрсатиб берилган. Шунингдек, жаҳон мамлакатлари тажрибасида давлат харидларини ташкил этиш ва амалга ошириш механизмлари, улардаги самарадорликни ошириш тенденциялари ҳам келтирилган. Давлат харидларини жорий қилиш ва уларнинг амалиётда тўғри йўлга қўйилиши орқали эришилиши мумкин бўлган натижалар юзасидан илмий хулосалар берилган.

Калит сўзлар: давлат бюджети, давлат харидлари, бюджет харажатлари ижроси, иқтисодий самарадорлик, шаффофлик, давлат молияси, халқаро тажриба, электрон харидлар, давлат харидлари назарияси.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ЗАКУПОК ПРИ ИСПОЛНЕНИИ РАСХОДОВ ГОСУДАРСТВЕННОГО БЮДЖЕТА

Суттибаев Бекзод Эшбаевич

*самостоятельный соискатель
Ташкентский государственный
экономический университет
E-mail: Bsuttibayev@gmail.com
ORCID:0009-0002-9075-7260*

Аннотация. В статье анализируются теоретические основы государственных закупок в исполнении расходов государственного бюджета, их эффективность и роль в экономике. Раскрывается экономическая, социальная и институциональная сущность государственных закупок, что демонстрирует их важность в обеспечении рационального использования бюджетных средств. Кроме того в статье представлен опыт зарубежных стран в организации и внедрении механизмов государственных закупок, а также тенденции повышения их эффективности. Представлены научные выводы о внедрении государственных закупок и потенциальных результатах, которые могут быть достигнуты путем их правильного внедрения на практике.

Ключевые слова: государственный бюджет, государственные закупки, исполнение бюджетных расходов, экономическая эффективность, прозрачность, государственные финансы, международный опыт, электронные закупки, теория государственных закупок.

THEORETICAL FOUNDATIONS OF PUBLIC PROCUREMENT IN THE EXECUTION OF STATE BUDGET EXPENDITURES

Suttibayev Bekhzod Eshbaevich

*independent researcher
Tashkent State University of Economics*

*E-mail: Bsuttibayev@gmail.com
ORCID:0009-0002-9075-7260*

Abstract. This article analyzes the theoretical foundations of public procurement in the execution of state budget expenditures, their role in the economy, and their efficiency. The economic, social, and institutional essence of public procurement is revealed, demonstrating its importance in ensuring the rational use of budget funds. In addition, the article presents the experience of foreign countries in organizing and implementing public procurement mechanisms, as well as trends in improving their efficiency. Scientific conclusions are provided regarding the introduction of public procurement and the potential outcomes that can be achieved through its proper implementation in practice.

Keywords: State budget, public procurement, execution of budget expenditures, economic efficiency, transparency, public finance, international experience, e-procurement, theory of public procurement.

Кириш

Мамлакат иқтисодий тараққиёти ва ижтимоий фаровонликни таъминлашда давлат бюджети маблағларидан самарали фойдаланиш, манзиллиги ва мақсадлилигини таъминлаш муҳим аҳамият касб этади. Бюджет маблағлари иқтисодиётнинг турли соҳаларига йўналтирилиши жараёнида давлат харидлари алоҳида ўрин эгаллайди. Чунки давлат харидлари нафақат бюджет маблағларининг мақсадли ишлатилишини таъминлайди, балки иқтисодий ўсиш, ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш, тадбиркорлик субъектлари фаолиятини қўллаб-қувватлаш ҳамда аҳолининг турмуш даражасини оширишга хизмат қилади.

Сўнгги йилларда давлат харидларининг шаффофлигини таъминлаш, уларни самарали бошқариш ва назорат қилишга қаратилган ислохотлар олиб борилмоқда. Шу билан бирга, давлат харидлари жараёнида назарий асосларни чуқур ўрганиш, уларни халқаро тажриба билан солиштириш ва миллий амалиётга татбиқ этиш долзарб масалалардан бири ҳисобланади. Мазкур мақолада давлат бюджети харажатлари ижросида давлат харидларининг назарий асослари кўриб чиқилиб, уларнинг самарадорлиги ва ривожланиш йўналишлари бўйича илмий таҳлиллар баён этилади.

Давлат харидларида шаффофликни таъминлаш билан бирга бюджет харажатлари самарадорлигига эришиш ҳам ижтимоий, ҳам иқтисодий тараққиётга асос бўлиб хизмат қилади. Бунда назарий-концептуал асосларга, принципларга таяниш шубҳасиз муҳим.

Адабиётлар шарҳи

Давлат харидлари иқтисодий барқарорлик ва давлат бюджети маблағларидан самарали фойдаланишни таъминлашга қаратилган муҳим жараёндир. Бу тизим қонунчилик асосида ташкил этилган бўлиб, давлат ва жамоатчилик эҳтиёжларини қондириш мақсадида тендерлар, конкурслар ва бошқа харид механизмлари орқали амалга оширилади.

«Давлат харидлари» тушунчаси А.А. Макаров ва қатор олимларнинг таърифларига кўра, мамлакатда ёки хорижда ишлаб чиқарилган, давлат томонидан давлат бюджети даромадлари ва харажатлари ҳисобига ўз ресурсларини манфаатли жойлаштириш йўли билан харид қилинадиган товарлар, ишлар ва хизматлар [2] деб тушунилади.

Давлат харидлари тизимининг назарий асослари жаҳон иқтисодий амалиёти ва миллий қонунчилик меъёрларига асосланади. Олиб борилган илмий тадқиқотларга кўра, иқтисодчи Дуглас Норт давлат харидлари тизимининг самарадорлиги институтчионал муҳит ва ҳуқуқий базанинг мустаҳкамлигига боғлиқ эканлигини таъкидлайди [3]. Шунингдек, Жозеф Стиглиц давлат ресурсларидан самарали фойдаланиш учун очиқлик, рақобат муҳитининг мавжудлиги ва давлат харидларида шаффофликнинг таъминланиши муҳимлигини қайд этади [4]. Л. Танг [5] ва бошқа бир қатор иқтисодчи олимлар

томонидан давлат харидларининг аҳамиятлилиги корпоратив яшил технология инновациясига тўртки бериши эҳтимоллари бўйича Хитой рўйхатган олинган компаниялар таҳлили тадқиқот ишлари олиб борилган.

Ўзбекистонлик иқтисодчи олим Н.Ш. Шавкатов фикрига кўра, давлат харидлари тизимининг ривожланиши маҳаллий тадбиркорларнинг бозорга кириб келиш имкониятларини ошириш ва бюджет маблағларидан оқилона фойдаланишни таъминлашда муҳим омил ҳисобланади [6]. Олимлар давлат харидлари тизимида рақобат ва шаффофликни кучайтириш орқали иқтисодиётда самарадорликни ошириш мумкинлигини таъкидлашади. Шунингдек, Г.Ф. Наимова ушбу олимлар давлат харидлари тизимидаги бюрократик тўсиқларни камайтириш ва рақамлаштириш жараёнини тезлаштириш орқали унинг самарадорлигини ошириш мумкинлигини кўрсатиб берган [7].

Тадқиқот методологияси

Ушбу тадқиқотда давлат харидлари тизимининг назарий ва амалий асослари илмий таҳлил қилинган. Тадқиқотни амалга оширишда қуйидаги методлар қўлланилди:

Мантикий таҳлил, индукция ва дедукция усули – давлат харидлари тизимидаги назарий ёндашувларни умумлаштириш, миллий ва халқаро тажрибаларни солиштириш орқали умумий хулосалар шакллантирилди.

Таққослаш усули – Ўзбекистондаги давлат харидлари амалиёти хорижий мамлакатлар (Европа Иттифоқи, Жанубий Корея, Хитой) тажрибаси билан солиштирилди.

Тизимли таҳлил усули – давлат харидлари жараёнининг барча босқичлари (режалаштириш, амалга ошириш, шартнома ва мониторинг) ўзаро боғлиқ ҳолда таҳлил этилди.

Иқтисодий-статистик усуллар – давлат бюджети харажатлари ижроси ва харидлар самарадорлигига оид маълумотлар таҳлил қилинди, улар асосида тенденциялар аниқланди.

График ва визуал таҳлил усули – давлат харидларининг принциплари ва жараён босқичлари махсус схема ва расмлар орқали ифодаланди.

Тадқиқот натижалари давлат харидлари тизимини такомиллаштириш, уни рақамлаштириш ва самарадорликни ошириш бўйича илмий асосланган таклифларни ишлаб чиқиш имконини берди.

Таҳлил ва натижалар

Бюджет харажатларини тўғри гуруҳлаш ва таснифлаш давлат молиясининг тартибли бошқарилиши ва самарали режалаштирилиши учун муҳим асос бўлиб, бу жараён давлатнинг устувор йўналишларига қараб шаклланади. Бюджет харажатларининг гуруҳлаш тартиби бир-бири билан ўзаро боғлиқ бўлган йирик функционал тоифалардан ташкил топган бўлиб, улар давлатнинг ижтимоий, иқтисодий ва стратегик вазифаларини амалга оширишда ҳал қилувчи аҳамиятга эга [8].

Аввало, давлат бошқаруви ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш, суд ҳокимияти, ҳамда халқаро фаолият билан боғлиқ харажатлар давлатнинг бошқарув функцияларини таъминловчи марказий элементлар сирасига киради. Бу харажатлар орқали давлатнинг ички ва ташқи сиёсий барқарорлиги, ҳуқуқий тизими ва дипломатик алоқалари ривожлантирилади [9]. Шу билан бирга миллий мудофаа ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш ҳамда давлат хавфсизлигини таъминлаш йўналишлари давлатнинг стратегик вазифаларини амалга оширишда муҳим рол ўйнайди, бу эса бюджет харажатларининг узвий ва давомийлигини талаб қилади.

Иккинчидан, фундаментал тадқиқотлар ва илмий-техника тараққиётини таъминлаш, саноат, энергетика ва қурилиш соҳалари билан боғлиқ харажатлар миллий иқтисодиётнинг барқарор ўсиши ва инновацион ривожланишини таъминлайди [10]. Ушбу харажатлар, айниқса, давлат инвестиция сиёсатининг муҳим йўналишларидан бири бўлиб,

иктисодий инфратузилмани мустаҳкамлаш ва рақобатбардош ишлаб чиқаришни ривожлантиришга хизмат қилади.

Давлат харидларининг асосий мақсади бюджет маблағларидан самарали фойдаланиш, ижтимоий аҳамиятли лойиҳаларни амалга ошириш, маҳаллий ишлаб чиқарувчиларни қўллаб-қувватлаш ва миллий иқтисодиётда барқарор ривожланишни таъминлашдан иборат. Давлат харидлари орқали ижтимоий сиёсатни амалга ошириш, аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш, кичик бизнесни қўллаб-қувватлаш, инновацион технологияларни жорий қилиш ва экологик барқарорликни таъминлаш вазифалари ҳам бажарилади.

Мамлакатимизда олиб бориладиган давлат харидлари соҳасини давлат томонидан тартибга солишнинг асосий мақсадлари мамлакат иқтисодий-сиёсий ҳолатига қараб белгиланиб борилади. Бу бўйича Ўзбекистон Республикасининг “Давлат харидлари тўғрисида”ги Қонунида қуйидаги мақсадлар белгилаб олинган [1]:

давлатнинг стратегик мақсадлари ва вазифаларига эришиш;

давлат буюртмачиларининг товарларга (ишларга, хизматларга) бўлган эҳтиёжларини таъминлаш;

Ўзбекистон Республикасининг Инвестиция дастурини ва бошқа давлат дастурларини бажариш;

давлатнинг ижтимоий вазифаларни ҳал қилиш бўйича функцияларини бажариш;

давлат хизматларини кўрсатиш учун давлат харидлари субъектларига қулай муҳитни шакллантиришдан, шунингдек давлат харидларини амалга оширишда коррупцияга ва қонунчиликнинг бошқача тарзда бузилишларига қарши курашишдан иборат.

Давлат харидларининг асосий принциплари – бу бюджет маблағларидан фойдаланишда қонунийлик, самарадорлик ва жамоат манфаатларини таъминлашнинг асосий пойдеворидир. Касбий маҳорат ва масъулиятлилик, харид қарорларининг асосланганлиги, молиявий маблағлардан оқилона ва тежамкор фойдаланиш, очиқлик ва шаффофлик, тенг рақобат ва ҳолислик каби мезонлар давлат харидларини адолатли ва самарали ташкил этишда муҳим аҳамиятга эга. Мамлакатимизда давлат харидларини амалга ошириш бўйича белгилаб олинган принциплар орқали харид жараёнини муваффақиятли амалга ошириш, давлат бюджети харажатларини тўғри тақсимотини амалга оширишга эришиш мумкин бўлади (1-жадвал).

1-жадвал.

Давлат харидларининг асосий принциплари*

*“Давлат харидлари тўғрисида” Ўзбекистон Республикасининг Қонуни, 22.04.2021. ЎРҚ-684-сон. <https://lex.uz/ru/docs/5382974>

Мазкур принциплар орқали давлат харидлари жараёнида мутаносиблик ва барқарорликка эришилади, тизимнинг яхлитлиги таъминланади ва энг муҳими коррупциянинг олди олинади.

Кўпчилик харид жараёнлари каби, давлат харидлари ҳам давлат идораси ёки ваколатли шахс муайян материаллар ёки хизматларга эҳтиёжни аниқлаган пайтдан бошланади. Бу ресурслар мамлакат ёки шаҳарни бошқаришда ҳукуматнинг кундалик вазифаларини самарали бажариш учун муҳим ҳисобланади. Ҳукумат керакли маҳсулот ёки хизматлар ҳақида маълумотга эга бўлганидан сўнг, таклиф сўрови (RFP – Request for Proposal) эълон қилади. Давлат харидлари одатда жуда қатъий талаб ва қоидаларга бўйсунган ҳолда амалга оширилади, чунки бу жараён солиқ тўловчилар маблағларининг масъулиятли ва самарали сарфланишини таъминлаш мақсадида қаттиқ тартибга солинади. Давлат харидлари жараёни қуйидаги қадамларни ўз ичига олади (1- инфографика):

1-инфографика.

Давлат харидлари жараёни*

*<https://procurementtactics.com/government-procurement>

Хорижий давлатлар тажрибасига кўра, давлат харидларини амалга ошириш етти босқичдан иборат бўлиб, дастлабки босқичда харид усули (Sourcing Methodology) танланади. Ушбу босқичда харид стратегияси ташкилот сиёсатларига мувофиқ белгиланиб олинади ва қуйидаги таҳлиллар ўтказилиши лозим:

- амалдаги харид ҳолатини таҳлил қилиш;
- ички жараёнларни таҳлил қилиш;
- молиявий таҳлил;
- шартномаларни таҳлил қилиш;
- бозор таҳлили;
- портфель таҳлили.

Мамлакатимизда эса давлат харидлари жараёни қуйидаги босқичларни ўз ичига олади [1]:

- давлат харидларини режалаштириш;
- харид қилиш тартиб-таомилларини амалга ошириш;
- шартномани тузиш ва бажариш;
- давлат харидлари мониторинги.

Ушбу босқичларни амалга ошириш жараёни давомида давлат харажатларини мақсадли ҳаракатини таъминлашга эришиш кўзда тутилади. Давлат харидларини

режалаштириш давлат буюртмачиси томонидан амалга оширилади ва харидларни тизимлаштиришдан, давлат харидларини режалаштириш ҳамда бюджет ва инвестиция жараёнларидаги режалаштириш, шунингдек хўжалик фаолиятини режалаштириш ўртасида ўзаро алоқани таъминлашдан иборат бўлади. Харид қилиш тартиб-таомилларини амалга ошириш ҳам бир қанча турлари мавжуд (1-чизма).

1-чизма.

**Харид қилиш тартибини амалга
ошириш турлари***

*Давлат харидлари тўғрисида” Ўзбекистон Республикасининг Қонуни, 22.04.2021. ЎРҚ-684-сон. <https://lex.uz/ru/docs/5382974>

Давлат харидларида энг яхши таклифни танлаш жараёни кўп ҳолларда фақат нарх асосида эмас, балки сифат, хизмат кўрсатиш шартлари, етказиб бериш муддати, техник параметрлар ва етказиб берувчининг ишончилиги каби бир қатор меъёрларни комплекс баҳолашни талаб қилади. Бу ҳолат кўп критерийли қарор қабул қилиш назарияси асосида амалга оширилади. Иқтисодий жиҳатдан энг яхши таклифни танлаш давлат харидларини стратегик харидга айлантиради ва фақат арзон нарх ортидан қувишдан сақлайди.

Хулоса

Олиб борилган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, давлат харидлари давлат бюджети харажатларини самарали ижро этишда муҳим молиявий механизм ҳисобланади. Давлат харидлари орқали бюджет маблағларидан мақсадли ва оқилона фойдаланиш таъминланади, шунингдек, миллий иқтисодиёт барқарорлиги, маҳаллий ишлаб чиқарувчиларни қўллаб-қувватлаш ва аҳоли турмуш даражасини оширишга хизмат қилади. Давлат харидлари тизимини такомиллаштириш, унинг шаффофлиги ва рақобатбардошлигини ошириш орқали иқтисодий самарадорликка эришиш мумкин.

Хорижий тажрибалар таҳлили давлат харидлари тизимини самарали йўлга қўйиш учун қонунчилик базасини мустаҳкамлаш, рақамли технологияларни жорий қилиш, очиқлик ва ҳисобдорликни таъминлаш муҳим эканлигини кўрсатди.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, қуйидаги таклифларни илгари суриш мумкин:

1. Давлат харидлари тизимини рақамлаштиришни жадаллаштириш – электрон платформаларни ривожлантириш ва барча харид жараёнларини электрон тизимга ўтказиш орқали шаффофлик ва очиқликни таъминлаш.
2. Қонунчилик базасини такомиллаштириш – давлат харидлари тўғрисидаги қонунчилик ҳужжатларини халқаро стандартларга мослаштириш ва ҳуқуқий асосларни мустаҳкамлаш.
3. Рақобат муҳитини кучайтириш – маҳаллий тадбиркорлар учун тенг имкониятлар яратиш, коррупция омилларини бартараф этиш ва тендер жараёнида адолатли рақобатни таъминлаш.
4. Кадрлар салоҳиятини ошириш – давлат харидлари соҳасида фаолият юритувчи мутахассисларни тайёрлаш, малакасини ошириш ва замонавий билимлар билан таъминлаш.
5. Илмий таҳлил ва мониторингни кучайтириш – давлат харидлари жараёнида мунтазам таҳлил ва баҳолаш ишларини олиб бориш, самарадорлик кўрсаткичларини жорий қилиш.
6. Инновацион ёндашувларни қўллаб-қувватлаш – давлат харидлари орқали яшил иқтисодиёт, инновацион технологиялар ва барқарор ривожланиш лойиҳаларини амалга ошириш.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Давлат харидлари тўғрисида” Ўзбекистон Республикасининг Қонуни, 22.04.2021. ЎРҚ-684-сон. <https://lex.uz/ru/docs/5382974>
2. Макаров. А.А. Развитие организационно-экономического механизма противодействия коррупции в системе органов внутренних дел. диссертации и автореферата по ВАК РФ 08.00.05 2009.
3. Douglass C. North. (1990) Institutions, Institutional Change and Economic Performance. Cambridge University Press
4. Joseph Stiglitz. (2006) Making Globalization Work: The Next Steps to Global Justice. Penguin Books.
5. L. Tang, H. Zhao, Z.Zhou, Z.Qian, Sh, Hou, B Liu. Can government procurement drive corporate green technology innovation? Evidence from Chinese listed companies.
6. Шавкатов Н.Ш. (2021). Давлат ва хусусий шериклик амалиётида молиявий муносабатларни такомиллаштириш: иқт. фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Тошкент молия институти
7. Наимова, Г.Ф. (2023). Давлат харидлари тизимида махсус ахборот порталининг ўрни // Science and Education, 4(3), – Б. 856–866.
8. Musgrave, R. A. (1959). The Theory of Public Finance: A Study in Public Economy. McGraw-Hill Book Company.
9. Smith, A. (1776). An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. London.
10. World Bank. (2021). Public Expenditure Review: Enhancing the Effectiveness of Public Spending.

СУНЪИЙ ИНТЕЛЛЕКТ: АЛГОРИТМЛАР ТАРИХИДАН ЗАМОНАВИЙ ТЕХНОЛОГИЯЛАРГАЧА

Содиқова Нигора Шухрат Қизи

*Мухаммад ал-Хоразмий номидаги
Тошкент ахборот технологиялари университети*

Аннотация. Мақолада сунъий интеллектнинг шаклланиш эволюцияси, унинг алгоритмик асослари, назарий парадигмалари ҳамда ХХИ асрда юзага келган янги авлод технологиялари чуқур илмий таҳлил қилинган. Тадқиқотда аввало АИ концепсиясининг фалсафий илдизлари, А.Туринг томонидан таклиф қилинган “интеллектуал машина” назарияси, дастлабки эксперт тизимлари, қидирув алгоритмлари ва классик детерминистик моделлар ривож тарихий-манбашунослик ёндашуви орқали кўриб чиқилган. АИнинг анъанавий алгоритмик мактаблари символик АИ, қоидалар тизими, бўлиниш-қидирув методлари, Байес тармоқлари ва классик оптималлаштириш алгоритмларининг илмий моҳияти таҳлил этилган.

Калит сўзлар: сунъий интеллект, чатботлар, божхона тизими, Рақамли трансформация, инновацион иқтисодиёт, маълумотлар хвфсизлиги, алгоритм, моделлаштириш.

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ: ОТ ИСТОРИИ АЛГОРИТМОВ ДО СОВРЕМЕННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Содиқова Нигора Шухрат Қизи

*Ташкентский университет информационных
технологий имени Мухаммада ал-Хоразмий*

Аннотация. В данном научном исследовании проведён глубокий анализ эволюции формирования искусственного интеллекта, его алгоритмических основ, теоретических парадигм, а также современных технологий нового поколения, возникших в ХХI веке. В работе прежде всего рассмотрены философские корни концепции ИИ, теория «интеллектуальной машины», предложенная А.Тьюрингом, развитие первых экспертных систем, поисковых алгоритмов и классических детерминистских моделей на основе историко-методологического подхода. Проанализирована научная сущность традиционных алгоритмических школ ИИ символического ИИ, систем правил, методов «разделяй и властвуй», байесовских сетей и классических алгоритмов оптимизации.

Ключевые слова: искусственный интеллект, чат-боты, таможенная система, цифровая трансформация, инновационная экономика, безопасность данных, алгоритм, моделирование.

ARTIFICIAL INTELLIGENCE: FROM THE HISTORY OF ALGORITHMS TO MODERN TECHNOLOGIES

Sodikova Nigora Shukhrat kizi

*Tashkent University of Information Technologies
named after Muhammad al-Khwarizmi*

Annotation. In this scientific study, a deep analysis is conducted on the evolution of the formation of artificial intelligence, its algorithmic foundations, theoretical paradigms, and the next-generation technologies that emerged in the 21st century. The research first examines the philosophical roots of the AI concept, the “intelligent machine” theory proposed by A.Turing, as well as the development of early expert systems, search algorithms, and classical deterministic models through a historical–source-based approach. The scientific essence of the traditional algorithmic schools of AI symbolic AI, rule-based systems, divide-and-search methods, Bayesian networks, and classical optimization algorithms — is thoroughly analyzed.

Key words: artificial intelligence, chatbots, customs system, digital transformation, innovative economy, data security, algorithm, modeling.

Кириш

Жаҳон миқёсида рақамли технологиялар ақл бовар қилмайдиган тезликда ривожланиб бормоқда. Илгари фақат ўта тор доирадаги мутахассислар учун тегишли бўлиб туялган имкониятлар энди замонавий ҳаётда ҳамма учун мавжуд бўлмоқда. Ана шундай ютуқлардан бири сунъий интеллект бўлиб, у инсон ҳаётининг кўплаб соҳаларида мустаҳкам ўрин эгаллади. Шу жиҳатдан ҳам сунъий интеллектнинг мазмун-моҳияти, пайдо бўлиш жараёнлари, қўлланилиш соҳалари, инсон онгидан фарқли жиҳатлари ва бугунги кунда бу борада кечаётган тенденциялар ҳақида фикр юритамиз.

Ҳозирда биз ҳар куни сунъий интеллект билан тўқнаш келаяпмиз. Мутахассислар сунъий интеллектни электр энергиясига ўхшатишади – тахминан 100 йил олдин у нафақат ишлаб чиқариш саноатини, балки инсоният ҳаётини ҳам ўзгартирди. Худди шу тарзда, сунъий интеллект ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларини қамраб олади ва биз унга жуда боғлиқ бўламиз.

Сунъий интеллект ўз-ўзини ўрганиш ва ҳатто ижодий фаолиятни амалга оширувчи кўплаб “ақлли” технологияларни қамраб олади. Сунъий интеллект таркибига почта кутисигаги энг оддий спам-филтрдан тортиб, браузерда кўриш тарихини таҳлил қилиш орқали фақат фойдаланувчи дидига мос келувчи видеоларни тавсия этадиган мураккаброк моделлар ва алгоритмларгача бўлган жуда кенг технологияларни киритиш мумкин. Корхона миқёсида сунъий интеллект маркетинг моделларини яратиш, ишлаб чиқариш жараёнларини оптималлаштириш, нархларни белгилаш, мижозларга хизмат кўрсатиш учун ишлатилиши мумкин[2].

Адабиётлар шархи

McKinsey институти томонидан ўтказилган тадқиқотга кўра, 2030 йилга бориб, сунъий интеллектни жорий этиш таъсирида жаҳон иқтисодиётига қўшиладиган ҳисса 15,7 триллион АҚШ долларини ташкил этади, мавжуд бандликни 85 миллионга қисқартиради. Бу даврга келиб, бугунги иш ўринларининг Кўшма Штатларда тахминан 47%, Хитойда эса 77% йўқолади. Autonomous Next маълумотларига кўра, 2030 йилга бориб банк, инвестицияларни бошқариш ва суғурта соҳаларида сунъий интеллектдан 1 трлн. АҚШ доллари тежалани, шундан 447 млрд. АҚШ доллари фақат банк фаолиятига тўғри келади. Шунингдек, анъанавий банкдаги асосий жараёнларни охиригача рақамлаштириш, ҳоҳ у янги маҳсулотларни сотиш бўладими ёки филиалларда хизмат кўрсатиш бўладими, уларнинг таннархини 40-60% га қисқартириши ва банк операцияларини тезлаштириши мумкин.

Янги Ўзбекистонда иқтисодиётнинг барча тармоқ ва соҳаларига сунъий интеллект технологияларини жорий этиш бўйича ислохотлар самарали амалга оширилмоқда. Жумладан, Президент Шавкат Мирзиёев ташаббуси билан 2024 йил 14 октябрда “Сунъий интеллект технологияларини 2030 йилга қадар ривожлантириш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПҚ-358-сон қарор[3] қабул қилинди. Мазкур стратегиянинг асосий мақсадлари сифатида сунъий интеллект асосидаги миллий дастурий маҳсулотлар ҳажмини 1,5 миллиард АҚШ долларига етказиш, my.gov.uzда сунъий интеллект асосида кўрсатилаётган хизматлар улушини 10 фоизга етказиш, 10 та илмий-тадқиқот лабораториясини ташкил этиш, сунъий интеллект соҳасида мутахассисларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш тизимини яратиш белгиланди. 2023/2024 ўқув йилидан бошлаб 12 та олий таълим муассасасида СИ йўналиши очилиб, 572 нафар талабалар қабул қилинди. Шу билан бирга, академик лицей ва техникумларда сунъий интеллект ва ахборот технологиялари бўйича махсус курслар жорий этилди[4].

Шунингдек, 2024 йилда давлат ташкилотларида 20 дан ортиқ сунъий интеллект асосидаги лойиҳалар жорий этилди. Жумладан, ахборот хизматида автоматлаштирилган чатботлар, солиқ ва божхона тизимида сунъий интеллект орқали хатарларни таҳлил

килиш, давлат хизматларини персоналлаштириш ва тезкор жавоб бериш платформалари йўлга қўйилди.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, мазкур йўналишда олиб борилаётган ислохотлар натижасида Ўзбекистон “Government AI Readiness Index” халқаро индексида 87-ўриндан 70-ўринга кўтарилди. Бу ўз навбатида сунъий интеллект соҳасида амалга оширилаётган ислохотларнинг халқаро миқёсда эътироф этилаётганидан далолат беради.

Таҳлил ва натижалар

Бугунги кунда сунъий интеллект нафақат илмий тадқиқотлар объекти, балки иқтисодий ўсиш, давлат бошқаруви ва ижтимоий барқарорликнинг асосий драйверларидан бирига айланмоқда. Хусусан, Президент Шавкат Мирзиёев раҳбарлигида 2025 йил 21 октябрда ўтказилган видеоселектор йиғилишида сунъий интеллект технологияларини жадал ривожлантириш масалалари танқидий муҳокама қилинди. Унда мамлакатнинг рақамли инфратузилмасини мустаҳкамлаш, миллий маълумотлар базасини яратиш, “data-lake” платформасини шакллантириш, шунингдек, суперкомпьютерлар ва дата-марказлар қуриш каби вазифалар белгилаб берилди. Буларнинг барчаси сунъий интеллект алгоритмларини самарали ишлатиш учун зарур ҳисобланади, чунки улар катта ҳажмдаги маълумотларни тезкор қайта ишлашни талаб этади.

Бундан ташқари, “Бир миллион сунъий интеллект етакчиси” лойиҳаси ишга туширилиб, мамлакат миқёсида кадрлар салоҳиятини ошириш, таълим тизимига сунъий интеллектга асосланган фанларни киритиш ва мактабдан то олий таълимгача алгоритмик фикрлаш маданиятини шакллантириш бўйича аниқ чора-тадбирлар белгиланди. Бу эса, сунъий интеллект алгоритмларининг тарихий тараққиётидан замонавий амалиётга ўтиш босқичида инсон капитали ва таълимнинг ҳал қилувчи аҳамиятга эга эканини яна бир бор тасдиқлайди.

Шу маънода, Янги Ўзбекистонда амалга оширилаётган сунъий интеллект сиёсати ва инфратузилма лойиҳалари нафақат технологик тараққиётни таъминлаш, балки глобал рақобатбардошликка асосланган ақлли иқтисодиёт моделини яратишга қаратилган.

Бу жараёнда тарихий алгоритмлардан илҳом олган илмий ғоялар янги авлод интеллектуал тизимларини яратишда асосий методологик пойдевор бўлиб хизмат қилмоқда. Бу йўналишдаги ҳаракатлар келгусида сунъий интеллект технологияларини самарали ва этик меъёрларда жорий этишни таъминлайди (1-расм).

1-расм. Сунъий интеллект стратегияси⁶

Ҳозирги вақтда сунъий интеллект инсонларнинг муайян муаммоларни мустақил

⁶ Муаллиф томонидан умумлаштирилган.

ҳал қила олиш сингари қобилиятларига ўхшаш муайян дастурий тизимлар ва алгоритмларни ўз ичига олади. Аммо бу даражага етгунга қадар сунъий интеллект технологияси узоқ йўл босиб ўтди. Ҳар қандай фундаментал фан сингари сунъий интеллект ҳам жуда бой тарихга эга. Сунъий интеллект бугунги кунда энг муҳим ва шиддат билан ривожланаётган соҳалардан бири ҳисобланади.

Шуни таъкидлаш керакки, сунъий интеллектнинг дастлабки илмий пойдевори математик моделлар, алгоритмлар ва мантикий фикрлаш тизимларига асосланган. Бу асослар тарихдаги буюк мутафаккир олимлар томонидан шаклланган бўлиб, улардан бири Ал-Хоразмий ҳисобланади. Ал-Хоразмийнинг илмий ютуқлари сунъий интеллект соҳасига тўғридан-тўғри боғлиқ бўлмаса-да, унинг яратган алгоритмик ёндашуви ва мантикий таҳлили сунъий интеллектнинг асосий назарий қурилмаларини шакллантиришда муҳим ўрин тутди. У математика, астрономия, география ва мантик соҳаларида фундаментал асарлар ёзган. Унинг “Китоб ал-Жабр ва ал-Муқобала” асари европаликларга алгебрани таништирган ва бу соҳага асос солган. Унинг исми “Algoritmi” шаклида лотин тилига ўтган ва натижада “алгоритм” атамаси пайдо бўлган. Ушбу тушунча барча замонавий дастурлаш, ҳисоблаш ва сунъий интеллект тизимларининг асосий элементларидан бирига айланган. Жумладан, академик, и.ф.д. Қ.Абдурахмонов томонидан чоп этилган адабиётларда таъкидланганидек, биз алгоритмга асосланган дунёда яшаймиз, кундалик ҳаётимиздаги барча ҳаракатларимиз алгоритмлаштирилган. Юқорида таъкидланган сунъий интеллект, катта маълумотлар ва бошқа рақамли технологияларнинг барчаси бир неча аср олдин Марказий Осиё математиги Муҳаммад Ибн Мусо ал-Хоразмий томонидан келтирилган манбалар асосида ярилган. Ал-Хоразмийнинг номи “алгоритм” атамасига асос бўлган. Унинг “Ҳисоб ал-Ҳиндий” ҳамда “Ал-жабр ва ал-муқобала” асарлари мантикий фикрлаш ва ҳисоблаш қоидаларига асосланган, бу эса ҳар қандай интеллектуал дастурлашнинг асоси ҳисобланади[7].

Ўша даврда Ал-Хоразмий ҳисоблаш жараёнларини қадам-бақадам тушунтириб берган. Бу ҳозирги замонавий дастурлаш тиллари ва сунъий интеллектдаги алгоритмлаштиришнинг биринчи намунаси сифатида қаралади. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Ал-Хоразмий сунъий интеллект тушунчасини ўша даврда ўзи ишлатмаган, лекин унинг ишлари компьютер фанлари, алгоритмлар, дастурлаш ва мантикий фикрлаш тизимларининг асосини ташкил этган, бу эса сунъий интеллект учун зарур асос бўлиб хизмат қилган. Шу сабабли ҳам, Муҳаммад ал-Хоразмий алгоритм ва мантикий ҳисоблаш пойдевори асосчиси ҳисобланади, деб айта оламиз. Алгоритм – бу сунъий интеллектнинг асосий қурилиш блокларидан биридир, яъни ҳар қандай ақлли дастур қадамли, аниқ, мантикий амаллар тўплами асосида ишлайди. Мазкур тушунча ал-Хоразмийнинг математикадаги ёндашуви билан боғлиқ бўлиб “Ҳисоб ал-Ҳиндий” (Ҳиндча рақамлар асосида ҳисоблаш), “Ал-жабр ва ал-муқобала” (алгебранинг асосий қоидалари) китобларини ўз ичига олади.

1-жадвал

Ал-Хоразмий асарлари ва уларнинг илмий таъсири[6]

Асар номи	Асар мазмуни	Сунъий интеллект билан боғлиқ жиҳати
Ал-Жабр ва ал-Муқобала	Алгебранинг асослари қўйилган, муаммоларни ечиш учун умумий қоидалар ишлаб чиқилган	Мантикий таҳлил, муаммо ечиш алгоритмлари – сунъий интеллектнинг асосий функциялари
Ал-Ҳиндса вал-Ҳисоб	Ҳинд рақамлари билан амаллар ва ҳисоблаш усуллари баён этилган	Рақамли маълумотни қайта ишлаш ва ҳисоблаш – компьютер фанининг асоси
Астрономик ва географик асарлари	Харита чизиш, вақт ҳисоблаш, ҳаракат моделлари асосланган	Дастлабки моделилаш (моделлаштириш) – СИда симуляция ва прогностик функцияларга ўхшаш

Юқоридаги манбаалардан кўриш мумкинки, формал мантиқ ва қадамли ечим яратиш тушунчаси бугунги интеллектуал дастурлар, эксперт тизимлар ва нейрон тармоқлар учун асос ҳисобланади. Унинг ёндашуви мураккаб муаммоларни модулларга бўлиб, ҳар бир босқичда аниқ қоидалар асосида ечишни кўзда тутди. Ушбу усул сунъий интеллектда decision tree, rule-based systems ва machine learning pipelineларда кенг қўлланилади.

Сунъий интеллектнинг ишлаш тамойили – маълум бир муаммони ҳал этиш учун алгоритм яратишдир. Ал-Хоразмий айнан мазкур муаммони қадамма-қадам аниқ усулда ҳал қилишни илмий асослаган. Масалан, машинани йўлда юритиш, овозни таниш, суратларни таҳлил қилиш буларнинг барчаси маълум алгоритмлар ёрдамида амалга оширилади. Ушбу алгоритмик ёндашувнинг илк назарий модели айнан ал-Хоразмийнинг ишларида тасвирланади. Унинг “Ҳисоб ал-Ҳиндий” асари ҳинд рақамларидан фойдаланиб ҳисоблаш усуллари аниқ ва мантикий тарзда тушунтириб берган. Бу эса замонавий рақамли ҳисоблаш ва дастурлашнинг тарихий асосидир. Бунинг замонавий мисоллари сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин (2-жадвал).

2-жадвал

Сунъий интеллектнинг замонавий мисоллари

Технология	Қисқача тавсиф	Ал-Хоразмий билан боғлиқ жиҳати
Machine Learning (машинали ўқитиш)	Компьютерга маълумот орқали ўзи мустақил ўрганиш имконини беради	Маълумотларни таҳлил қилишда мантикий алгоритмлардан фойдаланилади
Deep Learning	Нейрон тармоқлар асосида ишлайди (масалан, овоз, сурат ёки матн таниш)	Тармоқ ичидаги амаллар аниқ алгоритмик қадамларга асосланади
Recommendation Systems (маслаҳат тизимлари)	YouTube, Netflix, Amazon каби платформалар фойдаланувчига мувофиқ контент таклиф қилади	Танлаш ва саралаш алгоритмлари – ал-Хоразмий услубига яқин
ChatGPT, Siri, Google Assistant	Табиий тилни тушуниш ва жавоб бериш	Матнни парчаларга ажратиб таҳлил қилиш – алгоритмик мантикий таҳлил

Ал-Хоразмий томонидан ишлаб чиқилган тенгламаларни босқичма-босқич ҳал қилиш усули сунъий интеллектда эксперт тизимлар, идрок тизимлари ва бошқарув қарорларини қабул қилишда фойдаланилади. Бунга замонавий технологиялар сифатида Decision Trees (қарор дарахтлари) – ҳар бир қадамда мантикий қарор қабул қилинади ҳамда Rule-Based Systems “Агар ... бўлса, унда ...” қоидалари асосида ишлайди. Шунингдек, сунъий интеллект асосида ишловчи роботлар ҳам ҳаракатларни алгоритмлар асосида режалаштиради.

Ал-Хоразмий “Ҳиндча рақамлар бўйича ҳисоблаш” асарида рақамлар билан қандай аниқ ва мантикий амаллар бажариш кераклигини тушунтирган. Бу эса замонавий компьютерларда маълумотлар билан ишлаш усулининг биринчи асосларидан биридир. Уларнинг бугунги кунда қўлланиладиган соҳалари қуйидагилар:

- катта ҳажмдаги маълумотларни қайта ишлаш (Big Data Analytics) – алгебра ва ҳисоблаш қоидалари асосида амалга оширилади;

- криптография (Cryptography). Куролланиш, маълумот хавфсизлигида рақамли алгоритмлар қўлланилади, бу соҳа ҳам ал-Хоразмий ҳисоблаш ютуқларига таянади.

Юқоридаги маълумотларга таяниб айтиш мумкинки, алгоритм, қадам-бақадам ечим, рақамли ҳисоблаш ҳамда мантикий фикрлаш Ал-Хоразмийнинг илмий усули бўлса, бугунги кунда замонавий қўлланилиши эса Machine Learning, AI ўқитиш жараёнлари, Decision trees, эксперт тизимлар, Data Science, Big Data, криптография, ChatGPT, NLP, автоматлаштирилган таржималар ҳисобланади.

Муҳаммад ал-Хоразмийнинг илмий мероси сунъий интеллектнинг барча асосий технологияларида ижобий ва илмий таъсир кўрсатган. У яратган алгоритмик ёндашувлар ва мантикий фикрлаш услублари ҳозирги интеллектуал дастурлар, эксперт тизимлар ва нейрон тармоқлар асосида ўз ифодасини топган.

Сунъий интеллект фалсафасининг биринчи яратувчиларидан бири сифатида таниқли олим Алан Тьюринг эътироф этилади. У ўтган асрнинг 30-йиллари ўрталарида ўз таълимотларида мураккаб муаммоларни мустақил равишда ҳал қила оладиган қурилманинг яратилишини тасвирлаб берган. Олим биринчилардан бўлиб, “агар одам машина билан алоқа қилганда уни одамдан фарқлай олмаса, у интеллектуал бўлади” деган фикрни илгари суради.

1956 йилда Дартмут университетида (АҚШ) бўлиб ўтган 6 ҳафталик конференцияда Маккарти, Шеннон, Тьюринг каби олимлар иштирокида сунъий интеллект мавзуси муҳокама қилинди[9]. Айнан шу учрашувда сунъий интеллект атамаси биринчи марта қўлланилди. Кейинчалик, 1959 йилда Д. Маккарти ўзининг “умумий маънога эга дастурлар” (Programs with common sense) тадқиқотида мазкур тушунчага мантиқан аниқроқ таъриф берди. У ишнинг мақсадини аниқ тасвирлаб берди: “бизнинг асосий мақсадимиз ўз тажрибасидан ўрганадиган, шунингдек, инсонлар каби самара берадиган дастурларни яратишдир... биз, айтайлик, шашкада қарама-қаршилик тамойилининг машина томонидан кашф этилишига мос келадиган хатти-ҳаракатни яхшилашни хоҳладик”.

1980 йилларнинг бошларида олимлар Барр ва Файгенбаум ҳисоблаш назарияси соҳасида сунъий интеллектнинг қуйидаги таърифини таклиф қилишди: “Сунъий интеллект бу – ақлли компьютер тизимларини, яъни биз анъанавий равишда инсон онги билан боғлайдиган имкониятларга эга тизимларни ишлаб чиқиш билан шуғулланувчи информатика соҳаси – тилни тушуниш, ўрганиш, мулоҳаза юритиш, муаммоларни ҳал қилиш ва ҳ.к.”. 80-йиллардан сўнг, ривожланиш соҳасида сунъий интеллект ривожланишида катта сакрашлар бўлмади, ҳатто кутилган умидлар ўрнига умидсизлик ҳам устун келди. Фақат 2005-2008 йилларда сунъий интеллект илмий дунёсида янги математик моделлар пайдо бўлди, бу кейинчалик машиналарни ўрганишни очишга ва компьютерларда ўз-ўзини ўрганишнинг ҳақиқий тамойилларини ишга туширишга имкон берди.

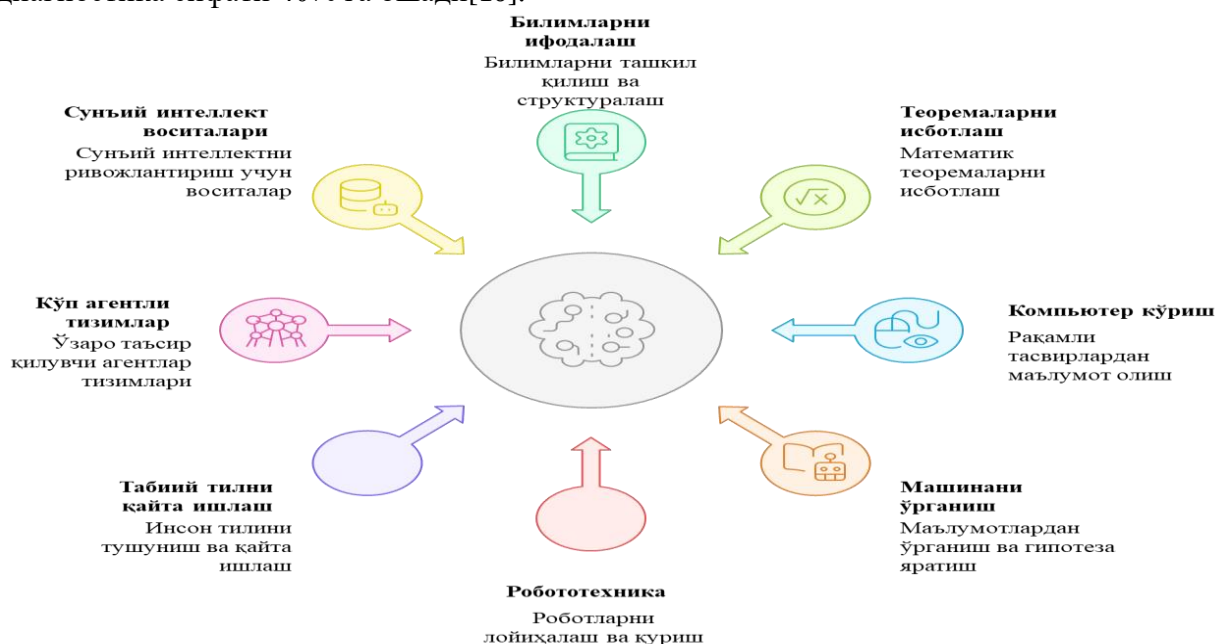
“Сунъий интеллект” кўп йўналишларга бўлинган (2-расм). Уларнинг асосийлари қуйидагилар:

- билимларни ифодалаш;
- теоремаларни исботлаш;
- компьютер кўриш;
- машинани ўрганиш (билим олиш, маълумотларни таҳлил қилиш ва гипотеза яратиш);
- робототехника;
- табиий тилни қайта ишлаш;
- кўп агентли тизимлар;
- сунъий интеллект воситалари.

Сунъий интеллектнинг юқорида санаб ўтилган ҳар бир тармоғи ўз навбатида кўплаб бошқа соҳаларга, жумладан, робототехниканинг ўзи бир неча ўнлаб соҳаларга

бўлинган. Бундан кўриниб турибдики, сунъий интеллектнинг улканлиги туфайли унинг барча тармоқларини қамраб олиш мумкин эмас.

Таҳлиллар кўрсатадики, сунъий интеллект бўйича жуда кўп илмий мақолалар компьютерларга бағишланган. Сунъий интеллектнинг ушбу йўналиши чуқур ўрганишни ривожлантириш билан боғлиқ. Биринчи марта компьютерлар баъзи визуал таснифлаш вазифаларини одамларга қараганда яхшироқ бажаришга қодир бўлди. Масалан, IBM Watson компьютерининг ўпка саратони учун оптимал даволашни тайинлашда даъво қилинган аниқлиги 90% ни ташкил қилади, яъни онкологлар томонидан ўтказиладиган диагностика сифати 40% га ошади[10].

2-расм. Сунъий интеллектнинг асосий йўналишлари⁷

Шунингдек, сунъий интеллект соҳасидаги муҳим йўналишлардан бири бу машинани ўрганиш (Machine Learning) ҳисобланади. Ушбу йўналишнинг назарий пойдевори 1959 йилда америкалик тадқиқотчи Артур Самуэл томонидан қўйилган бўлиб, у компьютерларни аниқ дастурлашсиз маълумотлар асосида ўрганишга қодир қилиш ғоясини илгари сурган. Машинани ўрганишнинг моҳияти компьютер тизими муайян вазифани такрорий бажариш жараёнида ўз фаолиятини такомиллаштириш ва натижани яхшилаш қобилиятига эга бўлишидир. Машинани ўрганишда компьютер ёки нейрон тармоқлар маълум мисоллар базаси асосида маълумотларни таснифлаш ва тўғри хулосалар чиқаришни ўрганади. Мазкур жараёнда дастур маълумотлардан хулоса чиқариш, қонунлар ва боғланишларни аниқлаш, кейин эса янги маълумотларга нисбатан прогноз қилиш имкониятини ҳосил қилади. Демак, машинани ўрганиш бу – компьютерларни маълумотлар орқали хулоса чиқаришга ўргатувчи алгоритмлар ва усуллар мажмуаси десак муболаға бўлмайди.

Сунъий интеллектнинг яна бир муҳим йўналиши чуқур ўрганиш (Deep Learning) бўлиб, у нейрон тармоқлар асосида катта ҳажмдаги маълумотларни ўрганиш имконини беради. Бу атама аниқ расмий таърифга эга бўлмаса-да, у кўп қаватли нейрон тармоқлар орқали ўқув жараёнларини автоматлаштирувчи технологияларни қамраб олади⁸.

Чуқур ўрганиш технологиялари амалий жиҳатдан турли соҳаларда кенг қўлланилмоқда. Масалан, Google DeepMind компанияси яратган AlphaGo дастури дастлаб профессионал го-ўйинчилар иштирокидаги 160 мингдан ортиқ ўйинни таҳлил қилган ва кейинчалик ўз-ўзига қарши миллионлаб партиялар ўйнаб, ғалабани таъминловчи оптимал

⁷ Тадқиқотлар асосида муаллиф ишланмаси

⁸ Что такое глубокое обучение (deep learning)? – Режим доступа: <http://iwtkl.livejournal.com/17828.html>

стратегияларни мустақил аниқлашни ўрганган. Бу тажриба сунъий интеллект тизимларининг ўз тажрибасидан хулоса чиқариш қобилиятини намоён қилди[11].

Ҳозирги кунда чуқур ўрганиш технологиялари нутқ ва тасвирни таниш, учувчисиз транспорт воситаларини бошқариш, касалликлар диагностикаси ва прогностик таҳлиллар каби соҳаларда фаол қўлланилмоқда. Масалан, IBM компанияси 2017 йилда ишлаб чиққан Distributed Deep Learning (DDL) технологияси нейрон тармоқларни ўқитиш вақти ва ҳисоблаш ресурсларини сезиларли даражада камайтириш имконини берди.

Шуни таъкидлаш керакки, ҳозирги замонавий сунъий интеллект тизимлари ҳали тўлиқ универсал қобилиятга эга эмас. Уларда инсон ақлига хос айрим хусусиятлар, яъни мавжуд билимларни янги контекстларда қўллаш, умумлаштириш ёки ижодий тафаккур каби қобилиятлар чекланган. Сунъий интеллект янги маълумотни ўзлаштирганда аввалги тажрибаларини тўлиқ эслолмайди ва кўп ҳолларда контекстдан мустақил равишда ишлайди. Шу сабабли, бу технология ҳали “умумий сунъий интеллект” даражасига етмаган.

Шу сабабли, смартфон ва мобил технологияларнинг ривожланиши натижасида сунъий интеллект элементлари кундалик ҳаётга кенг кириб келди. Хусусан, Siri (Apple), Cortana (Microsoft), Google Assistant (Google), Alexa (Amazon) ва Alice (Yandex) каби виртуал ёрдамчилар миллионлаб фойдаланувчиларга кундалик вазифаларни енгиллаштиришда ёрдам бермоқда. Бу иловалар овозли буйруқларни тушуниш, жадвални бошқариш, ахборот излаш ва қурилмалар билан интерактив мулоқот қилиш имконини беради. Технологиялар ривожланиши билан бу ёрдамчилар янада интеллектуал ва фойдаланувчи эҳтиёжларига мослашувчан бўлиб бормоқда.

Сунъий интеллект соҳасидаги илғор йўналишлардан яна бири инсон миясининг тузилишини чуқур ўрганиш ва уни рақамли моделлаштиришдир. Бу жараён “тескари муҳандислик” усули орқали амалга оширилиб, инсон миясидаги нейрон фаолиятни техник ва дастурий воситалар орқали қайта яратишни мақсад қилади.

Шу ўринда таъкидлаш керакки, Европадаги йирик тадқиқотлардан бири “Human Brain Project” бўлиб, у Швейцариядаги Лозанна федерал технология институтида профессор Ҳенри Маркрам раҳбарлигида амалга оширилмоқда. Лойиҳа доирасида дунё бўйлаб юзлаб илмий гуруҳлар ҳамкорликда инсон миясидаги маълумотларни суперкомпьютер муҳитида ягона модел сифатида синтез қилиш устида ишламоқда. Бу лойиҳа келажақда инсон даражасидаги сунъий интеллект тизимини яратишга илмий асос бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Ҳозирги вақтда сунъий интеллект соҳасида амалга оширилган ишлар кўплаб мамлакатларда кенг қамровда олиб борилмоқда ва бир нечта асосий йўналишларга гуруҳланган:

1. Чуқур ўрганиш. Бу йўналишда нейрон тармоқларни ўқитиш муддати сезиларли даражада қисқартириш ва ўқув намунасининг ҳажмини камайтиришга қаратилган тадқиқотлар амалга оширилмоқда. Идеал ҳолда, нейрон тармоқ реал вақт режимида ўрганиши керак.

2. Контекст ва сўзлар кетма-кетлиги асосида жавобларни синтез қилиш. Робот ёки сунъий интеллект дастурлари кирувчи маълумотни ўзининг олдиндан тайёрланган билим базаси билан боғлашни ўрганиши зарур. Бу йўналишда тизим фойдаланувчининг сўзлари, контексти ва уларнинг тартибига мувофиқ равишда жавоб бера олиши кутилмоқда⁹.

3. Нейроморф микросхемалар ва улар асосида ишлаб чиқилган компьютер платформалари. Бундай микросхемалар биологик нейрон тармоқлари тамойилларидан олинган бўлиб, маълумотларни кичик энергия сарфи билан ва тезкор тарзда қайта ишлаш имконини беради. Масалан, йирик компаниялар бу йўналишда тадқиқотлар олиб

⁹ Нечеловеческая логика: удивят ли нас роботы в 2018 году. – Режим доступа:

<http://www.forbes.ru/tehnologii/357621-nechelovecheskaya-logika-udivyat-li-nasroboty-v-2018-godu>

боришмоқда¹⁰.

4. Инсон миясининг харитасини тузиш ва унинг фаолиятини моделлаштириш. Бунда инсон миясининг таркиби ва функциялари саноат даражасида схемалаштирилиб, сунъий интеллект тизимларига илҳом манбаи бўлиб хизмат қилади.

5. Нутқни аниқлаш ва тушуниш тизимларини ривожлантириш. Кўпгина хизматлар овозли сўровларга асосланган интерфейслардан фойдаланмоқда. Шу билан бирга, фойдаланувчининг сўзларини тушуниш ҳам муҳим ҳисобланади. Бу йўналишда тадқиқотлар оддий жавоб беришдан ташқари, одамлар билан мулоқот қилиш қобилиятига эга бўлган тизимлар яратишга ўтмоқда¹¹.

6. Мия-компьютер интерфейси. Бу йўналишда инсон миясининг сигналлари компьютер ёки робот билан тўлиқ интеграциялашувчи технологиялар яратиш устида ишланиши давом этмоқда.

7. Роботларнинг гуруҳ шаклида хатти-ҳаракатлари тизимлари ҳамда робот ва инсон ўртасидаги ўзаро таъсирни ўрганиш. Бу соҳада тадқиқотлар одамлар ва машиналар ўртасида вазифаларни самарали тақсимлаш жараёнини таҳлил қилишга қаратилган. Йирик даражада ушбу йўналиш ҳарбий роботлардан то хизмат кўрсатиш роботларигача кенг камровда қўлланмоқда¹².

8. Буюмлар интернет (IoT), Саноат 4.0 ва рақамли иқтисодиёт каби соҳаларда сунъий интеллектни татбиқ этиш. Чунки, бундай тармоқларда катта ҳажмдаги маълумотларни қайта ишлаш сунъий интеллектсиз катта қийинчиликларга олиб келиши мумкин.

9. Автоном транспорт воситаларини навигация қилиш. Бозор нуқтаи-назаридан бу энг истиқболли йўналишлардан бири ҳисобланади. 2022-2025 йиллардан бошлаб ҳайдовчисиз ва ҳайдовчининг ҳаракатлари тўлиқ назоратда бўладиган автомобилни кенг миқёсда жорий этиш имконияти кўриб чиқилмоқда.

10. “Талаб асосида инсон интеллекти” ва робот хизматлари каби янги авлод тизимларини яратиш имконияти тобора ортиб бормоқда. Бу каби платформалар орқали инсон интеллектуал салоҳияти ва робототехника имкониятларини интеграциялаштириш асосида талабга жавоб берувчи интеллектуал хизматлар тизими шакллантирилади.

11. Хизматларни гиперперсоналлаштириш концепцияси замонавий рақамли муҳитда муҳим тенденция сифатида шаклланмоқда. Фойдаланувчиларнинг доимий тармоқда бўлиши, уларнинг хатти-ҳаракатлари ва ўтмишдаги фаолияти ҳақидаги маълумотларни йиғиш имкониятини яратади.

12. “Катастрофик унутиш” муаммосини бартараф этиш сунъий интеллект ривожига долзарб вазифалардан биридир. Маълумки, сунъий интеллект тизими илгари ўрганилмаган маълумот ёки ҳолатга дуч келганда, уни қайта ўрганмас экан, айна хатоларни такрорлашга мойил бўлади. Тизимни янги маълумотлар асосида қайта ўқитиш жараёнида эса “катастрофик унутиш” деб аталувчи ҳодиса рўй беради, яъни, янги билимларни ўзлаштириш натижасида аввалги маълумотлар ва кўникмалар қисман йўқолади¹³.

13. Роботлардан фойдаланиш соҳасида меъёрий-ҳуқуқий асос яратиш масаласи ҳам жуда муҳим аҳамият касб этмоқда. Ҳозирги пайтда роботлар ҳеч бир мамлакат қонунчилигида мустақил юридик субъект сифатида тан олинмаган. Бунинг асосий сабаби эса роботлар нафақат сунъий онгга, балки муайян даражадаги ирода ва қарор қабул қилиш қобилиятига эга бўлган субъект сифатида расман тан олинishi талаб этилишидир.

Рақамли маълумотларни башорат қилиш, баҳолаш ва таҳлил қилишдан ташқари, data miningнинг энг машҳур ибораларидан бири яширин қонуният-ларни излаш билан

¹⁰ <https://www.nature.com/articles/s41467-025-57352-1>

¹¹ <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2667241323000113>

¹² <https://www.mdpi.com/2079-9292/13/3/542>

¹³ Системы ИИ в 2018: Шесть прогнозов. – Режим доступа: <https://habrahabr.ru/company/it-grad/blog/344590/>

турли хил маълумотларни таҳлил қилиш, кейинчалик қим-матли билимларга айланиши мумкин бўлган хулосаларни чиқаришга ури-нишдир.

Сунъий интеллектнинг энг машхур турлари:

1) компьютерда кўриш – объектларни қидириш, кузатиш ва таснифлаш, фото ва видеоларни яратиш;

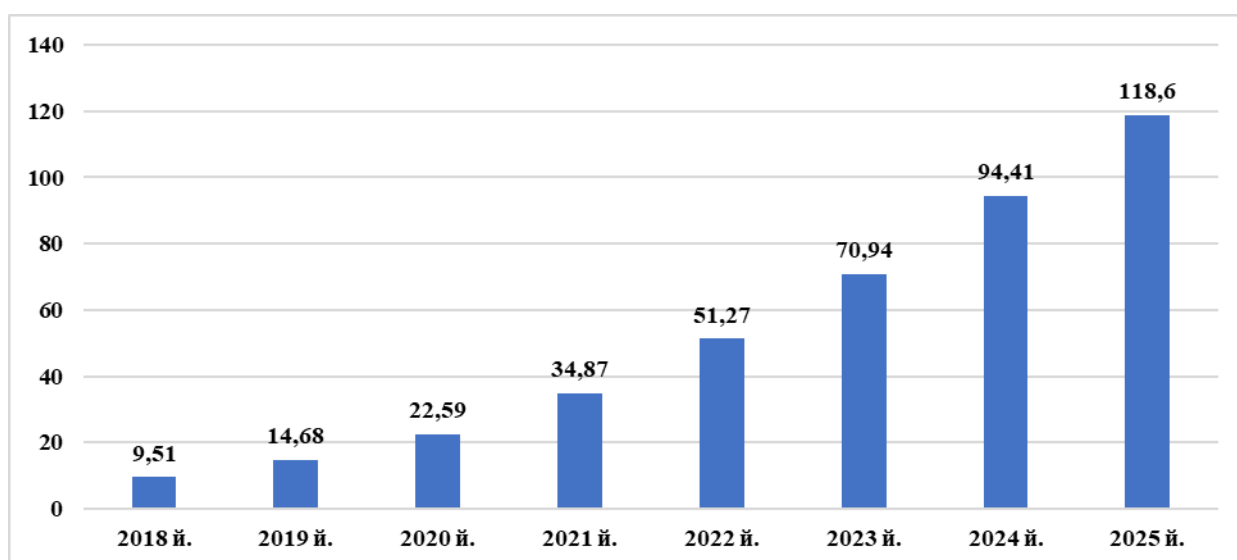
2) табиий тилни қайта ишлаш – ёзма тилни тушуниш ва ёзма матнни яратиш;

3) тавсия қилувчи ва қарорларни қўллаб-қувватлаш тизимлари – ечим танлашда қўллаб-қувватлаш, унинг профилига кўра фойдаланувчи манфаатларини баишорат қилиш.

Бундан кўринадики, сунъий интеллект – бу инсон фаолиятининг турли соҳаларига, жумладан, фонд бозорлари, маркетинг ва интеллектуал маълумотларни таҳлил қилиш, молиявий ва кредит рискларини боиқариш, саноат, робототехника, инсон ресурсларини боиқариш, ишга қабул қилиш, ҳарбий ишлар, тиббиёт, мусиқа, наириёт ва боиқаларга сифатли ва жадал суръатлар билан кириб борадиган тегишли тизимлар ва технологиялар мажмуасидир. Технологиялар жаҳон иқтисодиётидаги энг муҳим тенденциялардан бири ҳисобланади[15]. Бугунги кунда улар ҳаётимиз ва бизнесимизнинг кўплаб соҳаларига интеграциялаша оладиган замонавий дунёнинг муҳим қисми эканлигини исботладилар.

Истиқболли компаниялар бизнес қийматини ошириш ва бир нечта сектор ва тармоқларда бозор улушини эгаллаш учун сунъий интеллект асосидаги тавсиялар ва таҳлиллardan аллақачон фойдаланишмоқда. Агар 2013 йилда сунъий интеллект технологиялари глобал бозори, Frost & Sullivan консалтинг компанияси маълумотларига кўра, 0,7 миллиард долларни таикил қилган бўлса, 2017 йилда у 13,4 миллиард долларгача ўсган, 2022 йилга келиб эса 52,5 миллиард долларни таикил этди, яъни 2017 йилга нисбатан тўрт баробар ошди. Сунъий интеллект тизимлари ва технологиялари 2030 йилга бориб товар ва хизматларнинг жаҳон бозори ҳажмини 15,7 триллион АҚШ долларига оширади.

Худди шундай ҳисоб-китоблар боиқа компаниялар ва агентликлар томонидан тақдим этилган. Жумладан, Трастиса маълумотларига кўра, 2025 йилгача сунъий интеллектнинг глобал бозори 118,6 миллиард долларга етиши кутилмоқда (4-расм). Бундан таиқари, кейинги бир неча йил ичида ушбу тенденция ҳукмронлик қилишини юқори эҳтимоллик билан бемалол айта оламиз.

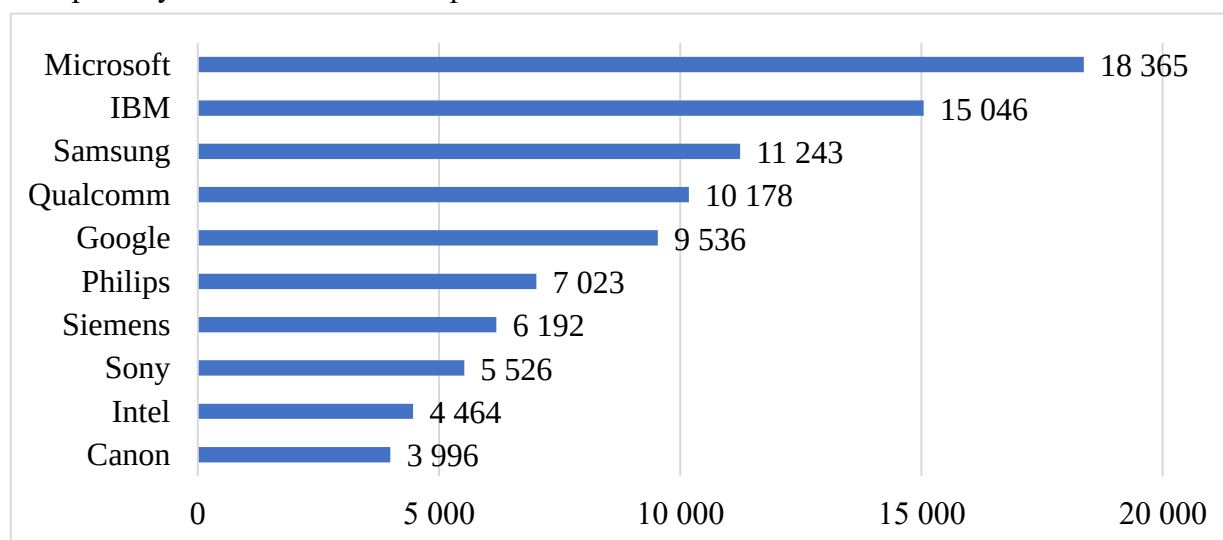
3-расм. Сунъий интеллект тизимлари ва технологиялари бозорининг глобал ҳажми (2018–2025 йил, миллиард АҚШ доллари)¹⁴

¹⁴ Statista ва Tractisa маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган

Бундан 20-30 йил олдин фақат йирик компаниялар сунъий интеллект устида ишлай олар эди. Улар кучли курилмалар ва технологик инфратузилма ҳамда тезкор уланишлардан фойдаланиш имкониятига эга эдилар. Оддий ишлаб чиқувчи жамоат мулки бўлган катта ҳажмдаги маълумотларга кириш имконига ҳам эга эмас эдилар. Ҳисоблаш қувватининг етишмаслиги эса сунъий интеллект соҳасидаги тадқиқотларни жиддий равишда секинлаштирди. Бугунги кунда сунъий интеллектни ривожлантириш учун энг қулай шароитлар яратилган. Жумладан, замонавий инфратузилма ва экотизим сунъий интеллектга «фикрлаш»ни бошлаш имконини берди, бунга катта ҳажмдаги хотира, катта маълумотларни қайта ишлаш имкониятлари, булутли ҳисоблаш, юқори тезликдаги оптик толали алоқа, Wi-Fi ва буюмлар Интернетидан кенг фойдаланиш ёрдам беради. Бугунги кунда нафақат йирик компаниялар сунъий интеллект устида ишлаш имкониятига эга, балки исталган ишлаб чиқувчи, агар хоҳласа, сунъий интеллект соҳасидаги тадқиқотлар билан шуғулланиши мумкин.

Хусусий компанияларнинг сунъий интеллектга бўлган қизиқишига тўхталадиган бўлсак, улар сунъий интеллект технологияларидан фойдаланиш учун рўйхатдан ўтган патентлар сонига қараб баҳоланади (5-расм).

Сунъий интеллект саноати жадал ривожланаётган ва катта сармояларни жалб қиладиган соҳалардан биридир. Бугунги кунда у йилига 40 млрд. АҚШ долларидан кўпроқ даромад олади, дунёда 3 млрд.дан ортиқ овозли ассистент-лар ҳаракатланади ва ишлайди, дунёдаги энг яхши 10 та компаниядан 9 таси сунъий интеллект технологияларига сармоя киритади, АҚШдаги компания ва ташкилотларнинг 37% ўз ишларида сунъий интеллектдан фойдаланади.

4-расм. Сунъий интеллект технологияларидан энг кўп патент олган компаниялар сони (2019 й.)¹⁵

Деярли бутунлай сунъий интеллектга асосланган ўз-ўзини бошқарадиган машиналар бозори 5 йил ичида 600 млрд. АҚШ долларидан ошади. Netflix ўз фойдаланувчилари учун фильм тавсияларини танлашда 2019 йилда сунъий интеллектни жорий қилди, бу уларга 1 йил ичида даромадни 344 млн.дан 709 млн. АҚШ долларигача икки баравар оширишига имкон берди. Шу сабабли, Facebook, Google, Amazon, Apple, Microsoft, Baidu ва бошқа бир қатор компа-ниялар каби технология гигантлари сунъий интеллект тадқиқотларига катта маблағ сарфлайдилар ва ҳозирда ўз фаолиятларида турли хил ишланмалардан фойдаланмоқдалар. McKinsey маълумотларига кўра, сунъий интеллект инвестицияларининг деярли 60% айнан ўз-ўзини ўрганишига қаратилган, чунки бу сунъий

¹⁵ Statista маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган

интеллект технологиясининг ядроси ҳисобланади. Келажакда сунъий интеллектдан энг катта иқтисодий фойда олувчилар Хитой (2030 йилга келиб ЯИМ ўсиши 20%) ва Шимолий Америка (14,5% ўсиш) бўлади, бу 10,7 триллион АҚШ доллариға тенг ва глобал иқтисодий таъсирнинг қарийб 70 фоизини ташкил қилади.

Шунингдек, сўнгги йилларда Microsoft компанияси нутқни аниқлаш соҳасида сезиларли ютуқларга эришди. Компаниянинг маълум қилишича, яратилган автоматик нутқни таниш тизими аниқлик даражаси бўйича инсон нутқини идрок этиш қобилияти билан деярли тенглашди. Бу натижага эришишида илмий ҳамжамиятнинг, хусусан, “Сколково” инновацион маркази резиденти CRT Innovations компанияси томонидан таклиф этилган илгор усуллар муҳим аҳамият касб этди. Мазкур усуллар 2016 йил сентябрь ойида Сан-Францискода ўтказилган халқаро Interspeech конференциясида тақдим этилган бўлиб, нутқни аниқлашдаги янги алгоритмик ёндашувлар самарадорлигини кўрсатди¹⁶.

Бундан ташқари, йирик халқаро корпорациялар сунъий интеллект соҳасидаги тадқиқотларни янада ривожлантириш мақсадида етакчи университетлар билан яқин ҳамкорликни йўлга қўймоқда. Масалан, IBM компанияси 2017 йил сентябрда бир қатор университетлар билан 250 миллион АҚШ доллари қийматидаги 10 йиллик ҳамкорлик дастурини бошлаганини маълум қилди. Лойиҳа доирасида ҳар икки томондан 100 дан ортиқ илмий ходим иштирок этган бўлиб, тадқиқотлар чуқур ўрганиш алгоритмлари, машинани ўрганиш ва квант ҳисоблаш тизимлари ўртасидаги интеграция, шунингдек соғлиқни сақлаш ва киберхавфсизлик соҳаларида “Watson” суперкомпьютеридан фойдаланиш имкониятларини қамраб олган.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, XXI аср – рақамли трансформация ва сунъий интеллект асри. Давлат бошқаруви тизимлари анъанавий бюрократик моделлардан интеллектуал, прогноз қила оладиган, автоматлаштирилган ва фойдаланувчига йўналтирилган тизимларга ўтмоқда. Бу жараёнда сунъий интеллект технологиялари бошқарув сифатини ошириш, қарор қабул қилишда обьективликни таъминлаш ва самарадорликни кучайтириш воситаси сифатида фаол қўлланилмоқда. Жумладан:

1. Сунъий интеллект ҳуқуқ-тартибот идораларида энг кўп талабга эга, чунки у полицияга шаҳарлардаги бир нечта камералардан олинган видеоларни таҳлил қилиш ва жиноятчиларни қидириш имконини беради. Компьютер дастурлари прокуратура органлари учун ҳужжатлар ва айблов ҳулосаларини яратишга қодир.

2. Сунъий интеллект шаҳарларда транспорт назорати ва бошқарувига катта таъсир кўрсатади. Бундай ишлар бир қатор мамлакатларда аллақачон йўлга қўйилган.

3. Фавқулодда вазиятлар вазирлиги учун сунъий интеллект. Масалан, ўт ўчирувчиларнинг ишини бошқариш, ёнғиннинг ривожланишини башорат қилиш каби масалаларда ҳам қўлланилади.

4. Сунъий интеллектнинг суд тизимида қўлланилиши. Бу борада судья ёрдамчилари сифатидаги фаолиятни мисол келтириш мумкин.

5. Радикал гуруҳларнинг давлатга қарши эҳтимолий ҳаракатларининг олдини олиш мақсадида ижтимоий тармоқлар таҳлили.

6. Таълимда – ҳар бир ўқувчининг муваффақиятини кузатиш, таълим ва мартаба режалаштиришда мақсадли ёрдам.

7. Иқтисодиёт ва банк секторида ҳукумат қарорларини қабул қилишни қўллаб-қувватлаш тизимларида сунъий интеллект.

Ўтган асрда сунъий интеллект соҳасидаги энг муҳим фалсафий муаммолардан бири инсон тафаккурини моделлаштиришнинг мумкин ёки мумкин эмаслиги масаласи бўлган. Яъни, сунъий интеллект инсон онгига эга бўлиш қобилиятига эгами, деган савол узоқ вақт

¹⁶ Искусственный интеллект (ИИ) как ключевой фактор цифровизации глобальной экономики. – Режим доступа: <https://www.crn.ru/news/detail.php?ID=117544>

фалсафий баҳс мавзуси бўлиб келган. Бугун эса, бу масала фақат назарий эмас, балки инсониятнинг яқин келажагини белгилаб берувчи амалий аҳамиятга ҳам эга бўлиб бормоқда. Сунъий интеллектнинг ярим асрдан ортиқ ривожланиш тарихи шундан далолат бермоқдаки, инсон тафаккурига яқин тизим яратиш йўлида ҳал қилиб бўлмайдиган фундаментал тўсиқлар мавжуд эмас. Шунингдек, замонавий тадқиқотлар сунъий интеллектни фақат нейрон тармоқлар асосида эмас, балки бошқа ҳисоблаш моделлари орқали ҳам яратиш мумкинлигини кўрсатмоқда. Нейрон тармоқлар эса, маълум маънода, табиат томонидан инсон мияси шаклида амалга оширилган табиий ечим сифатида қаралиши мумкин.

3-жадвал

Давлат бошқарувида сунъий интеллектнинг қўлланилиши бўйича дунёдаги тенденциялар¹⁷

Мамлакат	Йўналиш	Қисқача тавсиф
Сингапур	Шаҳар бошқаруви	Smart Nation: маълумотлар таҳлили, транспорт бошқарувида фойдаланилмоқда ¹⁸
БАА	Давлат ичида сунъий интеллект стратегияси	2031 йилгача давлат харажатларини 45%га қисқартириш мақсадида фойдаланилмоқда ¹⁹
Эстония	Электрон ҳукумат	99% давлат хизматлари онлайн, сунъий интеллект қўлланилади ²⁰
Қозоғистон	Солиқ тизими	Сунъий интеллект орқали онлайн солиқ режалари бажарилмоқда ²¹
Хитой	Умумий бошқарув	Сунъий интеллект ёрдамида хавфсизлик, аҳолини кузатиш ва хизматлар оптимизацияси амалга оширилмоқда

Юқоридагилардан кўриш мумкинки, сунъий интеллект технологиялари давлат бошқарувининг истиқболлини шакллантирмоқда. Ҳозирда дунёдаги кўплаб давлатлар бу технологияларни самарадорликни ошириш, бюрократияни қисқартириш ва фуқароларга сифатли хизмат кўрсатиш мақсадида кенг жорий этмоқда[15].

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, сунъий интеллект технологиялари дунёда давлат бошқаруви, иқтисодиёт ва ижтимоий соҳаларни трансформация қилувчи асосий воситага айланмоқда. Жаҳон тенденциялари шуни кўрсатмоқдаки, сунъий интеллект технологиялари самарадорлик, тезкорлик ва шаффофликни оширишда ҳал қилувчи аҳамият касб этмоқда. Буни бевосита 2030 йилга бориб жаҳон ЯИМга 15,7 триллион доллар қўшиши кутилаётганлигидан ҳам кўришимиз мумкин, бу эса унинг стратегик салоҳиятини янада кучайтиради.

Ўзбекистон тараққиёт стратегиясига кўра мамлакатда сунъий интеллектни тарғибот қилиш, таълим ва илм-фанни ушбу технологияга мослаштириш, кадрлар тайёрлаш ва инфратузилмани яратишга қаратилган. Шунга кўра, эътибор қаратилиши керак бўлган муҳим жиҳатлар сифатида қуйидагиларни келтириб ўтиш жоиз:

1) сунъий интеллектдан фойдаланишнинг ахлоқий ва хавфсизлик масалалари. Сунъий интеллект технологияларининг инсон ҳуқуқлари ва шахсий маълумотларига таъсири фақат ижобий жиҳатдан йўналтирилиши керак;

2) мазкур соҳа бўйича мутахассис кадрлар салоҳиятини ошириш. Сунъий интеллект соҳасида етук мутахассислар тайёрлаш, тизимли ислохотларнинг асоси ҳисобланади. Шу сабабли ҳам, таълим соҳасида мазкур йўналишда етук мутахассисларни тайёрлаш долзарб ҳисобланади;

¹⁷ Интернет манбалари асосида муаллиф томонидан тузилди

¹⁸ <https://www.analyticsvidhya.com/blog/2024/06/ways-ai-can-be-used-in-smart-cities/>

¹⁹ <https://appinventiv.com/blog/ai-in-government/>

²⁰ <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2665917422001180>

²¹ <https://www.elibrary.imf.org/view/journals/005/2024/006/article-A001-en.xml>

3) инфратузилма. Сунъий интеллект лойиҳаларини амалда татбиқ этиш учун рақамли инфратузилма ва маълумотлар базаларини такомиллаштириш лозим;

4) ҳамкорлик масалалари. Халқаро миқёсда тажриба алмашиш ва сунъий интеллектдаги илғор моделларни маҳаллий шароитларга мослаштириш ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Шундай экан истиқболда, сунъий интеллект нафақат иқтисодий ўсишнинг драйвери, балки инсон ва технологиялар ҳамкорлигидаги янги бошқарув маданиятини шакллантирувчи марказий омилига айланади. Ўзбекистонда ҳам ушбу технологияни ўз вақтида ва оқилона жорий этиш орқали давлат бошқарувининг самарадорлиги, аҳоли учун хизмат сифатининг ошиши ҳамда инновацион жамият сари ҳаракат таъминланади.

Бу эса келажакда давлат бошқарувида самарадорлик ва шаффофликни таъминлайди, қарор қабул қилиш жараёнларини тезлаштиради ва аниқлаштиради, бюрократия ҳамда инсон омилидан келиб чиқадиган хатоларни камайтиради. Шу билан бирга, давлат хизматларини автоматлаштириш орқали фуқароларга тез ва сифатли хизмат кўрсатишни таъминлайди.

Таълим ва инсон капитални ривожлантиришда шахсийлаштирилган таълим платформалари орқали ҳар бир ўқувчи учун индивидуал ўқитиш моделини яратади, у орқали малака ошириш тизимлари ишлаб чиқилади ва ҳаёт давомида таълим олиш имконияти кенгайди.

Шу сабабли ҳам сунъий интеллект нафақат технологик восита, балки глобал тараққиёт ҳамда ижтимоий фаровонликни таъминловчи стратегик кучдир. Ўзбекистон каби ривожланаётган мамлакатлар учун бу имкониятни ўз вақтида англаш ва ундан оқилона фойдаланиш рақобатбардош, инновацион ҳамда инсонпарвар жамият қуришнинг калитидир. “Сунъий интеллектни ривожлантириш фақат замонавий инфратузилма ва алгоритмларга эмас, балки малакали кадрларга ҳам боғлиқ. Бу соҳанинг асоси – математика ва информатика. Шу боис, кадрлар тайёрлашни, энг аввало, мактабдан бошлаш керак”.

Хулоса сифатида таъкидлаш лозимки, Марказий Осиё заминида етишиб чиққан буюк мутафаккир олимлар Ал-Хоразмий, Умар Ҳайём, Жамшид ал-Каши, Ал-Бузжани, Ал-Туси кабилар математика, тригонометрика, алгебра, геометрия ва ҳисоблаш назариясини асосчилари деб бемалол айта оламиз. Яъни, уларнинг илмий изланишлари нафақат Европадаги уйғониш даврига туртки ва асос бўлиб қолмасдан, балки келажакдаги илмий изланишлар ҳамда замонавий рақамли технологияларни ривожлантиришда ҳам муҳим пойдевор бўлиб хизмат қилмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 14.10.2024 йилдаги “Сунъий интеллект технологияларини 2030 йилга қадар ривожлантириш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида” ПҚ-358-сон қарори.

2. Abdullaev M., Zaynutdinova U. Algorithmization of enterprise information systems management processes. Scientific electronic journal" Economy and Innovative Technologies". № 6, November-December, 2019

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 14.10.2024 йилдаги “Сунъий интеллект технологияларини 2030 йилга қадар ривожлантириш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида” ПҚ-358-сон қарори.

4. Abdullayev, Munis. "The Importance of Introducing Artificial Intellectual Technologies in the Educational Process." Архив научных исследований 2.1 (2022)

5. Begalov B.A., Abdullayev M.Q. Korxona boshqaruvida axborot tizim-laridan samarali foydalanishning algoritm, texnologiya va mexanizmlari. Monografiya. Tashkent, “Iqtisodiyot”. 2020. – 139 b.

6. “The History of Mathematics” – Carl B. Boyer, 1991; Doron Swade, “The Cogwheel Brain: Charles Babbage and the Quest to Build the First Computer” (2000); Nasr, S.H. “Science and Civilization in Islam” (1968); Encyclopaedia Britannica: “Al-Khwarizmi”

7. Labor Economics in the Era of Artificial Intelligence. – New York, NY 10018, United States «Callaghan Publication», 2025. Page 75-91.:
8. Абдурахманов К.Х. Искусственный интеллект – основа устойчивого развития экономики. – Москва: ФГБОУ ВО «РЕУ им Г.В. Плеханова», 2023, – 356 с.
9. Дартмутская конференция 1956: рождение ИИ [Электронный ресурс] // Cyberpedia. - Режим доступа: <https://cyberpedia.su/17x5d15.html>
10. Абдуллаев М. Янги Ўзбекистоннинг IT соҳаси: имконият, устувор йўналиш ва истиқбол //Nordic_Press. – 2024. – Т. 1. – №. 0001
11. Иванов А. Искусственный интеллект. Текущие достижения и направления развития. – Режим доступа: <https://iot.ru/gadzhety/iskusstvennyy-intellekt-tekushchiestizheniya-i-osnovnye-napravleniya-razvitiya>
12. Мунгалов Д. Власть над миром: Чем закончится гонка за искусственным интеллектом. – Режим доступа: <https://sk.ru/news/b/articles/archive/2017/08/23/vlast-nad-mirom-chem-zakonchitsya-gonka-za-iskusstvennym-intellektom.aspx>
13. Системы ИИ в 2018: Шесть прогнозов. – Режим доступа: <https://habrahabr.ru/company/it-grad/blog/344590/>
14. В.А. Begalov, М.К. Abdullayev. “Raqamli iqtisodiyot” / Darslik. – Т.: «Iqtisodiyot», 2023. - 362 b.
15. Матюшок В.М., Красавина В.А. Новые тренды в мировой экономике (часть 1) // Финансы. Экономика. Стратегия. 2016. № 10. С. 5–11.
16. Искусственный интеллект (ИИ) как ключевой фактор цифровизации глобальной экономики. – Режим доступа: <https://www.crn.ru/news/detail.php?ID=117544>

